

TUSSEN DROOM EN WERKELIJKHEID

De betekenis van 'het Russische communisme'
voor het 'Utopia' van Henriette Roland Holst

Emma Binnendijk
Amsterdam

grote scriptie voor het
doctoraalexamen Geschiedenis aan
de Universiteit van Amsterdam

mei 1996

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD

INLEIDING	1
I HET ONTSTAAN VAN DE DROOM (1869-1914)	4
1.1 jeugddroom (1869-1894)	4
1.2 lid van de SDAP (1894-1911)	8
<i>eerste jaren</i>	8
<i>hoogtepunten</i>	12
<i>partijstrijd en breuk</i>	17
1.3 buiten de partij (1911-1914)	19
<i>bezinning</i>	19
<i>actie voor Russische politieke gevangenen</i>	23
II GEBROKEN DROOM? (1914-1917)	25
2.1 het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (1914)	25
<i>reactie van Henriette Roland Holst</i>	25
<i>politieke activiteit</i>	29
<i>verhouding tot Trotski en Lenin</i>	30
2.2 de conferentie van Zimmerwald en haar gevolgen (1915-1916)	32
<i>conferentie</i>	32
<i>'Zimmerwald' in Nederland</i>	39
<i>'Vorbote'</i>	41
<i>fusie van RSV en SDP</i>	45
2.3 Rusland als hoop (1916-1917)	46
III DE DROOM WORDT WERKELIJKHEID (1917-1921)	48
3.1 revolutie in Rusland (1917)	48
<i>karakter van de revolutie</i>	48
<i>'Februarirevolutie'</i>	50
<i>vredesconferenties</i>	54
<i>verdere ontwikkelingen in Rusland</i>	56
<i>mislukte pogingen tot machtsovername</i>	59
<i>'Oktoberrevolutie'</i>	61
3.2 communisme in Rusland (1917-1921)	64
<i>vredesstreven</i>	64

	<i>burgeroorlog</i>	68
	<i>'dictatuur van het proletariaat'</i>	72
	<i>verdediging en kritiek</i>	76
	<i>psychologische betekenis</i>	86
3.3	Nederland en het communisme (1917-1921)	90
	<i>angst voor het communisme</i>	90
	<i>Nederlands communisme en de Komintern</i>	92
	<i>Henriette Roland Holst en de communistische beweging</i>	95
IV	DE WERKELIJKHEID IS ANDERS DAN DE DROOM (1921-1927)	102
4.1	reis naar Rusland (1921)	102
	<i>inleiding</i>	102
	<i>heenreis</i>	104
	<i>verblijf</i>	107
	* <u>dagelijks leven</u>	108
	* <u>kinderen</u>	109
	* <u>kunst en cultuur</u>	111
	* <u>vrouwen</u>	112
	* <u>ontmoeting met Maxim Gorki</u>	115
	* <u>bureaucratie en corruptie</u>	116
	* <u>Russische leiders</u>	116
	* <u>het derde congres van de Komintern</u>	118
	<i>terugreis</i>	121
	<i>teleurstelling</i>	124
4.2	gevolgen van het derde congres van de Komintern (1921-1922)	125
4.3	hulp voor Sovjet-Rusland (1921-1923)	128
	<i>voedselhulp</i>	128
	<i>economische hulp</i>	135
4.4	worsteling met het communisme (1922-1927)	139
	<i>verwijdering van het 'marxistische' communisme</i>	139
	<i>oppositie binnen de CPH</i>	143
	<i>dood van Lenin</i>	144
	<i>BKSP-periode</i>	145
	<i>opnieuw in de CPH</i>	151
	<i>breuk met de Komintern</i>	157
V	TOCH HOUDT DE DROOM STAND (1927-1952)	160
5.1	religieus-socialisme (1927-1952)	160
	<i>levensbeschouwing</i>	160
	<i>Tolstoj</i>	164
5.2	verhouding tot het communisme (1927-1939)	167
	<i>politieke activiteit</i>	167

	<i>'mantelorganisaties' en 'fellow-travellers'</i>	169
5.3	Henriette Roland Holst en Stalinistisch Rusland (1927-1939)	176
	<i>inleiding</i>	176
	<i>'De weg tot eenheid'</i>	177
	<i>Stalin wint de machtsstrijd</i>	180
	<i>het Eerste Vijfjarenplan</i>	180
	* <u>snelle industrialisatie</u>	181
	* <u>collectivisatie van de landbouw</u>	183
	* <u>terreur</u>	186
	* <u>positieve ontwikkelingen</u>	187
	* <u>Grondslagen en problemen van de nieuwe cultuur in Sowjet-Rusland</u>	189
	<i>cultuurpessimisme</i>	190
	<i>herdenkingen</i>	192
	<i>nieuwe grondwet</i>	194
	<i>Grote Terreur</i>	195
	<i>Stalin en Hitler</i>	198
5.4	laatste levensjaren (1939-1952)	199
	<i>Nederland bezet door de Duitsers</i>	199
	<i>de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor Sovjet-Rusland</i>	201
	<i>Koude Oorlog</i>	202
	<i>ouderdom</i>	204
	CONCLUSIE	206
	LIJST VAN GERAADPLEEGD ARCHIEFMATERIAAL	208
	LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR	209

VOORWOORD

Het schrijven van deze doctoraalscriptie is een langdurige en soms moeizame bevalling gebleken. Toch heb ik er heel veel plezier aan beleefd. Dit komt mede door de aansporing, het enthousiasme en de steun die ik van velen in mijn omgeving heb mogen ondervinden.

Graag wil ik een aantal mensen hier bedanken. Allereerst mijn vriend Bert Bouman, omdat hij al mijn 'scriptie-perikelen' met veel geduld heeft doorstaan en meerdere malen mijn concepten heeft willen lezen en van stilistisch commentaar heeft willen voorzien. Verder ben ik mijn scriptiebegeleider Willem Melching veel dank verschuldigd. Hij heeft mij de ruimte gegeven deze scriptie op mijn eigen manier en tempo vorm te geven en hij heeft mij met zijn aanwijzingen, zijn opbouwende kritiek en zijn enthousiasme enorm gesteund. Ook Nico Markus, historicus aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, wil ik bij deze bedanken. Hij was zo vriendelijk mij een uitdraai te verschaffen van de toen nog niet-gepubliceerde briefwisseling tussen Henk Sneevliet en Henriette Roland Holst, waar ik erg veel aan gehad heb. Rest mij nog mevrouw Stuiveling, auteursrechthebbende van het archiefmateriaal van Henriette Roland Holst voor zover zich dat in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag bevindt, te bedanken voor de door haar verleende toestemming om dit materiaal te raadplegen.

INLEIDING

In de negentiende eeuw vond in het Westen de industriële revolutie plaats. Het grootschalige kapitalisme deed zijn intrede. Daardoor kwam de wereld op zijn kop te staan. Oude denkbeelden en gemeenschapsverbanden stortten in elkaar: de politieke macht verschoof van de adel naar de gegoede burgerij; het traditionele ambacht verdween en werd vervangen door grote fabrieken; boeren en ambachtslieden werden onderdeel van een nieuwe klasse van arbeiders die hun leven in ellendige sociaal-economische omstandigheden moesten doorbrengen; door betere vervoers- en communicatiemiddelen beperkte de leefwereld van mensen zich niet langer tot de regio waarin men geboren was en leek het leven steeds jachtiger te worden. Veel mensen hadden het moeilijk met de nieuwe ontwikkelingen. Men vond dat de maatschappij steeds individualistischer en materialistischer werd en men zocht hiervoor een tegenwicht in nieuwe gemeenschapsvormen en nieuwe ideologieën. Intellectuelen en kunstenaars hebben veel van de maatschappijkritiek verwoord. Zo predikte de Engelse beeldend kunstenaar William Morris een utopisch-socialisme waarin het oude ambacht weer centraal zou staan, waarin de mensen zich weer door de arbeid met elkaar verbonden zouden voelen en er geen plaats zou zijn voor mechanisering van de maatschappij. De Duitse wetenschapper Karl Marx daarentegen meende dat de industrialisatie van de maatschappij niet meer te stoppen was. Het zou volgens hem echter ook niet allemaal zo blijven als het nu was. De arbeiders zouden tegen de kapitalisten ten strijde trekken en uiteindelijk zelf de macht in handen nemen. Dan zou de heilstaat op aarde ontstaan.

Het land bij uitstek dat aan het einde van de negentiende eeuw grote aantrekkingskracht uitoefende op Westerse intellectuelen en kunstenaars die onvrede hadden met de kapitalistische samenleving was Rusland. Enerzijds heersten er in dit land nog (in de ogen van sommigen 'idyllische') pre-kapitalistische omstandigheden, anderzijds kende Rusland, ondanks zijn geringe industriële ontwikkeling, al wel een grote schakering aan 'socialistische' stromingen. Al in 1905 vond in Rusland de eerste poging tot een revolutie plaats van socialistische kant. Hoewel deze mislukte, zouden uiteindelijk in november 1917 de 'bolsjewiki' aan de macht komen. Rusland heette nu voortaan Soyjet-Rusland en was een 'socialistisch' land geworden. Opnieuw kon Rusland voor Westerse intellectuelen als een alternatief dienen voor de verfoeide kapitalistische samenleving.

In Nederland groeide in het laatste kwart van de negentiende eeuw een jonge dichteres op, genaamd Henriette¹ van der Schalk. Ook deze vrouw had grote kritiek op de kapitalistische maatschappij waarin ze leefde en voelde zich er niet in thuis. Ze verlangde naar een nieuwe wereld waar liefde, eenheid en gemeenschap zouden heersen. Dit was haar droom, haar 'Utopia'. In de jaren negentig zou Henriette sociaal-democrate worden. Zij zou uitgroeien tot één van de belangrijkste vertegenwoordigers van het Nederlandse socialisme en grote nationale en

¹ In deze scriptie wordt de voornaam van de hoofdpersoon, 'Henriette', zonder trema geschreven. Ik heb hiervoor gekozen omdat haar naam ook in officiële stukken, zoals het geboortenregister en het trouwboekje, op deze manier gespeld wordt. Nico Markus, historicus aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, heeft mij hier op gewezen. Zie voor het geboortenregister G. Borgers e.a. ed., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd* (Den Haag 1977) 61, en voor het trouwboekje Garnt Stuiveling ed., *Henriette Roland Holst*. Schrijversprentenboek 16 (2e druk; 's-Gravenhage en Amsterdam 1977) 12.

internationale bekendheid krijgen onder de naam Henriette Roland Holst. In 1909 reeds werd zij door Lenin een 'beroemde vrouw' genoemd² en in 1918 werd zij door de Nederlandse marxist en essayist J. Saks omschreven als feitelijk 'de eenige man in de familie'³, om aan te geven dat zij boven alle andere Nederlandse socialisten uitsteeg. Van 1917 tot 1927 was Henriette communiste. Na haar breuk met de Kommunistische Internationale in 1927 was ze een niet-partijgebonden 'religieus-socialiste'.

In deze doctoraalscriptie wil ik proberen na te gaan wat de betekenis van 'het Russische communisme' is geweest voor het 'Utopia' van Henriette Roland Holst. Hierbij versta ik onder het begrip 'het Russische communisme' de verschillende denkbeelden en filosofieën uit Rusland die Henriette zelf in verband heeft gebracht met haar 'socialisme'/'communisme' (deze termen gebruikte Henriette door elkaar om haar levensbeschouwing aan te duiden). Daarom worden niet alleen het communisme van Lenin, Trotski en de Kommunistische Internationale, maar ook denkbeelden van andersoortige Russische socialisten en de levensbeschouwing van schrijvers als Tolstoj, Dostojevski en Gorki behandeld. Vanzelfsprekend zal ook de ontwikkeling van het denken van Henriette zelf een grote rol spelen in deze scriptie. We moeten immers goed weten wat haar 'Utopia' precies inhield en hoe dit zich in de loop der jaren ontwikkelde en eventueel wijzigde. De opzet van deze scriptie is chronologisch: we volgen de hoofdpersoon vanaf haar geboorte in 1869 tot aan haar dood in 1952. Door haar levensverhaal heengeweven is datgene wat met het Russische communisme te maken heeft. Het gaat uiteindelijk om het analyseren van de wisselwerking tussen het 'Utopia' van Henriette en 'het Russische communisme'.

Voor het onderzoek dat aan het schrijven van deze scriptie voorafgegaan is, heb ik gebruik gemaakt van verschillende soorten bronnen en literatuur. Allereerst heb ik de belangrijkste 'biografieën' over Henriette Roland Holst gelezen - *Henriëtte Roland Holst in haar strijd om gemeenschap* van K.F. Proost (1937), *Henriëtte Roland Holst. Wezen en werk* van J.P. van Praag (1946) en *Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst* van Rob. Antonissen (1946) -, die de naam biografie eigenlijk niet helemaal verdienen, omdat zij allen nog tijdens haar leven geschreven zijn en dus geen volledig overzicht bieden. Een echte biografie over Henriette Roland Holst is er (nog) niet. Verder heb ik de autobiografie van Henriette Roland Holst (1949), *Het vuur brandde voort*, gelezen. In mijn kleine scriptie getiteld 'Henriette Roland Holst en het socialisme. Een leven vol idealen en teleurstellingen' (januari 1992) heb ik op grond van biografisch en autobiografisch materiaal een overzicht geschreven over de ontwikkeling van het socialisme bij Henriette Roland Holst, als voorstudie voor deze doctoraalscriptie. Daarna heb ik mij gestort op het verzamelen en lezen van zoveel mogelijk materiaal van de hand van Henriette zelf in verband met 'het Russische communisme' en in verband met haar 'Utopia'. Daarbij heb ik gebruik gemaakt van vele krante- en tijdschriftartikelen, boeken, brochures en dichtbundels, en van archiefmateriaal aanwezig in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag en in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Verder heb ik ook rijkelijk kunnen putten uit verschillende gepubliceerde briefwisselingen tussen Henriette Roland Holst enerzijds en Albert Verweij, Johan Huizinga, Adriaan Roland Holst, Henk Sneevliet, Lenin en Trotski anderzijds en uit gepubliceerde brieven die te maken hadden met de conferentie van Zimmerwald in 1915,

² V.I. Lenin, *Collected Works* XVI (Londen en Moskou 1980) 142.

³ J. Saks, 'Nieuwe Wegen (III)', *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nr. 203, 16 november 1918).

die Henriette bijwoonde en waar ze verschillende Russische socialisten ontmoette. Vanzelfsprekend heb ik mij tevens verdiept in meer algemene literatuur over Rusland, over Westerse intellectuelen, over het socialisme en over het communisme. Voor de feitelijke gebeurtenissen in Rusland heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van het algemene overzichtswerk van J.W. Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Brezjnev* (3e druk; Amsterdam 1988), waar nodig aangevuld met gegevens uit meer gedetailleerde werken over Rusland. Aan het einde van deze scriptie is overigens een uitgebreide lijst opgenomen van het archiefmateriaal en de literatuur, die door mij geraadpleegd zijn.

I HET ONTSTAAN VAN DE DROOM (1869-1914)

1.1 jeugddroom (1869-1894)

Henriette van der Schalk werd in 1869 in een gegoede familie in Noordwijk-Binnen geboren. Haar opvoeding was duidelijk anders dan die van de gewone dorpskinderen: als klein meisje had Henriette een gouvernante en toen ze wat ouder was ging ze niet gewoon naar de dorpschool, maar kreeg ze thuis privé-onderwijs. Behalve met haar twee jaar oudere broer en haar zeven jaar jongere zusje, kwam ze daarom weinig met andere kinderen in contact. Dat ze zich als kind nogal eenzaam voelde blijkt wel uit het volgende gedichtje dat ze naar eigen zeggen als klein meisje al verzong:

Het arme kind
door niemand bemind,
door iedereen gehaat
zwierf zij over straat.¹

Henriette trok zich dan ook al vroeg terug in haar eigen droomwereldje. Ze las erg veel en werd vooral geboeid door grote vrijheidshelden als George Washington, Giuseppe Garibaldi en Tadeusz Kosciuszko. Verder sprak de schrijver Victor Hugo, die nogal begaan was met het lot der verdrukten, haar erg aan.

Omdat de ouders van Henriette haar lastig vonden en niet goed wisten wat ze met haar aan moesten, werd ze op haar veertiende jaar naar de meisjeskostschool Oosterwolde bij Arnhem gestuurd. Daar kon ze echter moeilijk haar draai vinden. Haar medeleerlingen - voornamelijk 'stadsjuffrouwen' - vonden Henriette maar een raar kind, een beetje provinciaals en verwaand. Men ontdekte al snel dat Henriette makkelijk in de maling te nemen was, omdat ze alles wat haar verteld werd heel serieus opvatte. Vooral de romantische verhalen van haar klasgenoten over een geheim genootschap en over een jaarlijkse bedevaart naar het graf van een groot dichter, spraken tot haar verbeelding. Haar teleurstelling was groot toen bleek dat deze dingen alleen maar verzonnen waren om haar te pesten.² In tegenstelling tot haar medeleerlingen die ze maar 'nuchter en realistisch'³ vond, beschouwde Henriette zichzelf als 'idealistisch'. Uit een gedicht, dat ze in 1884 op Oosterwolde schreef, kunnen we opmaken wat dat 'idealisme' toen voor haar inhield:

Beklagenswaardig hij wiens harte
Naar d'aard slechts leeft
Geen heiliging in de vreugd en smarte
Geen troost dan heeft,

¹ Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort* (4e druk; Amsterdam 1979 [1e druk 1949]) 10.

² Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 23-26.

³ Ibidem, 25.

Geen bloemen plantte in de gaarde
 Der fantasie
 En nooit in 't leven iets ontwaarde
 Van poëzie !

En een stukje verderop:

Maar 'k wil nog eenmaal 't woord herhalen
 Zoo waar en rein
 Men kan niet zonder idealen
 Gelukkig zijn.

Voor Henriette was het hebben van idealen bijna een kwestie van levensbelang. Zij kon zich niet voorstellen, dat men zonder romantische fantasieën, zonder de dingen tot de verbeelding te laten spreken, zonder poëzie, iets van het leven zou kunnen maken. Uit de laatste strofe van het gedicht komen we echter te weten wat de allerbelangrijkste drijfveer van Henriette was:

En wil ik U nu eens verhalen
 Wat wel van al die idealen
 Het dierbaarst is aan 't hartemijn,
 't Is dat wij saam in vrede leven
 Elkaar geen valsche stooten geven
 En bits, noch scherp, noch vinnig zijn.⁴

Henriette verlangde er duidelijk naar door haar medeleerlingen geaccepteerd en gerespecteerd te worden. Ze wilde niet een geplaagde buitenstaander, maar een deel van de groep zijn. Het paradoxale was echter dat ze om dit te bereiken zichzelf niet probeerde aan te passen aan de groep, maar zich juist boven de groep plaatste. Zij keek een beetje meewarig op haar medeleerlingen neer en voelde zich geroepen hen de weg te wijzen naar een beter en gelukkiger leven. In haar optiek was niet zijzelf het probleem, maar de wereld om haar heen, en die moest dus veranderd worden.

Vlak na haar kostschoolperiode, die tot 1888 duurde, sloot Henriette zich aan bij de Remonstrantse Gemeente. Door haar opvoeding - haar ouders waren vrijzinnig-protestant en ook Oosterwolde was een vrijzinnige school - was ze met deze geloofsgemeenschap in aanraking gekomen. Wat haar binnen de Remonstrantse Gemeente vooral aansprak was de beginselverklaring waarin men trouw beloofde aan principes van vrijheid en verdraagzaamheid. De geloofsdogma's van deze kerk zeiden haar echter niet zo veel. Haar aansluiting bij deze kerk lijkt niet zozeer een uiting van een duidelijk omlijnd geloof te zijn geweest, als wel een zoeken naar een gemeenschap waarin ze zich thuis zou voelen.⁵

In deze periode werd ook de belangstelling voor de kunst en alles wat daar mee te maken had bij Henriette steeds groter. Zij vertelt hierover in haar autobiografie: 'Elke kunstenaar was voor mij een halfgod en tevens voelde ik dat ik zelf in de sfeer behoorde, waarin

⁴ G. Borgers e.a. ed., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd* (Den Haag 1977) 62.

⁵ J.P. van Praag, *Henriette Roland Holst. Wezen en werk* (Amsterdam 1946) 37, 43; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 30.

zij woonden. Maar ik kon de toegang niet vinden'.⁶ Vooral het in 1885 vanuit kringen rond de 'Beweging van Tachtig'⁷ opgerichte tijdschrift *De Nieuwe Gids* wekte haar interesse. De 'Tachtigers' waren jonge dichters die zich hadden afgewend van de in hun ogen zelfgenoegzame burgerlijke maatschappij. Van het moralisme van de oudere generatie moesten ze niets hebben. Volgens hen diende de kunst geheel los van de maatschappij te staan. De kunst had geen doel buiten zichzelf om. 'Kunst om de Kunst' was het parool. Al vrij snel echter hadden sommige 'Tachtigers' hier geen vrede meer mee. Zij wilden aan hun gedichten ook inhoud geven. Alleen bezig zijn met vorm en met het uitdrukken van hun allerindividueelste emotie, gaf hen geen voldoening. Dit bracht automatisch met zich mee dat men weer naar verbanden tussen kunst en maatschappij ging zoeken, en dat men in de kunst weer een boodschap kwijt wilde. In *De Nieuwe Gids* waren vanaf het begin al geluiden hoorbaar geweest van onvrede met de burgerlijke maatschappij. Men vond het heersende liberale beeld van maatschappelijke vooruitgang schijnheilig. Het kapitalisme bracht immers een verpauperende arbeidersklasse met zich mee! Over deze en andere maatschappelijke problemen werd steeds meer geschreven in *De Nieuwe Gids*. Misschien bood dit blad aan Henriette van der Schalk ook een eerste kennismaking met Rusland. In een merkwaardige open brief in *De Nieuwe Gids* in 1890 van Frederik van Eeden 'Aan den Keizer aller Russen' riep hij de tsaar op zich voortaan humaner op te stellen ten aanzien van mensen met andere denkbeelden en de barbaarse methoden van verbanning naar Siberië achterwege te laten.⁸

Ook in 1890 kwam Henriette in contact met de 'Tachtiger' Albert Verweij, die ook in Noordwijk woonde. Hij las haar gedichten, stimuleerde en adviseerde haar. Via Verweij ontmoette Henriette in 1893 zowel de dichter Herman Gorter als de beeldend kunstenaar Richard Roland Holst. Met Richard zou ze in 1896 trouwen. Zijn ideeën over kunst in dienst van de gemeenschap spraken haar erg aan. Maar vooral Herman Gorter is enorm van invloed geweest op het denken van Henriette van der Schalk. Gorter was één van de 'Tachtigers' die niet met louter kunst om de kunst uit de voeten kon. Hij wilde zijn gedichten inhoud geven. Hij had drie filosofen gevonden die hem aanspraken, namelijk Plato, Spinoza en Dante. Ook Henriette overtuigde hij van de noodzaak het werk van deze drie klassieken te bestuderen. In de eerste dichtbundel die in 1896 van Henriette van der Schalk verscheen, *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven*, is de invloed van deze filosofen heel duidelijk merkbaar. Via deze bundel krijgen we zicht op haar denken in deze periode. Allereerst wil ze zich graag één voelen met de wereld om haar heen: 'eve' een voelen met alle dinge' eendrachtig, dat's 't waarste weten wat voor menschen is'.⁹ Liefde is daarbij de drijfveer: 'en ik zag liefde als de levenswet'.¹⁰ Verder ziet ze speciaal voor dichters en denkers een belangrijke taak weggelegd: zij moeten wijsheid

⁶ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 59.

⁷ Rob. Antonissen, *Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst* (Utrecht en Antwerpen 1946) 13-32; G. Stuiveling, *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt* (2e druk; Amsterdam 1959).

⁸ Frederik van Eeden, 'Aan den Keizer aller Russen', *De Nieuwe Gids* 5, II (1890) 394-407.

⁹ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven* (3e druk; Rotterdam 1922; herdruk 's-Gravenhage 1983 [1e druk 1896]) 33.

¹⁰ Roland Holst [1896], *Sonnetten en verzen*, 29.

verkondigen aan de mensen om het ideaal van eenheid en broederschap in de wereld te kunnen bereiken. Deze denkbeelden doen sterk denken aan wat ze al op Oosterwolde onder 'idealisme' verstond. In deze bundel werden die idealen echter op een meer abstracte, filosofische wijze verwoord.

Met Plato, Spinoza en Dante kon Henriette Roland Holst, zoals ze voortaan na haar huwelijk in 1896 genoemd zou worden, uiteindelijk niet verder uit de voeten. Nieuwe inzichten ontleende ze aan artikelen van P.L. Tak in het sociaal-culturele weekblad *De Kroniek*, waarin het kapitalisme aan de kaak werd gesteld en waarin volgens Henriette Roland Holst 'een warm, menselijk gevoel voor de vernederden en verdrukten tot openbaring kwam'.¹¹ Tak was eerder medewerker van *De Nieuwe Gids* geweest, maar dit blad was hoe langer hoe meer verscheurd geraakt door tegenstellingen tussen individualisten enerzijds en meer op de maatschappij gerichte kunstenaars anderzijds. In 1895 werd zo door Tak *De Kroniek* opgericht. Kenmerkend voor dit tijdschrift was het streven naar gemeenschapskunst. Daarbij had men sterk de neiging terug te grijpen naar de Middeleeuwen. Toen waren ambacht en kunst nog één, toen was de bevolking niet verscheurd, toen werd iedereen geïnspireerd door hetzelfde christelijke ideaal. De medewerkers van *De Kroniek* zochten naar een ideaal dat een richtsnoer voor hun leven zou kunnen zijn. Zo waren er kunstenaars die veel zagen in het katholicisme en de mystiek die daarbij hoorde. Anderen zagen meer in het socialisme. Duidelijk zichtbaar werden de tegenstellingen tussen 'katholieken' en 'socialisten' in een discussie die ontstond naar aanleiding van enkele reisbrieven uit Rusland van de etser Marius Bauer, die in 1896 in *De Kroniek* gepubliceerd werden. Daarin schreef hij over de pracht en praal en de mystiek rondom het kroningsfeest van Tsaar Nicolaas II. De 'katholieken' vonden het prachtig, de 'socialisten' vonden echter dat de ellendige toestand van het grootste deel van de Russische bevolking naar de achtergrond geschoven werd, terwijl men zich juist daar mee bezig zou moeten houden. In *De Kroniek* bestond trouwens veel belangstelling voor het Oosten. Zowel het geheimzinnige Rusland als het nog verder gelegen mysterieuze Indië spraken enorm tot de verbeelding.¹²

Een belangrijke inspiratiebron voor *De Kroniek* was het utopisch-socialisme van William Morris. Ook voor het echtpaar Roland Holst - Richard heeft hem persoonlijk gekend - heeft Morris enorm veel betekend. Na het overlijden van Morris in het najaar van 1896, herlazen Richard en Henriette onmiddellijk zijn opstellen over kunst en samenleving. Wat die voor indruk op Henriette maakten blijkt wel uit haar autobiografie:

¹¹ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 95-96.

¹² Walter Thys, *De Kroniek van P.L. Tak. Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw* (Amsterdam en Antwerpen 1956).

Blijkbaar was ik in die jaren rijp geworden om ze te begrijpen, het was of de schellen mij van de ogen vielen, of ik de maatschappij, het mij omringende leven in een nieuw, helder licht zag. Het kapitalisme had niet slechts de grote massa veroordeeld tot een leven van vreugdeloos gezwoeg, tot onwetendheid en ontarding, - het had ook de wereld lelijk gemaakt, de schoonheid der natuur vermoord, evenals die der oude steden, en het had de gemeenschapsgedachte, het gemeenschapsgevoel gedood, zonder welke de kunst niet bestaan kan. Het had de kunstenaar, de bouwmeester en de dichter veroordeeld tot eenzaamheid, tot hopeloos individualisme. De strijd voor het socialisme, voor de nieuwe gemeenschap waarin elke arbeid geëerd zou worden, allen hun gaven zouden kunnen ontplooiën en als broeders samen leven, dat was het enige ideaal, dat de jaren met kracht en vreugde zou vullen.¹³

William Morris had zich enorm verzet tegen de volgens hem ziellose mechanisering van de moderne maatschappij. Van het machinetijdperk moest hij niets hebben. Zijn idealen gingen terug op het leven in de Middeleeuwen.

Intussen had Herman Gorter zich in de loop van 1896 verdiept in het werk van Karl Marx. Ook het echtpaar Roland Holst adviseerde hij om *Das Kapital* te lezen. Dit werk was volgens hem een sleutel tot het begrip van de maatschappij. Zonder dit begrip zou het niet mogelijk zijn tot goede en grote poëzie te komen. Dit advies van Gorter zou verstrekkende gevolgen voor Henriette hebben. Het lezen van *Das Kapital* - deels samen met haar man - 'vervulde haar met een soortgelijke exaltatie, als de doorbraak van haar poëtisch vermogen dat enige jaren vroeger gedaan had'.¹⁴ William Morris had haar reeds de ogen geopend voor de lelijkheid en de slechtheid van het kapitalisme. Hij bood echter geen theorie waaruit dit alles verklaard of veranderd zou kunnen worden. Voor William Morris was de nieuwe maatschappij niet meer dan een utopie van gemeenschapsleven, gebaseerd op idealen die teruggingen op het leven in de Middeleeuwen. Karl Marx kwam echter met een 'wetenschappelijk' verklaringsmodel van het noodzakelijke verloop van geschiedenis en toekomst: de geschiedenis wordt bepaald door de produktiewijze en de sociale verhoudingen (onderbouw); deze bepalen op hun beurt weer ideologie en cultuur (bovenbouw). Dit historisch-materialisme sprak Henriette enorm aan. In de toekomstige heilstaat die Marx voorspelde zouden alle tegenstellingen tussen mensen opgeheven worden. Dit sloot direct aan bij het verlangen van Henriette naar eenheid. Ze kon nu iets met haar filosofische denkbeelden doen. Ze kon haar droom in praktijk brengen. Henriette Roland Holst werd marxistisch socialiste.¹⁵

1.2 lid van de SDAP (1894-1911)

eerste jaren

Henriette Roland Holst, Herman Gorter en Richard Roland Holst sloten zich in 1897 'in verheven stemming'¹⁶ gezamenlijk bij de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) aan.

¹³ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 96-97.

¹⁴ Ibidem, 97-99.

¹⁵ K.F. Proost, *Henriëtte Roland Holst in haar strijd om gemeenschap* (Arnhem 1937) 8.

¹⁶ Frits de Jong Edz., *'Wij willen ellende wenden'. Een eeuw sociaal-democratische antwoorden op maatschappelijke uitdagingen* (Amsterdam 1984) 30.

Deze partij op marxistische grondslag was in 1894 ontstaan. Tot nu toe had de SDAP nog weinig voorgesteld. Men was daarom erg blij met deze steun van de kant van intellectuelen en kunstenaars. Voor Henriette Roland Holst was het historisch noodzakelijk en vanzelfsprekend dat intellectuelen zich aan de kant van de arbeiders zouden scharen. Zij zag een leidinggevende rol voor hen weggelegd. Henriette stortte zich totaal in het partijwerk. Via talloze lezingen, scholingscursussen, bestuursfuncties, artikelen, brochures en boeken, redactiewerk e.d. was ze voortdurend bezig het 'socialistische evangelie' te verkondigen. Het proletariaat moest een revolutionair klassebewustzijn krijgen en daarvoor was scholing noodzakelijk. Ook deed ze veel aan zelfstudie. Werken van marxistische theoretici als Karl Kautsky en Georgi Plechanov en het bekende Duitse sociaal-democratische tijdschrift *Die Neue Zeit* werden ijverig door haar gelezen.¹⁷

Toch waren de eerste jaren van haar partijlidmaatschap voor Henriette Roland Holst moeilijk. Haar ideaal was nog zo ver weg en er moest zoveel tijd en werk ingestoken worden. Zou het allemaal wel tot iets leiden?¹⁸ Uit een gedicht in de bundel *De Nieuwe Geboort* (1903) blijkt dat ze soms terugverlangt naar het verleden, dat ze het gevoel heeft tussen twee werelden, verleden en toekomst, geboren te zijn:

Op de kentering der tijden geboren
in onze oogen nog de ondergangen
van de oude werelden die verbleeken,
onze lippen geplooid ten nieuwen groet,
en in ons hart een tweedracht van verlangen
naar dromen van weleer, die wij verloren
naar de nieuwen, wier bloesems openbreken -
zoo moeten wij door bittere jaren zwerven,
het is altijd een strijd en een ontbreken:
alles in ons beweegt zich als een vloed
en somtijds zinkt het weg, alsof wij sterven.¹⁹

Henriette Roland Holst had onvrede met de 'burgerlijke' kapitalistische maatschappij en alles wat daar uit voortkwam, zoals 'slechte' kunst. Met het heden, de wereld om haar heen, kon ze niet leven. Al heel vroeg werd daarom haar aandacht getrokken naar een land waar de kapitalistische fase nog niet was ingetreden en waar nog sporen van het verleden zichtbaar waren, namelijk Rusland. Dit land was het land van de toekomst. Hier zou immers volgens de marxistische leer het eerst een revolutie moeten plaats vinden, aangezien het nu het meest achterlijke land in Europa was, waar de burgerlijke fase nog niet eens was ingetreden.

Reeds in de periode 1898-1900 schreef Henriette Roland Holst in het wetenschappelijk-socialistische maandblad *De Nieuwe Tijd* - ze zat sinds 1898 in de redactie van dit door de

¹⁷ Carolien Boon, Ger Harmsen, 'Schalk, Henriette Goverdine van der' in: P.J. Meertens, Mies Campfens e.a. ed., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland V* (Amsterdam 1992) 241-256, aldaar 242; Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 10-22, 28-29, 34-35.

¹⁸ Elsbeth Etty, 'Het proza van Henriette Roland Holst. 'Ze schreef zoals een andere vrouw breide'', *Bzzletin* 14 (1985-1986) 32-39, aldaar 36.

¹⁹ Henriëtte Roland Holst, *De nieuwe geboort* (Amsterdam 1903) 36.

SDAP-er Franc van der Goes in 1896 opgerichte tijdschrift - twee artikelen over de Russische schrijver Leo Tolstoj, in een reeks getiteld 'Middeneeuwsche en Moderne Mystiek'²⁰. De term 'mystiek' was voor haar in deze periode bijna synoniem aan reactionair en irrationeel.²¹ Uit deze artikelen blijkt echter een grote waardering voor 'de mysticus' Leo Tolstoj; zijn boek *Oorlog en Vrede* vond ze een meesterwerk. Net als zijzelf was Tolstoj een kunstenaar afkomstig van goeude huize, die zich in wilde zetten voor een betere maatschappij. Waar Henriette Roland Holst de arbeider als drager van de toekomst zag, greep Tolstoj echter terug op de eenvoudige Russische boer.²² Aan het einde van de negentiende eeuw waren in Nederland Russische schrijvers, met name Tolstoj, heel populair. Voor velen dienden zij als een sleutel om het voor hen geheimzinnige Rusland te kunnen begrijpen. Ook boden deze schrijvers door hun vaak kritische houding tegenover de Westeuropese samenleving een mogelijkheid tot identificatie voor diegenen in het Westen die ontevreden waren met hun maatschappij. Bij de Russen proefden ze een oprechte belangstelling voor de verdrukten en een voeling met een vreemde bovennatuurlijke werkelijkheid.²³ Voor Henriette Roland Holst was Rusland echter helemaal niet zo'n mysterieus land: 'geen onpeilbare eeuwig-geheimzinnige ziels-eigenschappen, maar eeuwen van dorpsgemeenschap, van lijfeigenschap, van absolutisme en afzondering, maken de z.g. "Russische ziel".'²⁴ Geheel op marxistische wijze konden volgens Henriette Roland Holst de denkbeelden van Russische schrijvers verklaard worden uit de daar heersende sociaal-economische omstandigheden.

In haar artikelen over Tolstoj beschrijft Henriette Roland Holst de sociaal-economische omstandigheden in Rusland. Volgens Henriette was de Russische traditionele maatschappij in verval. Door de nederlaag in de Krimoorlog (1853-1856) was de Russische regering zich bewust geworden van de achterlijkheid van het land. Men had ingezien dat de Westeuropese ontwikkelingen gevolgd moesten worden, zowel op technologisch als heel voorzichtig op staatkundig gebied. Zo was in 1861 de lijfeigenschap afgeschaft. De boeren hadden echter niet genoeg grond gekregen om van te leven. Ze moesten daarom via nevenbaantjes aan geld zien te komen om in leven te kunnen blijven. Eenvoudige warenproductie werd zo langzamerhand omgezet in geldproductie en het kapitalisme kwam op. De oude dorpsgemeenschap, de 'mir', met zijn gemeenschappelijke grondeigendom, zijn zelfbestuur en eigen rechtspraak, begon te verdwijnen. De kloof tussen uitbuiters en uitgebuitenen werd steeds groter. Van bovenaf legde

²⁰ Henriette Roland Holst, 'Middeneeuwsche en moderne mystiek. III. Maurice Maeterlinck', *De Nieuwe Tijd* 3 (1898/1899) 353-375; Henriette Roland Holst, 'Middeneeuwsche en moderne mystiek. IV. Léo Tolstoï', *De Nieuwe Tijd* 4 (1899/1900) 6-26.

²¹ Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 126.

²² A.F. Zweers, 'Leo Tolstoj's role in Henriette Roland Holst's quest for brotherhood and love' *Canadian review of comparative literature / Revue Canadienne de littérature comparée* 7 (1980) 1-21, aldaar 2-4.

²³ Rudolf Jans, *Tolstoj in Nederland* (Bussum 1952) 19; Cees Willemsen, 'De droesem van de Russische ziel. De receptie van de Russische literatuur in Nederland' in: M.L. Roholl ed., *De lage landen en de Sovjetunie: beeldvorming en betrekkingen* (Amsterdam 1989) 131-140, aldaar 132-138.

²⁴ Henriette Roland Holst, 'Middeneeuwsche en moderne mystiek. III. Maurice Maeterlinck', *De Nieuwe Tijd* 3 (1898/1899) 353-375, aldaar 354.

de overheid zware belastingen en militaire dienstplicht op. De allerarmste boeren trokken daarom naar de steden en werden arbeiders in de opkomende industrieën. Ze kwamen in hopeloze omstandigheden terecht en grepen meestal naar de drank. Het was één en al ellende, aldus Henriette Roland Holst. Toch was volgens Henriette de werkelijk kapitalistische fase in Rusland nog niet ingetreden. Er waren immers nog geen burgerlijke vrijheden zoals die in West-Europa ontstaan waren na de Franse revolutie en de verschillende omwentelingen van 1848. Eerst moest het tsaristische absolutisme verworpen worden. Henriette liet zich in haar artikelen ook uit over de revolutionaire beweging die vanaf 1860 in Rusland was ontstaan. Deze bestond uit intellectuelen die zich tegen het tsarisme verzetten. Zij wilden een nieuwe maatschappij bereiken via revolutie. De gemeenschappelijke grondeigendom van de boeren zou de kern van de nieuwe maatschappij moeten zijn. Deze denkbeelden probeerden ze onder de boeren te verspreiden, maar daar vonden ze geen gehoor. De overheid vond deze intellectuelen staatsgevaarlijk. Ze werden daarom vervolgd en opgesloten of verbannen naar Siberië. De enige oplossing die overbleef om tot een revolutie te komen werd gezien in het plegen van terroristische aanslagen op hooggeplaatste personen, al was niet iedereen het daar mee eens. Volgens Henriette Roland Holst was 'historisch gesproken .. het terrorisme een vooruitgang tegenover het vroegere theoretisch anarchisme en de politieke apathie. Dynamiet, dolk en revolver waren geen zelfgekozen wapenen, maar zulke, die het absolutisme zijn tegenstanders in de handen drong'.²⁵ In de loop van de jaren tachtig werd de beweging totaal de kop ingedrukt. Pas in de jaren negentig zou langzaam het marxistisch socialisme zijn intrede doen.

De denkbeelden van Tolstoj beschrijvend, verklaart Henriette die uit de omstandigheden in Rusland. Volgens haar verzette Tolstoj zich tegen de nieuwe kapitalistische maatschappij. De mechanisering, de zelfzucht en de ellende van arbeiders en boeren verafschuwde hij. Omdat in de tijd dat Tolstoj op zoek was naar een alternatief voor het nieuwe kapitalisme de sociaaldemocratie nog zwak was en de ideologie van de oude revolutionaire beweging in verval was geraakt, was hij, zo meende zij, blijven steken in een primitief christelijk-communistisch ideaal. Zijn idealen van lijdzaamheid, broederschap en arbeidsgeluk waren volgens haar regelrecht te herleiden tot de oude 'mir', de boerengemeenschap. En de basis voor deze idealen zocht hij in de Bijbel. God dienen was voor hem hetzelfde als het dienen van de gemeenschap, liefde tot God was voor hem liefde tot de mensen. Volgens Henriette Roland Holst betekende godsdienst voor Tolstoj een maatschappelijk besef van zedelijkheid. Ze zag veel overeenkomsten tussen haar eigen ideaal van gemeenschap en liefde en dat van hem. In een noot zegt ze: 'Men zal misschien zeggen, dat ik de grootheid van Tolstoï overdrijf, beïnvloed door zijn kommunisme, ik wil hierop antwoorden, dat men, om hem volkomen te kunnen waardeeren, kommunist moet zijn'.²⁶ Tolstoj had volgens haar echter niet ingezien dat om tot dat ideaal te komen nu eerst de kapitalistische fase met al zijn ellende nodig was: 'Hij zag de grandioze zijde niet der kapitalistische beschaving, de grootheid van hare werken, de verwijfheid van haar horizon, de nieuwe leer die uit haar oprijst van gemeenschappelijken arbeid'.²⁷ Tolstoj was eerder vergelijkbaar met

²⁵ Henriette Roland Holst, 'Middeneeuwsche en moderne mystiek. IV. Léo Tolstoï', *De Nieuwe Tijd* 4 (1899/1900) 6-26, aldaar 19.

²⁶ Ibidem, 11.

²⁷ Ibidem, 16-17.

Morris dan met Marx. In het verleden lag zijn ideaal, niet in de 'zegeningen' van de moderne geïndustrialiseerde samenleving.

Naast haar grote interesse en bewondering voor Tolstoj, de Rus die volgens haar in het verleden was blijven steken, verdiepte Henriette Roland Holst zich ook al vroeg in de opkomende Russische sociaal-democratie, de beweging van de toekomst. Dit blijkt onder meer uit een artikel van haar hand in *De Nieuwe Tijd* van 1901 over de revolutionaire beweging in Rusland.²⁸ Hierin schrijft ze dat op het congres van de Socialistische Internationale van 1900 - dat in Parijs werd gehouden en waar ze bij was geweest²⁹ - de Russische socialistische afgevaardigden een rapport uitgedeeld hadden waarin ze over de vooruitgang van de Russische beweging berichtten. Henriette beschrijft de inhoud van dat rapport. In de loop van de jaren negentig was de industrialisatie toegenomen, het proletariaat dientengevolge steeds groter geworden en sloeg het socialisme steeds meer aan. Over het hele land werd het marxisme verspreid. In 1898 was in het geheim de Russische sociaal-democratische partij opgericht. Ondanks arrestaties en onderdrukking groeide de partij. In haar artikel hecht Henriette Roland Holst veel waarde aan een aantal studentenstakingen in het voorjaar van 1901, waarbij de studenten steun gekregen hadden van groepen arbeiders. Deze stakingen hadden zich verspreid over verschillende Russische steden en zelfs Tolstoj had sympathie voor de demonstraties. Arbeiders en intellectuelen hadden zich aaneengesloten in de strijd tegen het absolutisme! Dat geeft haar moed. De val van het absolutisme achtte ze van groot belang voor het georganiseerde proletariaat van geheel Europa. Het zou de reactionaire krachten verzwakken en de revolutionaire krachten zouden overal vrij kunnen komen.

hoogtepunten

Had Henriette Roland Holst in haar vroeg-marxistische periode nogal eens getwijfeld, met de Nederlandse spoorwegstaking van 1903 brak voor haar een periode van groeiend vertrouwen in het socialisme aan. Eindelijk gebeurde er iets; arbeiders bleken eensgezind, strijdbaar en opofferingsgezind te kunnen zijn. De aandacht van Henriette richtte zich nu op de algemene werkstaking als strijdmiddel naast het parlementaire werk en de vakbondsacties. Henriette wilde graag concrete daadkracht zien. Zij wilde dat haar ideaal zo snel mogelijk werkelijkheid zou worden, dat de revolutie spoedig plaats zou vinden.³⁰ Met sociaal-democraten die alleen maar opkwamen voor directe arbeidersbelangen en daarbij het marxisme deels wilden opgeven, had ze weinig op. Zij geloofde niet in een betere wereld zonder dat de bourgeoisie verslagen zou zijn. Er was klassenstrijd, revolutie nodig. Met concessies aan niet-proletarische bevolkingsgroepen zou de droom nooit werkelijkheid worden.³¹

Op het internationale socialistische congres te Amsterdam in 1904 sprak Henriette Roland Holst over de massastaking als politiek middel. Naar aanleiding hiervan vroeg Karl

²⁸ Henriette Roland Holst, 'Aanteekeningen Buitenland - De revolutionaire beweging in Rusland', *De Nieuwe Tijd* 6 (1901) 417-422.

²⁹ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 102.

³⁰ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 24.

³¹ *Ibidem*, 36-37.

Kautsky haar een boekje over dit onderwerp te schrijven.³² Op het congres, dat in het Concertgebouw gehouden werd, ontmoette Henriette Roland Holst vele internationaal bekende socialisten, onder wie Rosa Luxemburg, waarmee ze bevriend raakte. Ook was er een Russische delegatie, waaronder zich politieke ballingen bevonden zoals Georgi Plechanov. Grote indruk op Henriette maakte Katerina Bresjkovskaja, 'de grootmoeder der revolutie'³³. Zij behoorde tot de groepering der socialisten-revolutionairen, een partij die de boerengemeenschap als kern van de nieuwe maatschappij zag.³⁴ In haar autobiografie schrijft Henriette Roland Holst over haar ontmoeting met deze vrouw:

Een groep Hollandse afgevaardigden verzocht mij om aan de oude vrouw, voor wie alle Russische socialisten, tot welke fractie zij ook behoorden, de diepste verering hadden, namens hen bloemen aan te bieden. Een diepe ontroering maakte zich van mij meester, toen zij met een vriendelijke glimlach tegen mij zei: 'Merci, mon enfant.' Het besef van het heroïsme der Russische revolutionairen, van de talloze offers, die geslacht na geslacht gebracht had in de strijd tegen het tsarisme, het lot der vele jonge begaafde mensen, die in de Peter- en Paulvesting of in de Siberische tuchthuizen waren ten onder gegaan, stond met overweldigende kracht in mij op, zodat ik moeite had mijn tranen te bedwingen.³⁵

Op het congres heerste er volgens Henriette een optimistische stemming. Stakingen in Rusland en de pas uitgebroken oorlog tussen Rusland en Japan zouden wel eens tot revolutie kunnen leiden.³⁶

In *Het Volk*, het dagblad van de SDAP, schreef Henriette Roland Holst in 1904 verschillende malen over de Japans-Russische oorlog.³⁷ Volgens haar werd het absolutisme nu van twee kanten aangevallen, extern door de Japanners en intern door het Russische proletariaat. Uiteindelijk zou volgens haar de oorlog noodzakelijk tot hervormingen moeten leiden. Henriette was er daarom fel op tegen dat een aantal sociaal-democraten vrede probeerde te bereiken door de internationale diplomatie tot interventie aan te zetten. De belangen van de internationale diplomatie en van de arbeiders kwamen volgens haar niet overeen. De Westeuropese regeringen wilden dat het Russische absolutisme zou blijven bestaan maar voor de arbeiders was het nodig dat het absolutisme zou verdwijnen en daar kon deze oorlog misschien toe leiden. Al was de oorlog vreselijk en schreeuwde het gevoel om vrede, volgens Henriette Roland Holst kon de sociaal-democratie niet haar gevoel alleen laten spreken. Oorlogen waren nu helaas nog noodzakelijk. Pas in de toekomst zouden er geen oorlogen meer zijn.

³² Het boekje verscheen in 1905 onder de naam *Generalstreik und Sozialdemokratie*.

³³ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 116.

³⁴ Atie van der Horst en Elly Koen ed., *Guide to the international archives and collections at the IISH, Amsterdam* (Amsterdam 1989) 222-225; Ger Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie* (Baarn 1970) 108.

³⁵ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 116.

³⁶ Ibidem, 115-116.

³⁷ H.R.H., 'De oorlog en het Russisch proletariaat', *Het Volk* 5 (8 mei 1904); H.R.H., 'Tegen het absolutisme!', *Het Volk* 5 (2 oktober 1904); H.R.H., 'Interventie en protestbeweging', *Het Volk* 5 (11-12 november 1904).

Op 22 januari 1905³⁸ brak in Rusland inderdaad de revolutie uit. Arbeiders hadden in Petersburg aan de Tsaar een petitie aan willen bieden, waarin men om betere arbeidsomstandigheden vroeg en politieke rechten eiste zoals vrijheid van meningsuiting, het recht om vakbonden te vormen en een volksvertegenwoordiging. De ordetroepen wilden echter niet dat de demonstranten het paleis van de Tsaar zouden bereiken en openden het vuur op hen. Er viel een groot aantal doden en gewonden. Deze 'Bloedige Zondag' was aanleiding tot een golf van stakingen in het hele land. De verontwaardiging was groot. Door de slecht verlopende oorlog tegen Japan en de belabberde economische omstandigheden was er reeds grote onvrede onder de bevolking ontstaan, die nu culmineerde. Niet alleen arbeiders maar ook intellectuelen, boeren, delen van het leger en nationale minderheden kwamen in opstand. Uiteindelijk zou in oktober 1905 door de Tsaar schoorvoetend worden toegegeven aan de eisen van de bevolking. Er zou een ruimer kiesrecht komen en de Rijksdoema, het parlement, zou voortaan alle wetten moeten goedkeuren. Toch was dit voor de socialisten niet genoeg. Zij streefden naar een republiek. Om de financiële positie van de staat verder te ondermijnen riep op 2 december de Sovjet van Petersburg, een raad van arbeidersafgevaardigden, op om de belastingbetaling te staken en te eisen dat lonen en salarissen in goud werden uitbetaald. Op 3 december werden alle Sovjetleden gearresteerd. Een daarop volgende protestbeweging verliep na enkele dagen. In Moskou had de staking echter veel meer succes en liep op een gewapende opstand uit. Het leger wist het verzet echter met gemak te breken. Eind december had de regering zowel Petersburg als Moskou onder controle. Nu hoefde de Tsaar het ook niet zo nauw meer te nemen met de beloofde hervormingen. De revolutie was mislukt.³⁹

Voor Henriette Roland Holst was 1905 een zeer opwindend en inspirerend jaar; eindelijk was de revolutie uitgebroken. Blijkens vele artikelen, lezingen en brochures volgde ze nauwkeurig de Russische gebeurtenissen.⁴⁰ Zeer grote nadruk legde ze op het middel van de massastaking. Nu was duidelijk geworden dat door algemene staking een regering op de knieën

³⁸ Ik gebruik in deze scriptie onze (Gregoriaanse) kalender voor de data waarop in Rusland belangrijke gebeurtenissen plaatsvonden. In Rusland werd tot 14 februari 1918 de Juliaanse Kalender gebruikt, die in de negentiende eeuw twaalf en in de twintigste eeuw dertien dagen achterliep op de Gregoriaanse Kalender. Zo brak de revolutie van 1905 volgens de Russische kalender uit op 9 januari 1905. Volgens onze kalender echter brak deze uit op 22 januari 1905. Zie voor de verschillen in kalenders J.W. Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Brezjnev* (3e druk; Amsterdam 1988) x, 230.

³⁹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 202-209.

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld: H. Roland Holst, 'Het begin van het einde', *De Nieuwe Tijd* 10 (1905) 161-168; H. Roland Holst, 'Aanteekeningen over de Russische revolutie', *De Nieuwe Tijd* 10 (1905) 701-710; H. Roland Holst, 'Buitenlandsch overzicht: de revolutie op weg', *De Nieuwe Tijd* 10 (1905) 775-785; H. Roland Holst, 'De eerste gedenkdag der Russische revolutie', *De Nieuwe Tijd* 11 (1906) 101-106; H. Roland Holst, 'Rosa Luxemburg over de massa-staking', *De Nieuwe Tijd* 12 (1907) 41-52; H. Roland Holst, 'Antwoord aan Spiekman', *De Nieuwe Tijd* 12 (1907) 628-638; H.R.H., 'Het Russisch proletariaat', *Het Volk* 5 (19 februari 1905); H. Roland Holst, 'De vervulling eener profetie', *Het Volk* 6 (18-21 januari 1906); H. Roland Holst, 'De Russische leening en de Westeuropeesche bourgeoisie', *Het Volk* 7 (28 april 1906); Henriette Roland Holst, *Geschiedenis van den proletarischen klassenstrijd* (Rotterdam 1909) 178-213; H. Roland-Holst, 'Proletarisches Bewußtsein und Revolution', *Die Neue Zeit* 24 (1905/1906 I) 212-216; Henriette Roland Holst, 'Der politische Massenstreik in der russischen Revolution', *Die Neue Zeit* 24 (1905/1906 II) 213-223; Henriette Roland Holst, 'Marx und das Proletariat in der bürgerlichen Revolution', *Die Neue Zeit* 26 (1907/1908 I) 824-830.

te dwingen was. Voor Henriette was de algemene massastaking het bewijs dat directe actie mogelijk was en ook resultaat kon hebben. Uit de grotendeels ongeorganiseerde massa was spontaan dit middel naar voren gekomen. Dit was voor haar heel belangrijk. Net als Rosa Luxemburg, door wie ze in haar analyse over de Russische gebeurtenissen sterk beïnvloed werd, zag ze in dat er niet eerst een tot in de puntjes georganiseerde beweging hoefde te zijn om tot revolutie te kunnen komen; uit de strijd zelf kon deze organisatie ontstaan. De revolutiepoging van 1905 was volgens Henriette de meest vooruitstrevende 'burgerlijke' revolutie die tot nu toe had plaatsgevonden. Het moest volgens het marxisme wel een burgerlijke revolutie zijn, maar volgens Henriette waren de arbeiders het belangrijkste element in de stakingen en lag de leiding bij de sociaal-democratie. De bourgeoisie was namelijk halfslachtig, wist niet goed wat te doen. Dat kwam volgens Henriette omdat het proletariaat ook tijdens deze burgerlijke revolutie tegelijkertijd al tegen de bourgeoisie streed. De massastaking was niet alleen politiek van aard, gericht tegen het absolutisme, maar ook economisch, gericht tegen de bourgeoisie. Volgens Henriette Roland Holst had de revolutie een enorme stimulans gegeven aan het revolutionaire klassebewustzijn, overal in Europa. Ze verwachtte dan ook dat er spoedig in Duitsland of Oostenrijk iets zou gebeuren, dat daar de proletarische revolutie uit zou breken. Maar ook in Rusland konden de arbeiders alvast in de burgerlijke revolutie de zo gunstig mogelijke omstandigheden scheppen om zo snel mogelijk tot de proletarische revolutie over te kunnen gaan. Misschien zou er dan van een burgerlijke fase slechts kortstondig sprake hoeven te zijn.

Het was een teleurstelling voor Henriette dat de revolutie uiteindelijk mislukte. Volgens haar waren er verschillende oorzaken voor te noemen. Allereerst bestond het leger nog uit te veel onwetende boeren, die trouw de Tsaar steunden en daarom de opstand in Moskou hadden neergeslagen. Verder had de bourgeoisie veel te lauw opgetreden. Als men de strijd tegen het absolutisme gesteund had, dan waren de hervormingen behouden gebleven. Ook verweet Henriette de Westeuropese regeringen veel te veel het absolutisme te steunen door aan Rusland geldleningen te verstrekken. Henriette was echter optimistisch gestemd. Ook al was er een tijdelijke terugval in Rusland, toch was de revolutie dichtbij. Ze vond het dan ook terecht dat de sociaal-democraten niet wilden deelnemen aan de verkiezingen voor de Eerste Rijkdoema in 1906. Zij moesten niet aan de hypocrisie van de Tsaar meedoen, maar afwachten tot de kans zich voordeed om opnieuw de revolutie in te zetten. Het revolutionair bewustzijn onder de bevolking was immers gegroeid en ook het leger werd steeds meer doordrongen van een socialistische geest. Nu de bevolking even geroken had aan de vrijheid, kon die niet ver weg meer zijn.

Ook na 1905 bleef de aandacht van Henriette Roland Holst sterk gericht op Rusland. Ze begon zichzelf Russisch te leren en las enorm veel boeken van Russische schrijvers.⁴¹ Toen ze een Russische schrijver ontdekte die in de sociaal-democratie geloofde, namelijk Maxim Gorki, reageerde ze verheugd.⁴² De toekomst kwam echt dichterbij. Ook haar eigen dichtkunst wijdde ze geheel aan de Russische revolutie. In 1910 verscheen haar eerste toneelstuk, *De opstandelingen*. In dit lyrische treurspel, dat in 1911 in verschillende steden opgevoerd werd, tot

⁴¹ Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 44-45; Van den Eeckhout, 'Zij beiden vullen elkaar prachtig aan'. Henriëtte Roland Holst over Trotsky en Lenin', *De Groene Amsterdammer* 111 (4 november 1987) 10 [Overdruk uit: *De Nieuwe Amsterdammer*, 22 december 1917].

⁴² Henriette Roland-Holst, 'Gorki als proletarischer Literaturkritiker', *Die Neue Zeit* 24 (1905/1906 II) 76-81.

zelfs in Antwerpen toe⁴³, beschreef Henriette het dramatisch verloop van de revolutie van 1905. In het eerste bedrijf roepen de arbeidersleiders op tot revolutie na het bloedbad in Petersburg. In het tweede bedrijf is er een zekere mate van vrijheid ontstaan, de doden worden begraven en een deel van het leger sluit zich bij de opstandelingen aan. In het derde bedrijf is de revolutie de kop ingedrukt en worden de gevangengenomen leiders terechtgesteld. Toch komt ondanks de treurige afloop uit het stuk geen pessimistische visie naar voren maar eerder een enorm vertrouwen in de toekomst: 'O heerlijk uitzicht in uw dagend heil, zoete zekerte van het socialisme, dat komt, door ons leven en onzen dood'⁴⁴.

Na de mislukte revolutie van 1905 waren veel Russische sociaal-democraten (opnieuw) naar het Westen gevlucht. Via haar uitgebreide internationale contacten kwam Henriette Roland Holst met velen van hen in aanraking. Zo heeft ze in 1907 op het internationale congres in Stuttgart Vladimir Iljitsj Lenin⁴⁵ en Leo Trotski⁴⁶ voor het eerst ontmoet.⁴⁷ Ook waren er in Berlijn, waar Henriette regelmatig kwam om haar vrienden Rosa Luxemburg en Karl en Louise Kautsky op te zoeken, veel Russische vluchtelingen. Met Samuel en Manja Levitin, een jong Russisch echtpaar, raakte Henriette innig bevriend.⁴⁸ Volgens de Nederlandse socialist Anton Pannekoek leken Henriette Roland Holst en Manja Levitin trouwens zoveel op elkaar, dat ze wel eens met elkaar verward werden.⁴⁹ Samuel Levitin had het plan opgevat om voor de Russische beweging een werk samen te stellen over alle inzichten, besluiten en debatten in de Duitse partij, naar onderwerpen gerangschikt. Hij had Henriette gevraagd de leidende redactrice te zijn. Het plan bleek echter te groots opgezet en ging niet door.⁵⁰ Wel verscheen in 1908 een inleiding van Henriette Roland Holst op het door Samuel Levitin in het Duits vertaalde boek *Das Proletariat und die Russische Revolution* van de Rus A. Tsjerevanin.⁵¹ Hierin gaat Henriette voor het eerst in op de meningsverschillen tussen 'menschewiki' (minderheid) en 'bolsjewiki' (meerderheid) zoals die na het tweede partijcongres van de Russische sociaal-democratische partij in 1903 ontstaan waren. Duidelijk geeft ze te kennen het niet met de schrijver van het boek, die alles vanuit menschewistisch standpunt bekijkt, eens te zijn. Volgens Henriette ligt voor Tsjerevanin de kernvraag waar omheen de meningsverschillen zich afspelen hierin: is de Russische revolutie proletarisch of burgerlijk? Voor Henriette en volgens haar voor heel de Westeuropese sociaal-

⁴³ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 137.

⁴⁴ Henriëtte Roland Holst van der Schalk, *De opstandelingen* (Amsterdam z.j. [1910]) 31.

⁴⁵ Zijn werkelijke naam was Vladimir Iljitsj Oeljanov (1870-1924).

⁴⁶ Zijn werkelijke naam was Leo Davidovitsj Bronstein (1879-1940).

⁴⁷ Ger Harmsen, *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen* (Nijmegen 1982) 245.

⁴⁸ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 123.

⁴⁹ Anton Pannekoek, *Herinneringen* (Amsterdam 1982) 117.

⁵⁰ Pannekoek, *Herinneringen*, 117.

⁵¹ H. Roland-Holst, 'Vorrede' in: A. Tsjerevanin, *Das Proletariat und die russische Revolution* (Stuttgart 1908) ix-xvi.

democratie is dit een onbegrijpelijke vraag. De revolutie moet vanuit marxistisch oogpunt immers noodzakelijk eerst een burgerlijk karakter hebben. Tsjerevanin vindt echter dat de bolsjewiki de mogelijkheden in 1905 overschat hebben. Zij hebben de revolutie te veel als een proletarische revolutie opgevat. De sociaal-democraten hadden veel meer met de bourgeoisie moeten samenwerken en de verkiezingen van de Eerste Rijksdoema moeten ondersteunen. Toch hadden volgens Henriette ook de mensjewiki de strijd tegen de bourgeoisie gesteund. Dit moest volgens haar wel tot de conclusie leiden dat een andere tactiek toentertijd maar moeilijk mogelijk was. Wel vindt ze achteraf dat de sociaal-democraten inderdaad aan de verkiezingen van de Eerste Rijksdoema hadden moeten deelnemen. Maar ook de bolsjewiki zijn het er volgens haar nu over eens dat dat beter was geweest. Het valt op dat Henriette in deze inleiding niet fel partij kiest voor of tegen de bolsjewiki of de mensjewiki. Ze probeert eerder de geschilpunten glad te strijken: beide groeperingen hebben in 1905 gedaan wat ze konden, beide hebben fouten gemaakt en die ook toegegeven. Een probleem over het karakter van de revolutie hoeft er volgens haar niet te zijn, want die is immers noodwendig burgerlijk.

Opmerkelijk is het dat Henriette zich buiten deze inleiding om - die ze al aan Samuel Levitin beloofd had voor ze op de hoogte was van de inhoud van het boek - in deze jaren verder niet uitlaat over de meningsverschillen binnen de Russische sociaal-democratische partij. Ook over Lenin en Trotski rept ze met geen woord. Zij maken in deze periode kennelijk nog niet veel indruk op haar. Wel leeft ze met de Russische partij mee. Door haar internationale bekendheid komt ze er ook mee in aanraking. In het archief van Henriette Roland Holst bevindt zich een merkwaardige brief uit 1907 van Karl Liebknecht aan haar, waarin Liebknecht haar 'in einen höchst konspirativen Angelegenheit' om steun vraagt.⁵² Het gaat over het congres van de Russische sociaal-democratische partij, dat waarschijnlijk verstoord zal worden. Er zal dan een vluchtoord nodig zijn en Liebknecht vraagt Henriette Roland Holst naar de mogelijkheden om het congres eventueel in Nederland voort te zetten. Voor zover ik heb kunnen nagaan heeft dit congres - overigens het laatste gezamenlijke congres van mensjewiki en bolsjewiki - in Londen plaatsgevonden en hebben zich geen complicaties voorgedaan.⁵³ Of Nederland toch een potentiële vluchtplaats geweest is, heb ik niet kunnen achterhalen. Wel laat deze brief zien dat Henriette Roland Holst internationaal bekend stond als iemand die met het lot van de Russen begaan was.

partijstrijd en breuk

In Nederland was ondertussen vanaf ongeveer 1900 de SDAP flink gaan groeien. Daardoor was er een partijstrijd ontstaan tussen een kleine minderheid van orthodoxe marxisten ('De Nieuwe Tijd-groep') en een overgrote meerderheid van zogenaamde revisionisten, sociaal-democraten die bereid waren concessies te doen aan niet-proletarische groeperingen om concrete hervormingen voor de arbeiders te bereiken. Henriette Roland Holst nam in dit partijconflict een bijzonder positie in. Zij maakte met hart en ziel deel uit van de orthodox-marxistische stroming. Als de pragmatici hun 'opportunistische' koers voort zouden zetten zou er volgens haar van een socialistische omwenteling voorlopig niets terecht komen. Ondanks haar felheid was Henriette

⁵² *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (IISG)*, Archief van Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.2, 2 brieven van Karl Liebknecht aan Henriette Roland Holst, 1907 en 1913.

⁵³ I. Deutscher, *The prophet armed. Trotsky: 1879-1921* (Oxford 1934) 177-181.

Roland Holst echter ook degene die telkens de twee stromingen in de partij met elkaar trachtte te verzoenen. Zij streefde naar eenheid binnen de partij. Toch zouden de tegenstellingen uiteindelijk op een scheuring uitlopen. In oktober 1907 had een aantal jonge orthodox-marxistische intellectuelen het ultra-linkse weekblad *De Tribune* opgericht. Hierin werd de partijleiding voortdurend aangevallen. Met dit blad probeerde men zo direct mogelijk de arbeiders te bereiken en te organiseren. Dit kon niet door de beugel. Toen de zogenaamde 'Tribunisten' - onder leiding van het David Wijnkoop, Willem van Ravesteijn en Jan Ceton - op het congres van Deventer in 1909 weigerden het blad op te heffen, werden ze geroyeerd. Na hun roeyement richtten zij een eigen partij op, de Sociaal Democratische Partij (SDP). Enkele honderden van hun aanhangers, waaronder Herman Gorter en Anton Pannekoek, stapten vrijwillig mee over van de SDAP naar de SDP. Henriette Roland Holst deed dit echter niet. Ondanks haar orthodox-marxistische visie (ook zij had artikelen in *De Tribune* geschreven) kon ze het niet over haar hart verkrijgen om de grote massa van arbeiders te verlaten. Zij was diep teleurgesteld over de scheuring in de partij. Ze heeft nog getracht beide groeperingen met elkaar te verzoenen, maar dit mocht niet baten.⁵⁴

Uit de autobiografie van Henriette Roland Holst wordt duidelijk wat voor een belangrijke rol Rusland voor haar gespeeld heeft in de periode van de partijstrijd: 'Had het enthousiasme voor de Russische revolutie en haar helden mij niet opgehouden, ik zou mij waarschijnlijk al veel eerder in arren moede uit het partijleven hebben teruggetrokken.'⁵⁵ Voor Henriette was Rusland het land waar binnenkort iets te gebeuren stond. Daarover waren alle sociaal-democraten het eens. Rusland kon dan ook de inspiratiebron zijn voor allen, waardoor broedertwist en partijstrijd naar de achtergrond geschoven konden worden. 'Het was een bijzondere vreugde voor mij dat, terwijl de partijstrijd fel bleef woeden, het Opstandelingen-ensemble leden van beide partijen en, geloof ik, ook syndikalisten telde. De geestdrift voor de heldhaftige strijders der Russische revolutie had over de broederhaat gezegevierd.'⁵⁶ Nu is ook duidelijk waarom Henriette Roland Holst het onderwerp van de partijtwisten in de Russische sociaal-democratische partij liever vermeed. Rusland moest als inspiratie voor eenheid en liefde dienen, het mocht zelf geen bron van verscheurdheid zijn.

Na de partijscheuring van 1909 is Henriette Roland Holst niet lang lid meer geweest van de SDAP. Nog een jaar heeft ze samen met de marxist Wibaut in de redactie gezeten van het marxistische *Weekblad*, dat aan het partijdagblad *Het Volk* werd toegevoegd, om de overgebleven marxisten binnen de partij te houden. Al haar krachten heeft Henriette gegeven om de partij van haar marxistische denkbeelden te overtuigen en tot eenheid en verzoening onder de arbeiders op te roepen. Ze ondervond echter zowel van de SDAP als van de SDP tegenwerking. Zo ging het niet langer. In 1910 legde ze al haar taken neer. Toen bij een zeeliedenstaking in 1911 het partijbestuur geen algemene steun aan alle stakenden wilde geven omdat het NVV (de sociaal-democratische vakbond) elk overleg met de onafhankelijke

⁵⁴ A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972) 9-19; Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 42-44; Borgers, *Gorter en Roland Holst in hun tijd*, 86.

⁵⁵ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 125.

⁵⁶ Ibidem, 137; Met het Opstandelingen-ensemble wordt de toneelgroep bedoeld, die *De opstandelingen*, het lyrische treurspel van Henriette Roland Holst over de revolutie van 1905, gespeeld heeft.

vakbond afwees, stapte Henriette Roland Holst totaal gedesillusionneerd uit de partij. Als tactische overwegingen voor de SDAP belangrijker waren dan het klassebelang van de arbeiders, dan hoefde het van haar niet meer. Wat er de laatste jaren in de SDAP had plaatsgevonden, was totaal in strijd met de levensovertuiging van Henriette Roland Holst. Streven naar eenheid en liefde voor elkaar leken uit het woordenboek van de SDAP verdwenen te zijn.⁵⁷

1.3 buiten de partij (1911-1914)

bezinning

De scheuring in de Nederlandse arbeidersbeweging van 1909 had Henriette Roland Holst diep geraakt. Alles waarvoor ze zich de afgelopen jaren had ingezet stortte ineen. Hoe kon het socialisme ooit bereikt worden als de grote massa van arbeiders de marxistische theorie niet meer volgde en als de arbeiders onderling verdeeld waren? Henriette voelde zich eenzaam en vertwijfeld, als een 'vrouw in het woud'.⁵⁸ Ze stond nu helemaal alleen en zou zich voor enige tijd uit de politieke strijd terugtrekken.

Zo vormden de jaren tussen 1910 (het neerleggen van al haar partijfuncties) tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog voor Henriette Roland Holst een periode van bezinning. Zij maakte verschillende reizen, verbleef regelmatig in kuuroorden en wijdde zich aan studie (o.a. biologie en psychologie) en nieuwe gedichten. Zij richtte zich onder meer op het verleden om steun te zoeken bij personen waarmee ze zich kon identificeren. Zo schreef zij een biografie over Jean Jacques Rousseau en een toneelstuk over Thomas More. Zowel Rousseau als More hadden - net als Henriette - gedroomd van een andere, betere wereld. Zij hadden kritiek gehad op de maatschappij waarin ze leefden. Voor Henriette waren zij 'communistiche' profeten. Ook zag ze hen als 'helden'; mensen die zich liefdevol wilden opofferen voor het hogere ideaal. Zij brachten de verbinding tussen droom en daad tot stand, het ideaal een stukje dichterbij.⁵⁹

Naast het verleden hield Henriette Roland Holst zich in deze jaren ook met de toekomst bezig. Vanaf 1912 werkte ze aan de gedichtenbundel *Het feest der gedachtenis*, die in 1915 zou verschijnen. Henriette droomt hierin van de komende nieuwe maatschappij:

Ik heb in droom gezien een dag van blijheid.
De vrouwen ademden de lucht der vrijheid;

...

Het was de tijd, dat over heel de aarde
broederschap bloeit. Ieder mensch voelt zich deel
van de menschen-gemeenschap, dat zijn waarde.
Zijn trots, zijn blijde blijheid is, 't geheel
te dragen in zich en te voeden met

⁵⁷ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 44-48.

⁵⁸ Fr. de Jong, 'Henriette Roland Holst en het socialisme', *Wending* 7 (1952/1953) 690-697, aldaar 693.

⁵⁹ Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 23-25; Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 78-88.

de sappen zijner liefde. Liefde is wet:
 liefde tusschen den mensch en menschheid geeft
 den enk'ling 't hooge doel waarvoor hij leeft,
 geeft wijding alle arbeid en alle droomen,
 want de droom en de arbeid dienen haar.⁶⁰

In de bundel staat centraal het 'feest der gedachtenis', waarop de vrouwen in de toekomstige heilstaat hun voorgangsters gedenken. Allereerst worden een aantal typen uit het verleden - vrouwen die in onderdrukking en ellende geleefd hebben - naar voren gehaald: 'de vrouw der plicht' (zij onderwerpt zich aan de wil van vader en echtgenoot), 'de deerne' (om iets van rijkdom te kunnen proeven wordt zij hoer) en 'de zwoegende' (de arbeidersvrouw die in de fabriek gaat werken om haar gezin in leven te houden, maar door de mannen veracht wordt omdat ze haar als concurrent op de arbeidsmarkt zien). Hun situatie wordt telkens vergeleken met de geheel andere omstandigheden waarin de vrouwen in de nieuwe wereld leven: man en vrouw zijn gelijkwaardig; men kan trouwen met wie men wil, maar ook op de vrije liefde wordt niet neergekeken; bordelen zijn er niet, er bestaat alleen echte liefde; in de nieuwe wereld zijn man en vrouw geen concurrenten meer maar werken samen. Na de drie typen worden vervolgens drie vrouwen ten tonele gevoerd die in het verleden gestreden hebben voor vrouwenemancipatie en socialisme, namelijk Mary Wollstonecraft (zij was één van de eerste vrouwen die eind 18e eeuw voor gelijke rechten voor man en vrouw vocht), Louise Michel (zij had in 1870 in Parijs op de barricaden gestaan voor het behoud van de Commune) en Katharine Breschkofsky (= Katerina Bresjkovskaja, de Russische revolutionaire die Henriette in 1904 ontmoet had). Hun leven wordt beschreven als dat van 'heiligen'. Zonder hun strijd zou de heilstaat er niet zijn geweest. Als Henriette het over Katharine heeft wordt ze even door droefheid bevangen. Even stapt ze vanuit de droom in de harde realiteit. Ze moet weer denken aan de vroegere ontmoeting met Katharine, de revolutie van 1905 en de mislukking daarvan. Katharine is nu verbannen naar Siberië en Henriette zelf heeft geen plaats meer in de socialistische beweging. Toch moet ze blijven hopen:

En 'k dacht, hoe al die vreugd nu was ontzonden
 en al die zekerte: op bevrozen gronden
 ligt Katharine Breschkofsky te sterven
 en ik moet als een eenzaam vonkje zwerven.

...
 maar stil, mijn hart, het is nog niet de tijd;
 zing, en klaag niet: het is nog niet de tijd.⁶¹

Dan vertelt Henriette van 'de laatste strijd', die geleid heeft tot het ontstaan van haar droomwereld. Na een algemene staking waarin mannen en vrouwen de handen ineen hadden geslagen en na kleine schermutselingen, hadden de soldaten zich aan de kant van de arbeiders geschaard. Vanuit de stad waar dat gebeurd was, had de revolutie zich over het hele land verspreid en van daaruit over de andere landen. Toen was de mensheid gerijpt tot 'eenparig

⁶⁰ Henriette Roland Holst van der Schalk, *Het feest der gedachtenis* (2e druk; Rotterdam 1917 [1e druk 1915]) 9.

⁶¹ Roland Holst [1915], *Het feest der gedachtenis*, 210.

willen⁶²; hadden in de omwenteling liefde voor de mensheid en haat voor de tegenstander naast elkaar bestaan, nu was er slechts liefde, de mensheid was één, het haten was verleerd, niemand werd uitgesloten:

Niemand was eenzaam. Als één groot gezin
leefde de menschheid. Elk huis had zijn deuren
open, elk hart. Allen droegen het treuren
van één, weg op sterke armen van min.⁶³

Tussen de regels door komen we meer te weten over hoe Henriette haar 'Utopia' ziet: ze spreekt van 'blanke tuin-omgorde steden', 'de landouw die onverdeeld lag als een hof van Eden', 'overvloed, de dochter der nieuwe orde'.⁶⁴ Verder blijkt iedereen er 's ochtends te werken en dat ook plezierig te vinden. 's Middags kan men dan doen waar men zin in heeft: wandelen in de natuur; plezier maken op het water; zich bezighouden met muziek, dichtkunst, filosofie, natuurkunde of schilderkunst; genieten van de zon.⁶⁵ Ook zijn er veel feesten, waarvan dus het 'feest der gedachtenis' er één is. Toch bestaat het droomland van Henriette Roland Holst niet uit louter vreugde. De mensen in de nieuwe wereld staan nog dichtbij het verleden. De herdenking van dat verleden doet pijn:

Maar toen bedacht ik dat zij ook niet waren
wezens van licht alléén, maar nog het zware
mee-droegen in hun harten, en dat pijn
tusschen hen en mij bind-middel kon zijn.⁶⁶

Ook vertelt Henriette van een vrouw wiens man van een ander was gaan houden. Zij had hem laten gaan, ze had gebogen voor 'de natuurkracht die haar trof'.⁶⁷ Ze was weliswaar verdrietig, maar volgens Henriette was dat in de nieuwe wereld heel anders dan in onze maatschappij:

⁶² Ibidem, 230.

⁶³ Ibidem, 240.

⁶⁴ Ibidem, 14.

⁶⁵ Ibidem, 15-16.

⁶⁶ Ibidem, 153.

⁶⁷ Roland Holst [1915], *Het feest der gedachtenis*, 108. Wellicht is deze passage in de gedichtenbundel een weerspiegeling van haar eigen situatie. In deze periode kreeg haar man Richard namelijk een vriendin, de zangeres Ina Santhagens-Waller, met wie hij tot aan zijn dood een min of meer openlijke verhouding had (Zie: A. Roland Holst, *Briefwisseling met R.N. Roland Holst en H. Roland Holst-van der Schalk*, Erik Menkveld en Margaretha H. Schenkeveld ed. (Amsterdam 1990) 12).

Ik had gehoord de smart der Toekomst. Edel
 klonk die als de toon van een rijpe vedel:
 zoo glanzend en zoo gaaf had zij geklonken
 dat ik voelde, of ik had weer vreugd gedronken.⁶⁸

Voor Henriette Roland Holst was de toekomststaat waarin het 'feest der gedachtenis' gevierd werd, niet zoals bij Marx een definitief einde van de ontwikkeling der mensheid, maar slechts een volgende fase daarvan. Iedere keer zou de mensheid een trapje hoger stijgen, maar de ontwikkeling zou nooit eindigen:

Eeuwig sterft de golf, eeuwig deint een andere aan,
 eeuwig door 't menschenhart nieuwe droomen opstaan
 eeuwig wentelt daarin 't begeerte-rad,
 eeuwig lokt de ideale stad.⁶⁹

Uit *Het feest der gedachtenis* blijkt, dat in deze periode het wereldbeeld van Henriette Roland Holst steeds meer doordrongen raakte van de filosofie van Joseph Dietzgen (1828-1888). Herman Gorter had haar al in 1901 tot het bestuderen van de denkbeelden van deze arbeider-filosoof aangezet. Rond 1900 waren de ideeën van Dietzgen in sociaal-democratische kring in de belangstelling geraakt. Sommigen vonden zijn denkbeelden zeer waardevol, anderen zoals Plechanov en Lenin, vonden dat Dietzgen niets nieuws te vertellen had en eigenlijk een 'verkappt idealisme' predikte. In 1909 had Henriette Roland Holst een uitgebreide studie aan Dietzgen gewijd.⁷⁰ Joseph Dietzgen wordt wel 'de vader van het dialectisch-materialisme' genoemd. Hij heeft een algemeen-wijsgerige en kentheoretische grondslag voor het historisch-materialisme ontwikkeld. Dietzgen ging uit van 'de oneindig samenhangende eenheid van het heelal'. Daarmee bedoelde hij dat, zowel in tijd als in ruimte, alles met alles - op dialectische wijze - samenhangt. Alle tegenstellingen zijn betrekkelijk, alles is een eeuwig worden en verworden, een sterven en geboren worden. Voor Dietzgen was het Heelal (= de Natuur, de Kosmos, Het Zijn) de levende wereldwaarheid, het wezen aller wezens, de oorzaak van zichzelf. Zijn systeem sloot dan ook een transcendente God uit. Absolute waarden en absolute schoonheid bestaan niet: met de wisselingen in het heelal veranderen moraal en kunst mee. Volgens Dietzgen was de menselijke geest een functie van de natuur, maar wel een heel bijzondere. De geest was de afbeelder van de waarneembare wereld. Voor Henriette Roland Holst was de grote verdienste van Dietzgen dat hij de geest in de rij van natuurkrachten had geplaatst: het zijn bepaalt niet alleen het denken (Marx), het denken is zelf een vorm van zijn. Zo had hij, zonder de geest te verwaarlozen, het Idealisme (de Geest/God bepaalt de materie) overwonnen. De filosofie van Joseph Dietzgen sloot precies aan bij het kosmische levensgevoel dat Henriette al in haar voor-socialistische periode ontwikkeld had. Voor Henriette Roland Holst betekende de filosofie van

⁶⁸ Roland Holst [1915], *Het feest der gedachtenis*, 109.

⁶⁹ Ibidem, 146.

⁷⁰ Antonissen, *Gorter en Roland Holst*, 189; Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 48-49; H. Schaap ed., *Het leed der mensheid laat mij vaak niet slapen. Bloemlezing uit het proza van Henriëtte Roland Holst* (Leiden 1984) 54.

Dietzgen een algemeen-wijsgerige basis voor het denken van Marx; Marx en Dietzgen vulden elkaar aan.⁷¹

actie voor Russische politieke gevangenen

In de loop van 1913 begon Henriette Roland Holst weer enige activiteit op het sociale vlak te ontwikkelen. Opnieuw werd ze tot daden geïnspireerd door de toestand in Rusland. Dit maal waren daar geen revolutionaire gebeurtenissen gaande, maar activeerden haar de onmenselijke omstandigheden waarin politieke gevangenen er verkeerden en de oneerlijke anti-semitische processen die er volgens haar gevoerd werden. Zo trok ze volle zalen met lezingen over het 'proces Beilis', dat ging over een Russische Jood die beschuldigd werd van rituele moord.⁷² Henriette was enorm verheugd dat veel SDAP-ers hier naartoe kwamen, aangezien die volgens haar voorheen in de laatste jaren van haar partijlidmaatschap haar lezingen regelmatig geboycot hadden. Gebeurtenissen in Rusland konden klaarblijkelijk een bindmiddel zijn tussen Henriette Roland Holst en de partij die ze verlaten had. Op 21 mei 1913 schreef Karl Liebknecht aan Henriette Roland Holst een brief met als motivatie 'da ich weiss, mit welchem Interesse Sie die russischen Angelegenheiten verfolgen'.⁷³ In deze brief vroeg hij haar om in Nederland zoveel mogelijk handtekeningen te verzamelen van literatoren, kunstenaars, wetenschappers en politici om geplaatst te worden onder een oproep tegen de gruwelijke omstandigheden waarin politieke gevangenen in Rusland verkeerden. De handtekeningen moesten liefst van mensen uit 'burgerlijke kring' afkomstig zijn omdat dat meer indruk in Rusland zou maken. Al in een aantal landen waren inmiddels handtekeningen verzameld en het was de bedoeling dat op enig moment de oproep, met alle bekende namen eronder, in de pers zou verschijnen. Verder was men van plan een internationaal comité op te richten, dat in aansluiting op het verschijnen van de oproep geldinzamelingen zou houden voor de gevangenen, aan ledenwerving zou doen en bij voortdurend persberichten zou verspreiden over de omstandigheden onder de Russische gevangenen. Uit een brief van Henriette Roland Holst aan Albert Verweij van 18 juli 1913 kunnen we opmaken dat zij aan het verzoek van Karl Liebknecht gehoor heeft gegeven.⁷⁴ Henriette vraagt in deze brief namelijk of Verweij zijn handtekening wil plaatsen onder de oproep als die in de Hollandse kranten openbaar gemaakt zal worden. Eind november 1913 werd de oproep 'Voor de politieke gevangenen in Rusland' in verschillende Nederlandse kranten geplaatst.⁷⁵ Onder de oproep stond: 'Behalve bekende socialisten ondertekenden in Nederland...', en daarop volgde een rij van bekende 'burgerlijke' personen, waaronder Albert Verweij, en daarna nog een aantal prominenten uit het buitenland. De namen Henriette Roland

⁷¹ Schaap, *Het leed der mensheid*, 54-55; Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 48-53; Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 107-110.

⁷² 'Waarom schrijf je nooit meer?'. *Briefwisseling Henriette Roland Holst - Henk Sneevliet*, Nico Markus ed. (Amsterdam 1995) doc.nr. 4: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 30 november 1913.

⁷³ IISG, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.2.

⁷⁴ *Kunstenaarslevens. De briefwisseling van Albert Verweij met Alphons Diepenbrock, Herman Gorter, R.N. Roland Holst, Henriette van der Schalk en J.Th. Toorop*, Mea Nijland-Verweij ed. (Assen 1959) 224.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld: 'Voor de politieke gevangenen in Rusland', *De Tribune* 7 (nr. 17, 26 november 1913).

Holst en Karl Liebknecht kwamen er niet in voor. Als 'bekende socialisten' zouden hun namen in Rusland niet goed vallen. Na de plaatsing van de oproep werd er in Nederland een 'Comité voor Politieke Gevangenen in Rusland' opgericht.⁷⁶ Henriette Roland Holst was hiervan de voorzitter. Het comité zamelde geld in en het lukte in 1914 ook om persberichten in alle grote Nederlandse dagbladen, van alle zuilen, geplaatst te krijgen. Men probeerde zoveel mogelijk leden te werven, opnieuw vooral onder 'burgerlijken', al moest de kern van het comité volgens Henriette socialistisch zijn. Uit verschillende brieven van Henriette Roland Holst aan de socialist Henk Sneevliet, die op dat moment in Nederlands-Indië verbleef, blijkt dat Henriette ook in Nederlands-Indië probeerde steun voor de Russische gevangenen te krijgen.⁷⁷ Henriette Roland Holst hoopte vurig dat er een internationaal comité zou ontstaan. Ze onderhield daarom nauw contact met de 'Société des amis du peuple Russe et des peuples annexés' - meestal het 'Comité Vera Figner' genoemd - die in 1909 in Parijs was opgericht.⁷⁸ Ook stond ze in verbinding met Russische socialisten in Vlaanderen.⁷⁹ Door Russische arbeiders in Antwerpen werd Henriette op handen gedragen zoals moge blijken uit een bedankbrief naar aanleiding van een kennelijk indrukwekkende rede van haar. Daarin staat: 'door haar edel hart en liefde voor de werkende klas, zien wij Russen, in haar het evenbeeld der heldinnen der Russische Revolutie en hopen dat zij nog lange jaren de Herderin zal wezen van het Proletariaat der Internationale'⁸⁰. Voor Henriette betekende een internationaal comité voor de politieke gevangenen in Rusland een doel om zich met volle energie voor in te zetten en een middel om van het 'hollandsche gedoe' af te zijn.

⁷⁶ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nrs. 5, 6, 9a: prentbriefkaart en brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 25 december 1913, 25 januari 1914 en 13 april 1914.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem, doc.nr. 9a: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 13 april 1914 en doc.nrs. 9b-9c: brieven van Sophie Scheinziss aan Henriette Roland Holst, 15 november 1913 en 20 januari 1914.

⁷⁹ Ibidem, doc.nr. 9a: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 13 april 1914.

⁸⁰ Garnt Stuiveling ed., *Henriette Roland Holst*. Schrijversprentenboek 16 (2e druk; 's-Gravenhage en Amsterdam 1977) 25.

II GEBROKEN DROOM? (1914-1917)

2.1 het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (1914)

In augustus 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. De twee elkaar bestrijdende groeperingen in dit conflict waren enerzijds 'de Entente' (Groot-Brittannië, Frankrijk, Rusland en vanaf 1917 de Verenigde Staten van Amerika) en anderzijds 'de Centralen' (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije). Alle grote sociaal-democratische partijen schaarden zich bij het uitbreken van de oorlog, na enige aarzeling, loyaal achter hun nationale regeringen. Arbeiders streden nu dus tégen elkaar in plaats van mét elkaar. De Tweede Internationale, het orgaan waarin socialistische partijen uit verschillende landen samengewerkt hadden - tevens het symbool van de internationale eenheid van het proletariaat -, viel uit elkaar.¹ Ook in Nederland, dat tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal zou blijven, plaatste de SDAP zich principieel aan de zijde van de regering. Mobilisatie en defensie-uitgaven werden door de socialisten gesteund. De nationale gedachte was belangrijker dan de klassenstrijd.²

reactie van Henriette Roland Holst

Voor Henriette Roland Holst was de reactie van de sociaal-democratie naar aanleiding van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nogal schokkend: 'onze hoofden zijn verbijsterd, onze harten zijn ontsteld'³. De voorspellingen van Marx bleken niet te kloppen. Er was geen internationale eenheid van het proletariaat meer en er leek geen klassenstrijd meer te bestaan.

Uit een reeks artikelen van Henriette, die ze na het uitbreken van de oorlog in *De Nieuwe Tijd*⁴ schreef, blijkt dat ze enorm met de oorlog worstelde. Ze vroeg zich telkens weer af hoe deze had kunnen ontstaan en hoe het mogelijk was dat de meerderheid van de socialisten zich door nationalistische motieven liet leiden. Volgens haar had de Tweede Internationale in het verleden het onderscheid tussen vaderlandsliefde en internationale solidariteit niet scherp genoeg gesteld. Ook had men veel te weinig gedaan aan de revolutionaire opvoeding van arbeiders. Door dit alles had in de psyche van het proletariaat het internationale klassebewustzijn nog nauwelijks wortel kunnen schieten. Het nationale gevoel was daarin daarom nog steeds veel sterker verankerd dan het internationale gevoel. De Tweede Internationale had volgens Henriette te weinig oog gehad voor de nieuwste ontwikkelingsfase van het kapitalisme,

¹ Daniel de Lange, 'Henriette Roland Holst' in: G. Borgers e.a. ed., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd* (Den Haag 1977) 35-49, aldaar 44-46.

² E.H. Kossmann, *De lage landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België II* (Amsterdam en Brussel 1986) 36.

³ H. Roland Holst, 'Het socialistisch proletariaat en de vrede (I)', *De Nieuwe Tijd* 19 (1914) 734-752, aldaar 734.

⁴ H. Roland Holst, 'Het socialistisch proletariaat en de vrede (I en II)', *De Nieuwe Tijd* 19 (1914) 734-752, 764-783; H. Roland Holst, 'Revolutionaire wedergeboorte of parlementaire verstarung (Antwoord aan Saks)', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 91-108; H. Roland Holst, 'Nogmaals: volksleger of ontwapening', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 152-167.

namelijk die van het imperialisme.⁵ Hoewel het kapitalisme steeds meer internationaal was gaan opereren, was de sociaal-democratie blijven steken in verouderde parlementaire strijd op nationaal niveau. In de loop der tijd waren de sociaal-democratische partijen steeds meer 'verburgerlijkt' en daardoor was het internationale socialistische ideaal op de achtergrond geraakt. Voor Henriette was het duidelijk dat een hernieuwde of eventueel nieuwe Internationale er anders uit zou moeten zien dan voorheen: nu wel aangepast aan de nieuwe imperialistische fase van het kapitalisme. Concessies aan de nationalistische, imperialistische bourgeoisie zouden in de toekomst uitgesloten zijn. Diegenen die tot steun aan burgerlijke regeringen bereid zouden blijven, hoorden er voortaan niet meer bij. Zij waren volgens Henriette geen socialisten meer. Revolutionaire massa-actie en socialistische opvoeding van het proletariaat - het door-drenken van de geest van de arbeiders met gevoelens van internationale eenheid en vriendschap - zouden voortaan de belangrijkste strijdmiddelen van het proletariaat moeten zijn. Parlementaire strijd was uit de tijd.

Voor Henriette was het van wezenlijk belang dat de eenheid van het proletariaat hersteld zou worden. Dan pas zou het naar haar idee mogelijk zijn tot een revolutionaire ontwikkeling te komen. Als er geen hernieuwde eenheid van de arbeiders zou ontstaan, lag er een heel onzekere en (voorlopig) nare toekomst in het verschiet. Om opnieuw tot internationale solidariteit te komen moest de massa volgens Henriette doordrongen worden van een socialistisch alternatief voor het gewelddadige imperialistische nationalisme. Het imperialisme streefde naar grotere statenverbonden door middel van geweld; het socialisme daarentegen zou moeten streven naar aaneensluiting van zelfstandige naties op basis van vrijwilligheid en in goede harmonie. Daarvoor was het nodig dat ook inderdaad alle naties zelfstandig zouden zijn. Henriette verzette zich daarom fel tegen gebiedsannexaties en kolonialisme. Ze gaf overigens toe dat het streven naar internationalisme en het opkomen voor zelfbeschikking van naties elkaar enigszins tegen lijken te spreken. Een bevredigende oplossing van het probleem nationalisme/internationalisme zou naar haar idee echter pas in het socialistische tijdperk gevonden kunnen worden.

Voor Henriette werd 'ontwapening' het sleutelbegrip om tot hernieuwde internationale eenheid van de arbeiders te komen. Zij zou de enige zekerheid kunnen bieden dat er niet weer een oorlog uit zou breken en de internationale proletarische eenheid niet opnieuw verbrijzeld zou worden. Waar Henriette vòòr de oorlog nog voor een gedemocratiseerd volksleger als proletarisch strijdmiddel had gepleit, omdat ze toen vertrouwen had gehad in het internationalisme van de arbeiders, zag ze daar nu niet veel meer in. Wel erkende ze dat in de toekomstige revolutie het volksleger één van de revolutionaire strijdmiddelen zou kunnen zijn. Het was echter volgens haar op dit moment noodzakelijk de massa achter de leuze van ontwapening te krijgen. Daarvoor zouden alle socialisten die op een internationalistisch standpunt stonden, alle 'revolutionaire socialisten' - ook christensocialisten en syndicalisten - samen moeten werken. Aan het einde van de oorlog zou er dan een 'zesde grootmacht' - het proletariaat - ontstaan zijn, die haar stempel op de vredesonderhandelingen zou kunnen drukken. De vredeseisen die de socialisten dan zouden moeten stellen, zouden een waarborg voor blijvende vrede moeten zijn: teruggave van geroofde gebieden; afschaffing van het kolonialisme; het maken van nieuwe grensregelingen naar nationale beginselen en met raadpleging der betrokken bevolking;

⁵ Mogelijk werd Henriette Roland Holst in deze periode door Lenin beïnvloed. Ook Lenin zag het imperialisme als de laatste fase van het kapitalisme en ook hij pleitte voor een revolutionaire opvoeding van het proletariaat. Zie: W. Banning, *Karl Marx* (14e druk; Utrecht en Antwerpen 1977) 161-162.

waarborgen van de rechten van minderheden bij een gemengde bevolking; afschaffing van alle geheime verdragen; democratisering van de buitenlandse politiek; economische aaneensluiting door openstelling van elkaars grenzen; ontwapening en afschaffing van staande legers. In plaats van imperialistische machtsblokken in Europa zou er dan één Europese Statenbond kunnen ontstaan.

Henriette Roland Holst nam onder de socialisten die zich op een internationalistisch standpunt stelden een gematigde positie in. Heel duidelijk en overtuigd verwierp ze het nationalistische, de burgerlijke regeringen steunende, standpunt van de grote sociaal-democratische partijen (o.a. de SDAP). Maar ook met de onverschilligheid die veel extreem-linkse revolutionaire socialisten voor het nationalistische gevoel (bijv. Rosa Luxemburg, de SDP) van de arbeiders aan de dag legden, kon ze niet uit de voeten. De oorlog had volgens haar duidelijk aangetoond dat het nationalisme sterk verankerd was in de psyche van het proletariaat. Het had geen zin om dat te ontkennen. Het was beter er een verklaring voor te zoeken. Uit het feit dat juist de meest in het marxisme geschoolde arbeiders nu de bourgeoisie steunden, viel op te maken dat het nationalisme geen kwestie van te weinig inzicht en scholing was. Puur rationele argumenten zouden daarom dus niet helpen om de arbeiders over te halen hun nationalistische overwegingen op te geven. Daarmee zou men niet kunnen doordringen in het gevoel en dat was volgens Henriette datgene wat nodig was. Het gevoel zou doordrongen moeten worden met het socialistisch ideaal. Volgens Henriette Roland Holst was er een tweedeling aan te brengen in de groep van socialisten die zich op een internationalistisch standpunt stelde: enerzijds waren er de 'religieus-gezinde gevoels-socialisten, sterk-idealistisch maar zwak in maatschappelijk inzicht en revolutionair gevoel' (voorbeelden zijn volgens Henriette het Religieus Socialistisch Verbond en de Britse Independent Labour Party); anderzijds waren er de 'konsekwente anti-imperialisten, sterk door weten en revolutionair, maar missend de gevoels-kwaliteiten om door de massa begrepen te worden en haar in beweging te brengen' (hier geeft Henriette geen voorbeelden).⁶ Volgens de SDP-er W. van Ravesteyn in zijn boek *De wording van het communisme in Nederland (1907-1925)*, behoorde Henriette Roland Holst tot de categorie van religieus-gezinde gevoels-socialisten en verweet ze de SDP een gebrek aan gevoel.⁷ Henriette zelf zal dat in deze periode anders gezien hebben. Voor haar was de keuze tussen beide groeperingen (nog) niet duidelijk: de 'religieus-gezinde gevoels-socialisten' waren voor haar te weinig marxistisch; de 'konsekwente anti-imperialisten' niet 'religieus' genoeg.

Henriette rekende zichzelf in deze periode tot een geestverwant van de 'neo-marxisten'⁸, diegenen die vooral naar aanleiding van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (en ook al door de gebeurtenissen in Rusland van 1905) tot de conclusie gekomen waren dat er nieuwe strijdmethoden nodig waren om het revolutionaire ideaal te bereiken (bijv. Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Herman Gorter). Niet het afwachten tot uit de sociaal-economische omstandigheden volgens duidelijke schema's zich een revolutionaire situatie zou ontwikkelen

⁶ H. Roland Holst, 'Revolutionaire wedergeboorte of parlementaire verstarring (Antwoord aan Saks)', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 91-108, aldaar 105.

⁷ W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam 1948) 153.

⁸ Zie bijvoorbeeld H. Roland Holst, 'Revolutionaire wedergeboorte of parlementaire verstarring (Antwoord aan Saks)', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 91-108, aldaar 91, 95.

(Kautsky, Plechanov), maar het opwekken van de massa tot revolutionaire actie stond voorop. Schema's en vastomlijnde ideeën raakten hierbij op de achtergrond. Volgens Henriette hadden de socialistische tot nu toe te veel op een mechanisch-fatalistische wijze tegen het verloop van de geschiedenis aangekeken.⁹ Er bleek echter geen rechtlijnige ontwikkeling naar de socialistische eindfase te zijn. De revolutie zou niet automatisch komen. Kapitalisme en nationalisme zouden voorlopig nog geen plaats maken voor socialisme en internationalisme. Volgens Henriette moest het (19e eeuwse) marxisme worden bijgesteld met behulp van (20e eeuwse) inzichten uit de psychologie (Carl Gustav Jung, William James, Sigmund Freud) en de biologie (het neolamarckisme). Uit de psychologie viel te leren dat het handelen van de mens niet alleen door rationele, bewuste factoren, maar ook vanuit een irrationeel onbewuste - waarin volgens Jung nog resten van oude ideologieën en tradities besloten liggen - bepaald wordt. Daaruit viel het nationalisme bij de arbeiders te verklaren. Vanuit de biologie viel te leren dat de evolutie van organismen niet uitsluitend het resultaat was van een mechanische aanpassing aan veranderingen in de omgeving, maar ook een element van eigendrang, activiteit of intuïtie bevatte. Volgens Henriette zou het socialisme dan ook veel meer aandacht moeten schenken aan de actieve beïnvloeding van de historische ontwikkeling. De wil om tot revolutie te komen was belangrijker dan de theorie. In plaats van het deterministische aspect van het marxisme moest nu het voluntaristische aspect (wilsdrang en wilsrichting) op de voorgrond komen te staan.¹⁰ Voor Henriette was het denken van de filosoof Dietzgen een steeds belangrijker rol gaan spelen, al bleef Marx vooralsnog de sleutel tot begrip van de maatschappij. Dietzgen had aan haar - zoals we reeds eerder gezien hebben¹¹ - 'de oneindig samenhangende eenheid van het heelal' geleerd; volgens hem was alles 'een eeuwig worden en verworden, een sterven en geboren worden'. Uit een soort geloofsbelijdenis van Henriette in één van haar artikelen blijkt duidelijk Dietzgens invloed op haar denken ook in deze periode:

Ik voor mij ben overtuigd, dat het allerhoogste bestanddeel onzer wereld- en levensbeschouwing is haar vloeibaarheid, het inzicht van haar betrekkelijkheid en tijdelijkheid, het besef, ons door de economische arbeid van Marx en de filosofische van Dietzgen bijgebracht, dat het maatschappelijk leven ontwikkeling is, en de wetenschap de waarheid of het wezen der dingen steeds meer benadert en nooit bereikt.¹²

Dietzgen had ook aan Henriette geleerd dat de menselijke geest deel is van het Heelal (=de Natuur=het Zijn). Henriette ging nu steeds meer de Liefde (=Leven=God) als de drijvende kracht in het heelal zien. De Liefde groeit in het universum en ook de menselijke geest wordt volgens haar hoe langer hoe meer bezielde door de Liefde: 'Leven is drang omhoog, is 't worden

⁹ Henriette Roland Holst, 'Ter inleiding' in: Leo N. Trotzky, *De oorlog en de Internationale* (Amsterdam 1915) v-xxiii, aldaar xvi-xx.

¹⁰ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 112-114, 136-140; Roland Holst [1915], 'Ter inleiding' in: Trotzky, *De oorlog en de Internationale*, xvi-xx.

¹¹ Zie § 1.3.

¹² H. Roland Holst, 'Revolutionaire wedergeboorte of parlementaire verstarring (Antwoord aan Saks)', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 91-108, aldaar 107.

van god in ons'.¹³ In het denken van Henriette Roland Holst werd zo steeds meer een religieuze component zichtbaar. Geleidelijk ontstonden bij haar de twijfels over het marxistische denkbeeld dat de materie de basis van alles is. Ze vroeg zich af of de geest wel een afgeleide van de materie (Marx: de 'materiële' onderbouw bepaalt de 'geestelijke' bovenbouw) genoemd kon worden of dat er naast de materie nog een geheel ander principe bestond:

Wij voelen in ons een ander beginsel
dan 't materieele, voelen een beginsel
in ons, los van ruimte en buiten tijd
maar misschien is ons voelen zelfbedrog
en wat wij noemen ikheid, glans kortstondig,
weerschijn van 't lichaam die met 't lichaam sterft¹⁴

Voor Henriette begon het religieuze steeds meer het socialisme te doordringen.

politieke activiteit

Vanuit de ideeën die Henriette Roland Holst naar aanleiding van het uitbreken van de oorlog ontwikkelde, werd ze weer tot grote politieke activiteit aangezet. Opnieuw brak er een periode van veel schrijven, spreken, actie en propaganda-voeren aan. Fel bestreed ze de houding van de SDAP en pleitte ze voor demobilisatie en ontwapening. Ook het dienstweigeren, dat ze voorheen om z'n individuele karakter verworpen had, kreeg nu haar steun. Samen met christen-socialisten, 'Tolstojanen' (christen-anarchisten), een aantal oppositionele SDAP-ers en andere sociaal-democraten ondertekende ze een manifest van sympathie met dienstweigeraars waardoor ze zelfs een keer met de justitie in aanraking kwam.¹⁵ De politieke activiteit van Henriette vond vanaf het voorjaar van 1915 plaats binnen het kader van een nieuwe politieke groepering.¹⁶ Op 2 mei 1915 had ze samen met een aantal geestverwanten het Revolutionair Socialistisch Verbond (RSV) opgericht. Het doel van het nieuwe RSV was het internationalisme en de klassenstrijd onder de arbeiders opnieuw leven in te blazen. Iedereen die met de beginselen van de organisatie instemde kon lid worden, ook leden van SDAP en SDP. Ondanks dat bleef het RSV een zeer kleine organisatie met slechts een paar honderd leden, waaronder naast SDAP-ers en SDP-ers ook christen-socialisten en anarchisten. Wel had men een eigen maandblad, *De Internationale*, van wiens redactie Henriette deel uitmaakte. Henriette nam dus een positie in tussen SDAP en SDP. Van de SDAP, die zoals gezegd een nationalistisch en burgerlijk standpunt innam, wilde zij niet opnieuw deel uitmaken. Ook bij de SDP wilde Henriette zich niet aansluiten. Die partij vond zij te sektarisch en bovendien schrokken de scherpstrijpende strijdmethoden haar af. Toch had ook de SDP zich net als Henriette op een internationalistisch standpunt geplaatst. Het 'pacifistische' denken van Henriette keurde men er echter af: voor steun aan dienstweigeraars en de leuze van ontwapening had men weinig sympa-

¹³ Antonissen, *Gorter en Roland Holst*, 436 [citaat uit de bundel *Verzonken Grenzen* (1918)].

¹⁴ Antonissen, *Gorter en Roland Holst*, 435 [uit de bundel *Verzonken Grenzen* (1918)].

¹⁵ Jans, *Tolstoj in Nederland*, 49, 112; Van Ravesteyn, *Wording van het communisme in Nederland*, 152.

¹⁶ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 118-120.

thie.¹⁷ De SDP bleef in tegenstelling tot Henriette vasthouden aan het streven naar een gedemocratiseerd volksleger. Dat zou immers één van de belangrijkste strijdmiddelen in de revolutie zijn. De imperialistische oorlog zou direct moeten en kunnen worden omgezet in de klassenstrijd.¹⁸

verhouding tot Trotski en Lenin

Begin 1915 kwam Henriette Roland Holst in aanraking met de denkbeelden van de Russische revolutionair Leo Trotski, die deze naar aanleiding van het uitbreken van de oorlog ontwikkeld had.¹⁹ Trotski was aan het begin van de oorlog van Wenen (via Zwitserland) naar Parijs verhuisd en gaf daar vanaf januari 1915 met een aantal geestverwanten het tijdschrift *Nasje Slovo* (=Ons Woord) uit. Leo Trotski behoorde in deze periode tot geen van de twee vleugels van de (in januari 1912 definitief gescheurde) Russische sociaal-democratische partij (menschewiki/bolsjewiki). Hij nam tussen beide groeperingen een middenpositie in en streefde naar hun verzoening op revolutionaire grondslag.²⁰ De bolsjewiki, met als belangrijkste woordvoerders Lenin en Zinovjev, namen naar aanleiding van de oorlog een extreem-links revolutionair socialistisch (dus internationalistisch) standpunt in. Zij wilden (net als de SDP, waarmee ze regelmatig contacten onderhielden) dat de oorlog direct in klassenstrijd zou worden omgezet en verzetten zich tegen elk 'pacifistisch' en 'opportunistisch' denken. Het liefste wilden zij een breuk met alle nationalistische en gematigde internationalistische socialisten forceren. De menschewiki daarentegen waren verdeeld. Een groot deel onder leiding van Plechanov steunde de verdediging van Rusland; de rest, met als belangrijkste woordvoerders Martov en Axelrod, stelde zichzelf op een gematigd internationalistisch standpunt.²¹

De brochure *De oorlog en de Internationale* van Trotski uit oktober 1914, die Henriette begin 1915 las (voor de Nederlandse vertaling zou Henriette in juli 1915 een inleiding schrijven²²), werkte heel inspirerend en verhelderend op haar denken. In grote lijnen vond Henriette haar eigen ideeën die ze naar aanleiding van het uitbreken van de oorlog ontwikkeld had bij Trotski terug. Net als zij zag Trotski de Eerste Wereldoorlog als een gevolg van het groeiende imperialisme en de toenemende verburgerlijking van de socialistische partijen. De grootste verdienste van Trotski was volgens Henriette zijn 'met werkelijkheids-zin gedrenkt

¹⁷ Van Ravesteyn, *Wording van het communisme in Nederland*, 152-153.

¹⁸ Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 247.

¹⁹ H. Roland Holst, 'Revolutionaire wedergeboorte of parlementaire verstarring (Antwoord aan Saks)', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 91-108, aldaar 108.

²⁰ Roland Holst [1915], 'Ter inleiding' in: Trotsky, *De oorlog en de Internationale*, vi; Van den Eeckhout, 'Zij beiden vullen elkaar prachtig aan'; Robert Craig Nation, *The Zimmerwald Left: the roots of international communism in the First World War* (dissertatie Duke University 1975; geautoriseerde facsimile, Ann Arbor, Michigan, 1979) 66.

²¹ Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 149; Nation, *The Zimmerwald Left*, v.

²² Henriette Roland Holst, 'Ter inleiding' in: Leo N. Trotsky, *De oorlog en de Internationale* (Amsterdam 1915) v-xxiii.

revolutionair besef²³: enerzijds verzette hij zich fel tegen elke concessie aan het burgerlijke nationalisme, anderzijds wilde hij niet - zoals sommige revolutionaire socialisten - de nationalistische gevoelens van de arbeiders ontkennen. Volgens Henriette kon in deze tijd slechts een Russische revolutionair als Trotski zich zo verhelderend met de kwestie van 'de oorlog en de Internationale' bezighouden, en wel om twee redenen: '1. alleen de russische revolutionair heeft de revolutie anders leren kennen dan als begrip of abstraktie, 2. omdat alleen hij het nationale gevoel bij ontwakende volken heeft leren kennen als een onderdeel van hun revolutionair bewustzijn²⁴. Met Trotski's leuzen 'Geen oorlogsschatting!; Recht van iedere natie tot bepaling van haar eigen lot!; De verenigde staten van Europa - zonder monarchieën, zonder staande legers, zonder regerende feudale klieken en geheime diplomatie²⁵, kon Henriette ook volledig instemmen, daar ze vrijwel overeenkwamen met haar eigen plannen voor na de oorlog. Wel vond Henriette het jammer dat Trotski geen aandacht besteed had aan het koloniale vraagstuk.

In de concrete ideeën die Henriette naar aanleiding van de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde, kan ze een geestverwant van Leo Trotski genoemd worden. Beiden streefden naar verzoening van extreem-linkse en gematigde elementen; beiden stelden zich op een revolutionair internationalistisch standpunt; beiden hadden een vredesplan voor na de oorlog; beiden hadden oog voor nationalistische gevoelens bij de arbeiders. Op een geheel andere manier stonden de bolsjewiki en de Nederlandse SDP elkaar in denkbeelden nabij: zij beiden wilden niets weten van 'pacifistisch' denken; men wilde de oorlog nu direct omzetten in klassenstrijd en men zag het volksleger als een middel daartoe; men wilde geen verzoening met 'opportunistische en nationalistische' elementen. Uit een brief van Lenin aan de SDP-er David Wijnkoop, geschreven aan het einde van juli 1915, kunnen we opmaken hoe vijandig Lenin tegenover zowel Trotski als Henriette Roland Holst stond. Naar aanleiding van de principeverklaring van het zojuist door Henriette opgerichte Revolutionair Socialistische Verbond, schreef Lenin:

... Aus dieser Prinzipienklärung, soweit sie in "Berner Tagwacht" und "Internationaler Korrespondenz" abgedruckt, sehe ich, daß *wir* uns *keinesfalls* mit Frau R.-H. solidarisieren können. Frau R.-H. ist m.E. ein holländischer Kautsky oder holländischer Trotzky. Diese Leute sind mit den Opportunisten *prinzipiell* "entschieden nicht einverstanden" - und *praktisch* in allem Wichtigen einverstanden!! Fr. R.-H. verwirft das Prinzip der Landesverteidigung, d.h., sie verwirft den Sozialchauvinismus. Das ist gut. *Aber sie verwirft nicht den Opportunismus*!! Kein Wort in sehr langer Erklärung gegen den Opportunismus! Kein klares, unzweideutiges Wort von *revolutionären* Mitteln des Kampfes (um so mehr Phrasen vom "Idealismus", Opfermut usw., was jeder Schuft, Troelstra und Kautsky darunter, sehr gerne unterschreiben können)! Kein Wort vom *Bruche* mit den Opportunisten! "Friedens"lösung ganz à la Kautsky! Statt dessen (und ganz folgerichtig vom Standpunkte der prinzipienlosen "Prinzipienklärung" der Frau R.-H.) ein Rat - zusammenzuarbeiten mit SDP und SDAP!! Das heißt: Einigkeit mit den Opportunisten.

Ganz wie unser Herr Trotzky: "prinzipiell *entschieden* gegen die Landesverteidigung" -

²³ Roland Holst [1915], 'Ter inleiding' in: Trotzky, *De oorlog en de Internationale*, xiii.

²⁴ Ibidem, x.

²⁵ H. Roland Holst, 'Revolutionaire wedergeboorte of parlementaire verstarring (Antwoord aan Saks)', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 91-108, aldaar 108.

praktisch *für die* Einigkeit mit der Fraktion Tcheidze in russischer Duma (d.h. mit den Gegnern unserer nach Sibiriën geschickten Fraktion, mit den *besten Freunden* russischer Sozialchauvinisten).

Nein. Nein. Niemals und keinesfalls sind wir prinzipiell einverstanden met der Erklärung von Frau R.-H. Es ist lauter undurdachter, platonischer, heuchlerischer Internationalismus. Es sind lauter Halbheiten. Es ist (politisch gesproken) nur dazu gut, einen "linken Flügel" (d.h. "unschädliche Minderheit", "dekorativen marxistischen Schmuch") in den alten, faulen und niederträchtigen Lakaienparteiën (liberalen Arbeiterparteiën) zu bilden...²⁶

En in augustus 1915 schreef Lenin aan de Russische revolutionaire Alexandra Kollontaj:

... Frau Roland-Holst wie auch Rakowski ... und Trotzki sind nach meiner Meinung *allesamt* die schädlichsten "Kautskyaner", und zwar in dem Sinne, daß sie alle in verschiedener Form für die Einheit mit den Opportunisten sind, daß sie alle in verschiedener Form den Opportunismus beschönigen, daß Sie alle (auf verschiedene Art) den revolutionären Marxismus durch Eklektizismus ersetzen.²⁷

Lenin vond het streven naar verzoening en vrede maar niets. Revolutie en scherp omlinjnde - niet halfslachtige - standpunten waren volgens hem nu noodzakelijk. Voor Trotski en Henriette Roland Holst was dit echter allemaal te sektarisch. Op die manier zou de massa volgens hen niet bereikt kunnen worden.

2.2 de conferentie van Zimmerwald en haar gevolgen (1915-1916)

conferentie

Van 5-9 september 1915 werd in het Zwitserse dorpje Zimmerwald, vlakbij Bern, een internationale conferentie gehouden. De bedoeling van de conferentie van Zimmerwald was om weer contacten tussen internationaal gezinde socialistën tot stand te brengen, zodat de eenheid van het proletariaat zou herleven. Gezamenlijk zouden de arbeiders zich tegen de oorlog moeten verzetten. Henriette Roland Holst was - als vertegenwoordigster van *De Internationale*, het tijdschrift van het RSV - op deze conferentie de enige aanwezige uit Nederland. De SDP had, ondanks herhaalde verzoeken met name van de kant van de bolsjewiki, geweigerd vertegenwoordigers naar Zimmerwald te sturen. Men zei geen heil te zien in samenkomsten met 'halfzachten' als Henriette Roland Holst en Leo Trotski. Daarbij kwam nog dat de leiding van de SDP eigenlijk pro-Engeland was. Ook de 'nationalistische' SDAP, waar overigens niet eens een uitnodiging voor binnenkwam (ook niet bij de kleine oppositionele 'internationalistische' stroming), zag helemaal niets in de conferentie.²⁸

²⁶ Brief van W.I. Lenin aan D. Wijnkoop, geschreven na 24 juli 1915, in: W.I. Lenin, *Briefe IV 1914-1917* (Berlin 1967) 100-102, aldaar 101.

²⁷ Brief van W.I. Lenin aan A.M. Kollontaj, niet voor 4 augustus 1915 geschreven, in: Lenin, *Briefe IV 1914-1917*, 113-114, aldaar 114.

²⁸ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 120-122; Bas van Dongen, 'De SDAP en de conferentie van Zimmerwald' in: Mies Campfens, Margreet Schrevel en Fritjof Tichelman ed., *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1985) 191-204; De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 29-30.

De conferentie van Zimmerwald was op initiatief van enkele Italiaanse socialisten in samenspraak met de Zwitserse socialist Robert Grimm georganiseerd. Aan het begin van de conferentie werd een 'Bureau', een soort bestuur, gekozen bestaande uit drie (mannelijke) voorzitters - Robert Grimm (Zwitserland), Constantino Lazzari (Italië) en Christian Rakovsky (Roemenië) - en twee 'Sekretärinnen': Henriette Roland Holst en Angelica Balabanov, een van oorsprong Russische, die in Zimmerwald echter aanwezig was namens de Italiaanse delegatie. Henriette en Balabanov kregen als opdracht de protocollen van de conferentie uit te werken en het vertaalwerk te doen. In Zimmerwald waren 38 deelnemers met uiteenlopende nationaliteiten vertegenwoordigd: Zwitsers, Italianen, Russen, Duitsers, Polen, Fransen en Zweden, een Let, een Roemeen, een Bulgaar en een Hollandse. Engelsen ontbraken echter omdat zij geen paspoort hadden kunnen krijgen. Uit Duitsland waren overigens alleen minder bekende socialisten gekomen, aangezien Rosa Luxemburg en Clara Zetkin gevangen zaten, Karl Liebknecht moest vechten in Rusland, Franz Mehring ziek was en bekende socialisten als Kautsky en Bernstein geen helder internationalistisch standpunt in wilden nemen. Vooral de Russische delegatie was zeer uitgebreid en divers: namens het Centraal Comité van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij van Rusland (bolsjewiki) waren er Lenin en Zinovjev; als vertegenwoordiger van het tijdschrift *Nasje Slovo* was Trotski aanwezig; afgevaardigden van het Organisatie Comité van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij van Rusland (mensjewiki) waren Axelrod en Martov; namens de Joods-Russische Bund was Lemansky aanwezig en dan waren er ook nog de socialisten-revolutionairen Natanson en Tsjernov. Verder stonden de Pool Karl Radek en de Let Winter met de bolsjewiki in nauw contact.²⁹

Op de conferentie bleek het heel moeilijk om tot een manifest te komen waar alle aanwezigen mee in konden stemmen. Enerzijds wilde de meest gematigde Duitse afgevaardigde Ledebour niet dat er in een eventueel manifest direct kritiek uitgeoefend zou worden op de steun van Duitse sociaal-democraten aan oorlogskredieten, om de Duitse SPD niet te veel in verlegenheid te brengen en een scheuring in die partij te voorkomen. Anderzijds wilden Lenin, Radek, Zinovjev, Winter, de Zwitser Platten, de Duitser Borchardt en de Zweden Nerman en Höglund - deze acht zouden zichzelf later de 'Zimmerwalder Linke' gaan noemen³⁰ - een zeer scherpe veroordeling van elke steun aan de bourgeoisie, men wilde een oproep tot revolutie, men wilde in een resolutie de strijdmiddelen en de te volgen tactiek vastleggen en men wilde een duidelijke scheuring met de Tweede Internationale. Henriette Roland Holst en Trotski namen tussen Ledebour en de 'Zimmerwalder Linke' een gematigde positie in. Zij kwamen samen met een tussenvoorstel voor een manifest: de strijd voor vrede moest nu vooropstaan (nog niet direct een oproep tot revolutie), de oorlogskredieten moesten scherp veroordeeld worden. Henriette had Trotski aangeraden dit manifestvoorstel op te stellen en zij had hem geholpen dit in zo goed mogelijk Duits te doen.³¹

²⁹ *Die Zimmerwalder Bewegung I Protokolle*, Horst Lademacher ed. (Den Haag en Parijs 1967) 45-180; Henriëtte Roland Holst, 'Herinneringen aan Zimmerwald', *Fundament* 2 (nr.7, 1935) 10-29, aldaar 10-16; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 148-151.

³⁰ Nation, *The Zimmerwald Left*, 118-119, 133.

³¹ *Die Zimmerwalder Bewegung I*, 45-180; Henriëtte Roland Holst, 'Herinneringen aan Zimmerwald', *Fundament* 2 (nr. 7, 1935) 10-29, aldaar 14, 21-22.

Uiteindelijk werd in het definitieve manifest³² aan Ledebour de concessie gedaan geen kritiek op de Duitse steun aan oorlogskredieten op te nemen (zowel Lenin en zijn geestverwanten als Henriette Roland Holst en Trotski waren hier tegen³³). Een ander belangrijk punt in het manifest - hierin werd aan de Russen toegegeven - was een oproep tot zelfbeschikkingsrecht voor naties en een veroordeling van annexaties. Het krachtigste onderdeel van het manifest was echter de oproep de internationale proletarische eenheid en de klassenstrijd te herstellen; hier was het allemaal om begonnen en hier konden alle deelnemers van harte mee instemmen. Het manifest werd uiteindelijk unaniem aangenomen. De meeste moeite ermee had nog de socialist-revolutionair Tsjernov. Een voorstel van hem om ook de nog bestaande reactionaire krachten in Europa (Tsarisme, Junkerdom) naast het Imperialisme als oorzaak van de wereldoorlog in het manifest te noemen - dit voorstel werd mede door Henriette Roland Holst en de socialist-revolutionair Bobrov ondertekend - haalde het niet.³⁴ Ook Lenin, Zinovjev, Radek, Winter, Nerman en Höglund waren niet erg tevreden met het manifest. In een verklaring die met het manifest verspreid zou moeten worden, schreven zij:

Das Manifest der Konferenz befriedigt uns nicht vollständig. Es enthält keine Charakteristik des offenen wie mit radikalen Phrasen zugedeckten Opportunismus, der nicht nur der Hauptschuldige des Zusammenbruches der Internationale ist, sondern ihn verweigern will. Es enthält keine klare Charakteristik der Hauptkampfesmittel gegen den Krieg. Wir werden wie bisher in der Presse der Internationale wie in ihren Tagungen für eine entschiedene marxistische Stellungnahme zu den durch die Epoche des Imperialismus dem Proletariat gestellten Aufgaben, eintreten. Für das Manifest stimmen wir, weil wir es als *Aufruf zum Kampfe* auffassen und bei diesem Kampfe Arm bei Arm mit den andern Taten der Internationale vorgehen wollen.³⁵

³² *Die Zimmerwalder Bewegung* I, 166-169; H. Roland Holst, 'De internationale socialistische konferentie van Zimmerwald', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 591-599, aldaar 593-596.

³³ *Die Zimmerwalder Bewegung* I, 152.

³⁴ *Ibidem*, 153-154, 157.

³⁵ *Ibidem*, 153-154.

Aan het einde van de conferentie werd besloten een commissie op te richten, die als centraal contactpunt voor de acties in de verschillende landen zou kunnen fungeren. Het was de bedoeling dat deze commissie - de 'Internationale Sozialistische Kommission zu Bern' (ISK) - het nauwelijks meer functionerende Internationale Socialistische Bureau van de Tweede Internationale voorlopig, tot dat het niet meer nodig zou zijn, min of meer zou vervangen.³⁶ Verder werden er nog een gemeenschappelijke verklaring van de Duitse en Franse afgevaardigden en een sympathieverklaring met de oorlogsslachtoffers aangenomen.³⁷ Direct na de conferentie werd echter door de acht radicale Zimmerwalders, die zichzelf vanaf november 1915 de 'Zimmerwalder Linke' zouden gaan noemen, ook een eigen coördinerend 'Bureau' opgericht, bestaande uit Lenin, Zinovjev en Radek. Zij bleven tevens bij de ISK aangesloten.³⁸

Achteraf heeft Henriette Roland Holst veel over haar persoonlijke ervaringen omtrent de conferentie van Zimmerwald geschreven. Hoewel ook Henriette de uitkomst van de conferentie enigszins halfslachtig vond, omdat er toch werd toegegeven aan nationalistische gevoelens (niet al te streng optreden tegen steun aan oorlogskredieten; steun aan zelfbeschikkingsrecht voor naties), was ze van Zimmerwald diep onder de indruk geraakt en dat zou ze haar hele leven blijven. In 1935 schreef ze in een artikel over Zimmerwald:

En verder wil ik eenige persoonlijke herinneringen op schrift zetten aan een gebeurtenis, die na zóó langen tijd, nog onverbleekt, in mijn bewustzijn staat, badend in den gloed van brandend idealisme en romantische exaltatie.³⁹

en verder:

Er was iets in het bewustzijn van de deelnemers der Zimmerwald-konferentie, dat een nieuw tijdperk dáár begon, dat zij werktuigen waren om een zuivere, hoge menselijke kracht in het licht van de sfeer der daden te tillen ... Zij voelden, gereinigd te worden van de kleinheid, het alledaagsche, van hun eigen ongelooft.⁴⁰

Zelfs in haar autobiografie van 1949 nam Henriette nog achterin integraal de tekst van het Manifest van Zimmerwald op!⁴¹ Zimmerwald was voor haar kennelijk een essentiele gebeurtenis in haar leven: 'De konferentie had mij nieuwe moed gegeven en vervuld met geestdrift'.⁴²

³⁶ *Die Zimmerwalder Bewegung* I, 161-163; H. Roland Holst, 'De internationale socialistische konferentie van Zimmerwald', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 591-599, aldaar 596-597.

³⁷ *Die Zimmerwalder Bewegung* I, 158-160, 175-176, 179-180.

³⁸ Nation, *The Zimmerwald Left*, 133.

³⁹ Henriette Roland Holst, 'Herinneringen aan Zimmerwald', *Fundament* 2 (nr. 7, 1935) 10-29, aldaar 10.

⁴⁰ *Ibidem*, 17-18.

⁴¹ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 247-253.

⁴² *Ibidem*, 158.

Uit wat Henriette later over Zimmerwald geschreven heeft, kunnen we een beeld krijgen van hoe ze tegenover de verschillende afgevaardigden stond. Met name aan Trotski, Lenin en Radek heeft ze veel aandacht besteed. Henriette voelde zich in Zimmerwald het meest tot de standpunten van Trotski aangetrokken. In 1935 schreef ze over hem in verband met Zimmerwald:

Maar onverbleekt staat heden nog voor mij de lumineuze figuur van Leo Trotski, zooals hij bewoog tusschen de andere deelnemers aan de konferentie, een reus van wilsspanning en intellekt, harmonisch vereenigd, en ook een mensch van een beminnelijke menselijkheid.⁴³

en in 1940 schreef ze - vlak nadat Trotski vermoord was - in een niet gepubliceerd manuscript:

... men voelde in hem den geboren leider. Hij imponeerde en tevens trok hij aan als een magneet.

en:

Wij hadden allerlei punten van aanraking. Doordat wij beiden revolutionnaire naturen waren, meer menschen en dingen genuanceerd zagen, dan de geboren sektariërs, had elk van ons een kleine groep om zich heen verzameld, die er naar streefde tusschen de klippen van opportunisme en sektarisme door te zeilen.⁴⁴

Volgens de beschrijvingen van Henriette zouden de dag na het einde van de conferentie Henriette en Trotski samen van Zimmerwald naar Bern gewandeld zijn en volgens Henriette zou Trotski toen zoiets gezegd hebben als: 'als de revolutie uit zal breken, dan schaar ik mij aan de kant van Lenin, want in de revolutie deugen alleen mensen zoals hij', en bij het afscheid tussen Henriette en Trotski iets dergelijks als: 'tot ziens in Petersburg, op het eerste congres van de Derde Internationale'.⁴⁵ In hoeverre Henriette deze uitspraken achteraf verzonnen heeft, is natuurlijk niet na te gaan. Wel valt op dat de verschillende lezingen die ze er van geeft, telkens iets van elkaar afwijken. Feit is in ieder geval dat Trotski zich inderdaad in de revolutie aan de kant van Lenin zou scharen. Henriette zou Trotski overigens pas op het derde congres van de Derde Internationale en niet in Petersburg maar in Moskou ontmoeten.

Over de houding van Lenin op de conferentie van Zimmerwald was Henriette veel minder te spreken dan over die van Trotski. Ze schreef over hem in 1935:

Lenin's genialiteit brak op de konferentie niet dóór, althans zij bleef voor mij verscholen achter het gewone optreden van het dogmatische extremisme, dat ook daar meer in prikkelen en afstooten dan in samenbinden en opstuwen zijn kracht zocht.

... Lenin maakte in Zimmerwald op mij den indruk, van een koppige extremist, wie het erom te doen was, zijn meening tot elken prijs te doen zegevieren, en verder van een spotvogel, die haast geen der deelnemers, behalve zijn eigen klubje, ernstig nam. Ik erken echter bevooroordeeld te zijn geweest, o.a. door de uitlatingen van P. Axelrod, een algemeen beminde, door en door humane russische sociaal-demokraat, medewerker aan de Neue Zeit, die te Zürich woonde, en met wien ik bevriend

⁴³ Henriëtte Roland Holst, 'Herinneringen aan Zimmerwald', *Fundament* 2 (nr. 7, 1935) 10-29, aldaar 19.

⁴⁴ *IISG*, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8, Persoonlijke herinneringen aan Leo Trotski, oktober 1940.

⁴⁵ *IISG*, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 155-156; Henriëtte Roland Holst, 'Herinneringen aan Zimmerwald', *Fundament* 2 (nr. 7, 1935) 10-29, aldaar 23.

was⁴⁶. Hij vertelde mij over Lenin's volgens hem "onbeschaafd", optreden in het Internationaal Socialistisch Bureau, waarin hij, Axelrod, ook zitting had. "Das ist die Barbarei, die asiatische Barbarei", zei hij verontwaardigd.

... In het algemeen was de groep om Lenin niet erg gezien bij de Neue Zeit-Marxisten, ook niet de linksstaande. "Lenin, nu ja, die moet men hoogachten", zei Angelica Balabanov tegen mij, "maar waarom heeft hij dien Zinovjev meegebracht, wat hebben wij daar nu aan?" "Ein Bauer, ein echter Bauer"⁴⁷

en in 1940:

... den bijna uitsluitend negatief en kritisch ingestelden voorman eener uiterst linksche sekte ... Het was hem niet zoozeer te doen om zooveel mogelijk levende krachten in de Internationale in een groote beweging voor het herstel van den vrede te vereenigen, als om in die Internationale scheuring te brengen. In tegenstelling tot Trotski kwam hij te Zimmerwald niet konstruktief maar destruktief ingesteld.⁴⁸

Toch was er wel iemand uit de kring van de Zimmerwalder Linke die op Henriette indruk maakte, namelijk Karl Radek. Hij kwam op haar heel overtuigend over. Over hem schreef ze in een artikel in 1937:

Tegenover Lenin, die zelfs te Zimmerwald Trotski vervolgde met bewust lasterlijke aantijgingen, omdat dat paste in zijn politiek, was hij de *kameraad*, die in Trotski allereerst den medestrijder voor het socialisme zag. "Der Mensch hat doch gehungert für seine Ueberzeugung", zei hij tegen mij en wat klonken die simpele woorden weer oermenselijk en echt!⁴⁹

en in het manuscript van 1940:

... Radek, de uitmuntende kenner van het imperialisme, de meest realistisch denkende, en tevens de gevastste en gemoedelijkste ... - de eenige, leek mij, met iets van bindende kracht.⁵⁰

In haar autobiografie uit 1949 heeft Henriette ook uitgebreid de spannende terugreis van Zimmerwald naar Nederland beschreven.⁵¹ Op de conferentie was besloten dat Henriette eerst zou proberen naar Engeland te reizen om daar de socialisten op de hoogte te stellen van wat er in Zimmerwald gebeurd was en om hun handtekeningen onder het Manifest te verzamelen. Toen Henriette eenmaal een visum voor Frankrijk had, vertrok ze met de nachttrein naar Parijs. 'In mijn coupé stapte iemand in, die probeerde mij aan het praten te krijgen, maar toen hij

⁴⁶ Henriette Roland Holst had hem al in 1897 in een sanatorium in Zwitserland ontmoet, toen ze daar met haar moeder was (Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 150).

⁴⁷ Henriëtte Roland Holst, 'Herinneringen aan Zimmerwald', *Fundament* 2 (nr. 7, 1935) 10-29, aldaar 19.

⁴⁸ *IISG*, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8.

⁴⁹ H. Roland Holst, 'Iets over Radek en Boecharin', *Tijd en Taak* (nr. 18, 1936/1937) 3.

⁵⁰ *IISG*, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8.

⁵¹ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 156-159.

merkte dat het niet lukte, zweeg hij en aan de grens stapte hij uit.⁵² In Parijs aangekomen ging Henriette direct naar een aantal Russische partijgenoten, om hen te vertellen over Zimmerwald. 'Ik gaf hun de verschillende resoluties, die ik in de zool van mijn schoen had verborgen.'⁵³ Vervolgens ging Henriette naar de Nederlandse consul om een visum voor Engeland te vragen. Hij had daar geen bezwaren tegen, maar Henriette moest wel weten dat ze misschien in geen maanden naar huis zou kunnen terugkeren, aangezien de Engelsen 'neutralen' soms maanden vasthielden. Henriette voelde daar niets voor en besloot toen maar zo spoedig mogelijk, via Bern over Duitsland, naar huis terug te keren, mede omdat er in Zimmerwald beslist was, dat de besluiten van de conferentie pas openbaar gemaakt zouden worden als alle deelnemers weer thuis waren. Ook vertelden de Russische partijgenoten in Parijs haar dat het heel goed mogelijk was belangrijke papieren voor de Engelsen in de rug van een boek geplakt naar hen toe te sturen. Omdat Henriette vermoedde dat de Franse douane het verdacht zou vinden als zij dezelfde avond weer naar Bern terug zou keren, bedacht ze een list. Ze ging naar Izvolski, de Russische gezant, 'een der ergste reaktionaire oorlogshetzers'⁵⁴, en vroeg aan zijn dochter om een lijstje met namen van Russen in Londen, die misschien zouden willen bijdragen voor hulp aan Russische krijgsgevangenen. Dit lijstje werd haar - ze was actief lid van een vereniging voor hulp aan Russische krijgsgevangenen - met veel genoegen bezorgd. Vervolgens vertrok ze weer met de nachttrein naar Bern. Inderdaad kreeg Henriette aan de grens moeilijkheden. 'Ik moest met een vrouwelijke douanebeambte naar een hokje meegaan, mij uitkleden en werd gefouilleerd. Maar toen er niets verdachts gevonden werd, mocht ik mijn reis vervolgen.'⁵⁵ De volgende ochtend kwam ze weer in Bern aan en liep daar tegen Robert Grimm aan. Na bij hem gegeten en enige uren geslapen te hebben, ging Henriette weer op de nachttrein, nu die naar Frankfurt. Vervolgens reisde ze richting Nederland: 'Vóór het grensstation Groesbeek verzocht een Duitse douaneambtenaar ons, om zo wij papieren of brieven bij ons hadden hem die ter hand te stellen, ze zouden nagekeken en dan teruggegeven worden. Wie echter probeerde iets te verstoppen zou streng gestraft worden. Volkomen rustig ging ik met de andere reizigers mee, toen ik mij plotseling herinnerde, dat ik het lijstje met adressen in mijn handtasje had. Het was of ik door de grond zonk; als het gevonden werd, zou ik op zijn minst genterneerd worden. Door het heen en weer gereis der laatste dagen had ik verzuimd aan mijn man te seinen, wanneer ik uit Bern vertrok; niemand wist waar ik was en zou zich om mij bekommeren. Maar alles liep goed af; de Duitse douane kon niet denken, dat iemand zo onnozel zou zijn om een lijstje met compromitterende adressen in een open handtasje te dragen. Hij keek er ternauwernood in; een vluchtige blik en het gevaar was voorbij. Een ogenblik later zat ik in de trein naar Nijmegen, vóór de middag was ik thuis tot grote verrassing van mijn man, die mij die dag niet verwacht had.'⁵⁶

⁵² Ibidem, 156.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, 157.

⁵⁵ Ibidem, 158.

⁵⁶ Ibidem, 158-159.

'Zimmerwald' in Nederland

Weer terug in Nederland had Henriette Roland Holst er de grootste moeite mee om steun voor het Manifest van Zimmerwald te krijgen, hetgeen haar enorm teleurstelde.⁵⁷ Niet alleen de SDAP en de SDP hadden kritiek op het Manifest, ook het Revolutionair Socialistisch Verbond - de groepering waar Henriette zelf deel van uitmaakte - was verdeeld. Het scheelde maar weinig of Henriette Roland Holst had niet eens namens het RSV propaganda mogen voeren voor het Manifest van Zimmerwald. Door overredingskracht en door tranen (!) wist Henriette echter toch het RSV achter zich te krijgen en een propagandacampagne voor het Manifest op touw te zetten. Het RSV kwam er echter niet geheel zonder kleerscheuren van af: op 26 september 1915 werd na uitgebreide discussie over de koers van het RSV het Revolutionair Socialistische Verbond omgedoopt in de Revolutionair Socialistische Vereeniging, waarbij een aantal 'rechtse' leden afhaakte omdat de nieuwe RSV besloot een linksere koers te gaan varen. Maar ook links-radicalen RSV-ers waren niet tevreden. De meeste problemen met het Manifest had men (dat gold ook voor de SDP en voor enkele marxisten in de SDAP) met de passage over het zelfbeschikkingsrecht van naties. Velen zagen dit als een mogelijkheid om het nationalisme via een achterdeur toch weer binnen te halen. Overigens werd deze discussie niet alleen in Nederland heftig gevoerd; het was ook een belangrijk geschilpunt tussen Lenin (vòòr zelfbeschikkingsrecht) en Radek (tegen zelfbeschikkingsrecht).⁵⁸ De SDP en ook radicale RSV-ers waren verder in verband met het Manifest ook tegen het niet uitdrukkelijk verwerpen van het stemmen voor oorlogskredieten en men vond dat men in Zimmerwald harder had moeten optreden tegen 'pseudo-pacifistisch gedoe'. Het Manifest was volgens hen dus niet radicaal genoeg. De SDP-er David Wijnkoop noemde in een brief aan de SDP-er Van Ravesteyn van 21 september 1915 de conferentie van Zimmerwald zelfs 'een historische farce'.⁵⁹

Voor Henriette Roland Holst bleef het vooralsnog onduidelijk wat de positie van de RSV ten opzichte van SDAP en SDP moest zijn. Weliswaar had Radek haar in Zimmerwald aangeraden te streven naar een fusie tussen RSV en SDP onder het motto 'zwei Sekten sind nicht besser als eine'⁶⁰, maar zolang de SDP bleef weigeren het Manifest te ondertekenen, leek deze mogelijkheid uitgesloten. Verder leek in oppositionele kringen binnen de SDAP in het begin veel sympathie voor Zimmerwald te bestaan en mogelijke samenwerking met hen mocht niet uitgesloten worden.⁶¹ Toen echter puntje bij paaltje kwam viel de steun binnen de SDAP

⁵⁷ Henriette Roland Holst, 'Herinneringen aan Zimmerwald', *Fundament* 2 (nr. 7, 1935) 10-29, aldaar 24-26; *Die Zimmerwalder Bewegung II Korrespondenz*, Horst Lademacher ed. (Den Haag en Parijs 1967) doc.nrs. 80, 84, 86, 90, 92, 94: brieven van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, september en oktober 1915; Van Dongen, 'De SDAP en de conferentie van Zimmerwald', 198-203.

⁵⁸ Nation, *The Zimmerwald Left*, 153-155.

⁵⁹ *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nr. 74: brief van David Wijnkoop aan Willem van Ravesteyn, 21 september 1915.

⁶⁰ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 162; *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nr. 115: brief van Karl Radek aan Henriette Roland Holst, 12 oktober 1915.

⁶¹ *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nr. 92: brief van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, 30 september 1915.

erg tegen. Wel wendde een aantal radicale SDAP-ers - zij ondersteunden het Manifest van Zimmerwald - zich nu definitief tot de RSV.⁶² Vanuit de SDP was er aanvankelijk fel oppositie gevoerd tegen de propagandacampagne van de RSV voor het Manifest van Zimmerwald. Maar op verzoek van Radek, die zoals gezegd een fusie tussen RSV en SDP nastreefde, temperde men vanuit de SDP de debatten. Dit gaf Henriette enige hoop op toenadering tussen RSV en SDP, vooral toen vanuit de SDP ook geluiden naar voren kwamen, dat men een eventuele volgende conferentie bij zou willen wonen.⁶³ Toch bleef de SDP onbereidwillig het Manifest van Zimmerwald te tekenen en zich aan te sluiten bij de ISK te Bern. Ook gaf de SDP geen steun aan de resoluties van de Zimmerwalder Linke. De Nederlandse SDP was en bleef een sektarische partij, de enige links-radicalen socialisten partij in Europa die het Manifest van Zimmerwald niet steunde!⁶⁴

Vanaf het einde van 1915 groeiden de RSV en de SDP steeds meer naar elkaar toe en werd de relatie tussen RSV en SDAP steeds slechter. Zo werd bijvoorbeeld de redactie van het wetenschappelijk-socialistische tijdschrift *De Nieuwe Tijd*, waarvan Henriette reeds vanaf 1898 deel uitmaakte, ingrijpend veranderd. De SDAP-ers die er tot nu toe nog ingezeten hadden, verlieten deze en richtten een eigen tijdschrift - *De Socialistische Gids* - op. Voorlopig zou Henriette samen met de SDP-ers Herman Gorter en Anton Pannekoek de redactie van het nu revolutionair-socialistische *De Nieuwe Tijd* op zich nemen. De RSV ging dus een steeds radicalere koers varen. Ook in acties werkte men nu nauw met de SDP en het NAS, de vakbond van syndicalistische arbeiders, samen.⁶⁵

Op 2 januari 1916 sloot de RSV zich officieel bij de ISK in Bern aan. Henriette Roland Holst werd tevens tot gedelegeerde voor een vergadering van de 'uitgebreide commissie van het ISK' ter voorbereiding van een nieuwe internationale conferentie en tot correspondentie namens de RSV gekozen.⁶⁶ Tegelijkertijd sloot de RSV zich ook aan bij de Zimmerwalder Linke. In een brief van 15 januari 1916 kon Lenin dan ook triomfantelijk aan vriendin en medestrijdster Inessa Armand schrijven:

Von Henriette Roland-Holst haben wir einen äußerst liebenswürdigen Brief und die Mitteilung erhalten, daß sich ihr holländischer Verein am 2.1.1916 einstimmig der Zimmerwalder Linken angeschlossen hat! Trotzki hat noch einen Bundesgenossen verloren!!⁶⁷

In de loop van 1916 sloot uiteindelijk ook de SDP zich - zij het op kritische wijze - bij de

⁶² Van Dongen, 'De SDAP en de conferentie van Zimmerwald', 194-195; *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nrs. 144, 151, 209, 239: brieven van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, oktober-december 1915.

⁶³ *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nr. 151: brief van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, 26 oktober 1915.

⁶⁴ Nation, *The Zimmerwald Left*, 148.

⁶⁵ *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nr. 239: brief van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, 28 december 1915.

⁶⁶ Ibidem, doc.nr. 247: brief van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, 4 januari 1916.

⁶⁷ Brief van W.I. Lenin aan I.F. Armand, 15 januari 1916, in: Lenin, *Briefe IV 1914-1917*, 169-170, aldaar 169.

Zimmerwalder Linke aan. Officiële aansluiting bij de ISK en ondertekening van het Manifest van Zimmerwald bleef voor hen echter onmogelijk.⁶⁸ De samenwerking tussen SDP en RSV werd nu nog groter. In februari 1916 schreef Henriette Roland Holst dan ook aan Robert Grimm: 'SDP und wir sind jetzt "ein Herz und eine (Kampfes) Seele". Werden bald auch eine Organisation sein. Das Bedürfnis des gemeinsamen Kampfes bringt uns zusammen.'⁶⁹ Met nadruk wijst Henriette in brieven Grimm er verschillende malen op de SDP toch zeker voor de volgende conferentie uit te nodigen, ook al hebben ze zich nooit officieel bij de ISK aangesloten. De SDP heeft zich bereid verklaard er heen te gaan, en de verhouding tussen RSV en SDP zou bij niet uitnodigen wel weer kunnen verslechteren.⁷⁰ Vanuit Bern wordt overigens tevens voortdurend door Radek druk uitgeoefend op de SDP om naar conferenties te komen, om zich bij het Manifest van Zimmerwald aan te sluiten en om met de RSV te fuseren.⁷¹

Op de vergadering van de 'uitgebreide commissie van het ISK' in februari 1916 in Bern, op de conferentie van Kienthal (Zwitserland) in april 1916 (de 'tweede conferentie van Zimmerwald') en op de vergadering van de 'uitgebreide commissie van het ISK' in mei 1916 in Bern waren uiteindelijk geen Nederlanders aanwezig.⁷² Het was onmogelijk gebleken om paspoorten te krijgen om via het in oorlog zijnde Duitsland naar Zwitserland te reizen. Wel had Radek van Henriette een mandaat gekregen om namens de RSV te spreken. Ook zonden RSV en SDP gezamenlijk een actieprogramma in, waaraan trouwens de voorwaarde werd gesteld dat de Zimmerwalder Linke er, behalve eventuele redactie-verbeteringen, niets aan zou mogen veranderen⁷³; men had wel affiniteit met de Zimmerwalder Linke maar men wilde niet aan hen onderworpen zijn! Opnieuw was het de RSV die instemde met het 'Tweede Manifest van Zimmerwald'. De SDP bleef weigeren te tekenen en sloot zich niet bij de ISK aan.⁷⁴

'Vorbote'

Gedurende de periode van toenadering tussen RSV en SDP speelde op de achtergrond nog een geheel andere kwestie die van belang is voor de verhouding van Henriette Roland Holst ten opzichte van SDP en Zimmerwalder Linke, namelijk de oprichting van het internationale

⁶⁸ Nation, *The Zimmerwald Left*, 148.

⁶⁹ *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nr. 277: brief van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, 2 februari 1916.

⁷⁰ Ibidem, doc.nrs. 239, 247, 254: brieven van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, december 1915 en januari 1916.

⁷¹ Ibidem, doc.nr. 137: brief van Robert Grimm aan Henriette Roland Holst, 22 oktober 1915 en doc.nr. 276: brief van David Wijnkoop aan Willem van Ravesteyn, 2 februari 1916.

⁷² *Die Zimmerwalder Bewegung I*, 205-206, 273, 310.

⁷³ *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nr. 276: brief van David Wijnkoop aan Willem van Ravesteyn, 2 februari 1916.

⁷⁴ *Die Zimmerwalder Bewegung I*, 407; *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nr. 393: brief van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, 8 juni 1916.

tijdschrift *Vorbote*.⁷⁵ Reeds aan het einde van 1914 was bij Herman Gorter het idee ontstaan een nieuw internationaal tijdschrift op te richten dat een tegenwicht zou kunnen bieden aan de invloed van *Die Neue Zeit*; dit van oudsher invloedrijke blad stond nog steeds onder leiding van Karl Kautsky, die echter in de ogen van radicale socialisten niet deugde, omdat zij vonden dat hij geen helder internationalistische standpunt innam. In het voorjaar van 1915 nam Herman Gorter samen met partijgenoot Anton Pannekoek over het plan om een nieuw tijdschrift op te richten contact op met Lenin en Radek. Zij reageerden positief, maar het plan mislukte vanwege geldgebrek. In het najaar van 1915 kwam hier echter verandering in. In september 1915, tijdens de conferentie van Zimmerwald, verklaarde Henriette zich namelijk tegenover Radek bereid een internationaal tijdschrift uit te willen geven en te willen financieren! Zij verbond hier echter wel de voorwaarde aan dat men ook buiten de kringen rondom de SDP en de Zimmerwalder Linke medewerkers moest winnen en stond op deelname van Trotski aan het tijdschrift. Herman Gorter ging hiermee niet accoord en trok zich terug. In oktober 1915 stemden Lenin en Radek er echter wel mee in - zowel door Henriette als door Radek werd Trotski als medewerker uitgenodigd - maar ook zij stelden eisen: Anton Pannekoek moest namens hen als vertegenwoordiger in de redactie worden opgenomen en er moest een garantie voor vaste medewerkers - waaronder Radek en Lenin, maar dus ook Trotski - komen, dat ook 'strijdige' artikelen in het blad zouden worden opgenomen. Henriette ging hiermee accoord. Onder enig aandringen van Lenin en Radek toonde Anton Pannekoek zich inderdaad bereid samen met Henriette Roland Holst de redactie van het tijdschrift te gaan voeren.⁷⁶ Ook Trotski gaf te kennen aan het tijdschrift mee te willen werken. Hij had er de volgende voorstelling van:

Um Roland Holst als meine Vertreterin gruppiert sich ein Stab im Grossen und Ganzen gleichgesinnter Mitarbeiter: die Gruppe *Naše Slovo*, Deutsche von *Internationale*, einige Franzosen, Rakovskij und andere. Deren gegenseitiges Verhältnis garantiert eine Koalitionszeitschrift, in der die Extremisten durch Pannekoek vertreten werden.⁷⁷

Uit een aantal brieven van Anton Pannekoek aan Willem van Ravesteyn uit oktober 1915, waarin hij Van Ravesteyn als medewerker aan het tijdschrift probeerde te winnen, kunnen we opmaken dat de mogelijke samenwerking van SDP-ers met Henriette Roland Holst niet echt van harte was. Men wilde alleen maar met haar samenwerken omdat zij geld had en de uitgave van een internationaal tijdschrift werkelijk kon verwezenlijken.⁷⁸ Liefst was men echter onder gelijkgezinden gebleven; men zag Henriette immers als een 'centrist' met afwijkende standpunten. David Wijnkoop wees in brieven aan Willem van Ravesteyn de samenwerking

⁷⁵ Nation, *The Zimmerwald Left*, 151-152; L.J. van Rossum, 'Ein unveröffentlichter Brief Trockij's von Anfang 1916', *International Review of Social History* 14 (1969) 251-266, aldaar 253-255.

⁷⁶ *Die Zimmerwalder Bewegung* II, doc.nr. 135: brief van Anton Pannekoek aan Willem van Ravesteyn, 22 oktober 1915.

⁷⁷ Van Rossum, 'Ein unveröffentlichter Brief Trockij's von Anfang 1916', 255.

⁷⁸ *Die Zimmerwalder Bewegung* II, doc.nrs. 135, 142: brieven van Anton Pannekoek aan Willem van Ravesteyn, 22 en 24 oktober 1915 en doc.nrs. 158, 159, 210: brieven van David Wijnkoop aan Willem van Ravesteyn, 29 oktober 1915, 1 november 1915 en 5 december 1915.

met 'de gevierde bourgeoisie'⁷⁹ Henriette Roland Holst dan ook totaal af: 'ik vertrouw haar niet voor onze praktische politiek in de komende tijden'⁸⁰. Ook in kringen van de Zimmerwalder Linke had men zo zijn twijfels over het tijdschrift en probeerde men meer greep op de inhoud te krijgen. Op aandringen van Lenin en onder druk van Anton Pannekoek ging Henriette Roland Holst - die zoals we gezien hebben met haar RSV een steeds linksere koers ging varen en zich in januari 1916 bij de Zimmerwalder Linke aansloot - er uiteindelijk toe over het organisatorische concept van het tijdschrift te veranderen: het blad zou de stem van de Zimmerwalder Linke moeten worden, het uitvoerende 'Bureau' van de Zimmerwalder Linke zou speciale redactionele rechten krijgen, inclusief het recht afwijkende meningen te censureren, het tijdschrift zou uitgegeven worden in Zwitserland en Radek zou als redactiesecretaris fungeren. Wel zouden Henriette Roland Holst en Anton Pannekoek de vaste redactie blijven vormen.⁸¹ Voor Trotski en anderen was de conceptverandering reden genoeg om zich in januari als potentiële medewerker van het tijdschrift terug te trekken. Voor hen was de invloed van de Zimmerwalder Linke op het tijdschrift veel te groot geworden. In een in het Russisch geschreven brief van Leo Trotski aan Henriette Roland Holst van ongeveer februari 1916, schreef hij naar aanleiding van het verschijnen van het eerste nummer van het tijdschrift in januari 1916 onder meer:

Sie schreiben von einer Koalitionszeitschrift, an der alle revolutionär-internationalistischen Elemente mitarbeiten sollen ... Indessen sind im ersten Heft als Mitarbeiter, mit Ausnahme von Ihnen selbst, nur Leninisten aufgeführt ... Die Zeitschrift muss jeden kritischen Leser durch ihre Gedankenarmut verblüffen ... Darauf zu hoffen, dass die russischen und holländischen Extremisten sich als fähig erweisen würden, durch die Herausgabe einer deutschsprachigen Zeitschrift über die Köpfe der linken Elemente hinweg die Arbeiter zu organisieren, heisst, in rein leninistische Utopien zu verfallen ... Sie haben die Zeitschrift der Gruppe der Leninisten gegeben, die mit der ihr eigenen Unverfrorenheit von ihr Gebrauch macht, und reden dann den übrigen zu, sich diesem Unternehmen anzuschliessen.⁸²

Toch had Henriette voor Trotski niet afgedaan want aan het einde van de brief meldde hij:

Meine Weigerung, an *Vorbote* mitzuarbeiten, betrifft natürlich in keiner Weise Sie persönlich - daran dürfen Sie nicht zweifeln - und ich werde mit grosser Freude bei jeder Ausgabe mitarbeiten, bei der Sie wirklicher Redakteur sind.⁸³

In januari 1916 was dus het eerste nummer van het Duitstalige tijdschrift, genaamd *Vorbote. Internationale Marxistische Rundschau*, onder redactie van Anton Pannekoek en Henriette Roland Holst verschenen. Het blad fungeerde inderdaad als orgaan van de Zimmerwalder Linke want in het inleidingsartikel werd gesteld dat de redactie 'auf dem gleichen Boden' stond met de Zimmerwalder Linke en dat het de bedoeling van het blad was de praktisch-politieke arbeid van

⁷⁹ Ibidem, doc.nr. 158: brief van David Wijnkoop aan Willem van Ravesteyn, 29 oktober 1915.

⁸⁰ Ibidem, doc.nr. 210: brief van David Wijnkoop aan Willem van Ravesteyn, 5 december 1915.

⁸¹ Van Rossum, 'Ein unveröffentlichter Brief Trockij's von Anfang 1916', 255.

⁸² Ibidem, 260-266.

⁸³ Ibidem, 266.

deze groep door de publicatie van een theoretisch discussie-orgaan te ondersteunen. Na het inleidende artikel werd ook nog het resolutie-ontwerp afgedrukt dat de Zimmerwalder Linke op de conferentie in Zimmerwald had ingebracht.⁸⁴ Toch bestond er ook binnen de Zimmerwalder Linke zelf rivaliteit over het organisatorische concept van *Vorbote*. Lenin en Zinovjev wilden een ijzeren greep op de inhoud van het blad hebben. Zo schreef Lenin op 15 januari 1916 aan Inessa Armand:

Die Zeitschrift, eine holländisch-deutsche, wird bereits gesetzt; Mitarbeiter aus anderen Ländern werden sehr dringend gebraucht, aber alles ist nur an mich zu schicken, und alle Verbindungen sind nur mir zu übergeben, ausschließlich mir oder meinem jungen russischen Freund (keinesfalls dem nichtrussischen, vous comprenez?)⁸⁵

Radek, die met betrekking tot de kwestie van het zelfbeschikkingsrecht voor onderdrukte naties, nogal sterk van mening verschilde met Lenin, wilde echter graag de mogelijkheid blijven behouden dat er in het tijdschrift elkaar tegensprekende artikelen zouden kunnen verschijnen. Hij drong er dan ook bij Henriette sterk op aan het organisatorische concept van het tijdschrift opnieuw te veranderen, wat ook gebeurde.⁸⁶ Misschien heeft ook het terugtrekken van Trotski als medewerker hierop enige invloed gehad.⁸⁷ Wel zou het tijdschrift een spreekbuis blijven van de Zimmerwalder Linke maar alleen Henriette Roland Holst en Anton Pannekoek zouden nog redactionele rechten hebben. Lenin, Zinovjev en Radek werden tot 'medewerkers' gedegradeerd. Maar zoals later Pannekoek hierover zelf gezegd heeft: 'die redactie in Holland was maar vorm en schijn'⁸⁸. Radek, waar Henriette veel vertrouwen in had, had als redactiesecretaris werkelijk de touwtjes in handen. Natuurlijk zinde dit Lenin niet en hij protesteerde dan ook in een brief eind januari 1916 aan Henriette tegen de conceptwijziging.⁸⁹ Hij wilde garanties dat hij als gekozen vertegenwoordiger van de Zimmerwalder Linke zijn mening zou kunnen uiten. Henriette kon hem die geven en Lenin en Zinovjev bleven als medewerkers aan het tijdschrift verbonden. In een brief van 8 maart 1916 aan Henriette schreef Lenin nog: 'Es wird mich sehr freuen, wenn unsere Mitarbeit ohne Reibungen gehen werde'.⁹⁰

Het tweede nummer van *Vorbote*, dat in april 1916 verscheen, voldeed geheel aan het concept van Radek. Inderdaad stonden er artikelen met een elkaar tegensprekend karakter in: zowel Radek als Lenin werden over het zelfbeschikkingsrecht aan het woord gelaten. Toch was dit nummer het laatste exemplaar dat van *Vorbote* zou verschijnen, al werd er nog wel een derde nummer aangekondigd. Er waren echter financiële problemen; ook was er de voortdurende

⁸⁴ Ibidem, 254-255.

⁸⁵ Brief van W.I. Lenin aan I.F. Armand, 15 januari 1916, in: Lenin, *Briefe IV 1914-1917*, 169-170.

⁸⁶ Nation, *The Zimmerwald Left*, 157-159.

⁸⁷ Van Rossum, 'Ein unveröffentlichter Brief Trockij's von Anfang 1916', 256.

⁸⁸ Pannekoek, *Herinneringen*, 186.

⁸⁹ Brief van W.I. Lenin aan H. Roland Holst, geschreven na 21 januari 1916, in: Lenin, *Briefe IV 1914-1917*, 173.

⁹⁰ 'Fünf Briefe W.I. Lenins', *International Review of Social History* 9 (1964) 255-267, aldaar 263.

wrijving tussen Lenin en Radek en verder waren de internationale verbindingen niet al te goed.⁹¹

fusie van RSV en SDP

Inmiddels werd vanaf april 1916 in Nederland daadwerkelijk een ontwikkeling ingezet die tot de fusie van RSV en SDP zou leiden.⁹² Vanaf 12 april 1916 werd Henriette een vaste medewerkster van *De Tribune*, het tijdschrift van de SDP. Vanaf 17 april 1916 - toen werd *De Tribune* een dagblad - ging Henriette ook deel uitmaken van de redactie. Inmiddels was Henriette ook lid van de SDP geworden.

Op het Pinkstercongres van 27-28 mei 1916 vond uiteindelijk de fusie tussen RSV en SDP plaats. Het RSV-tijdschrift *De Internationale* zou nog tot september blijven verschijnen. Met de vereniging van beide partijen was niet iedereen even blij. Ongeveer één-derde van de RSV-leden haakte af. Ook Henriette heeft achteraf van de fusie veel spijt gehad. Ze heeft zich in de SDP nooit echt thuis gevoeld en ze heeft er ook nooit werkelijk een rol van betekenis gespeeld. Aangezien de SDP bleef weigeren zich bij de ISK aan te sluiten, waarop Henriette na de fusie zo gehoopt had, schreef ze bijna in wanhoop op 8 juni 1916 aan Robert Grimm: 'Indessen möchte ich doch, wenn möglich, persönlich angeschlossen sein? Geht es?'⁹³ en met betrekking tot de nieuwe SDP 'Es ist eigentlich alles noch beim alten, und wird sich voraussichtlich in der nächsten Zukunft wenig ändern'⁹⁴. Achteraf heeft Henriette de fusie tussen RSV en SDP geïnterpreteerd als een onvermijdelijk gevolg van het marxistisch denkkader waarin ze toen nog gevangen zat.⁹⁵ Als marxiste moest ze wel klassenstrijd en geweld goedkeuren, moest ze uiteindelijk wel de leuze 'imperialistische oorlog omgezet in burgeroorlog' overnemen, moest ze wel met de SDP gaan samenwerken. Ze was er nog niet aan toe geweest om het socialisme vanuit een ander (religieus) denkkader dan het marxistische te bekijken. Dat haar interesse en sympathie voor het religieuze socialisme echter in haar SDP-periode niet verdwenen waren, kunnen we afleiden uit wat Henriette op 6 augustus 1916 in een brief aan Henk Sneevliet schreef: 'Wat ook erg prettige elementen in de beweging zijn, zijn de christen-socialisten ... Geestelijk voel ik mij als de schakel tusschen hen en de SDP.'⁹⁶ Als marxiste moest Henriette de SDP wel steunen, haar sympathie lag echter duidelijk elders. Onder de druk en overtuigingskracht van Radek had Henriette haar oorspronkelijke middenpositie - vergelijkbaar met de positie van Trotski - verlaten en zich bij SDP en Zimmerwalder Linke aangesloten. Daarvoor had ze echter haar streven naar liefde en eenheid in moeten ruilen voor sektarisme en dat viel haar zwaar.

⁹¹ Nation, *The Zimmerwald Left*, 160; Pannekoek, *Herinneringen*, 187.

⁹² Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 123-124, 127.

⁹³ *Die Zimmerwalder Bewegung II*, doc.nr. 393: brief van Henriette Roland Holst aan Robert Grimm, 8 juni 1916.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Henriette Roland Holst, 'Herinneringen aan Zimmerwald', *Fundament 2* (nr. 7, 1935) 10-29, aldaar 26-29.

⁹⁶ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 17: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 6 augustus 1916.

2.3 Rusland als hoop (1916-1917)

Zowel uit brieven als uit artikelen die Henriette Roland Holst in haar SDP-periode geschreven heeft, blijkt dat alles wat met Rusland te maken had nog steeds een heel belangrijke plaats voor haar in nam. Rusland was haar hoop, vooral nu ze in het Nederlandse socialisme nog steeds haar draai niet goed kon vinden. Henriette onderhield nauwe contacten met Russische revolutionairen; ze correspondeerde bijvoorbeeld met Zinovjev en Alexandra Kollontaj.⁹⁷ Uit de correspondentie tussen Henriette Roland Holst en Johan Huizinga - de beroemd geworden historicus, waarmee het echtpaar Roland Holst in 1914 in aanraking was gekomen en waarmee de komende jaren veel brieven gewisseld zouden worden - blijkt dat Henriette in deze periode verder ook veel Russische literatuur las.⁹⁸ Ook was Henriette laaiend enthousiast tegen Huizinga, toen ze van een vriend, de Letse revolutionair Friedrich Rosin, uit Amerika een brief ontvangen had, waarin hij over zijn periode van krijgsgevangenschap in Riga en Siberië schreef en waarin hij haar bedankte voor de boeken die zij hem acht jaar geleden gestuurd had aan het begin van die periode van krijgsgevangenschap; hij had door die boeken Nederlands geleerd en een aantal ervan (ook van Henriette zelf) in het Lets vertaald! Dit moet voor Henriette heel wat betekend hebben.⁹⁹

Uit haar artikelen in *De Tribune* kunnen we opmaken dat Henriette alles wat met Russische revolutionairen te maken had op de voet volgde. Ze haalde veel aan uit allerlei Russische krantjes van bolsjewistische signatuur en uit de *Nasje Slovo* van Trotski.¹⁰⁰ Haar sympathie ging duidelijk uit naar de bolsjewiki en ze verwachtte dat de weinige internationalistisch ingestelde mensjewiki zich op den duur bij de bolsjewiki zouden aansluiten. Ook juichte ze het toe dat de *Nasje Slovo* zich steeds kritischer tegenover de 'halfslachtige' mensjewiki ging opstellen.¹⁰¹ Zeer verontwaardigd was ze toen de *Nasje Slovo* door de Franse overheid verboden werd en Trotski naar Spanje verbannen werd, waar hij overigens niet mocht

⁹⁷ Zie bijvoorbeeld: *IISG*, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.7, 2 briefkaarten van Grigori Zinovjev aan Henriette Roland Holst, 1916; *Die Zimmerwalder Bewegung* II, doc.nrs. 447 en 448 (over correspondentie met Alexandra Kollontaj).

⁹⁸ J. Huizinga, *Briefwisseling I 1894-1924*, Léon Hanssen, W.E. Krul en Anton van der Lem ed. (z.p. 1989) doc.nrs. 178 en 183: brieven van Henriette Roland Holst aan Johan Huizinga, 26 augustus 1916 en 19 november 1916.

⁹⁹ Huizinga, *Briefwisseling* I, doc.nr. 178; *IISG*, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.11, brief van Friedrich Rosin aan Henriette Roland Holst.

¹⁰⁰ Zie bijvoorbeeld: H.R.H., 'Demonstraties in Rusland. Herdenking van den 22sten januari. Verbroedering van soldaten en arbeiders', *De Tribune* 9 (nr. 62, 25 april 1916); H.R.H., 'Men mag niet zwijgen!', *De Tribune* 9 (nr. 172, 6 september 1916).

¹⁰¹ H.R.H., 'Het vierde bulletin der Int. Soc. Commissie van Bern', *De Tribune* 9 (nr. 66, 29 april 1916); H.R.H., 'Een nieuw internationalistisch dagblad in Rusland', *De Tribune* 9 (nr. 155, 17 augustus 1916); H.R.H., 'Een dubbelzinnig standpunt', *De Tribune* 9 (nr. 159, 22 augustus 1916); H.R.H., 'Een Russisch soc. dem. Doemaafgevaardigde als beschermeling der regeering', *De Tribune* 9 (nr. 191, 29 september 1916).

blijven, zodat hij zijn heil in de Verenigde Staten moest zoeken.¹⁰² Verder beroerde het lot van Russische ballingen en Russische krijgsgevangenen Henriette hevig. Zo schreef ze uitgebreid over de slechte behandeling van Russische krijgsgevangenen in Duitsland en van Russische soldaten in Frankrijk (ballingen die in dienst moesten) en ze protesteerde heftig tegen de behandeling van (Joods-)Russische asielzoekers in Groot-Brittannië, die de keuze hadden naar Rusland terug te keren om daar te gaan vechten of in het Engelse leger te gaan dienen.¹⁰³

Met de toestand in Rusland zelf, waarvandaan slechts moeizaam informatie doordrong, hield Henriette zich ook bezig. Zo schreef ze over de slechte behandeling van Duitse en Oostenrijkse krijgsgevangenen aldaar.¹⁰⁴ Het belangrijkste echter waren voor haar de geweldloze straatbetogingen en demonstraties van Russische arbeiders.¹⁰⁵ Ze had enorme waardering voor hun geweldige volharding tijdens de oorlog; in Rusland was, in tegenstelling tot elders, door de oorlog de massa-actie niet verdwenen. De economische situatie verslechterde er snel, zodat het er in revolutionair opzicht de goede kant uit leek te gaan. Zeer verheugd was ze over het feit dat er volgens de berichten regelmatig steun van soldaten voor de betogingen was en dat de politie zich betrekkelijk rustig hield. Revolutionaire toestanden konden niet uitblijven en de kans van slagen werd steeds groter. Op 8 januari 1917 kon Henriette dan ook met een gerust hart in *De Tribune* schrijven:

In geen ander land zal de ontzaggelijke beroering, die de oorlog in de breede massa's wekt, de onbarmhartige grondigheid, waarmee hij tradities, zeden en instellingen opruimt, het vaststaande verwrikt en het oude, eerwaardige vernietigt - kortom de revolutioneering die hij teweegbrengt in de maatschappelijke verhoudingen zich na den oorlog zoo snel en krachtig omzetten in revolutionaire massale akties van boeren en arbeiders als, meenen wij, in Rusland het geval zal zijn.¹⁰⁶

¹⁰² H.R.H., 'De oorlog en de Internationale. De Fransche regeering "verbant" Trotzky naar Spanje', *De Tribune* 10 (nr. 7, 9 oktober 1916); H.R.H., 'Waarom de Nasche Slowo verboden en Trotzky naar Spanje uitgewezen werd', *De Tribune* 10 (nr. 14, 17 oktober 1916); H.R.H., 'De oorlog en de Internationale. De odyssee van een revolutionair', *De Tribune* 10 (nr. 69, 20 december 1916).

¹⁰³ H.R.H., 'Het recht van vrije toevlucht in Engeland geschonden', *De Tribune* 9 (nr. 126, 13 juli 1916); H.R.H., "'Slaven'", *De Tribune* 9 (nr. 143, 22 juli 1916); H.R.H., 'Men mag niet zwijgen!', *De Tribune* 9 (nr. 172, 6 september 1916); H.R.H., 'Resolutie der Russische émigrés in Engeland', *De Tribune* 9 (nr. 173, 7 september 1916); H.R.H., 'Met tweeërlei maat', *De Tribune* 9 (nr. 174, 8 september 1916); H.R.H., 'Voor de gelijkstelling der Joden in Rusland en het recht van asyl in Engeland', *De Tribune* 9 (nr. 177, 12 september 1916); H.R.H., 'Acht Russische soldaten in Frankrijk terechtgesteld', *De Tribune* 10 (nr. 44, 21 november 1916).

¹⁰⁴ H.R.H., "'Slaven'", *De Tribune* 9 (nr. 143, 22 juli 1916); H.R.H., 'Met tweeërlei maat', *De Tribune* 9 (nr. 174, 8 september 1916).

¹⁰⁵ H.R.H., 'Straatdemonstraties. Een wapen in onzen tijd. Tezamen met andere strijdmiddelen', *De Tribune* 9 (nr. 61, 22 april 1916); H.R.H., 'Demonstraties in Rusland. Herdenking van den 22sten januari. Verbodering van soldaten en arbeiders', *De Tribune* 9 (nr. 62, 25 april 1916); H.R.H., 'De invloed van den oorlog op het economische leven in Rusland', *De Tribune* 9 (nr. 129, 17 juli 1916); H.R.H., 'Wereldoorlog en massabeweging', *De Tribune* 9 (nr. 139, 28 juli 1916); H.R.H., 'De oorlog en de Internationale (Kleine berichten uit verschillende landen)', *De Tribune* 10 (nr. 80, 8 januari 1917).

¹⁰⁶ H.R.H., 'De oorlog en de Internationale (Kleine berichten uit verschillende landen)', *De Tribune* 10 (nr. 80, 8 januari 1917).

III DE DROOM WORDT WERKELIJKHEID (1917-1921)

3.1 revolutie in Rusland (1917)

Ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog brak in 1917 inderdaad in Rusland de revolutie uit. Alvorens deze revolutie en haar gevolgen te behandelen, volgt nu eerst een theoretische uiteenzetting over hoe er in het marxisme tegen het karakter van een eventuele Russische revolutie aangekeken werd.

karakter van de revolutie

Wanneer we Karl Marx bestuderen in verband met het karakter van een eventuele Russische revolutie en de periode die daar op volgen zal, ligt in zijn denken een zekere ambivalentie besloten. Gedurende zijn leven heeft Marx over dit onderwerp druk gepolemiseerd met de 'narodniki', Russische revolutionairen die het gemeenschappelijke grondbezit van de boeren als kern van de toekomst zagen en tot een boerensocialisme in Rusland wilden komen. Zij wilden de kapitalistische fase overslaan. Voor Marx was dit echter niet aanvaardbaar. Toch zag hij ook weinig in het mechanistische denken van de Russische marxist Georgi Plechanov, volgens wie noodzakelijkerwijs eerst heel de boerensamenleving plaats zou moeten maken voor een industriële samenleving, waaruit dan na verloop van tijd een proletarische samenleving zou kunnen ontstaan.¹ In de inleiding van de Russische uitgave van *Het communistisch manifest* uit 1882 lieten Karl Marx en Friedrich Engels zich als volgt over een mogelijke Russische revolutie uit:

De taak van het 'Communistisch Manifest' was het proklameren van de onvermijdelijk nabijzijnde ondergang van de tegenwoordige burgerlijke eigendom. In Rusland vinden wij echter, naast een zich in een koortsachtig tempo ontwikkelende kapitalistische orde en de zich nu eerst vormende burgerlijke grondeigendom, meer dan de helft van de bodem in gemeenschappelijke eigendom van de boeren.² En nu is de vraag: kan de Russische boerengemeenschap, deze weliswaar reeds zeer verworden vorm van de oorspronkelijke gemeenschappelijke grondeigendom, rechtstreeks overgaan in een hogere communistische vorm van de eigendom, of moet zij eerst hetzelfde ontbindingsproces doormaken, dat zich in de historische ontwikkeling van het Westen vertoont? Het enige, thans mogelijke antwoord op deze vraag luidt als volgt: indien de Russische revolutie het sein tot een arbeidersrevolutie in het Westen wordt, zodat beide elkaar aanvullen, dan kan de huidige Russische gemeenschappelijke eigendom tot het uitgangspunt van een communistische ontwikkeling dienen.³

Volgens deze passage zou een revolutie in Rusland dus al spoedig plaats kunnen vinden en de aanzet tot de wereldrevolutie kunnen zijn. Een langdurige kapitalistische fase zou men dan in Rusland over kunnen slaan. Hoe de toekomst van Rusland er dan verder uit zou zien blijft

¹ Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 43-55; Banning, *Karl Marx*, 156.

² Na de afschaffing van de lijfeigenschap in 1861 had de dorpsgemeenschap, de 'mir', de zeggenschap over de aan de boeren toegewezen stukken land. De mir moest zorgen dat de belastingen binnenkwamen en er voor de adel herendiensten verricht werden. Zie: Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 165-169.

³ Karl Marx en Friedrich Engels, *Het communistisch manifest* (17e druk; Amsterdam 1979) 19-20.

overigens onduidelijk. De passage in *Het communistisch manifest* spreekt tegen wat Marx in zijn polemieken met de narodniki beweerde had, namelijk dat het overslaan van de kapitalistische fase voor hem onaanvaardbaar was. Deze laatste opvatting strookte daarentegen wel weer met zijn eigen theorieën over het verloop van de geschiedenis (eerst de feodale maatschappij, dan de burgerlijke maatschappij en vervolgens de socialistische maatschappij), die gebaseerd waren op zijn ervaringen met de meest geïndustrialiseerde landen van West-Europa. In Rusland, dat nog in de feodaal-absolutistische fase verkeerde, zou eerst een burgerlijke revolutie nodig zijn, alvorens er van een proletarische revolutie sprake zou kunnen zijn.⁴ Toch bleef Rusland voor Marx een geval apart, waarover hij kennelijk niet goed wist wat te denken.

De vaagheid van Karl Marx in verband met Rusland heeft er toe geleid dat er in Rusland zelf onder de marxisten grote tegenstellingen konden ontstaan met betrekking tot het karakter van de revolutie en de fase die daarop volgen zou. In tegenstelling tot de socialistisch-revolutionairen, de nazaten van de narodniki die een boerensocialisme bleven nastreven en daarbij ook terroristische activiteiten niet schuwden, waren alle Russische marxisten er wel van overtuigd dat de komende revolutie in Rusland een burgerlijk karakter zou hebben.⁵ De discussie ging echter over de vraag hoe Rusland zich na een burgerlijke revolutie zou moeten ontwikkelen en wat de rol van de arbeidersklasse daarin zou moeten zijn. Enerzijds was er Georgi Plechanov, één van de meest gezaghebbende marxistische theoretici van het begin van deze eeuw, ook in het Westen, die zich na de partijstrijd van 1903 fel tegen de bolsjewiki gekeerd heeft. Volgens hem zou er in Rusland noodzakelijkerwijs eerst een burgerlijke revolutie plaats moeten vinden. Hierin zouden de arbeiders samen met de bourgeoisie tegen het absolutisme moeten strijden. Ook daarna zouden ze vreedzaam met de bourgeoisie moeten samenwerken om een burgerlijke maatschappij tot stand te kunnen brengen. Langzamerhand zou dan de boerenmaatschappij plaats moeten maken voor een geïndustrialiseerde samenleving. Dan pas zouden de voorwaarden aanwezig zijn waarin de klassentegenstellingen tussen bourgeoisie en arbeidersklasse zich zouden kunnen verscherpen en uiteindelijk tot een proletarische revolutie zouden leiden. De kapitalistische fase zou in de visie van Plechanov dus lang gaan duren, waarmee de mogelijkheid van socialisme in Rusland naar een verre toekomst verschoven werd.⁶ Anderzijds waren er de Russische marxisten Lenin en Trotski. Ook voor hen was het duidelijk dat de komende revolutie een burgerlijk karakter zou hebben. Zij hielden zich echter bezig met de vraag hoe de burgerlijke fase zo kort mogelijk gehouden zou kunnen worden en zo snel mogelijk rijp zou zijn voor de proletarische revolutie. Daarbij sloten ze aan bij de uitspraak van Marx en Engels in *Het communistisch manifest* dat er in Rusland niet een langdurige kapitalistische fase nodig zou zijn en dat de revolutie in Rusland in combinatie met de proletarische revolutie in het Westen het sein zou zijn tot de wereldrevolutie. Dat laatste was voor Lenin en Trotski inderdaad een voorwaarde: de revolutie in Rusland zou pas kunnen slagen als in West-Europa de proletarische revolutie uit zou breken.⁷

⁴ Banning, *Karl Marx*, 76-85, 156.

⁵ Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 94-98.

⁶ Ibidem, 43-55, 99-108.

⁷ Banning, *Karl Marx*, 162, 167-168.

Vanuit de ambivalentie die dus in het marxisme bestaat met betrekking tot het karakter van de Russische revolutie kunnen we nu ook de dubbelheid begrijpen die Henriette Roland Holst, zoals we eerder gezien hebben⁸, aan de dag gelegd had in verband met de Russische revolutie van 1905. Deze revolutie was volgens haar noodzakelijkerwijs burgerlijk van aard, maar tegelijkertijd moest ze constateren dat niet de burgerij maar de arbeiders de hoofdrol in de strijd speelden, en dat men niet alleen vocht tegen het absolutisme maar ook al tegen de bourgeoisie. Het belangrijkste strijdmiddel van deze revolutie, de algemene massastaking, was volgens haar nieuw en zou in de komende (proletarische) revoluties zeker een grote rol van betekenis gaan spelen. Het zou een voorbeeld voor het Westen kunnen zijn. Voor Henriette was dus weliswaar de revolutie van 1905 in theorie burgerlijk, in de praktijk had ze echter reeds een half-proletarisch karakter. En als de proletarische revolutie in het Westen uit zou breken, zou de burgerlijke revolutie in Rusland daarom spoedig in een proletarische revolutie omgezet kunnen worden. In het denken van Henriette over de aard van de Russische revolutie was de burgerlijke fase eerder een theoretische noodzaak dan iets waar ze op zat te wachten. Waar ze oprecht naar verlangde was zo snel mogelijk de (proletarische) heilstaat op aarde te verkrijgen, dus ook in Rusland. En hoe meer Henriette het 'mechanistische' marxisme van Kautsky en Plechanov van zich af kon zetten, des te duidelijker werd het haar dat als de wil er maar zou zijn, de wereldrevolutie nabij was. De wereldoorlog droeg hier toe bij: vol hoop nam Henriette Lenins denkbeeld over dat uit de 'imperialistische' oorlog wereldwijd burgeroorlog en klassenstrijd zouden voortkomen met als uiteindelijke doel de proletarische vrede.

'Februarirevolutie'

In maart 1917⁹ brak in Rusland daadwerkelijk opnieuw de revolutie uit, ditmaal echter niet tevergeefs: op 15 maart deed Tsaar Nicolaas II afstand van de troon en enige dagen later werd de keizerlijke familie geïnterneerd. Het Tsarisme had eindelijk afgedaan.

Vanuit de Doema, het Russische parlement, was in de loop van de wereldoorlog steeds meer kritiek ontstaan op het optreden van de Tsaar. Volgens het 'Progressieve Blok', bestaande uit conservatieven en liberalen, hadden Tsarina Alexandra en de hofklier, waaronder de zonderlinge 'wonderdoener' Raspoetin, veel te veel invloed op het beleid van de Tsaar. Men verlangde dan ook naar 'een regering die het vertrouwen van het land geniet'. De Tsaar reageerde echter met een steeds autocratischer optreden tegen de burgerij. Naast ontevredenheid op politiek niveau nam ook de desintegratie van de economie steeds verontrustender vormen aan. Door enorme problemen op vervoersgebied konden grondstoffen niet bij de fabrieken komen en ontstonden er voedseltekorten in de grote steden. Dat leidde weer tot massale stakingen en demonstraties, wat de economische situatie er niet op vooruit deed gaan. Na een nog verdere inkrimping van de levensmiddelenvoorziening brak in Petrograd¹⁰ op 8 maart 1917 een algemeen volksoproer uit. Toen een gematigd optreden van leger en politie niet bleek te helpen om de massa in toom te houden, werd op 10 maart grof geweld ingezet. Een deel van het leger kon dit echter niet aanzien en koos de kant van de oproerlingen. Uiteindelijk raakte de stad

⁸ Zie § 1.2.

⁹ Volgens de Russische kalender was het nog februari; vandaar de naam Februarirevolutie.

¹⁰ 'Petersburg' was in 1914 omgedoopt tot 'Petrograd'. Zie: Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 219.

totaal in de handen van arbeiders en soldaten. Op 12 maart deed de voorzitter van de Doema daarom een dringend verzoek aan de Tsaar om toch vooral tot liberalisatie van het politieke stelsel over te gaan. Toen de Tsaar dit echter weigerde en opdracht gaf tot ontbinding van de 'revolutionaire' Doema, schaarde de Doema zich aan de kant van de arbeiders en de soldaten. Ook de legercommandanten lieten hun opperbevelhebber, de Tsaar, vallen. Vanuit de Doema werd nu een uitvoerend comité van progressieve leden gevormd, het Voorlopige Comité van de Doema. Hieruit werd op 15 maart de Voorlopige Regering gevormd, waarvan het de bedoeling was dat deze zou aan blijven tot een Constituerende Vergadering de nieuwe inrichting van de staat vastgesteld zou hebben. Deze Regering onder leiding van Prins Lvov bestond uit conservatieven en liberalen en de socialist-revolutionair Kerenski. De Doema verdween van het toneel. Op 12 maart was er echter in Petrograd - net als in 1905 (er bestond toen een Raad van Arbeidersafgevaardigden onder leiding van Trotski) - een Raad (Sovjet) van Arbeiders- en Soldatenafgevaardigden gevormd. Ook in andere steden en op het platteland vormden zich 'sovjets'. De Sovjet van Petrograd gaf de Voorlopige Regering het voordeel van de twijfel en trad op als een soort controlerend lichaam. Daarnaast trad ze echter ook op als een uitvoerend orgaan waaraan veel arbeiders en soldaten gehoorzaamden. Er waren zo dus twee machtskernen in Petrograd ontstaan: de Voorlopige Regering en de Sovjet. Hun belangen waren duidelijk verschillend. De Voorlopige Regering vertegenwoordigde de gegoede klassen en streefde naar voortzetting van de oorlog en een op kapitalistische leest geschoeide maatschappij. De Sovjet - in meerderheid bestaande uit socialisten-revolutionairen, in mindere mate uit mensjewiki en bolsjewiki - vertegenwoordigde arbeiders, soldaten en boeren. Deze waren meer geneigd tot vrede en wilden diepgaande economische hervormingen, met als één van de belangrijkste eisen de verdeling van het land onder de boeren.¹¹

In het Westen werd door de meeste liberalen, intellectuelen en sociaal-democraten de Russische revolutie met gejuich begroet.¹² Ook Henriette Roland Holst reageerde verheugd. Ze volgde de gebeurtenissen op de voet.

In *De Tribune*, van wiens redactie ze nog steeds deel uitmaakte, schreef Henriette regelmatig artikelen over de gebeurtenissen in Rusland. Zo verschijnt van haar hand van 15 tot 17 maart de artikelenreeks 'Het daghet in den Oosten'¹³, door haar geschreven terwijl ze nog niet wist dat de revolutie al had gezegevierd. Uit telegrammen blijkt volgens haar dat er in Petrograd enorme stakingen aan de gang zijn en er een verbroedering tussen leger en volk plaatsvindt. Was dit niet precies wat Henriette in 1905 al als voorwaarden voor de revolutie gezien had? Volgens haar is er iets geweldigs aan het gebeuren in het Russische rijk. Bourgeoisie en arbeiders zullen eindelijk gezamenlijk tegen het Tsarisme optreden. Henriette had heel veel vertrouwen in de Russische arbeiders. Hoewel een deel nationalistisch was ingesteld, was toch

¹¹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 218-221; Th.H.J. Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917-maart 1918* (Bussum 1967) 62-64; John Bradley, *De Russische revolutie* (Alphen aan den Rijn 1989) 54.

¹² Jans, *Tolstoj in Nederland*, 113; Friedel Baruch, Wim Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij. Over de betrekkingen tussen Nederland en de USSR (1917-1987)* (Amsterdam 1987) 22.

¹³ H.R.H., 'Het daghet in den Oosten', *De Tribune* 10 (nrs. 139-141, 15-17 maart 1917).

gedurende de oorlogsjaren een grote groep arbeiders, met name uit de metaal- en textiel-industrie, trouw gebleven aan het internationale revolutionaire socialisme. Telkens opnieuw hadden die arbeiders actie gevoerd tegen uitbuiting en onderdrukking. Van hen verwachtte ze nu revolutionaire strijd voor de vrede.

Op 17 maart verschijnt onder de naam 'De val van het Tzarisme' haar eerste artikel, geschreven nadat ze wist van het aftreden van de Tsaar en het zegevieren van de revolutie.¹⁴ Volgens Henriette had de revolutie weliswaar een burgerlijk, nationalistisch-imperialistisch karakter, maar er was tegelijkertijd een proletarisch element mee verbonden. De val van het Tzarisme was naar haar inzicht de eerste grote revolutionaire werking van de Wereldoorlog. Nu kwam het er verder op aan, hoe de Russische arbeidersbeweging zich zou gedragen. Enerzijds waren er volgens haar 'de patriotten', die voor voortzetting van de oorlog en steun aan de burgerlijke regering waren, anderzijds waren er 'de revolutionairen' die streefden naar vrede en verdere strijd tegen de bourgeoisie. In deze laatste groep had Henriette alle vertrouwen. Veel meer twijfels had ze, blijkens het artikel 'De Russische revolutie' van 20 maart¹⁵, aan de oprechtheid van de Voorlopige Regering. Wel vond ze hun regeringsprogramma prachtig: onmiddellijke en algemene amnestie voor gevangenen op politieke en religieuze gronden; vrijheid van woord en pers, vrijheid van staking, ook voor ambtenaren en militairen (voor zover mogelijk); opheffing van sociale, religieuze en nationale beperkingen; onmiddellijke voorbereidingsmaatregelen tot het bijeenroepen van een constituerende vergadering die op grond van algemeen kiesrecht het regeringsstelsel en de constitutie van het land zal vastleggen; vervanging van de politie door nationale militia met verkiesbare chefs; gemeenteraadsverkiezingen op basis van algemeen kiesrecht; geen ontwapening van revolutionaire troepen maar stationering in Petrograd; ondanks handhaving van de krijgstuicht, voor militairen in actieve dienst dezelfde rechten als burgers. Dit programma zou volgens haar, als het werkelijk verwezenlijkt zou worden, van Rusland het meest-democratisch bestuurde land van Europa maken. Henriette geloofde echter niet dat de regering deze dingen echt wilde. Volgens haar probeerde men slechts de steun van de volksmassa's te krijgen. Het viel nog maar te bezien of het programma werkelijkheid zou worden.

Aangezien er nog geen berichten van socialistische zijde uit Rusland doorsijpelen naar het Westen, analyseert Henriette de gebeurtenissen in de periode maart 1917 - mei 1917 voornamelijk aan de hand van berichten in de 'burgerlijke pers' (bijvoorbeeld *De Telegraaf*, *Die Vossische Zeitung*, *The Daily Chronicle*, *The Daily Mail*, *The Times*, *The Daily Telegraph*, *Le Temps*).¹⁶ Wel probeert ze al direct contact te leggen met Russische revolutionairen, blijkens een briefkaart, geschreven op 30 maart 1917, van de socialiste Alexandra Kollontaj aan Henriette Roland Holst. Kollontaj schrijft hierin dat ze een brief van Henriette ontvangen heeft, dat ze morgen vroeg naar Rusland reist en haar alles zal sturen wat mogelijk is. Ze wil graag via

¹⁴ H.R.H., 'De val van het Tzarisme', *De Tribune* 10 (nr. 141, 17 maart 1917).

¹⁵ H.R.H., 'De Russische revolutie', *De Tribune* 10 (nr. 143, 20 maart 1917).

¹⁶ Zie bijvoorbeeld: H.R.H., 'De Russische revolutie. (Kanttekeningen op de telegrammen der burgerlijke pers)', *De Tribune* 10 (nr. 145, 22 maart 1917); H.R.H., 'De Russische revolutie. (Kanttekeningen op de berichten der burgerlijke pers)', *De Tribune* 10 (nr. 146, 23 maart 1917); H.R.H., 'Revolutie in Rusland. (Kanttekeningen op de berichten der burgerlijke pers)', *De Tribune* 10 (nr. 147, 24 maart 1917).

een adres in Stockholm blijven corresponderen en hoopt haar ook spoedig te zien. 'Umarme Sie und hoffe wir werden alle bald zusammensein, um gemeinsame Beschlüsse zu fassen und zu arbeiten'.¹⁷

In de 'burgerlijke' pers werden volgens Henriette heel tegenstrijdige dingen gezegd over de gebeurtenissen in Rusland. Over wat zich buiten Petrograd afspeelde kon ze daarom weinig melden. Wel kon ze uit de berichten opmaken dat in Petrograd de Raad van Arbeiders- en Soldatenafgevaardigden was opgericht. Verheugd was ze over het feit dat deze Raad kennelijk een dusdanige pressie op de Voorlopige Regering uit kon oefenen, dat die concessies aan de arbeiders moest doen: de algemene amnestie voor politieke gevangenen werd inderdaad afgekondigd; revolutionairen mochten nu propaganda voeren aan het front; er waren eindelijk maximumprijzen voor levensmiddelen ingesteld en de keizerlijke familie was geïnterneerd. Verder bleek ook dat er verschillende arbeidersorganisaties in Petrograd naast en tegenover elkaar bestonden, maar het was voor Henriette in de 'burgerlijke' pers vaak moeilijk te volgen over welke beweging, met welke standpunten, het nu precies ging en ook de verhoudingen tussen de facties waren moeilijk te achterhalen. Met de groepering die voor vrede, revolutionaire strijd en onteigening van particuliere bezittingen en krooneigendommen was, voelde Henriette zich echter het meest verwant.¹⁸ Voor 'socialisten' die de oorlog en de regering steunden kon ze geen begrip opbrengen. In het artikel 'Breckofskaja en Plechanow' van 24 april moest ze dan ook tot haar grote spijt bekennen dat de twee grote revolutionairen Georgi Plechanov en Katerina Bresjkovskaja, die ze zoals we gezien hebben al in 1904 op een internationaal congres in Amsterdam ontmoet had¹⁹, zich aan de kant van het imperialisme hadden geschaard. Ze was verontwaardigd en schreef dat het beter geweest was als deze twee revolutionairen vòòr de revolutie gestorven waren! Voor Bresjkovskaja had Henriette overigens wel begrip. Ze was al oud en was geen sociaal-democrate maar een socialiste-revolutionaire. Voor Georgi Plechanov had ze echter geen goed woord over. Hij was volgens haar een 'sociaal-patriot', een 'verderver der arbeiders'.²⁰

Voor Henriette zijn de gebeurtenissen in Rusland in het voorjaar van 1917 hoopgevend.²¹ De revolutionaire socialisten houden gelukkig de strijd tegen de oorlog vol. Alle laster in de 'burgerlijke' pers tegen hen wees ze van de hand. Zo werden ze er van beschuldigd

¹⁷ IISG, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.10, briefkaart van A. Kollontaj aan Henriette Roland Holst, 30 maart 1917.

¹⁸ H.R.H., 'De Russische revolutie. (Kanttekeningen op de telegrammen der burgerlijke pers)', *De Tribune* 10 (nr. 145, 22 maart 1917); H.R.H., 'De Russische revolutie. (Kanttekeningen op de berichten der burgerlijke pers)', *De Tribune* 10 (nr. 146, 23 maart 1917); H.R.H., 'Revolutie in Rusland. (Kanttekeningen op der berichten der burgerlijke pers)', *De Tribune* 10 (nr. 147, 24 maart 1917).

¹⁹ Zie § 1.2.

²⁰ H.R.H., 'Breckofskaja en Plechanow', *De Tribune* 10 (nr. 171, 24 april 1917).

²¹ H.R.H., 'De Russische revolutie en het internat. proletariaat', *De Tribune* 10 (nr. 152, 30 maart 1917); H.R.H., 'Wij moeten strijden!', *De Tribune* 10 (nr. 153, 31 maart 1917); H.R.H., 'De Russische revolutionairen en de oorlog', *De Tribune* 10 (nr. 162, 13 april 1917); H.R.H., 'De imperialistische springvloed', *De Tribune* 10 (nr. 164, 16 april 1917); H.R.H., 'Het Int. Soc. Bureau in actie', *De Tribune* 10 (nr. 168, 20 april 1917); H. Roland Holst, 'De Russische revolutie en de kleine staten', *De Jonge Socialist* 9 (nr. 5, mei 1917).

'agents-provocateurs' van het Tsarisme of van Duitsland te zijn, maar dat sloeg volgens Henriette nergens op. Ook de berichten over 'een afzonderlijke vrede met de Centralen', die de revolutionairen tot stand zouden willen brengen, klopten volgens haar niet. Wat de revolutionairen in eerste instantie wilden, was vrije uitwisseling van ideeën met de arbeiders in andere Europese landen, met name met het proletariaat in de 'vijandelijke' landen, aldus Henriette. Men wilde de leugens over elkaar doorbreken. Daartoe zou het bijvoorbeeld goed zijn de geheime 'roofverdragen' van Tsarisme en bourgeoisie openbaar te maken. Vervolgens hoopte men volgens Henriette op een internationale opstand tegen de oorlog. Overal zouden de burgerlijke regeringen vervangen moeten worden door revolutionaire bewegingen, waarbij in Rusland het nieuwe bewind zou moeten steunen op de Arbeidersraden. Op die manier moest er een algemene (proletarische) vrede komen, een 'wereldverbond van socialistische gemeenschappen'. Zorgwekkend vond Henriette wel de telkens terugkerende berichten over een patriotische stemming in het Russische leger. Die was er volgens haar omdat het leger voornamelijk uit boeren en intellectuelen bestond en deze groeperingen volgens haar gevoelig waren voor nationalistische sentimenten. Volgens Henriette kon het proletarisch-internationalistische element van de revolutie alleen maar zegevieren als de revolutie naar andere landen zou overslaan. Bij voortdurend riep ze de arbeiders overal in Europa dan ook op om tegen hun regeringen te strijden voor brood, vrijheid, demobilisatie en vrede. Nauwkeurig volgde ze de gebeurtenissen overal in Europa, met name in Duitsland en Oostenrijk, waar ze - net als Radek, Lenin en Trotski - het eerst de revolutie verwachtte. De wereldoorlog zou uiteindelijk omslaan in de wereldrevolutie, maar daarvoor was wel de daadkracht van de arbeiders nodig. Het gebeurde niet automatisch. Enorm verheugd is ze als in april in Duitsland massale stakingen uitbreken en als Oostenrijk aan Rusland een vredesaanbod doet. 'De Russische revolutie heeft de verstarring gebroken, aan de hopeloze apathie een einde gemaakt, die de massa's na het einde van den wilden nationalistischen roes had bevangen. En met hun ontwaken gaan nieuwe perspectieven open.'²²

vredesconferenties

Voor Henriette is het moeilijk te verteren als in de loop van april 1917 het Internationaal Socialistisch Bureau (ISB) van de Tweede Internationale plannen kenbaar maakt een internationaal vredescongres van de arbeidersbeweging in Stockholm te willen organiseren. Voor Henriette bestaat de ISB uit 'sociaal-patriotten'. Nu er dan door de gebeurtenissen in Rusland eindelijk weer internationale actie op gang lijkt te komen, willen zowaar diegenen, die de regeringen gesteund hebben in de oorlogsvoering, een conferentie voor de vrede organiseren en zo echte internationale actie tegenwerken. Volgens Henriette moeten werkelijk bewuste revolutionairen aan zo'n congres niet deelnemen of alleen meedoen om de 'sociaal-patriotten' te beschuldigen of hun snode plannen te ontmaskeren.²³

Ook van een nieuwe conferentie van het ISK - de commissie die in Zimmerwald was opgericht - verwacht Henriette niet veel, omdat veel 'Zimmerwalders' nog steeds halfslachtige standpunten innemen. Aanvankelijk was Henriette echter wel van mening dat de SDP aan een eventuele conferentie van het ISK deel zou moeten nemen. Ze verandert van standpunt als er in

²² H.R.H., 'Het Int. Soc. Bureau in aktie', *De Tribune* 10 (nr. 168, 20 april 1917).

²³ Ibidem.

haar ogen iets geweldigs gebeurt: de Arbeiders- en Soldatenraad van Petrograd doet in mei een oproep aan alle socialistische partijen om in de periode tussen 28 juni en 8 juli een vredesconferentie te houden. Daarbij stelt men de voorwaarde dat de deelnemers tegen steun aan hun regering moeten zijn. Voor Henriette is dat van grote betekenis: hoewel de Sovjet van Petrograd uit verschillende socialistische groeperingen bestaat zijn deze niet 'sociaal-patriottisch'; men is voor vrede, tegen het imperialisme. Volgens Henriette is dit lichaam dan ook het enige dat genoeg prestige bezit om verschillende groeperingen bijeen te roepen en ook om druk op de verschillende regeringen van oorlogvoerende landen uit te oefenen om afgevaardigden in de gelegenheid te stellen hun land te verlaten en de conferentie bij te wonen en zelfs ook om politieke gevangenen vrij te laten! Alleen een conferentie door deze Sovjet georganiseerd, heeft volgens haar kans van slagen. Daar gaat een grote zedelijke uitstraling van uit, zelfs al zou de conferentie mislukken. Een conferentie van de ISK hoeft van Henriette dan ook niet meer.²⁴

Henriette is enorm blij als ze meent te kunnen constateren dat de invloed van de bolsjewiki in de Sovjet van Petrograd steeds groter wordt. Zij hoopt dat een conferentie door de Sovjet georganiseerd een eerste stap tot een nieuwe Internationale zal zijn. De oude Internationale heeft definitief voor haar afgedaan. Voor Henriette is de samenwerking tussen internationalistisch ingestelde socialisten van enorm groot belang. Ze is dan ook heel verheugd om waar te nemen dat de syndicalistische vakbond in Nederland (NAS) van plan is een afgevaardigde naar de door de Sovjet georganiseerde conferentie in Stockholm te sturen. Ze doet een dringende oproep aan de Bond van Christen-Socialisten om hetzelfde te doen. Volgens haar horen ook zij op deze conferentie thuis en hebben zij zelfs een speciale taak: 'het naar voren brengen van de zedelijke idealen en het zedelijke karakter der revolutionaire beweging'.²⁵ De conferentie ging echter in deze opzet niet door, waarschijnlijk omdat de bolsjewiki - zij waren de meest internationalistische ingestelde Russische socialisten - in juli weer ondergronds moesten. Hoewel ik geen uitlatingen van Henriette Roland Holst over de uiteindelijke ontwikkelingen rondom de vredesconferenties na juli 1917 heb kunnen vinden, moet het voor Henriette een enorme teleurstelling geweest zijn dat uiteindelijk op 11 juli 1917 de commissie van de ISB (o.a. Troelstra van de SDAP) en de Sovjet van Petrograd besloten hebben om gezamenlijk een vredesconferentie in Stockholm te organiseren. Zelfs de ISK gaf al direct aan niet samen te willen werken met de organisatoren van deze conferentie. Ook van deze conferentie is overigens weinig terecht gekomen. Wel heeft de ISK in september 1917 nog een vredesconferentie in Stockholm georganiseerd. Hier waren geen Nederlanders bij aanwezig.²⁶

²⁴ H.R.H., 'Internationale konferenties voor den vrede', *De Tribune* 10 (nr. 188, 15 mei 1917); H.R.H., 'Bevrijding van gevangen leiders door revolutionaire aktie', *De Tribune* 10 (nr. 200, 31 mei 1917); H.R.H., 'De oproep van den Arbeiders- en Soldatenraad van Petrograd', *De Tribune* 10 (nr. 209, 11 juni 1917); H.R.H., 'De kansen der oproeping van den Arbeiders- en Soldatenraad te Petrograd', *De Tribune* 10 (nrs. 213-214, 15-16 juni 1917); H.R.H., 'De internationale konferentie van den Arbeiders- en Soldatenraad te Petersburg en de neutrale landen', *De Tribune* 10 (nr. 216, 19 juni 1917); H.R.H., 'De Stockholmsche konferentie van den Raad van Arbeiders en Soldaten in Petersburg en de revolutionaire socialistten in Nederland', *De Tribune* 10 (nr. 217, 20 juni 1917).

²⁵ H.R.H., 'De Stockholmsche konferentie van den Raad van Arbeiders en Soldaten in Petersburg en de revolutionaire socialistten in Nederland', *De Tribune* 10 (nr. 217, 20 juni 1917).

²⁶ Nation, *The Zimmerwald Left*, 256-257, 261-262, 275; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 20.

verdere ontwikkelingen in Rusland

Inmiddels waren in april 1917 Lenin en Radek vertrokken uit Zwitserland en ook Trotski had zijn verbanningsoord Amerika verlaten om - na een periode van vasthouding door de Engelsen in Halifax - in mei terug te keren in Rusland. Lenin had in april toestemming van de Duitse legerleiding gekregen om met een aantal Russische emigranten in een 'verzegelde' trein naar Petrograd te reizen. Hierbij was het feit dat Lenin tegen de oorlog ageerde en dat ook in Rusland zou doen, voor de Duitsers een belangrijke stimulans.²⁷ Op 13 april 1917 hield de emigrantenstoet onder leiding van Lenin onderweg nog even halt in Stockholm. Lenin vestigde daar toen de ZPTsK, de buitenlandse vertegenwoordiging van de bolsjewiki, onder leiding van Karl Radek en de Pool Jakob Hanecki. Deze ZPTsK zou in de rest van 1917 een belangrijke invloed hebben op de meningsvorming van vele radicalen in West-Europa. Vanaf 3 juni 1917 gaf het wekelijks en later half-wekelijks een in het Duits getypt krantje uit, getiteld *Russische Korrespondenz "Pravda"*, voornamelijk bestaande uit vertalingen van artikelen uit de *Pravda*, de krant van de bolsjewiki in Petrograd. Veel van deze artikelen zouden in linkse West-Europese bladen, waaronder *De Tribune*, worden overgenomen. Ook de ZPTsK had in juli plannen om een vredescongres te organiseren, in dit geval voor radicale revolutionairen. Ook hier kwam niets van terecht.²⁸

Op 16 april 1917 kwam Lenin in Petrograd aan. Al direct werd duidelijk dat Lenin een geheel andere koers voorstond dan de gematigde koers die de Russische bolsjewistische partij onder leiding van Stalin²⁹ en Kamenev de afgelopen tijd gevoerd had. Na de Februarirevolutie was de bolsjewistische partij, na een aanvankelijk korte radicale periode waarin onder leiding van enige jongeren het directe aftreden van de Voorlopige Regering en 'alle macht aan de Sovjets' geëist werd, een koers ingeslagen van compromissen, het onder voorwaarden steunen van de Voorlopige Regering en het zoeken naar samenwerking en eventueel zelfs samengaan met de mensjewiki. Voor Lenin was deze weg onaanvaardbaar. Hoe radicaler, hoe beter was eerder zijn devies. Onder andere in zijn zogenaamde 'Aprilthesen' maakte hij dit duidelijk. De bolsjewiki moesten de Voorlopige Regering geen enkele steun geven, maar strijden voor vrede, brood en vrijheid en land aan de boeren en ze moesten alle macht voor de Sovjets zien op te eisen. Verder wilde Lenin nationalisatie van het bankwezen, afschaffing van politie, leger en ambtenarencorps. Ambtenaren moesten voortaan gekozen worden en afzetbaar zijn en hun loon mocht niet hoger zijn dan dat van goede arbeiders. In plaats van politie en leger moest er een volksmilitie worden opgericht, geleid door de Sovjets. De Sovjets waren voor Lenin heel belangrijk. Hierin zag hij toekomstige organen van zelfbestuur van het volk die tegelijkertijd uitvoerende en wetgevende macht in zich zouden kunnen verenigen. Voor Lenin was dus, in tegenstelling tot voor veel van zijn partijgenoten, de revolutie nog lang niet afgelopen; het was volgens hem mogelijk de revolutie op korte termijn te radicaliseren. Voor zijn ideeën wist Lenin

²⁷ Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 185; Nation, *The Zimmerwald Left*, 243, 262; David Cauter, *The fellow-travellers. Intellectual friends of communism* (herz. druk, New Haven en Londen 1988) 19; Ronald W. Clark, *Lenin. The man behind the mask* (Londen 1988) 195-212.

²⁸ Nation, *The Zimmerwald Left*, 262-272.

²⁹ Stalin heette in werkelijkheid Jozef Vissarjonovitsj Dzoegasjvili (1879-1953).

onder zijn partijgenoten in Petrograd overigens snel veel steun te verwerven. Lenin werd de leider van de partij.³⁰

Ondertussen namen de spanningen tussen de Sovjet van Petrograd en de Voorlopige Regering steeds verder toe. De Sovjet riep op tot het streven naar een 'vrede zonder annexaties en zonder contributies' en wilde vredesonderhandelingen met de Centralen openen, terwijl de regering onder druk van de Entente voortzetting van de oorlog 'tot een zegevierend einde' wilde. Op 3 mei kwam het conflict tot uitbarsting: in de straten van Petrograd werden grote betogingen gehouden tegen de Voorlopige Regering. Dit leidde op 9 mei tot een kabinetscrisis: de twee belangrijkste voorstanders van voortzetting van de oorlog werden als minister ontslagen. Op 19 mei werd er uiteindelijk, onder leiding van de socialist-revolutionair Kerenski, een nieuwe regering gevormd bestaande uit negen liberale en zes 'socialistische' ministers.³¹ De Sovjet kreeg echter slechts gedeeltelijk zijn zin. De oorlogspolitiek van de Voorlopige Regering werd namelijk nu als volgt geformuleerd: Rusland blijft strijden aan de kant van de bondgenoten, echter alleen ter verdediging van het eigen grondgebied; Rusland zal bij de Entente aandringen op een herziening van de oorlogsdoeleinden, met het doel een spoedige algemene vrede te bereiken, waarbij de regering met nadruk stelt, dat het een vrede zonder annexaties en oorlogsschattingen moet worden. De formulering was dus halfslachtig. De bolsjewiki, een aantal mensjewiki waaronder Martov en de groep revolutionaire intellectuelen rondom Trotski weigerden dan ook elke vorm van steun aan deze tweede Voorlopige Regering en veroordeelden de deelname van socialisten daaraan. De politiek van de tweede Voorlopige Regering bleek inderdaad nogal aarzelend en besluiteloos: er kwam geen vrede en de boeren kregen geen grond. Daardoor wonnen de bolsjewiki enorm aan vertrouwen bij de zich steeds meer radicaliserende massa. De andere socialistische partijen bleken in de regering immers niets te bereiken, sterker nog, ze leken de verlangens van boeren en arbeiders eerder tegen te werken.³²

Ook Henriette Roland Holst was het niet eens met het toetreden van 'socialistische' ministers tot de tweede Voorlopige Regering. Zij verwachtte net als Lenin en Trotski spoedig de voortgang van de revolutie: 'Het koalitieministerie zal vroeger of later aan zijn innerlijke tegenstellingen ondergaan: de Arbeiders- en Soldatenraad zal genoodzaakt zijn de gansche macht en de gansche verantwoordelijkheid over te nemen'.³³ Ondanks de fouten die de Sovjet naar het inzicht van Henriette maakte was ze volgens haar toch de drager van een grootse en snelle revolutionaire ontwikkeling. Vol vreugde en vertrouwen ziet ze dat de invloed van de bolsjewiki, de 'grootste, best-georganiseerde en meest-besliste van allen'³⁴ in de Sovjet steeds toeneemt. In haar meningsvorming met betrekking tot de ontwikkelingen in Rusland werd

³⁰ Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 181-188; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 97.

³¹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 221-222.

³² Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 85; Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 189; H.R.H., 'De oproep van den Arbeiders- en Soldatenraad van Petrograd', *De Tribune* 10 (nr. 209, 11 juni 1917).

³³ H.R.H., 'De oproep van den Arbeiders- en Soldatenraad van Petrograd', *De Tribune* 10 (nr. 209, 11 juni 1917); H.R.H., 'De gebeurtenissen in Rusland', *De Tribune* 10 (nr. 248, 26 juli 1917).

³⁴ H.R.H., 'De eerste "parlementaire" overwinning der Russische revolutie', *De Tribune* 10 (nr. 219, 22 juni 1917).

Henriette Roland Holst vanaf juni 1917 overigens sterk beïnvloed door de *Russische Korrespondenz "Pravda"*. Dit krantje las ze ijverig en het werd regelmatig in artikelen in *De Tribune* door haar aangehaald.³⁵ Eindelijk kon ze nu bouwen op berichten van geestverwanten en hoefde ze haar analyses niet meer alleen te baseren op de volgens haar verwarrende berichtgeving in de 'burgerlijke' pers. Zo is ze verheugd als, in tegenstelling tot wat de 'burgerlijke' pers steeds voorspiegelt, de patriottische stemming onder de soldaten mee lijkt te vallen. Uit een artikel in de *Pravda* blijkt namelijk dat op een congres van soldaten-afgevaardigden van het front een resolutie tegen de oorlog is aangenomen!³⁶

Vol vuur verdedigt Henriette Roland Holst in juni en juli 1917 de bolsjewiki en hun partijblad de *Pravda*. Steeds opnieuw herhaalt ze in haar artikelen de standpunten van Lenin en zijn bolsjewistische partij: 'onmiddellijke verdeling van de grond onder raden van boeren', 'tegen de oorlog', 'propaganda aan de fronten om verbroedering tussen de soldaten van beide kanten tot stand te brengen' en 'democratische inrichting van de republiek'. Verder gaat ze beschuldigingen als zouden de bolsjewiki 'anarchisten' zijn of 'misdadigers, omgekocht door Duits geld' om zo snel mogelijk vrede met de Centralen te bereiken telkens weer te lijf. Ook is ze enorm beledigd als de bolsjewiki er door Russische liberalen en 'sociaal-patriotten' van beschuldigd worden een burgeroorlog uit te willen lokken en als kleine minderheid de grote meerderheid te willen terroriseren. De bolsjewiki willen juist een algemene, proletarische vrede bereiken en de macht aan de raden van boeren en arbeiders, de meerderheid van de bevolking dus, toekennen.³⁷

Henriette is ook enorm verheugd als er in juni in Petrograd gemeenteraadsverkiezingen gehouden worden, waarbij - zoals eerder door de Voorlopige Regering beloofd, maar toen door Henriette niet geloofd - het algemeen kiesrecht geldt. Zo democratisch is het bestuur van een stad nog nergens gekozen, aldus Henriette. Integraal geeft ze het verkiezingsprogramma van de bolsjewiki in *De Tribune* weer, een programma waarmee ze volledig in kan stemmen en dat in Nederland navolging verdient. Alles draait om hervormingen ten behoeve van de arme bevolking: goed drinkwater, betere hygiëne, progressieve belastingen in plaats van belastingen die op de arme bevolking drukken, gratis medische hulp, gratis onderwijs, oprichten van culture instellingen voor het volk, bescherming van de arbeid en verzekeringen voor onder meer werkloosheid en oprichting van Arbeidsbeurzen, verbetering van de arbeidsomstandigheden, verbeteringen in het openbaar vervoer, onteigening van woningen ten bate van de noodlijdende bevolking, verbetering van levensmiddelen- en brandstoffenvoorziening. Maar alvorens al deze hervormingen bereikt kunnen worden is het parool van de bolsjewiki: tegen de roofzuchtige oorlog, tegen de regeering der rijken, tegen het herstel der politie; voor de volksmilitie, voor een

³⁵ Zie bijvoorbeeld: H.R.H., 'De oproep van den Arbeiders- en Soldatenraad van Petrograd', *De Tribune* 10 (nr. 209, 11 juni 1917); H.R.H., 'De Stockholmsche konferentie van den Raad van Arbeiders en Soldaten in Petersburg en de revolutionaire socialisten in Nederland', *De Tribune* 10 (nr. 217, 20 juni 1917).

³⁶ H.R.H., 'De Russische revolutie. Een motie van het soldaten-congres tegen den oorlog', *De Tribune* 10 (nr. 224, 28 juni 1917).

³⁷ H.R.H., 'Een brief van Lenin aan het kongres van boerenafgevaardigden', *De Tribune* 10 (nr. 220, 23 juni 1917); H.R.H., 'De hetze tegen de Pravda', *De Tribune* 10 (nr. 225, 29 juni 1917); H.R.H., 'Een antwoord van Lenin op een motie van afkeuring van het uitvoerend comité van den "Sowjet"', *De Tribune* 10 (nr. 237, 13 juli 1917).

demokratisch stadsbestuur, voor besliste maatregelen ter ondersteuning der arme bevolking'.³⁸ Kortom, eerst was de proletarische revolutie nodig.

mislukte pogingen tot machtsovername

Op 1 juli 1917 zette het Russische leger een aanval tegen de Duitsers in. Dit offensief liep echter na een zeer kortstondige overwinning op een grote mislukking uit. Het Duitse leger was veel sterker en wist de Russen met gemak weer terug te drijven. Als reactie op de gevaarlijke situatie die nu ontstaan was - de oorlog was immers weer in beweging gezet - gingen op 16 en 17 juli matrozen, soldaten en arbeiders in en rond Petrograd de straat op. Hun leuzen waren die van de bolsjewiki: alle macht aan de Sovjets, vrede voor allen, land voor de boeren, macht over de bedrijven voor de fabrieksarbeiders en zelfbeschikkingsrecht voor nationale minderheden. Hoewel de demonstraties niet georganiseerd waren door de bolsjewiki, sloten deze zich wel spoedig bij de demonstranten aan. De niet-bolsjewistische meerderheid in de Sovjets piekerde er echter niet over op dit moment de totale macht aan zich te trekken. Ook de bolsjewiki zelf waren overigens bang dat het leger zich tegen hen zou keren en gedroegen zich daarom halfslachtig. De demonstraties liepen spoedig uit op plunderingen en chaos. Toen de Voorlopige Regering ook nog eens documenten onthulde, die moesten aantonen dat Lenin en zijn vrienden Duitse spionnen waren die financieel door de Duitse regering gesteund werden³⁹ en dat de nederlaag aan het front aan subversieve acties van de bolsjewiki te wijten was, keerde de publieke opinie in Petrograd zich tegen de bolsjewiki. De Voorlopige Regering liet een aantal regeringsgetrouwe legeronderdelen naar Petrograd komen en wist op 19 juli 1917 de orde weer volledig te herstellen. De bolsjewistische partij moest nu min of meer ondergronds: Lenin dook onder in Finland, vele leiders werden gevangen genomen, de partij werd verboden en ook bolsjewistisch getinte kranten mochten niet meer verschijnen.⁴⁰

Voor Henriette Roland Holst was deze mislukte poging de Voorlopige Regering omver te werpen, met alle gevolgen van dien, nogal schokkend: 'Alles lijkt een afschuwelijke martelende droom: de dagen van Nikolaas den bloedigen schijnen weergekeerd'.⁴¹ Henriette was hevig verontwaardigd over het feit dat overal in het land de sovjets aarzelend de Voorlopige Regering steunden in het onderdrukken van de bolsjewiki. Nu vaardigde de zogenaamde 'democratie' dictatoriale, Jacobijnse maatregelen tegen de bolsjewiki uit! En dan ook nog die onzinnige laster als zouden de bolsjewiki voor de Duitse vijand werken. Toch hield de hoop bij Henriette stand. De bolsjewiki waren volgens haar dan wel verslagen, maar niet overwonnen. En als in het buitenland, met name in Duitsland, de revolutionaire ontwikkelingen zouden groeien zou ook in Rusland de proletarische revolutie opnieuw tot ontwikkeling komen. De schuld van deze catastrofe lag volgens Henriette niet bij de bolsjewiki: 'Naar hun inzichten, naar hun overtuiging over den rol, die het wapengeweld in de proletarische revolutie zal spelen - een overtuiging, die

³⁸ H.R.H., 'De eerste "parlementaire" overwinning der Russische revolutie', *De Tribune* 10 (nr. 219, 22 juni 1917).

³⁹ Inderdaad werden de bolsjewiki financieel door de Duitsers ondersteund. Zie: Clark, *The man behind the mask*, 207-208.

⁴⁰ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 222, 224; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 85, 97.

⁴¹ H.R.H., 'De reactie in Rusland aan het werk', *De Tribune* 10 (nr. 251, 30 juli 1917).

wij persoonlijk niet ten volle deelen (!!)-streden zij met het koene heroïsme, dat de Russische revolutionairen van alle klassen sedert bijna een eeuw onderscheiden heeft.⁴² Dat de ontwikkelingen in Rusland nu zo geremd werden, had volgens Henriette alles te maken met het falen van het Duitse proletariaat. Weliswaar had men in april enige beweging onder de Duitse arbeiders waar kunnen nemen, maar daarna was alles weer ingezakt.⁴³

Op 1 augustus 1917 legde Henriette het redacteurschap van *De Tribune* wegens oververmoeidheid neer. Wel beloofde ze aan het blad te zullen blijven meewerken, vooral in tijden van spanning.⁴⁴ Zo bleef ze de berichtgeving over Rusland in deze krant verzorgen, wat haar overigens vaak zwaar viel, hetgeen we kunnen opmaken uit uitlatingen in brieven van Henriette uit deze periode.⁴⁵ Haar gezondheid liet te wensen over, zoals wel vaker bij Henriette het geval was in tijden van teleurstelling. In de artikelenreeks 'Klassenstrijd in Rusland (Documenten en artikelen uit de Prawda-korrespondentie)' werden door Henriette in augustus, september en oktober 1917 artikelen uit verschillende revolutionair-socialistische tijdschriften, waarvan de meeste uit de *Russische Korrespondenz "Prawda"*, vertaald en soms kort becommentarieerd.⁴⁶ Zo vertaalde ze bijvoorbeeld een open brief van eind juli waarin Trotski zich volledig achter de bolsjewiki schaarde.⁴⁷ De meeste artikelen gingen echter over de 'zwarte tijden' die de bolsjewiki nu in Rusland moesten doormaken onder de 'terreur' van de Voorlopige Regering en de steun van de Sovjets daaraan. In deze periode verschenen verder geen originele artikelen van Henriette zelf over Rusland.

Ondertussen vond in Rusland in september nog een coupoging tegen de Voorlopige Regering plaats, ditmaal komend van 'rechts'. In de nieuwe Voorlopige Regering, die na de 'Julidagen' was ontstaan, hadden de 'socialisten' (socialisten-revolutionairen en mensjewiki) meer invloed gekregen ten koste van de liberalen. Deze regering werd echter door grote tegenstellingen verlamd en slaagde er niet in de groeiende anarchie in het leger en op het land te bedwingen. Soldaten deserteerden massaal, op het platteland werd hevig geplunderd. Opstanden en stakingen waren aan de orde van de dag. Premier Kerenski bleek niet krachtig genoeg om strakke leiding te geven. Door 'rechts' werd hij gewantrouwd vanwege zijn 'socialistische' politiek, door 'links' vanwege zijn oorlogspolitiek en zijn dictatoriale maatregelen. Generaal

⁴² H.R.H., 'De gebeurtenissen in Rusland', *De Tribune* 10 (nr. 248, 26 juli 1917).

⁴³ H.R.H., 'De gebeurtenissen in Rusland', *De Tribune* 10 (nr. 248, 26 juli 1917); H.R.H., 'De reactie in Rusland aan het werk', *De Tribune* 10 (nr. 251, 30 juli 1917); H.R.H., 'Bij den aanvang van het vierde oorlogsjaar', *De Tribune* 10 (nr. 252, 31 juli 1917).

⁴⁴ H.R.H., 'Mededeeling', *De Tribune* 10 (nr. 253, 1 augustus 1917).

⁴⁵ A. Roland Holst, *Briefwisseling*, doc.nr. 55: brief van Henriette Roland Holst aan Adriaan Roland Holst, 8 augustus 1917; *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag (NLMD)*, Archief van Henriette Roland Holst-v.d. Schalk, collectie S 243, inv. nr. B 1, brief van Henriette Roland Holst aan S. Bonn, Laren 12 augustus (z.j.).

⁴⁶ Zie de volgende nummers van *De Tribune*: 11, 13, 15, 17, 18, 21, 24, 25, 27 en 30 augustus 1917; 1, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 17, 21, 24, 26 en 28 september 1917; 3 en 8 oktober 1917.

⁴⁷ H.R.H., 'Klassenstrijd in Rusland. (Documenten en artikelen uit de Prawda-korrespondentie)', *De Tribune* 10 (nr. 262, 11 augustus 1917).

Kornilov, de 'rechtse' opperbevelhebber van het Russische leger, vond dat er ingegrepen moest worden. Zo wilde hij de soldaten-sovjets afschaffen. Begin september zond Kornilov troepen naar Petrograd om orde op zaken te stellen. De meeste van zijn soldaten lieten hem echter in de steek en Kornilov werd gevangengenomen. Premier Kerenski had bij het bedwingen van deze coup poging grote steun gekregen van linkse revolutionairen, waaronder veel bolsjewiki. Met hen moest hij nu weer meer rekening gaan houden. In de loop van het najaar kon de bolsjewistische partij dan ook weer meer in het openbaar opereren.⁴⁸

'Oktoberrevolutie'

Na de mislukte staatsgreep van Kornilov ontstond er opnieuw een kabinetscrisis en had Kerenski nog meer moeite een nieuwe regering te vormen dan hij al in juli gehad had. Er was een enorm wantrouwen tegen de liberalen vanwege hun vermeende steun aan de coup van Kornilov. Kerenski zelf werd overigens steeds meer een speelbal van radicale groeperingen. Ook de bondgenoten Frankrijk en Engeland, die hem in de zomer nog toegejuicht hadden, vielen hem nu openlijk af. Met de bolsjewiki ging het echter voorspoedig. Vooral in het leger en in de steden groeide hun populariteit. In de loop van september wisten zij zelfs de meerderheid in de Sovjets van Petrograd en Moskou te veroveren.⁴⁹

Halverwege september kwam Lenin tot de conclusie dat voor de bolsjewiki de tijd gekomen was om de macht te grijpen. Vanuit Finland spoorde hij door middel van brieven de partijbestuurders in Petrograd en Moskou aan om te komen tot de gewapende opstand. Lenins plannen stuitte aanvankelijk echter op grote weerstand binnen zijn eigen partij. Met name Leo Kamenev en Grigori Zinovjev waren tegen een staatsgreep. Zij verwachtten namelijk dat de bolsjewiki zeer sterk uit de verkiezingen voor de Constituante - deze werden door de Voorlopige Regering overigens steeds uitgesteld⁵⁰ - tevoorschijn zouden komen en dan samen met andere 'socialisten' een regering zouden kunnen vormen die zowel zou steunen op de sovjets als op de Constituante. Een gewelddadige omwenteling was volgens hen veel te riskant. Lenin was er echter van overtuigd dat zijn beloften van vrede en land voor de boeren genoeg steun onder de bevolking zouden krijgen om de staatsgreep tot een succes te maken. Hij wist uiteindelijk genoeg aanhang in de partij voor zijn ideeën te krijgen. Eén van zijn belangrijkste medestanders was Leo Trotski. Trotski, die zich eind juli bij de bolsjewiki aangesloten had, was in september 1917 voorzitter van de Sovjet in Petrograd geworden (in 1905 was hij dit ook al geweest!). In deze hoedanigheid wist hij het gezag over het garnizoen van de hoofdstad aan de Voorlopige Regering te ontfutselen en onder te brengen bij de Sovjet. Eind oktober werd een Militair-Revolutionair Comité van de Sovjet opgericht, dat de verantwoording kreeg over alle regimenten in en rond Petrograd.⁵¹

⁴⁸ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 224-225; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 108-109; Nation, *The Zimmerwald Left*, 272; Ben Knapen, *De lange weg naar Moskou: Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie 1917-1942* (Amsterdam 1985) 34.

⁴⁹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 225; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 109.

⁵⁰ Simon de Boer, 'De SDAP en Rusland, 1917-1939. Van tactisch verschil tot vijandschap', in: *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986) 163-186, aldaar 165; zie ook: 'Klassenstrijd in Rusland. (Documenten en artikelen uit de Prawda-korrespondentie.)', *De Tribune* 11 (nr. 7, 8 oktober 1917).

⁵¹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 225-226; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 118.

Op een bijeenkomst van het Centraal Comité van de bolsjewistische partij op 23 oktober werd besloten de staatsgreep uit te voeren aan de vooravond van het tweede Al-Russische Sovjetcongres op 7 november. In de *Pravda* werd van te voren al openlijk gezinspeeld op de coup. De Voorlopige Regering deed nog pogingen om het tij te keren. Zo werd op 6 november de Raad van de Republiek - een soort voorlopig parlement dat begin oktober door de Voorlopige Regering was ingesteld - bijeengeroepen. Deze Raad veroordeelde weliswaar de aangekondigde staatsgreep van de bolsjewiki, maar was tevens zeer kritisch ten aanzien van het regeringsbeleid op het gebied van oorlogspolitiek en economie. In een laatste wanhopige poging stelde de Voorlopige Regering opnieuw een verschijningsverbod voor 'subversieve' kranten in. Het was echter al te laat. Trotski had het gezag over het leger in handen. In de nacht van 6 op 7 november begonnen kleine groepjes soldaten en arbeiders de belangrijkste gebouwen en strategische punten in de hoofdstad te bezetten. Er werd weinig weerstand geboden. Anders dan in maart en juli gingen er geen grote menigten de straat op. De bevolking hield zich grotendeels afzijdig en het culturele leven ging gewoon door. Zonder veel bloedvergieten kregen de bolsjewiki in de nacht van 6 op 7 november 1917 in Petrograd de macht in handen. Alleen het Winterpaleis, waarin de ministers van de Voorlopige Regering zich verschanst hadden, hield stand tot 7 november 's nachts. Na de overgave werden de ministers gearresteerd. Alleen Kerenski wist te ontkomen. Hij vluchtte naar het front om troepen te verzamelen voor de strijd tegen de bolsjewiki. Dit mislukte echter, waarop hij naar het buitenland uitweek. In Moskou was het gewapend verzet tegen de bolsjewistische coup heviger, maar ook daar werd het op 15 november gestaakt. De bolsjewiki hadden nu het centrum van het Russische rijk met de twee belangrijkste steden in handen.⁵²

Inmiddels was op 7 november 's avonds inderdaad het tweede Al-Russische Sovjetcongres bijeengekomen. Uit protest tegen de coup van de bolsjewiki verlieten de mensjewiki en een deel van de socialisten-revolutionairen echter na de opening direct de zaal. Daardoor kreeg Lenin, die begin oktober uit zijn Finse ballingschap was teruggekeerd, vrij spel. De sovjets konden nu middels het congres door hem gebruikt worden om de machtsovername van de bolsjewiki te legitimeren: de Voorlopige Regering werd afgezet, Lenins decreten over land en vrede werden aanvaard, er werd een Raad van Volkscommissarissen benoemd en een nieuw Centraal Executief Comité gekozen, waarin de bolsjewiki de meerderheid hadden. Dit Comité moest de volkscommissarissen controleren. Op 8 november maakte Lenin de samenstelling van de nieuwe regering, de 'Raad van Volkscommissarissen' (een soort ministerraad) bekend. Zo werd Trotski volkscommissaris van buitenlandse zaken. Verder vaardigde Lenin het 'decreet over de vrede' en het 'decreet over het land' uit, welke reeds door het congres waren goedgekeurd. In het 'decreet over de vrede' werden alle oorlogvoerende partijen uitgenodigd tot onderhandelingen over een 'democratische vrede, zonder annexaties en zonder contributies, rekening houdend met het zelfbeschikkingsrecht, zonder geheime diplomatie'. In het 'decreet over het land' werd alle grootgrondbezit afgeschaft en verdeeld onder de boeren.⁵³

Toen Henriette Roland Holst over de revolutie hoorde was ze laaiend enthousiast, twijfel en teleurstelling raakten bij haar op de achtergrond:

⁵² Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 118-119; Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 226.

⁵³ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 226-227; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 119, 141; Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 34, 36; Clark, *Lenin. The man behind the mask*, 247.

Iets ontzaglijks groots en heerlijk is geschied. Voor 't eerst in de wereldgeschiedenis sedert de Commune van Parijs heeft een regeering van arbeiders en democratische kleinburgers en boeren de macht veroverd op de kapitalistische klassen en hun handlangers. Aan de oevers van de Nawa is opnieuw een licht opgegaan dat nimmer meer geheel uitgebluscht zal kunnen worden. Dat straalt nu uit over de bloed-duistere wereld; over de puinen en bouwvallen van het menschengeluk straalt het uit en wekt nieuwe hoop, nieuw vertrouwen in de toekomst der menschheid.

Wat verder ook geschieden moge - welke vreeselijke dingen het Russische volk en alle volken nog te wachten staan, dit eene is gebeurd, dit eene is een feit: in de hoofdstad van een geweldig rijk is de werkelijke democratie aan de regeering gekomen, en haar eerste woord was een woord van vrede, haar eerste daad, een daad van gerechtigheid tegen de onterfde massa's. "Weg met den oorlog - aan den boeren den grond - géén doodstraf meer voor de soldaten", dat was het eerste woord der nieuwe regeerders - een woord nog nimmer te voren door regeerders uitgesproken.

Want nimmer te voren is er met uitzondering der Parijsche Commune, een waarlijk-demokratische regeering geweest. Een regeering van de massa's voor de massa's.

Voor het eerst sedert Augustus 1914 kunnen nu vreugd, trots en vertrouwen uitzingen in onze harten boven twijfel, droefheid, teleurstelling en wanhoop uit.

De mist trekt op, het verschiet opent zich naar de proletarische, de sociale revolutie!⁵⁴

Toch is Henriette direct al erg bezorgd om de situatie in Rusland: zal deze regering, die rekening houdt met de behoeften van het volk, het redden in een land dat in zulke moeilijke omstandigheden verkeert? Zal zij zich kunnen handhaven? Volgens Henriette komt het er nu vooral op aan wat het Duitse en het Oostenrijkse proletariaat gaan doen. Alle arbeiders in kapitalistische landen moeten meehelpen de revolutie tot stand te brengen. Op bijna religieuze wijze duidt ze dit aan:

Het Russische proletariaat, de Russische volksmassa, zij geeft zich opnieuw; opnieuw laat zij zich nagelen aan het kruis der Historie voor de verlossing van alle volken uit de hel van het imperialisme.

Maar liefde alleen voor den grooten Held en Martelaar, het Russische volk kan ons niet redden. Bewondering niet en niet geloof. Zij allen zijn onmachtig. Redden kan alleen de navolging, de opperste toewijding, de heroïsche Daad, de strijd zonder verslapping tot aan de overwinning.⁵⁵

Ook Henriette zelf werd in deze periode tot hernieuwde activiteit aangezet. Ze hield onder meer lezingen over de revolutie.⁵⁶ Vanaf begin november 1917 werd ze redactrice van *De Voorbode*, het orgaan van de Revolutionair Socialistische Vrouwenbond en vanaf half november 1917 werkte ze mee aan *De Soldaten-Tribune*.⁵⁷ Hadden vrouwen niet een belangrijke rol gespeeld in het ontstaan van de Februarirevolutie⁵⁸ en waren de soldaten niet van groot belang geweest voor het slagen van de Oktoberrevolutie? Vrouwen, soldaten, iedereen moest opgeroepen worden tot de strijd.

⁵⁴ H.R.H., 'De Sowjets aan de macht', *De Tribune* 11 (nr. 37, 13 november 1917).

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Zie bijvoorbeeld: *De Tribune* 11 (nr. 48, 22 november 1917).

⁵⁷ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 31.

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld: H.R.H., 'De vrouw en de staking', *De Voorbode* 1 (nr. 2, 17 november 1917).

3.2 communisme in Rusland (1917-1921)

vredesstreven

In het najaar van 1917 was de steun onder de Russische bevolking voor het vredesstreven van de bolsjewiki groot. Men was de geldverslindende oorlog, met z'n enorme verlies aan mensenlevens en grote economische chaos, meer dan zat. Veel soldaten weigerden verder oorlog te voeren, verlieten het front en gingen naar huis. Voor Henriette Roland Holst waren deze ontwikkelingen prachtig. Het vlak na de Oktoberrevolutie uitgeroepen 'decreet over de vrede', waarin alle oorlogvoerende partijen uitgenodigd werden tot onderhandelingen over een 'democratische vrede, zonder annexaties en contributies, rekening houdend met het zelfbeschikingsrecht, zonder geheime diplomatie' drukte voor haar de Russische 'volkswil' uit. Ook de oproepen van de nieuwe Sovjetregering aan de arbeiders overal ter wereld, om tegen hun regeringen in opstand te komen en de wereldrevolutie te ontketenen, spraken haar erg aan. Nu was het wachten op de opstand van de Duitse en Oostenrijkse arbeiders. Dan zou de revolutie zich verder kunnen verspreiden. Eindelijk leek het einde van de gruwelijke wereldoorlog in zicht. De vrede was dichterbij dan ooit.⁵⁹

In eerste instantie was Lenin met het 'decreet over de vrede' en de onderhandelingen over een algemene vrede die daar uit voort zouden moeten vloeien van plan om aan de bevolkingen van de bij de Entente en de Centralen aangesloten landen te tonen dat hun regeringen imperialistisch waren. Dan zouden ook deze bevolkingen - net als het Russische volk - in opstand komen. De geplande onderhandelingen over een algemene vrede kwamen echter niet tot stand. De reactie van de Entente op het vredesdecreet van de bolsjewiki was direct zeer afwijzend. De landen van de Entente weigerden de nieuwe regering te erkennen en ze waren witheet toen de Sovjetregering het in zijn hoofd haalde geheime verdragen, destijds tussen het tsaristische bewind en de Entente gesloten, openbaar te maken. Onderhandelingen met hen zaten er niet in. Van de Centralen was de reactie op het vredesdecreet echter anders. Zij zagen wel degelijk voordelen in onderhandelingen met Sovjet-Rusland. Het was voor hen een belangrijke kans om tot een afzonderlijke en voor de Centralen gunstige vrede met Sovjet-Rusland te komen. Bij de Duitse legerleiding bestond aanvankelijk nog wel enig bezwaar tegen gesprekken met de Russen, omdat men daar steeds openlijk zinspeelde op de revolutie van de Duitse arbeiders, maar het vooruitzicht op aanzienlijke uitbreiding van de Duitse invloedssfeer tot in Polen en de Baltische landen deed ook haar snel overstag gaan.⁶⁰

Al spoedig begonnen de onderhandelingen tussen Sovjet-Rusland en de Centralen. Op 15 december 1917 werd voor vier weken een wapenstilstand gesloten. Vervolgens overhandigde op 22 december de Russische delegatie in Brest-Litovsk een vredesvoorstel dat kort en goed een vrede zonder annexaties en schadeloosstellingen omvatte. Op 25 december verklaarden de Centralen zich in grote lijnen accoord met dit plan. De dag erna al werd echter duidelijk dat de

⁵⁹ H.R.H., 'De Sowjets aan de macht', *De Tribune* 11 (nr. 37, 13 november 1917); H.R.H., 'De nieuwe revolutie in Rusland', *De Voorbode* 1 (nr. 2, 17 november 1917); H.R.H., 'De Russische revolutie', *De Voorbode* 1 (nr. 3, 1 december 1917); Henriëtte Roland Holst, *Soldaten-plicht* (2e druk; Amsterdam 1918) 10.

⁶⁰ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 228; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 141-142.

Centralen het accoord zo opvatten, dat Sovjet-Rusland vrijwillig afstand wilde doen van Polen en de Baltische staten. Op 27 december werd dit standpunt officieel bevestigd, wat een bittere teleurstelling voor de Russen betekende. 'Zelfbeschikkingsrecht der volkeren' en 'geen annexatie' bleken voor de Centralen niets anders te betekenen dan uitbreiding van hun invloedssfeer in Oost-Europa. De onderhandelingen werden afgebroken en de bolsjewiki gingen zich beraden over wat ze nu moesten doen. Men besloot van tactiek te veranderen. In het geheim zocht men contact met de Entente om na te gaan of die hen zouden willen steunen bij een eventueel verbreken van de onderhandelingen met de Centralen. Dit overleg leverde echter niets op. Overigens was Lenin van deze tactiek geen voorstander geweest. Hij wilde koste wat kost een afzonderlijke vrede met de Centralen bereiken. Op 8 januari 1918 werden de onderhandelingen met de Centralen hervat. Trotski, die nu de leiding van de Russische delegatie op zich genomen had, stelde op krachtige wijze het imperialisme van de Centralen aan de kaak. In plaats van annexatie door Duitsland pleitte hij voor zelfbeschikkingsrecht voor de bevolkingen van de omstreken gebieden. Er zouden daar referenda over de toekomst gehouden moeten worden. Trotski probeerde ondertussen de onderhandelingen zoveel mogelijk te rekken. Hij wilde geen vernederende vrede sluiten en hoopte dat inmiddels de onrust onder de Duitse en Oostenrijkse arbeiders dusdanig zou groeien, dat de revolutie daar uit zou breken. Van 18 tot 28 januari werden de onderhandelingen geschorst. In die periode werd steeds duidelijker dat er binnen de leiding van de bolsjewistische partij grote meningsverschillen bestonden over wat nu te doen. Lenin wilde hoe dan ook vrede met de Centralen, ook al zou dit een voor Rusland vernederende vrede zijn. Dit was volgens hem de enige mogelijkheid om het Sovjet-bewind in Rusland aan de macht te houden. Veel bolsjewiki waren echter voorstander van een 'revolutionaire oorlog' tegen Duitsland, tengevolge waarvan men hoopte dat de revolutie over zou slaan. Trotski nam een middenpositie in. Hij wilde de onderhandelingen zo lang mogelijk traineren en uiteindelijk de oorlog als geëindigd verklaren zonder officieel vrede te sluiten. Omdat Lenin nog niet genoeg steun kreeg voor zijn mening, steunde hij de tactiek van Trotski, die daarom vooralsnog gevolgd werd. Ondertussen waren de Centralen vanaf 13 januari ook onderhandelingen begonnen met de - overigens weinig gezaghebbende - nieuw gevormde nationalistische Rada-regering van de Oekraïne. Op 9 februari werd met hen een aparte vrede gesloten. De Oekraïne werd een zelfstandige staat, die sterk economisch gebonden was aan Duitsland. De inmiddels hervatte onderhandelingen tussen Sovjet-Rusland en de Centralen liepen nu compleet vast. De Centralen kwamen met een ultimatum aan de Russische onderhandelaars om binnen 24 uur de vrede te tekenen. Trotski reageerde daarop op 10 februari met een rede waarin hij verklaarde de oorlog als geëindigd te beschouwen en waarin hij de demobilisatie van het Russische leger aankondigde, zonder echter eerst de vrede te willen tekenen. Na enig aarzelen besloten de Centralen hierop de oorlog te hervatten. Op 18 februari trokken de legers van Duitsland en Oostenrijk op. Ze ondervonden geen enkele weerstand van de Russen. De tactiek van Trotski, die niet verwacht had dat de Centralen weer oorlog zouden gaan voeren, had duidelijk gefaald. De dreiging was levensgroot en men besloot de hoofdstad van Sovjet-Rusland te verplaatsen van Petrograd naar het veiliger gelegen Moskou. Verder maakte Lenin nu van de gelegenheid gebruik om zijn standpunt er door te drukken dat een onmiddellijke vrede met de Centralen geboden was, omdat anders de revolutie verloren zou gaan. Op 1 maart begon men in Brest-Litovsk opnieuw vredesonderhandelingen. De Centralen dicteerden nu een vredesverdrag waarvoor de Russen 48 uur bedenktijd kregen. Op 3 maart 1918 gingen zij hiermee accoord. Rusland verloor Finland, de Baltische landen, Polen en de Oekraïne, wat neerkwam op

ongeveer 25% van zijn grondgebied, 25% van zijn landbouwgronden, 30% van zijn textiel- en 70% van zijn ijzer- en kolenindustrie; ook gingen belangrijke petroleumgebieden voor Rusland verloren. Op 15 maart werd de vrede van Brest-Litovsk - trouwens wel onder protest - door het Sovjet-congres geratificeerd.⁶¹

Voor Henriette Roland Holst was de houding van de bolsjewiki ten tijde van de vredesonderhandelingen tussen Rusland en de Centralen enorm inspirerend. Instemmend volgde ze hun pleidooi voor het zelfbeschikkingsrecht en ze was enorm blij met de manier waarop Trotski in Brest-Litovsk het annexionisme en imperialisme van de Centralen aan de kaak stelde.⁶² De mentaliteit van de nieuwe Russische regering was volgens haar heel anders dan die van de imperialistische regeringen: al op 1 december 1917 had Henriette geestdriftig geschreven over de voorbeeldige vrijwillige terugtrekking van het Russische leger uit Oost-Galicië en de teruggave daarvan aan Oostenrijk.⁶³ Verder was in het begin van 1918 voor Henriette heel duidelijk wat er moest gebeuren als de Centralen een vernederende vrede aan de Sovjetregering op zouden willen leggen. Niet een nieuwe oorlog met militaire middelen, maar propaganda en oproepen aan de bevolkingen van de omstreden gebieden om in opstand te komen, waren de meest geëigende middelen. Als men er in die landen rijp voor zou zijn, dan zou men zichzelf van het imperialistische juk bevrijden. Revolutie moest volgens Henriette uit een volk zelf komen; daar was een omslag in het denken voor nodig. Henriette was dan ook een fel tegenstandster van het met geweld verspreiden van de revolutie. Een revolutionaire oorlog was voor haar niet bespreekbaar. Om oorlog te voeren zou er immers opnieuw krijgstuicht en discipline onder de Russische bevolking ingevoerd moeten worden, en het nieuwe van de revolutie was volgens haar nu juist dat er geen dwang van bovenaf meer nodig was, omdat de bevolking zelf, via de sovjets de macht in handen had.⁶⁴ In de periode van de vredesonderhandelingen wachtte Henriette vol spanning op de verspreiding van de revolutie. Af en toe waren er berichten van verbroedering tussen Russische en Duitse soldaten aan de frontlinies. De propaganda en het voorbeeld van Rusland zouden volgens haar spoedig tot revolutie leiden.⁶⁵ Enorm geestdriftig is ze als in januari en februari 1918 ook stakingen in Duitsland en Oostenrijk uitbreken. Overal lijkt een opleving van de revolutionaire klassenstrijd plaats te vinden. De wereldrevolutie laat nu niet lang meer op zich wachten.⁶⁶

⁶¹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 228-229; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 141-145.

⁶² H.R.H., 'Trotzky en het Entente-Imperialisme', *De Tribune* 11 (nr. 88, 14 januari 1918).

⁶³ H.R.H., 'De Russische revolutie', *De Voorbode* 1 (nr. 3, 1 december 1917).

⁶⁴ H.R.H., 'De Russische revolutie', *De Voorbode* 1 (nr. 4, 15 december 1917).

⁶⁵ H.R.H., 'Om de ziel van een volk', *De Tribune* 11 (nr. 81, 5 januari 1918).

⁶⁶ H.R.H., 'De stakingen in Oostenrijk-Hongarije en in Duitsland', *De Voorbode* 1 (nr. 8, 9 februari 1918); *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 21: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 4 februari 1918.

Henriette is uiteindelijk totaal verbijsterd als de Duitse en Oostenrijkse legers opnieuw tegen Rusland optrekken. In de zomer van 1918 schreef ze hierover verbitterd in haar brochure *De strijdmiddelen der sociale revolutie*:

Nooit werd zwarter verraad begaan in den proletarischen klassenstrijd! Nooit verraad met zoo rampzalige konsekwenties. Want dat verraad trof niet enkel de uiterlijke macht, de levens- en ontwikkelingsmogelijkheden der russische revolutie, maar het trof haar hartehart, haar zuiversten wil, haar edelste bezieling, haar hoogste mogelijkheden. Zoo begingen de duitsche proletariërs de zonde tegen den heiligen geest. De schoone droom stortte ineen die even voor de menschheid was opgeblonken, de gouden melodie zweeg, die haar geschokt gemoed even had verkwikt ... En voor de russische revolutie, die te Brest een uiterlijk en innerlijk hoogtepunt had bereikt, begon een tijdperk van toenemende benardheid, en daarmee een tijdperk waarin toenemende repressie naar binnen samenging met versterking van den wil tot militaire reorganisatie als middel zich te handhaven naar buiten.

Dit alles was onvermijdelijk. En het kan niet ongedaan maken dat, wat een oogenblik werkelijkheid is geweest: een nieuw-geboren gemeenschap, een groot volk zijn vertrouwen stellend niet op gewelddadige, maar op sociaal-moreele middelen om zichzelf te handhaven en anderen te herscheppen naar zijn beeld. Met deze werkelijkheid is een nieuw licht over de wereld opgegaan.⁶⁷

Henriette had stellig verwacht dat de Duitse en Oostenrijkse arbeiders in opstand zouden komen tegen hun regeringen, maar in plaats daarvan begonnen ze opnieuw oorlog te voeren en dan nog wel tegen hun klassegenoten in Rusland! Voor haar betekende dit broedermoord en natuurlijk een enorme frustratie voor de wereldrevolutie. In maart 1918 stortte Henriette in. Tot juni moest ze rust nemen. Blijkens een brief aan Daniël de Lange - een vriend van Henriette - van 17 maart 1918, dus vlak na de vrede van Brest-Litovsk geschreven, wordt duidelijk hoe enorm de teleurstelling was, maar hoe tegelijkertijd ook de hoop bij haar bleef bestaan: '... Natuurlijk heeft de loop van zaken mij ontzaglijk teleurgesteld en verdriet gedaan, maar evenals u is mijn vertrouwen in een revolutionaire ontwikkeling, die spoedig weer zal inzetten, ongeschokt gebleven.'⁶⁸

Tussen 1918 en 1921 schreef Henriette het toneelstuk *Het offer*⁶⁹, dat speelde in de eerste winter van de revolutie in Sovjet-Rusland. Hierin verwerkte zij haar fascinatie met de eerste maanden van de revolutie en de enorme teleurstelling na de inval van de Centralen en de vrede van Brest-Litovsk. In het eerste bedrijf van het stuk is de bevolking van Rusland enorm enthousiast: de arbeid is vrij geworden en de mensen zijn vrij. Overal moet de revolutie nu verkondigd worden en er moet tot vrede opgeroepen worden. En als de Entente niet wil, moet er vrede gesloten worden met de Centralen. De wereldvrede komt eraan. Het tweede bedrijf heeft echter een heel andere sfeer. De Centralen blijken slechts een schandelijke vrede te willen. Volgens Oestoichyw - hij is in *Het offer* de verpersoonlijking van Trotski - kan men daarmee niet instemmen. Maar ook het gebruik van geweld is volgens hem uit den boze. Dan komt een bode melden dat de vijand opnieuw is binnengevallen, dat er verraad is gepleegd. Nu ontstaat er een dilemma: moet er geweld gebruikt worden? Moet er gevochten worden tegen de eigen

⁶⁷ Henriëtte Roland Holst, *De strijdmiddelen der sociale revolutie* (Amsterdam z.j. [1918]) 93-94.

⁶⁸ Borgers, *Gorter en Roland Holst in hun tijd*, 46.

⁶⁹ Henriette Roland Holst van der Schalk, *Het offer* (Rotterdam 1921).

broeders? Maar dan lijken we op de vijanden. Helemaal niets doen leidt echter tot de ondergang. Uiteindelijk besluit men ongewapend de vijand tegemoet te treden. Slechts liefde en vriendschap worden als wapen meegenomen, in de hoop dat de Duitse en Oostenrijkse makkers hiervoor gevoelig zijn, dat hun hart geraakt wordt en er verbroedering zal plaatsvinden. Oestochywwaarschuwt echter er niet al te veel vertrouwen in te hebben. In het derde bedrijf wordt duidelijk dat de geweldloze tactiek helaas niet werkt. De 'makkers' vallen aan en er vallen vele doden in de strijd, waardoor gevoelens van wraak en vergelding worden opgeroepen. Oestochyww probeert echter deze gevoelens te sussen. Het is volgens hem inderdaad noodzakelijk dat ze zichzelf verdedigen, het nieuwe Rusland mag immers niet ondergaan, maar tegelijkertijd moeten ze het geweld haten, zeker het geweld tegen kameraden. Geweld is en blijft uiteindelijk een onderdeel van de oude orde. Als we geweld gebruiken moet dat niet uit haat zijn, maar ten dienste van de mensheid: 'ook doodend moeten wij wekken nieuw leven en wonden heelen onder 't wonden slaan'⁷⁰. Uiteindelijk wordt in het stuk algemeen erkend dat helaas de ontwikkelingen nog niet zo ver zijn als men gehoopt had. De wereldvrede zal nog lang op zich laten wachten; de ontwikkeling er naar toe zal nog vele toppen en dalen kennen. Maar uiteindelijk zal het doel bereikt worden.

burgeroorlog

Na de vrede van Brest-Litovsk had de Sovjetregering - zoals Henriette in het derde bedrijf van *Het offer* had aangekondigd - inderdaad de noodzaak van verdediging ingezien en waren de Russen met grote daadkracht begonnen aan de opbouw van een nieuw militair apparaat, het Rode Leger. Dit gebeurde onder leiding van Trotski, die nu volkscommissaris van oorlog was geworden. Opnieuw werd de dienstplicht ingevoerd; krijgstuicht en discipline werden weer opgelegd en oude tsaristische officieren werden opnieuw als legerleiding aangesteld. Wel werd aan deze officieren een politiek commissaris toegevoegd, een trouwe bolsjewiek, die moest zorgen voor een goede mentaliteit in het leger en toewijding aan de regering. Om het leger op te kunnen bouwen werd ook de militaire industrie weer nieuw leven ingeblazen en ging er veel geld en energie op aan het zorgen voor voedsel, kleding en transport voor de soldaten. Om de steun van de bevolking voor het leger op te wekken werden grote propagandacampagnes gevoerd. Hiervoor zette men politieke redenaars, letterkundigen en toneelspelers in. Onder de boerenbevolking bestond minder animo voor het leger dan onder de stedelijke bevolking. In de steden was de economische situatie namelijk erg slecht: werk en voedsel ontbraken. Het leger bood een manier om wel een aardig salaris te verdienen en goed gevoed en gekleed te worden.⁷¹

Er was trouwens genoeg reden tot verdediging van Sovjet-Rusland. Al direct na de Oktoberrevolutie was er verzet tegen het Sovjet-bewind ontstaan, zowel in Rusland zelf als daarbuiten. Na de wapenstilstand tussen Sovjet-Rusland en de Centralen eind 1917 was de Entente een economische blokkade begonnen tegen Sovjet-Rusland, met het argument dat men niet wilde dat Duitsland via Rusland bevoorrad zou kunnen worden. Deze blokkade hield echter stand tot 1920, veel langer dan de Eerste Wereldoorlog duurde. De Entente-landen waren dus niet alleen uit geweest op het verslaan van de Centralen, ook Sovjet-Rusland zelf werd

⁷⁰ Roland Holst [1921], *Het offer*, 106.

⁷¹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 235-236; Henriette Roland Holst, *De daden der Bolschewiki* (Amsterdam 1919 [Herziene en vermeerderde uitgave der artikelenserie in *De Nieuwe Tijd*]) 52-59.

beschouwd als vijand en de angst was groot dat de revolutie zich zou verspreiden over Midden-Europa. Ook was men hevig gegriefd toen Rusland in het voorjaar van 1918 verklaarde dat het alle staatsleningen in het buitenland, door de tsaristische en burgerlijke regeringen gesloten, niet meer zou terugbetalen en dat alle buitenlandse bezittingen verbeurd verklaard werden. De Entente steunde daarom alle verzet tegen het Sovjet-bewind. Reeds vanaf het begin van de Oktoberrevolutie hadden zich vrijwilligerslegers gevormd met als doel het Sovjet-bewind omver te werpen. In de loop van 1918 keerden de Entente-landen zich onomwonden tegen het Sovjet-bewind en verleenden steun aan de 'Witte' legers (conservatieven) en aan nationalistische groeperingen die zich tegen Moskou verzetten. Ook stuurden ze zelf enige troepen. De strijd tegen het Sovjet-bewind verliep echter nogal chaotisch. Vanuit allerlei richtingen rukten de vijandelijke troepen ongecoördineerd op. In het begin leek het goed te gaan voor diegenen die zich tegen de bolsjewiki verzetten. Belangrijke landbouw- en industriegebieden werden van Moskou afgesneden. Siberië, de Oeral, het Donetzbekken en het stroomgebied van de Wolga gingen voor de bolsjewiki verloren. In Samara aan de Wolga werd in juni 1918 een tegenregering gevormd, die in eerste instantie voornamelijk uit socialisten-revolutionairen bestond en als doel had de (burgerlijke) democratie in Rusland te herstellen. Het had op 16 juli 1918 de bolsjewiki er toe gebracht de tsaristische familie, die nog steeds gevangen zat, te vermoorden, uit angst dat ze door de tegenstander bevrijd zou worden. Al spoedig werd de tegenregering in Samara echter overgenomen door conservatieve generaals en trokken de socialisten-revolutionairen zich terug. Ze verklaarden zich neutraal of liepen weer over naar de bolsjewiki. Zo werd de steun voor de 'Roden' in de burgeroorlog weer groter. Langzamerhand wist het Rode Leger de tegenkrachten te bestrijden en de veroverde gebieden weer terug te winnen. Hierbij overschreed men na de nederlaag voor Duitsland aan het einde van de Eerste Wereldoorlog ook de grenzen die bij de vrede van Brest-Litovsk waren vastgelegd. Zo wisten de bolsjewiki een deel van de Oekraïne weer in te lijven bij Rusland. Ook vonden er strubbelingen in de Baltische staten, Finland, Polen en Wit-Rusland plaats. In december 1918 werd door Sovjet-Rusland echter de onafhankelijkheid van Finland erkend en in 1920 erkende het de onafhankelijkheid van de Baltische staten, waardoor het verzekerd was van een doorvoeroute en zo eventuele blokkades van de Entente kon omzeilen. In maart 1921 werden tenslotte bij de vrede van Riga de Oekraïne en Wit-Rusland tussen Polen en Rusland verdeeld. Begin 1921 liep de burgeroorlog in Rusland op zijn einde.⁷²

Voor Henriette Roland Holst was het militaire optreden van de bolsjewiki aanvankelijk moeilijk te accepteren.⁷³ De energie die de Russen zo goed zouden kunnen gebruiken om het land weer op te bouwen, werd nu in het leger gestoken! Dwang van bovenaf en geweld ten opzichte van anderen - kenmerken van een leger - pasten helemaal niet in het ideaal van een socialistische maatschappij, het was er zelfs strijdig mee. Henriette had gehoopt dat de nieuwe wereld verwezenlijkt had kunnen worden met behulp van een minimum aan geweld. Heilig had ze vanaf 1905 geloofd in het gebruik van niet-gewelddadige middelen zoals massale dienstweigering en massastaking. Voor haar waren de mensen die op 'Bloedige Zondag' 22 januari 1905 doodgeschoten waren nog steeds de grote voorbeelden. Zij hadden zich niet voor niets ongeof-

⁷² Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 35-38, 53-55; Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 230-235; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 129-130.

⁷³ Zie Roland Holst [1918], *De strijdmiddelen der sociale revolutie*.

ferd: zij waren 'gekruisigden' die de 'opstanding' van de massastaking in gang gezet hadden.⁷⁴ Maar gelukkig kwam Henriette ook na de revolutie van 1917 dit soort prachtige gebeurtenissen nog wel eens tegen. Toen in juli 1918 een staking van spoorwegpersoneel plaatsvond in de Oekraïne tegen de Duitse 'bezetters' was Henriette enorm enthousiast. Kennelijk wilde men liever sterven dan wijken voor onrechtvaardig geweld. En ze juicht: 'Dit is geen tolstoiaansche fantazie, maar historische ervaring'.⁷⁵ Af en toe lijkt haar droomwereld weer even werkelijkheid te worden: mensen die zich vrijwillig opofferen ten dienste van het algemeen belang, ten dienste van de vooruitgang van de mensheid. Dat zijn voor haar de helden.

Helaas moest Henriette echter onderkennen dat de (wereld)revolutie niet meer te verwezenlijken leek zonder gebruik van geweld.⁷⁶ Men moest zich nu in ieder geval verdedigen, anders zou wat er al bereikt was verloren gaan. Wel bleef Henriette geweld de zwakke zijde van de nieuwe regering in Rusland noemen.⁷⁷ En ze verweet de bolsjewiki er ook veel te gemakkelijk naar te grijpen. Volgens haar moest niet het doel de middelen heiligen, maar moesten de middelen zich naar het doel richten. Het doel, een maatschappij van liefde, vrijheid, broederschap en eenheid, een wereld zonder geweld, kan immers niet bereikt worden met geweld. Maar door de achterlijkheid van een groot deel van het proletariaat zowel binnen als buiten Rusland, dat nog niet de revolutie wilde steunen, bleek geweld nog noodzakelijk te zijn. Helaas was de nieuwe wereld nog niet zo dichtbij als ze gehoopt had. Maar hoe verder de ontwikkelingen zouden gaan, des te minder zou volgens haar het geweld worden. Als de revolutie zich eenmaal internationaal zou uitbreiden zou de liefde het steeds meer winnen van het geweld.⁷⁸ Naarmate in de loop der tijd de kans op wereldrevolutie echter kleiner lijkt te worden, des te makkelijker lijkt de verdediging van het gebruik van geweld om toch nog het einddoel te bereiken Henriette af te gaan. Het is volgens haar zo dat ook de imperialisten steeds bruter worden: in plaats van de dienstplicht zijn op veel plaatsen vrijwilligerslegers ontstaan. Die zijn minder makkelijk te ondermijnen, omdat ze uit gemotiveerde mensen bestaan en niet uit arbeiders, die eventueel tot dienstweigering aan te sporen zijn. Als men volgens Henriette vlak na de wereldoorlog, toen een groot deel van het proletariaat nog bewapend was, meteen de macht gegrepen had, dan had veel bloedvergieten voorkomen kunnen worden. Het was helaas zo niet gegaan. Toch bleef de noodzaak van wereldrevolutie en de nieuwe wereld die daarop volgen zou, levensgroot aanwezig.⁷⁹

De escapades van het Rode Leger in de periode van de burgeroorlog werden door Henriette krachtig verdedigd. Verontwaardigd bestreed zij de berichten in de 'burgerlijke' pers

⁷⁴ Roland Holst [1918], *De strijdmiddelen der sociale revolutie*, 30-31.

⁷⁵ Ibidem, 73.

⁷⁶ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 53.

⁷⁷ Roland Holst [1918], *De strijdmiddelen der sociale revolutie*, 46.

⁷⁸ Schaap, *Het leed der mensheid*, 87-93.

⁷⁹ H. Roland Holst, 'Stellingen voor het Internationaal Anti-Militairistisch Congres', *De Voorbode* 3 (nr. 18, 1920); H. Roland-Holst, 'Stellingen over "militairisme en klassenstrijd"', *De Tribune* 14 (nr. 142, 17 maart 1921); H.R.H., 'Anti-militarisme en Rode Legers', *De Voorbode* 4 (nr. 6, 1921).

als zouden de bolsjewiki de revolutie met geweld naar andere gebieden willen overbrengen. In werkelijkheid waren de 'militaire' successen in de Oekraïne, de Oostzeeprovincies en aan de Wolga volgens haar voornamelijk te danken aan de enorme indruk die hun bezieling en discipline maakte. De 'Roden' werden volgens haar als bevrijders binnengehaald. In die landen wilde men werkelijk revolutie.⁸⁰ Ook was het Rode Leger volgens Henriette iets heel anders dan de 'militaristische' legers van het imperialisme. Dit was bijvoorbeeld te zien aan de behandeling van krijgsgevangenen. In plaats van hen op gruwelijke wijze te vermoorden, spaarde men de gevangenen van de Witte Garde en werden ze op menselijke wijze behandeld.⁸¹ Het zwaard werd door het Rode Leger slechts in uiterste noodzaak gebruikt. De soldaten hadden immers eigenlijk een hekel aan geweld. Altijd probeerden ze volgens haar eerst door propaganda de tegenstander te laten inzien dat die de strijd zou moeten staken. In het beeld van Henriette was het Rode Leger geen 'militaristische' organisatie, maar eerder een boodschapper van het heil.⁸²

Voor Henriette was het enorm belangrijk dat Sovjet-Rusland, ondanks de burgeroorlog en de slechte economische situatie, stand wist te houden. De Sovjetregering was al onder zeer ongunstige omstandigheden gestart, door de oorlog had ze ook nog eens weinig middelen over om de situatie te verbeteren, vervolgens werd ze van landbouw- en industriegebieden afgesneden en er was ook nog eens een economische blokkade. Dat het Rode Leger in de burgeroorlog toch zulke grote successen wist te behalen en zo enorm bezielde leek te zijn, was voor Henriette een duidelijk bewijs van de enorme steun van de bevolking aan de regering. In plaats van zich tegen de regering te keren omdat het hen aan veel ontbrak, begreep het volk volgens haar wie de ware schuldigen van de ellende waren: niet de bolsjewiki, maar de imperialisten. Om hen buiten de deur te houden, daar had de bevolking alles voor over, zelfs het offeren van z'n zonen in de strijd!⁸³

Recht evenredig met de bewondering voor het Russische volk was de teleurstelling van Henriette in het proletariaat elders ter wereld. Met name het Duitse proletariaat bracht het er bij Henriette slecht vanaf. Het had vlak na de vrede van Brest-Litovsk de Duitse regering geholpen met het de kop indrukken van de revolutie in de Oekraïne, Finland en de Baltische staten en er een imperialistisch schrikbewind aan de macht geholpen! Maar ook het verzet van het proletariaat in de Entente-landen tegen de aanvallen op Sovjet-Rusland was minimaal en dus teleurstellend.⁸⁴ Voortdurend bleef ze dan ook oproepen tot verzet tegen de regeringen.⁸⁵ En soms leek er echt iets te gebeuren: als het einde van het Duitse keizerrijk in zicht lijkt te komen en er massale stakingen onder de Duitse soldaten uitbreken, is Henriette laaiend enthousiast.

⁸⁰ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 53.

⁸¹ Roland Holst [1918], *De strijdmiddelen der sociale revolutie*, 49.

⁸² H. Roland Holst, 'Stellingen voor het Internationaal Anti-Militaristisch Congres', *De Voorbode* 3 (nr. 18, 1920); H. Roland-Holst, 'Stellingen over "militairisme en klassenstrijd"', *De Tribune* 14 (nr. 142, 17 maart 1921); H.R.H., 'Anti-militarisme en Roode Legers', *De Voorbode* 4 (nr. 6, 1921).

⁸³ H.R.H., 'Het licht der wereld', *De Tribune* 13 (nr. 72, 24 december 1919).

⁸⁴ Roland Holst [1918], *De strijdmiddelen der sociale revolutie*, 81-82.

⁸⁵ Schaap, *Het leed der mensheid*, 94-98.

Sovjet-Rusland wil volgens haar natuurlijk het Duitse proletariaat steunen met militaire steun en voedsel. Men denkt niet meer aan de 'Kaïnsdaden' van de Duitse arbeiders. Het gaat nu om het belang van het wereldproletariaat.⁸⁶ En als op 9 november 1918 daadwerkelijk de revolutie in Duitsland uitbreekt zijn de verwachtingen van Henriette en vele andere socialisten hooggespannen. De wereldrevolutie lijkt nu echt werkelijkheid te worden.⁸⁷ Het loopt echter uiteindelijk allemaal anders: in Duitsland komt weliswaar een 'socialistische' regering aan de macht, maar deze is geheel onderworpen aan de grillen van de Entente en heeft weinig met de bolsjewiki op. De Duitse communisten hebben maar weinig in de melk te brokkelen en op 15 januari 1919 worden tot overmaat van ramp Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, twee belangrijke vrienden en geestverwanten van Henriette, vermoord! De revolutie lijkt nu verder weg dan ooit.⁸⁸ Toch blijft Henriette naar lichtpuntjes zoeken en soms vindt ze er ook een paar. Zo wordt in april 1919 Hongarije voor het communisme gewonnen en ontstaat daar een Radenrepubliek die echter slechts tot augustus 1919 stand zal houden.⁸⁹ Ook worden er pogingen gedaan om in München en in Rijnland-Westfalen tot een radenrepubliek te komen. Ook deze pogingen mislukten echter al spoedig.⁹⁰ Perioden van enthousiasme bij Henriette worden dan ook soms afgewisseld door tijden van ernstige twijfel. Soms vreesde ze zelfs voor een terugval naar een reactionaire maatschappij. Het proletariaat elders bleef immers passief of steunde de bourgeoisie.⁹¹ In 1920 roept ze teleurgesteld uit in een gedicht:

Wij zullen u niet zien, lichtende Vrede,
wij zullen niet proeven uw weligheid
van onze lippen naar ons hart gegleden;
wij zullen 't hunkeren naar uw zachtheden
meedrage', ongestild, in de eeuwigheid.⁹²

Die teleurstelling had echter ook alles te maken met de interne ontwikkelingen in Sovjet-Rusland zelf.

'dictatuur van het proletariaat'

Lenin zag de periode die na de Oktoberrevolutie in Rusland was aangebroken als die van 'de dictatuur van het proletariaat', geheel volgens de leer van Marx. Volgens Marx zou er na de

⁸⁶ H.R.H., 'De internationale situatie en de politiek der Sowjets (II)', *De Tribune* 12 (nr. 19, 23 oktober 1918).

⁸⁷ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 172.

⁸⁸ Borgers, *Gorter en Roland Holst in hun tijd*, 12.

⁸⁹ H.R.H., 'Hongarije voor het communisme gewonnen', *De Voorbode* 2 (nr. 12, 1919); H.R.H., 'De ondergang der Radenrepubliek in Hongarije', *De Tribune* 12 (nr. 253, 12 augustus 1919).

⁹⁰ H.R.H., 'De uitbreiding der revolutie over Europa', *De Voorbode* 2 (nr. 13, 1919); H.R.H., 'Aktie voor Sowjet-Duitsland', *De Tribune* 13 (nr. 147, 24 maart 1920).

⁹¹ Roland Holst [1918], *De strijdmiddelen der sociale revolutie*, 95.

⁹² Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, *Tusschen twee werelden* (Rotterdam 1923) 54.

proletarische revolutie een overgangperiode - 'de dictatuur van het proletariaat'- zijn, waarin de klassevijand, de bourgeoisie, overwonnen zou moeten worden en waarna uiteindelijk de 'heilstaat op aarde' zou ontstaan.⁹³ Vlak na de Russische Oktoberrevolutie werden de vroegere heersende klassen - in het geval van Rusland adel en bourgeoisie - daarom hard aangepakt. Via allerlei maatregelen werden zij gedwongen hun gunstige maatschappelijke posities op te geven.⁹⁴ Zo werden er hoge belastingen op vermogen, inkomen en winst geheven; vroegere staatsleningen werden niet meer terugbetaald; het erfrecht van grote vermogens werd afgeschaft en bij de voedselrantsoenering, die al spoedig na de revolutie begon, kregen de 'rijken' minder toebedeeld dan de arbeiders. Ook van het kiesrecht werd men uitgesloten. Verder werd in Petrograd en Moskou alle beschikbare woonruimte verdeeld onder de gehele bevolking. Dit betekende dat kloosters, paleizen en herenhuizen voortaan mede door arbeiders bewoond werden en dat mensen met grotere woningen dus woonruimte moesten afstaan. Ook werden grootgrondbezit en bedrijven onteigend, werd het bankwezen al spoedig genationaliseerd en werd ook de handel door de staat steeds meer naar zich toegetrokken. De positie van vroegere 'vermogenen' werd onhoudbaar en velen vluchtten naar het buitenland.

Ook op geestelijk gebied moest eventuele tegenstand tegen de bolsjewiki gebroken worden. Reeds vlak na de revolutie werd daarom de perscensuur ingesteld.⁹⁵ Tevens werd al in december 1917 de 'buitengewone commissie voor de strijd tegen contrarevolutie en sabotage' (Tsjeika) opgericht. Aanvankelijk was deze nog niet zo erg actief. Verdachten van contrarevolutionaire activiteiten kwamen er met korte vrijheidsstraffen, voorwaardelijke straffen of vermaningen vanaf. In de loop van 1918 werd het verzet tegen de Sovjetregering echter steeds groter. Met name door socialisten-revolutionairen en 'kadetten' (liberalen) werden terreuracties gepleegd, zoals overvallen op plaatselijke Sovjets, aanslagen op en uitmoording van belangrijke functionarissen en bomaanslagen op bruggen en vitale spoorwegen. Toen op 30 augustus 1918 door de socialiste-revolutionaire Fanja Kaplan een aanslag op Lenin gepleegd werd, was de woede van de bolsjewiki compleet. Arbeiders en boeren werden opgeroepen de Tsjeika alles te melden wat maar naar contrarevolutie riekte. Er ontstond een massale 'rode terreur' tegen de bourgeoisie en overige andersdenkenden, waarbij grote aantallen slachtoffers vielen.⁹⁶

Maar niet door 'klassenstrijd' alleen kon het ideale Rusland bereikt worden. In het Rusland van vlak na de Oktoberrevolutie heerste namelijk ook een grote politieke, economische en juridische chaos. Willekeurig werden bedrijven door plaatselijke Sovjets onteigend en door arbeidersraden 'bestuurd'. Er was helemaal geen onderlinge coördinatie en van leiding geven hadden vele arbeiders helemaal geen kaas gegeten. De industrie lag in het begin vrijwel stil.⁹⁷ Ook op het platteland ging het niet goed. Weliswaar konden boeren nu hun eigen bedrijfje opzetten, maar er was een groot gebrek aan werktuigen, mest en vee, en de infrastructuur was

⁹³ Banning, *Karl Marx*, 166.

⁹⁴ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 12-43.

⁹⁵ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 13; Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 35.

⁹⁶ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 236-237; Baruch, Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij*, 102-103; Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 36-37.

⁹⁷ Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 121.

zeer gebrekkig. Verder waren er nog de vele gedemobiliseerde soldaten, die plunderend door het land trokken.⁹⁸ Ook op juridisch gebied was het een puinhoop. Door de Sovjets werden 'volksrechtbanken' opgericht, bestaande uit arbeiders, boeren en soldaten.⁹⁹ Zij spraken recht 'naar hun geweten', wat tot willekeur en grote rechtsongelijkheid leidde. Onder een groot deel van de arbeidersklasse was verder de bereidheid tot hard werken, zoals vroeger, verdwenen. Er was toch immers een nieuwe maatschappij ontstaan en er bestond toch geen uitbuiting meer door de bezittende klasse? In de loop van 1918 begon de Sovjetregering steeds meer te hameren op tucht en discipline. Er moest hard gewerkt worden, anders zou het niet lukken om de 'heilstaat' te bereiken. Op 'luiheid' kwamen strenge straffen te staan.¹⁰⁰ In de zomer van 1918 kreeg de staat meer greep op het versnipperde bedrijfsleven. Hele industrieën werden genationaliseerd en oud kaderpersoneel, zogenaamde 'spetsen' (specialisten), werd aangetrokken om - onder het toezicht van betrouwbare partijleden - leiding te geven aan een centralistische en bureaucratische coördinatie van de industrie. Het eigen initiatief van de plaatselijke arbeiderscomités, waarmee de onteigening van het bedrijfsleven was begonnen, werd hiermee de kop ingedrukt.¹⁰¹ Ook het pure 'volksrecht' in de volksrechtbanken werd aan banden gelegd. Er werden juridisch-geschoolde adviseurs benoemd, die de lekenrechters terzijde moesten staan.¹⁰²

Een groot probleem waarmee de Sovjetregering verder te kampen had - dit stamde trouwens al van voor de Februarirevolutie - was dat van de voedselvoorziening. Vooral in de grote steden was de honger groot, met name toen na de Vrede van Brest-Litovsk belangrijke graangebieden verloren gingen en opnieuw vele boeren werden opgeroepen om in het leger te dienen. De Sovjetregering besloot dan ook een aantal levensmiddelen, waaronder brood, te rantsoeneren. Wie iets achterhield of op de zwarte markt probeerde te verkopen werd streng gestraft, zelfs de doodstraf - die aanvankelijk vlak na de revolutie was afgeschaft - werd weer toegepast!¹⁰³ In de steden werden af en toe op grove wijze huiszoeken verricht om voedsel te achterhalen.¹⁰⁴ In de zomer van 1918, toen de honger in de grote steden heel groot was, werden op het platteland 'gewapende kruistochten' gehouden. Onder dwang en zonder vergoeding moesten de boeren hun voedsel afstaan aan 'Rode Garden', bestaande uit groepen gewapende arbeiders en arme boeren. Onder de rijkere boeren was al eerder een enorme weerstand ontstaan tegen de verplichting van bovenaf om soldaten voor het Rode Leger en voedsel voor de steden

⁹⁸ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 3, 27; H.R.H., 'De hongersnood in Rusland', *De Voorbode* 1 (nr. 18, 1918).

⁹⁹ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 44-46.

¹⁰⁰ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 2-5; H. Roland Holst, 'Bolschewiki en anti-Bolschewiki (I en II)', *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nrs. 185-186, 13 en 20 juli 1918).

¹⁰¹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 236.

¹⁰² Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 46.

¹⁰³ H.R.H., 'De hongersnood in Rusland', *De Voorbode* 1 (nr. 18, 1918).

¹⁰⁴ *Ibidem*.

en het leger te leveren. Door de gewapende kruistochten werd dit alleen nog maar erger. Velen zochten hun toevlucht tot de zwarte markt, of verbrandden zelfs hun oogstoverschotten.¹⁰⁵ De 'klassenstrijd' tussen armere boeren - meestal vroegere soldaten die nu samen gemeenschappelijke boerenbedrijven probeerden op te zetten omdat ze niet de middelen hadden om voor zichzelf te beginnen - en 'rijkere' boeren, diegenen die een eigen bedrijfje hadden, werd overigens door de bolsjewiki enorm aangewakkerd.¹⁰⁶

Op staatkundig gebied was het ook niet direct duidelijk hoe het nieuwe Rusland zich zou gaan ontwikkelen. De 'Raad van Volkscommissarissen', die vlak na de Oktoberrevolutie was ingesteld, bestond aanvankelijk alleen uit bolsjewiki. Maar om de steun van de meerderheid van boeren te krijgen, besloot men al spoedig tot toelating van enkele vertegenwoordigers van de linker socialisten-revolutionairen (de partij van socialisten-revolutionairen was in verschillende facties uiteengevallen) tot de regering. Deze partij had de steun van vele boeren en verschilde wat betreft zijn agrarische programma nauwelijks van de bolsjewiki. Zij kregen daarom het volkscommissariaat van landbouw toegewezen. Kort na de Oktoberrevolutie leek het er op dat de bolsjewiki van plan waren de parlementaire democratie, via algemeen kiesrecht, op korte termijn in te voeren. Eén van de eisen die Russische revolutionairen vanaf het begin van de eeuw altijd in hun vaandel hadden gedragen, was het bijeenroepen van een Constituante, gekozen via algemeen kiesrecht. De 'Raad van Volkscommissarissen' diende zich aanvankelijk dan ook aan als een 'voorlopige regering van arbeiders en boeren', die het land zou besturen tot de bijeenroeping van de Constituante. Onder de Voorlopige Regering van Kerenski waren al verkiezingen uitgeschreven voor de Constituante voor november 1917. Onder de nieuwe regering werden deze verkiezingen ook daadwerkelijk gehouden. Lenin was er huiverig voor, maar onder druk van Trotski - die vond dat men de bevolking moest bieden wat men beloofd had, namelijk verkiezingen en een Constituante - vonden ze toch plaats. De socialisten-revolutionairen kregen bij deze verkiezingen de absolute meerderheid van de stemmen. De bolsjewiki verworven slechts een kwart van de zetels en ook samen met de linker socialisten-revolutionairen hadden zij geen meerderheid. Voor mensjewiki, liberalen en conservatieven was er overigens nog minder steun. Op 18 januari 1918 kwam de Constituante bijeen. Het Centraal Comité van de bolsjewistische partij had echter al eind december 1917 besloten dat de Constituante ontbonden zou moeten worden, omdat ze geen steun zou geven aan het regeringsprogramma. Op 19 januari 1918 werd de Constituante daadwerkelijk ontbonden en de (burgerlijke) democratie buiten werking gesteld. Om de schijn van democratie hoog te houden riep op 25 januari 1918 het Derde Congres van Sovjets de Russische Sovjetrepubliek uit als voortzetting van het oude Russische rijk. In het Sovjet-congres hadden de bolsjewiki namelijk wel een meerderheid, die al stamde van vlak voor de Oktoberrevolutie. In de loop van 1918 ontwikkelde Sovjet-Rusland zich tot een één-partijstaat. Uit protest tegen de Vrede van Brest-Litovsk traden de linker socialisten-revolutionairen uit de regering. Zij hadden namelijk de oorlog tegen Duitsland voort willen zetten. Om dat te bereiken gingen een aantal van hun aanhangers zelfs zo ver, dat zij op 2 juli 1918 graaf von Mirbach, de Duitse ambassadeur in Moskou, vermoordden. Vanaf dat moment was de maat voor de bolsjewiki vol. Nadat al in juni

¹⁰⁵ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 35-36; H.R.H., 'De hongersnood in Rusland', *De Voorbode* 1 (nr. 18, 1918).

¹⁰⁶ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 31.

1918 de mensjewiki en de rechter socialisten-revolutionairen het recht op vertegenwoordiging in de Sovjets verloren hadden, verdwenen nu ook de linker socialisten-revolutionairen van het toneel. Overigens was ook het nieuwe Sovjet-kiesrecht zeer beperkt: alleen mannen en vrouwen van boven de 18 jaar, die nuttige arbeid verrichtten ten gunste van de maatschappij (of dat vòòr hun arbeidsongeschiktheid gedaan hadden) en zo in hun levensonderhoud voorzagen en tevens lid waren van een vakbond, hadden actief en passief kiesrecht voor de Sovjets. Uitgesloten waren zij die leefden van de arbeid van anderen, handelaren en tussenpersonen, renteniers, leden van de vroegere politie, leden van de vroeger regerende dynastie, priesters, krankzinnigen, diegenen die wegens een zedelijk misdrijf veroordeeld waren en niet-vakbondsleden.¹⁰⁷

verdediging en kritiek

Vlak na de Oktoberrevolutie kwam de berichtgeving in het Westen over wat er in Rusland gebeurde hoofdzakelijk van 'burgerlijke' kant en deze was uiterst negatief. Verhalen over dictatuur, anarchie, roof en massamoorden vulden de pers en zouden in de loop der jaren steeds erger worden.¹⁰⁸ Vanaf 1918 kwam er ook van communistische kant informatie over Sovjet-Rusland het Westen binnen. Zo was Henriette Roland Holst in juli 1918 reeds in het bezit van enkele exemplaren van de Sovjetrussische kranten *Pravda* en *Izvestia*, hetgeen volgens haar zeldzaam was, omdat de Engelse censuur deze kranten langs normale weg niet doorliet.¹⁰⁹ Door de omsingeling van Sovjet-Rusland tijdens de burgeroorlog was contact tussen Sovjet-Rusland en de buitenwereld trouwens nauwelijks mogelijk, hetgeen een objectieve berichtgeving over wat er in Rusland gebeurde zeker niet ten goede kwam.¹¹⁰

In de vele artikelen en brochures die Henriette Roland Holst de eerste jaren na de revolutie over de gebeurtenissen in Sovjet-Rusland geschreven heeft, vinden we zowel de negatieve als de positieve berichtgeving weerspiegeld, hoewel het positieve duidelijk de overhand heeft. Henriette wist kennelijk niet altijd even goed wat ze van alle verhalen moest denken, wat leidde tot een merkwaardige mengeling van hartstochtelijke verdediging van én soms stevige kritiek op het handelen van de Sovjet-regering in haar geschriften. Zo klonken naast het enorme enthousiasme waarmee Henriette de Oktoberrevolutie begroette ook al direct kritische geluiden door. Ze schreef bijvoorbeeld al op 1 december 1917:

Het is waar, over dit alles valt een schaduw: de schaduw van het feit, dat de nieuwe revolutie door ten deele gewelddadige middelen aan de macht is gekomen en zich handhaaft, ten deele door onderdrukking van andere richtingen, (zoo werd b.v. een aantal burgerlijke bladen verboden). Wel wordt, wat dit geweld en deze onderdrukking aangaat, door de kapitalistische pers gruwelijk overdreven en ontzettend gelasterd, maar iets er van is waar. En elkeen, die waarlijk socialistisch denkt en voelt, dat wil zeggen, in wie het ideaal van de eenheid der menschheid sterk leeft en die daarom de overweldiging van andere menselijke wezens beseft, als een belediging van zijn eigen diepste wezen, - zal nu

¹⁰⁷ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 227, 229-230; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 120-121; Clark, *The man behind the mask*, 303; Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 16; H.R.H., 'Het nieuwe ontwerp-kiesrecht in de Sowjet-republiek', *De Voorbode* 1 (nr. 20, 1918).

¹⁰⁸ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 47-48; Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 133-141.

¹⁰⁹ Huizinga, *Briefwisseling I*, doc.nr. 216: brief van Henriette Roland Holst aan Johan Huizinga, 20 juli 1918.

¹¹⁰ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 47.

door alle trots en vreugde heen, pijn voelen, dat het nog niet anders kòn wezen, dat in het huidige stadium van den wereldstrijd tusschen meesters en slaven, geweld nog een factor mòest zijn.¹¹¹

Henriette Roland Holst vond dat de burgerlijke pers schromelijk overdreef. Volgens haar schreef men in het Westen gruwelverhalen over Rusland om de eigen schanddaden te verbergen. Wat het imperialisme de mensheid had aangedaan en nog aandeed was volgens haar vele malen erger dan al het negatieve wat er in Sovjet-Rusland gebeurde. Had de wereldoorlog niet enorm veel mensenlevens gekost! Henriette vond het niet gepast dat de bourgeoisie het Sovjetsysteem aanviel. Als de Russische revolutionairen al geweld gebruikten was dat volgens Henriette altijd uitgelokt door de bourgeoisie, en de revolutionairen hadden het er steeds heel moeilijk mee.¹¹² Henriette kon echter niet altijd om de berichtgeving van de burgerlijke pers heen. Zo vond ze een brochure van Gawronsky, die gebruikt werd door tegenstanders van het Sovjet-bewind, niet totaal verwerpelijk, omdat deze Gawronsky zich baseerde op officiële Sovjet-berichtgeving zelf. En wat er uit bleek ten aanzien van de terreur was niet zo fraai: 'De geringschatting voor het leven van den medemens, die uit de feiten naar voren komt, doet ons ijzen en beneemt ons den adem.'¹¹³ Toch wimpelde Henriette aanvallen van de bourgeoisie op het Sovjet-bewind meestal gemakkelijk af. Als de voormalige Nederlandse ambassadeur in Rusland, Oudendijk, in 1918 in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* het nieuwe Rusland beschimpt en Henriette als 'verdedigster van Rusland' naar aanleiding hiervan vele brieven - waaronder zelfs anonieme dreigbrieven! - krijgt, waarin men het gelijk van Oudendijk tegenover het hare stelt, schrijft ze als reactie hierop twee artikelen in *De Nieuwe Amsterdammer*.¹¹⁴ Volgens haar is Oudendijk doordrongen van een burgerlijke geest. Toen het Tsarisme nog in Rusland heerste heeft hij altijd gezwegen en van luxe genoten ten koste van de arbeiders. Nu de kapitalisten de dupe zijn is hij hevig verontwaardigd. Volgens Henriette heeft Oudendijk daarom geen recht van spreken meer. Ter verdediging van Sovjet-Rusland schreef Henriette in 1919 in *De Nieuwe Tijd* verder een artikelenreeks getiteld 'De daden der Bolschewiki'¹¹⁵, waarin ze probeerde op een 'neutrale' manier over het nieuwe Rusland te berichten, wat weer een mengeling van bewondering en kritiek inhield. Deze artikelenreeks verscheen later in het jaar onder dezelfde naam als brochure.¹¹⁶ Naar aanleiding van wat Henriette hierin over de agrarische hervormingen geschreven had, viel in *De Telegraaf* van 20

¹¹¹ H.R.H., 'De Russische revolutie', *De Voorbode* 1 (nr. 3, 1 december 1917).

¹¹² H.R.H., 'Om de ziel van een volk', *De Tribune* 11 (nr. 81, 5 januari 1918); H. Roland Holst, 'Over een wonderlijk verzoek en een onzinnige beschuldiging', *De Tribune* 12 (nr. 189, 15 mei 1919); H. Roland-Holst, 'Stellingen over "militairisme en klassenstrijd"', *De Tribune* 14 (nr. 142, 17 maart 1921); H. Roland Holst, 'De eerste gedenkdag der sociale revolutie in Rusland', *De Nieuwe Tijd* 23 (1918) 463-470, aldaar 464-466.

¹¹³ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 48-49.

¹¹⁴ H. Roland Holst, 'Eenige kanteekeningen op den brief van den heer Oudendijk in de N.R.C. over den toestand in Rusland (I en II)', *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nrs. 207-208, 14 en 21 december 1918).

¹¹⁵ H. Roland Holst, 'De daden der Bolschewiki (I-VII)', *De Nieuwe Tijd* 24 (1919) 5-14, 40-51, 119-125, 139-149, 235-240, 244-251, 345-359.

¹¹⁶ Henriette Roland Holst, *De daden der Bolschewiki* (Amsterdam 1919 [Herziene en vermeerderde uitgave der artikelenserie in *De Nieuwe Tijd*]).

maart 1919 ene Prof. J.F. Niermeijer haar aan. Volgens Niermeijer zouden de bolsjewiki de oude 'mir', de vreedzame boerengemeenschap, willen vernietigen en hier was hij een fel tegenstander van. Maar volgens Henriette - in een reactie in *De Tribune*¹¹⁷ - was de mir al lang voor de Oktoberrevolutie in verval geraakt en wilden de boeren zelf privé-bedrijfjes. De bolsjewiki waren juist voorstander van nieuwe socialisatie van het boerenbedrijf maar dan wel gekoppeld aan modernisering. Daar was Henriette een groot voorstandster van. Ook het boerenbedrijf moest communistisch, gemeenschappelijk worden. Dat betekende echter niet teruggaan naar het 'middeleeuwse' verleden van de mir, maar vooruitgang.

Vrijwel alle harde maatregelen van de bolsjewiki werden uiteindelijk door Henriette verdedigd, vooral als er van 'burgerlijke' zijde - ook de SDAP was volgens Henriette '(klein)burgerlijk'¹¹⁸ - kritiek op gekomen was. De onderdrukking van de bourgeoisie was volgens Henriette - geheel in lijn met het marxisme - noodzakelijk. Zij steunde dan ook de nietigverklaring van de staatsleningen, de opheffing van het erfrecht en de voor de rijken zeer ongunstige belastinghervormingen. De klassevijand mocht volgens haar geen invloed meer hebben, want daarmee zou de revolutie verloren kunnen gaan. Daarom ook kon Henriette leven met de perscensuur, het uiteenjagen van de Constituanten en het nieuwe kiesrecht waarvan de bourgeoisie werd uitgesloten.¹¹⁹ Kritiek op deze maatregelen had volgens haar te maken met het vasthouden aan 'het gedachtencomplex dat het liberalisme, de sociaal-democratie en het anarchisme gemeen hadden in het tijdperk dat ten einde ging'¹²⁰. Daar moest men van af, dat was verouderd denken. Wat er in Sovjet-Rusland gebeurde was misschien wel hard, maar zeker niet vergelijkbaar met de situatie in het Westen, waar de arbeiders lange tijd geen enkele invloed hadden gehad. In Sovjet-Rusland kon de bourgeoisie in ieder geval nog wat aan de eigen situatie veranderen: men kon er voor zorgen dezelfde rechten te krijgen als het proletariaat. Als men zijn positie op zou geven en zelf arbeider zou worden, dan zou men niet meer buitengesloten behoeven te zijn.¹²¹ Ook de voedsel- en woonruimterantsoenering werden door Henriette verdedigd. De bourgeoisie kon best met een kleinere portie voedsel toe, want men kon via slinkse wegen zelf wel aan voedsel komen, en als het echt niet zou lukken dan waren er altijd nog de door de regering opgerichte volksrestaurants waar iedereen terecht kon voor goede en goedkope maaltijden. De woonruimteverdeling was volgens haar noodzakelijk om het economische, hygiënische en zedelijke peil van de massa's zo snel mogelijk te verheffen. Henriette geloofde trouwens niet dat de bourgeoisie zo ruw was aangepakt als men in de burgerlijke pers beweerde. En personen, die werkten in het algemeen belang, zoals doktoren, geleerden en kunstenaars, hadden in ieder geval voldoende woonruimte gekregen om hun

¹¹⁷ H.R.H., 'Professor J.F. Niermeijer over "het agrarisch vraagstuk in Rusland"', *De Tribune* 12 (nr. 157, 4 april 1919).

¹¹⁸ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 50.

¹¹⁹ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 12-16, 39-41; H. Roland Holst, 'Trotzky als geschiedschrijver der russische revolutie', *De Nieuwe Tijd* 23 (1918) 523-532; H.R.H., 'Opheffing van het erfrecht in Rusland', *De Voorbode* 1 (nr. 19, 1918).

¹²⁰ H. Roland Holst, 'Twee getuigenissen van bekeerden', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 112-120, aldaar 113.

¹²¹ H.R.H., 'Het nieuwe ontwerp-kiesrecht in de Sowjet-republiek', *De Voorbode* 1 (nr. 20, 1918).

beroep te kunnen uitoefenen, dus zo erg was het allemaal niet.¹²² Henriette verdedigde ook de harde maatregelen van de Sovjetregering tegen de 'eigen klasse' van boeren en arbeiders. Zo vond ze de 'gewapende kruistochten' op het platteland in de zomer van 1918 om voedsel te verkrijgen voor de steden getuigen van krachtig optreden van de regering. Dat was beter dan flauwhartig aarzelen, het ging immers om een kwestie van levensbelang. Als men niet voor deze aanpak gekozen had, zouden velen de hongerdood gestorven zijn.¹²³ Volgens Henriette zagen overigens vele arbeiders en boeren nog niet in wat het communisme hen te bieden had. Daarvoor was nog geestelijke ontwikkeling nodig. Zolang die nog niet had plaatsgevonden moesten de eigenschappen die het Tsarisme en de oorlog bij hen hadden losgemaakt - arbeidschuwheid en egoïsme - door disciplinerende en harde tucht onderdrukt worden. Door de zeer snelle overgang van Tsarisme naar communisme had het Russische volk namelijk nog nauwelijks burgerlijke eigenschappen van orde en vlijt leren kennen. Anderzijds had Henriette een enorme bewondering voor de offervaardigheid en het idealisme van de gewone Russische bevolking. Juist daardoor was de revolutie in Rusland volgens haar mogelijk geweest.¹²⁴

Er werden ook maatregelen in Sovjet-Rusland genomen, die Henriette echt te ver gingen. En dan sloeg haar hartstochtelijke verdediging weer om in stevige kritiek. Met de 'rode terreur', uitgeoefend door de Tsjeka, had Henriette duidelijk heel veel moeite:

Hoevele doodvonnissen deze commissies hebben uitgesproken, weten wij niet; de cijfers der terechtstellingen door antibolschewistische bladen genoemd, zijn natuurlijk absoluut onbetrouwbaar en lopen daarenboven zoozeer uiteen, dat het zelfs niet mogelijk is, het aantal executies bij benadering te schatten. Maar al is dit aantal waarschijnlijk zeer veel kleiner dan de vijanden van het Sowjet-bewind beweren, - al valt het ongetwijfeld in het niet bij de hekatomben, door de heerschende klassen in Rusland en elders gedurende den wereldoorlog voor hun imperialistische belangen geofferd en evenzeer in het niet bij de ontelbare slachtoffers der kontrarevolutionaire expedities in Siberië, aan de Wolga, enz., - toch blijft het feit van deze terechtstellingen een zwarte bladzijde in het gouden boek der russische revolutie, een bladzijde, welke zij, die haar het diepst liefhebben en het hoogst vereeren, nooit zullen opslaan zonder schaamte en pijn. De barbaarschheid onzer tegenstanders, hun wreedheid en onmenselijkheid, mogen ons kommunisten nimmer ter verontschuldiging dienen voor daden, de uitvloeisels van eenzelfde geest als die wij in hen verfoeien. Het imperialisme kan zich nog geen dag handhaven zonder dwang, geweld, onderdrukking en barbaarschheid, - het kommunisme daarentegen zal des te sneller en vaster heel de kluit der menschenaarde doorwortelen, hoe zuiverder zijn glans van rustige, sterke mildheid afsteekt tegen het duivelsche woeden der kontrarevolutionaire machten. Het meerwaardige zedelijke beginsel van het kommunisme - dat menscheids-ideaal in den vorm van klasse-ideaal is, beginnende verwerkelijking der broederschap-idee, - moet evenzeer als zijn meerwaardig economisch beginsel blijken uit al zijn daden, ook uit zijn daden van strijd.¹²⁵

Ze verweet de Sovjetregering het verkeerde voorbeeld te geven:

¹²² H. Roland Holst, 'Eenige kantteekeningen op den brief van den heer Oudendijk in de N.R.C. over den toestand in Rusland (II)', *De Nieuwe Amsterdammer* (nr. 208, 21 december 1918).

¹²³ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 19-20.

¹²⁴ *Ibidem*, 3-5.

¹²⁵ *Ibidem*, 47.

... den geest der leiders die, zich keerend met al hun kracht tegen de beginselloosheid, voosheid en lafheid van het kleinburgerlijke socialisme - hun eeuwige verdienste - bijna uitsluitend het onverzoenlijke strijddkarakter van het kommunisme in het licht stelden, waarbij zijn humanitaire zijde onvermijdelijk in het gedrang kwam.¹²⁶

En over de herinvoering van de doodstraf blijkt Henriette het totaal met de bolsjewiki oneens:

... Zeker handelen de Bolschewiki gedreven door de overtuiging dat om deze corruptie en oneerlijkheid uit te roeien, de afschrikwekkende straf onmisbaar is.

Naar onze meening berust deze overtuiging op een dwaling. Het geloof aan de afschrikwekkende werking der straf - in de eerste plaats den doodstraf - behoort feitelijk tot een reeds overwonnen wijze van denken en voelen. Voorzoover het kommunisme op dit geloof zijn juridisch stelsel grondvest, valt het terug achter het beste, wat burgerlijk inzicht en burgerlijke wetenschap hebben bereikt.¹²⁷

Henriette kon zich nog wel voorstellen dat de rechtspraak in Sovjet-Rusland gedurende de periode van klassenstrijd nog hard zou zijn, maar volgens haar zou het uitspreken van afkeuring over onmaatschappelijk gedrag het belangrijkste juridische tuchtmiddel moeten zijn.

Eén van de grootste problemen waarmee Henriette met betrekking tot het gebeuren in Sovjet-Rusland te kampen had, was de kwestie van de 'democratie': had het volk het inderdaad voor het zeggen of oefenden de bolsjewistische leiders een persoonlijke dictatuur uit? Soms lijkt het volgens Henriette op het laatste. Maar dan schuift ze dat idee meestal weer snel van zich af en zoekt verwoed naar tegenargumenten. Het kan niet waar zijn. Waarom zouden de leiders immers het gewone volk zoveel ontwikkeling bieden? Waarom zou men hen kennis laten maken met cultuur, politiek en economie als men hen monddood wilde houden?¹²⁸ En de Sovjets, dat waren toch raden waarin arbeiders via hun eigen afgevaardigden direct invloed uit konden oefenen op het beleid en als het de arbeiders niet beviel konden zij hun gekozenen toch ook direct terugroepen?¹²⁹ Heel blij was Henriette daarom met het boekje van Leo Trotski *Von der Oktober-Revolution bis zum Brester Friedensvertrag* uit 1918.¹³⁰ Trotski legde in dit boekje uit dat de Oktoberrevolutie vrijwel zonder geweld had plaatsgevonden omdat het volk erachter stond. Het was dus niet een coup van een kleine minderheid geweest. En dat de rechter socialist-revolutionairen en de mensjewiki niet vanaf het begin hadden meegeregeerd was volgens Trotski aan hun eigen weigering te wijten. Verder betekende de ontbinding van de Constituante niet dat men tegen de democratie zou zijn. De verkiezingen hadden volgens Trotski echter nog plaatsgevonden volgens oude kieslijsten waardoor de rechter socialist-revolutionairen onterecht te veel stemmen hadden gekregen. De Sovjets gaven volgens Trotski daarom duidelijker weer hoe het volk zich vertegenwoordigd wilde zien en in tegenstelling tot

¹²⁶ Ibidem, 48.

¹²⁷ Ibidem, 49.

¹²⁸ Ibidem, 70.

¹²⁹ Ibidem, 13-14.

¹³⁰ H. Roland Holst, 'Trotzky als geschiedschrijver der russische revolutie', *De Nieuwe Tijd* 23 (1918) 523-532.

de Constituante steunde het Sovjet-congres het regeringsbeleid, een teken dat het volk er achter stond. Voor Henriette was zo'n boekje een uitkomst, het was volgens haar 'bij uitstek geschikt om een aantal misverstanden, door de burgerlijke en sociaal-patriottische pers opzettelijk omtrent het karakter der bolschewiekse revolutie gewekt, weg te nemen.'¹³¹ Kennelijk interesseerde het haar niet zo dat er geen parlementaire 'burgerlijke' democratie in Rusland was. De Sovjets waren voor haar een garantie voor de invloed van het volk op de macht.

Gelukkig waren er naast de vele harde, dictatoriale maatregelen van de bolsjewiki ook hele positieve ontwikkelingen in Sovjet-Rusland waar te nemen. Met name door de communistische pers werd hier uitgebreid verslag van gedaan. Voor Henriette waren deze berichten heel belangrijk. Zij lieten volgens haar het diepste wezen, de kern van de revolutie zien.¹³² Alle signalen van omvorming van de oude in een nieuwe maatschappij - zowel op sociaal-economisch als op geestelijk gebied - vonden bij Henriette een warm welkom. Hier kon Henriette zich in momenten van twijfel aan optrekken. Zij lieten telkens even iets zien van het 'utopia', de wereld die nog moest komen, en die nu in Sovjet-Rusland kennelijk toch, ondanks al het negatieve, aan het ontstaan was.

Voor Henriette was het belangrijk om te zien dat de nieuwe Sovjetregering er alles aan leek te doen om de produktie, zowel op industrieel als op agrarisch gebied, te verhogen door middel van modernisering. Ook pogingen tot verbetering van de infrastructuur spraken haar erg aan. Een gezonde economie en goede voedsel- en transportvoorzieningen waren immers noodzakelijk als basis van een ideale maatschappij.¹³³ Wat Henriette echter nog veel enthousiaster maakte dan deze macro-economische hervormingen, waren de concrete voorzieningen die getroffen werden om het levenspeil van de gewone bevolking te verhogen. Heel belangrijk waren voor haar de pogingen die de bolsjewiki deden om het peil van de volksgezondheid op te krikken, bijvoorbeeld door middel van het beschikbaar stellen van betere woonruimte, voorlichting over hygiëne, het verbeteren van sanitaire voorzieningen op scholen en fabrieken, het openstellen van gratis badhuizen, het verstrekken van goede maaltijden in volksrestaurants en op scholen en de invoering van de 'schoolarts'. Ook de oprichting van gezondheidskolonies en sanatoria buiten de stad (waar bijvoorbeeld tuberculose-patiënten in een combinatie van rust en arbeid in de open lucht weer op konden knappen), van tehuizen voor zwangere vrouwen en jonge moeders met hun kinderen, van vondelingengestichten en crèches en van rusthuizen voor vermoeide arbeiders, sprak Henriette erg aan.¹³⁴ Verder stond Henriette heel positief tegenover de wettelijke maatregelen van de Sovjetregering, die er voor moesten zorgen dat arbeiders,

¹³¹ Ibidem, 525.

¹³² H.R.H., 'Reorganisatie van arbeid en onderwijs in de Sowjet-republiek', *De Voorbode* 1 (nr. 24, 1918).

¹³³ H.R.H., 'De internationale situatie en de politiek der Sowjets (I en II)', *De Tribune* 12 (nrs. 18-19, 22-23 oktober 1918); Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 16-17, 22, 42-43.

¹³⁴ H. Roland Holst, 'Eenige kanttekeningen op den brief van den heer Oudendijk in de N.R.C. over den toestand in Rusland (II)', *De Nieuwe Amsterdammer* (nr. 208, 21 december 1918); Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 50, 60-61; R., 'Het kind in Sowjet-Rusland. Een rede van partijgenoot Roland Holst', *De Tribune* 13 (nr. 133, 9 maart 1920); H. Roland Holst, *De vrouw en het communisme. Rede, uitgesproken op den internationalen vrouwendag* (Amsterdam z.j. [1921]) 7; H.R.H., 'Moeder en kind in Sowjet-Rusland', *De Voorbode* 4 (nr. 2, 1921).

vrouwen en kinderen voortaan beschermd zouden zijn tegen onrecht en uitbuiting in het werk. Zo werd er een acht-urige werkdag ingevoerd, jongeren vanaf 15 jaar (vanaf 1920: 16 jaar) tot 18 jaar mochten slechts zes uur per dag werken, nachtarbeid voor vrouwen en jongeren onder de 16 jaar werd verboden, vrouwen en jongeren onder de 18 jaar mochten geen mijnarbeid meer verrichten en bij bedrijven die schadelijk waren voor de volksgezondheid mocht niet lang achtereen gewerkt worden. Verder werden er rijksverzekeringen ingevoerd in geval van ziekte, ongevallen, invaliditeit en ouderdom. Ook weduwen en wezen en jonge moeders werden voortaan van een bestaansminimum verzekerd.¹³⁵

Naast de hervormingen op sociaal-economisch vlak waren volgens Henriette ook ontwikkelingen op het geestelijk vlak noodzakelijk om tot een ideale maatschappij te komen. Met de onderwijshervormingen en het culturele beleid van volkscommissaris Anatoli Loenatsjarski was Henriette dan ook heel tevreden.¹³⁶ Volgens haar was Loenatsjarski 'naast Lenin en Trotzky een van DE GROOTE GENIEËN die de Russische Revolutie aan de mensheid heeft geschonken'.¹³⁷ Er werd een leerplicht ingevoerd voor kinderen van 6 tot 16 jaar. In het onderwijs werden alle klasseverschillen - handenarbeid voor de arbeidersklasse, hoofdarbeid voor de hogere klassen - afgeschaft. Men ging voortaan uit van de Eenheids-Arbeidsschool. Daar leerde ieder zowel handenarbeid als hoofdarbeid: theorie en praktijk gingen er hand in hand. Het was de bedoeling dat jongeren universeel gevormd zouden worden. Ook artistieke en lichamelijke opvoeding maakten daarom een belangrijk onderdeel uit van het onderwijsprogramma. De inrichting van het onderwijs deed denken aan de modernste pedagogische inzichten van bijvoorbeeld Montessori: de ontplooiing van het individu stond centraal, huiswerk en examens werden afgeschaft. Daarnaast werd ieder individu gemeenschapsdenken bijgebracht. Volgens Henriette was het helaas nog zo dat de leerplicht nog niet overall uitgevoerd kon worden, omdat er te weinig 'moderne' leraren, gebouwen en materialen waren. Maar hier werd wel wat aan gedaan: het pedagogisch onderwijs werd ook hervormd en jonge arbeiders konden snelcursussen volgen om onderwijzer te worden. Ook probeerde men het universitaire onderwijs voor de arbeidersklasse toegankelijk te krijgen. Collegegelden werden afgeschaft en de vroegere vooropleidingseisen verdwenen. Om het kennisniveau van het proletariaat op te voeren werden tevens volksuniversiteiten opgericht en werd veel aan basiseducatie gedaan. Door heel het land trokken zogenaamde 'literaire treinen', die propagandamateriaal en goedkope uitgaven van de Russische klassieken en de wereldliteratuur onder het volk verspreidden. Met name foto's van Lenin en Trotski waren onder de boerenbevolking erg in trek! Ook op artistiek terrein moest de bevolking ontwikkeld worden.¹³⁸ Kunstverzamelingen, koren, opera, theaters en musea waren voortaan gemeenschappelijk bezit en dus

¹³⁵ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 49-50.

¹³⁶ H.R.H., 'Reorganisatie van arbeid en onderwijs in de Sowjet-Republiek', *De Voorbode* 1 (nr. 24, 1918); Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 61-70; W.W., 'Mevr. Holst in Den Haag over "kommunisme en kultuur" (2e avond)', *De Tribune* 13 (nr. 104, 3 februari 1920); R., 'Het kind in Sowjet-Rusland'.

¹³⁷ R., 'Het kind in Sowjet-Rusland'.

¹³⁸ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 70-74; W.W., 'Mevr. Holst in Den Haag over "kommunisme en kultuur" (1e en 2e avond)', *De Tribune* 13 (nrs. 98 en 104, 27 januari 1920 en 3 februari 1920); Henriëtte Roland Holst-v.d. Schalk, 'Communisme en toneel', *Wendingen* 2 (september-oktober 1919) 3-6.

voor iedereen toegankelijk. Tevens werd het volk zelf tot artistieke prestaties aangezet. Er ontstond zo een herwaardering van de volksmuziek en op toneelgebied werd door arbeiders druk geëxperimenteerd. Henriette verwachtte veel van de nieuwe artistieke ontwikkelingen in de communistische maatschappij. De fase van de 'bourgeois-kunst', die ze zo verafschuwde, zou men in Sovjet-Rusland door de snelle overgang van het Tsarisme naar de (wordende) communistische maatschappij, volgens haar vrijwel over kunnen slaan. De toegepaste kunst kon er nog aansluiten bij het bestaande handwerk. Op architectonisch gebied dacht Henriette dat er opnieuw prachtige gemeenschapsgebouwen zouden komen, vergelijkbaar met de kathedralen en raadhuisen uit de middeleeuwen: in dit geval fabrieken (rein, licht, vrolijk en hyginisch, omgeven door veel groen), gebouwen der distributie, volkshuizen, kunsttempels, theaters en mooie woningen. Ook op toneelgebied verwachtte Henriette een terugkeer naar de gemeenschapskunst van de middeleeuwen. Dat Henriette toch niet helemaal gerust was over wat haar op cultureel gebied over de Sovjetunie ter ore kwam, kunnen we opmaken uit de volgende opmerking:

Het is natuurlijk niet mogelijk uit deze mededeelingen¹³⁹ eenige konklusie te trekken over de artistieke waarde der nieuwe kunstwerken, die in Sowjet-Rusland te midden van de stormen der revolutie ontstaan. Ook is dit alles, waarschijnlijk, nog slechts in beperkte mate waarlijk nieuw, in velerlei opzicht zal het nog sterk de sporen der kunst van vroegere tijdperken, burgerlijke en voorburgerlijke dragen. Hoe zou het ook anders kunnen zijn? Wie kan in ernst gelooven, dat de kommunistische maatschappij in haar eerste stadium met alle overgeleverde cultuurwaarden breken zal, om plotseling het voldragen kind eener nieuwe schoonheid ter wereld te brengen? Ondanks alle uiterlijke radikalisme, zal de kunst van het wordende kommunisme waarschijnlijk een kunst-van-overgang zijn.¹⁴⁰

Met moderne kunstuitspattingen zoals het 'futurisme' en het 'kubisme', die in deze periode in Sovjet-Rusland nog de vrije loop kregen, zal Henriette niet veel op gehad hebben. Dat moet haar te veel hebben doen denken aan de individualistische bourgeois-kunst.

Uitgelaten was Henriette over de berichten omtrent de emancipatie van de vrouw in het nieuwe Rusland. Hierover schreef ze veel.¹⁴¹ Sovjet-Rusland was volgens Henriette het eerste land waar de volledige politieke gelijkheid van man en vrouw was vastgelegd. In de nieuwe huwelijkswetgeving was dit bijvoorbeeld zichtbaar. Een getrouwd stel kon voortaan kiezen tussen het dragen van de naam van de man, die van de vrouw of beide gecombineerd. De procedure voor echtscheidingen werd aanzienlijk verbeterd en was voortaan voor zowel mannen als vrouwen gelijk. Ook was het nu wettelijk gezien geen schande meer als er buitenechtelijke kinderen geboren werden, een situatie waarvan vroeger meestal vrouwen de dupe waren

¹³⁹ In het originele artikel staat 'mededeelingen' in plaats van 'mededeelingen'.

¹⁴⁰ Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 72-73.

¹⁴¹ H.R.H., 'De vernedering der vrouw door kapitalisme en militarisme', *De Voorbode* 2 (nr. 21, 1919); H. Roland Holst, 'Over een wonderlijk verzoek en een onzinnige beschuldiging', *De Tribune* 12 (nr. 189, 15 mei 1919); R., 'Het kind in Sowjet-Rusland'; H.R.H., 'De vrouw in Sowjet-Rusland', *De Voorbode* 3 (nr. 5, 1920); H.R.H., 'De bevrijding der vrouw in Rusland', *De Voorbode* 3 (nr. 6, 1920); H.R.H., 'Het communisme en de bevrijding der vrouw', *De Voorbode* 4 (nr. 7, 1921); 'De vrouw en het communisme', *De Tribune* 14 (nr. 162, 12 april 1921); Roland Holst [1921], *De vrouw en het communisme*.

geweest. Heel blij was Henriette met de eerste tekenen van 'socialisatie van de vrouw' in het nieuwe Rusland. Dat betekende volgens haar niet, zoals de 'burgerlijke' pers meende, dat alle Russische vrouwen voortaan aan alle Russische mannen - met name op seksueel gebied - ter beschikking zouden staan! Het betekende volgens Henriette dat vrouwen in de communistische maatschappij voortaan niet meer opgeslokt zouden worden door het privé-gezin, maar zouden werken ten dienste van het socialistische gezin, de gemeenschap. Vrouwelijke taken in het gezin, zoals het opvoeden van kinderen, zorgen voor voedsel, wassen en schoonmaken, zouden voortaan gemeenschappelijk gebeuren. Dergelijke taken zouden volgens Henriette wel typische vrouwentaken blijven, maar vrouwen zouden voortaan veel meer om hun werk gewaardeerd worden, omdat dit werk een wezenlijk onderdeel van de maatschappij uit zou gaan maken. Vrouwen zouden daardoor uit hun isolement getrokken worden en door het gebruik van steeds meer moderne hulpmiddelen zouden vrouwen ook meer tijd krijgen om zichzelf op geestelijk en artistiek gebied te ontplooiën. Volgens Henriette waren de eerste stappen op weg naar de volledige 'socialisatie van de vrouw' al zichtbaar: de oprichting van volksrestaurants en crèches waren duidelijke voorbeelden. En in het nieuwe Rusland bleken vrouwen inderdaad al een heel belangrijke rol te spelen in de maatschappij. Zo namen vrouwen deel aan de arbeidersraden, ze vervulden hoofdfuncties bij de levensmiddelendistributie, veel vrouwen waren verpleegster in het Rode Leger en ook speelden velen een belangrijke rol bij onderwijs, opvoeding en verzorging. Voor Henriette was de invloed van vrouwen in de nieuwe maatschappij van essentieel belang. Zij konden met hun 'echt-vrouwelijke eigenschappen, hun zorgzaamheid en hun deernis, de noodzakelijke hardheid verzachten van de proletarische staat'.

Een glimp van de toekomstige communistische maatschappij leek soms al opgevangen te kunnen worden in de 'communistische landbouwkolonies'¹⁴² en in de kinderkolonies. De landbouwkolonies werden met steun van de overheid opgericht en met name arme boeren, oud-bannelingen uit Siberië en oorlogsinvaliden vonden er hun weg. Door kunstenaars en onderwijzers werd voor deze gemeenschappen veel propaganda gemaakt! Wat Henriette er enorm in aansprak was het element van gemeenschap. Zo werd er in deze kolonies gezamenlijk gekookt en gegeten, er waren gemeenschappelijke sanitaire voorzieningen, schuren, machines en land waren gemeenschappelijk bezit, er werden voordrachten en feesten voor iedereen gehouden en er waren prachtige voorzieningen zoals bibliotheken, scholen en speelterreinen voor de kinderen. Wat ook geheel anders was dan elders was dat er, in plaats van met geld, in natura betaald werd. Verder was er - in tegenstelling tot de situatie in de kleine bedrijfjes - een ver doorgevoerde arbeidsdeling mogelijk; ieder deed alleen datgene waar hij goed in was, wat de productie ten goede kwam. Ook kinderen hielpen mee. Iedereen was overigens ook gelijk, er was geen hiërarchische structuur. Voor Henriette waren deze kolonies 'kweekplaatsen van beschaving'. Er ging overigens een strenge selectie vooraf aan wie er mochten wonen en werken: uitbuiters, vroegere leden van de tsaristische politie en door de volksrechtbanken veroordeelden kwamen er niet in. Naast deze landbouwkolonies waren er ook nog kinderkolonies. Daar werd kinderen geleerd gezamenlijk te leven en alles te delen. Volgens Henriette was het er net een 'groot socialistisch gezin'. Klasseverschillen kenden de kinderen niet meer en ook het verschil tussen 'mijn en dijn' was hen onbekend. De kinderen werden er opgevoed volgens de nieuwe pedagogische inzichten en ze kregen er gevarieerd onderwijs.

¹⁴² Roland Holst [1919], *De daden der Bolschewiki*, 27-31.

Geregeld werden er groepsbesprekingen gehouden over hoe de zaken liepen, wat de onderlinge sfeer ten goede kwam. Straffen bestonden er niet. De enige dreiging was uit het kinderparadijs gezet te kunnen worden, wat natuurlijk niemand wilde.¹⁴³

Nog een symptoom van de nieuwe maatschappij waren de Soebbotniki (Soebbota = Zaterdag), arbeiders die op zaterdagmiddag vrijwillig voor de gemeenschap werkten, zonder dat ze daar een beloning voor kregen. Voor Henriette was dat een duidelijk teken dat er 'nieuwe mensen' geboren werden. Zo zou het ook zijn in het 'utopia'.¹⁴⁴ In 1921 schrijft Henriette over de geestelijke omvorming van de arbeiders het toneelstuk 'Arbeid', opgenomen in de gedichtenbundel *Tusschen twee werelden*.¹⁴⁵ Het gaat over Wanja, een arbeider die de laatste tijd niet gewerkt had en nu voor de fabrieksraad ter verantwoording wordt geroepen. Hij had nu eindelijk eens van de vrijheid, van de vrije tijd willen genieten. Wanja haatte de arbeid. Arbeid was volgens hem slavernij. En de revolutie was toch gevoerd om van de slavernij verlost te worden? Dan verschijnt de wijze kameraad Iljitch ten tonele. Hij maakt duidelijk dat de arbeid veranderd is. Nu wordt er niet meer gewerkt voor uitbuitende heren, maar ten dienste van de gemeenschap. En dan neemt hij Wanja mee naar de Soebbotniki: zij laten zien wat arbeid nu is, zij geven zichzelf vrijwillig voor de maatschappij en beleven daar veel plezier aan. Als ze terugkomen van hun werk wordt de arbeid zelfs door hen vereerd! Ze zingen dan de 'Hymne aan den Arbeid':

Arbeid, Arbeid; kracht universeele,
in u gelooven wij, gij adem, die Leven bestendigt,
in u, gij polsslag van 't Heelal.
Al zijn deelen arbeiden, en rusten niet ...¹⁴⁶

... Arbeid houdt leven in stand; arbeid voert
kracht van een vorm in andre vormen over,
arbeid voert leven op tot hooger plan ...¹⁴⁷

... U zij lof en prijs in alle eeuwen. Amen.¹⁴⁸

Uiteindelijk raakt Wanja overtuigd van het belang van arbeid en sluit zich bij de Soebbotniki aan.

¹⁴³ H.R.H., 'Een "kinderpaleis" in Sovjet-Rusland', *De Voorbode* 4 (nr. 4, 1921).

¹⁴⁴ H.R.H., 'De arbeidsschuwe Russen', *De Voorbode* 2 (nr. 24, 1919); W.W., 'Mevr. Holst in Den Haag over "kommunisme en kultuur" (1e avond)'; H.R.H., 'Twee leuzen - éénen wil', *De Tribune* 13 (nr. 176, 30 april 1920).

¹⁴⁵ Roland Holst [1923], *Tusschen twee werelden*, 73-107.

¹⁴⁶ Ibidem, 101.

¹⁴⁷ Ibidem, 102.

¹⁴⁸ Ibidem, 107.

psychologische betekenis

Henriette Roland Holst was in haar geschriften opvallend blij met mensen die net zoals zij kritisch stonden tegenover Sovjet-Rusland, maar dat land toch door dik en dun bleven steunen. Zo publiceerde ze in september 1918 in verschillende bladen een 'Open brief aan Maxim Gorki', de Russische schrijver, waarin ze haar steun aan hem betuigde.¹⁴⁹ Hij was de man waarvoor Henriette al in 1905 bewondering geuit had, omdat hij toen al sympathiseerde met het socialisme.¹⁵⁰ Ook was hij tijdens de Eerste Wereldoorlog, net als Henriette, het internationalisme trouw gebleven. Henriette voelde zich dus al heel lang verwant met Gorki. Het was een verademing voor haar dat ook hij had laten blijken moeite te hebben met het harde optreden van de bolsjewiki tegen de bourgeoisie, waardoor het menselijke soms verdwenen leek te zijn. Toch steunde Gorki gelukkig het Sovjet-bewind, met name omdat hij veel verwachtte van het opvijzelen van het geestelijke peil van de bevolking door middel van onderwijs en het bereikbaar maken van kunst en cultuur. Dit was ook voor Henriette een belangrijke drijfveer om het Sovjet-bewind te steunen. Regelmatig herhaalt ze in haar geschriften dat het er bij een revolutie niet alleen om gaat de economische en sociale omstandigheden in een land te veranderen, maar dat voor een werkelijke revolutie ook een geestelijke ommekeer van de bevolking noodzakelijk is.¹⁵¹ Naast de steun van Maxim Gorki voor het Sovjet-bewind, was Henriette ook enorm enthousiast over de bekerings van de Russische anarchist V. Kibaltsjij (pseudoniem: Victor Serge) en J. Maïsky, de oud-minister van arbeid tijdens de regering van Kerenski en oud-lid van de Russische tegenregering, tot het communisme in 1921. Hiervan deed ze uitgebreid verslag in *De Nieuwe Tijd*.¹⁵² Ondanks kritiek gaven ook zij er nu blijk van niet om het communisme heen te kunnen. Het was ook voor hen een keuze voor het communisme (=gelukkige toekomst) of voor het imperialisme (=de ondergang, terug naar het Tsarisme), en de keuze was duidelijk.

In scherp contrast met het grote enthousiasme van Henriette voor kritische geestverwanten, die toch Sovjet-Rusland steunden, stond de enorme felheid van haar tegen 'geestverwanten' die naar haar smaak te kritisch tegenover Sovjet-Rusland stonden en zelfs soms weigerden dit land nog langer te steunen. Zo verdedigde Henriette in een reeks artikelen in *De Nieuwe Amsterdammer*¹⁵³ de programrede van Lenin van 28 juli 1918, waarin hij de verdere disciplineren van de bevolking en het aantrekken van burgerlijke specialisten aankondigde, tegen aanvallen van Russische intellectuelen, mensjewiki en socialisten-revolutionairen. En als Henriette in 1919 verneemt dat de Oostenrijkse revolutionaire socialist Friedrich Adler het

¹⁴⁹ H. Roland Holst, 'Open brief aan Maxim Gorki', *De Nieuwe Tijd* 23 (september 1918) 409-417; H. Roland Holst, 'Open brief aan Maxim Gorki', bijlage bij *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nr. 199, 19 oktober 1918).

¹⁵⁰ Zie § 1.2.

¹⁵¹ Zie bijvoorbeeld: Henriette Roland Holst van der Schalk, *De revolutionaire massa-actie* (Rotterdam 1918) 206-207; H.R.H., 'Rantsoeneering en gelijkheid', *De Tribune* 11 (nr. 274, 26 augustus 1918); Schaap, *Het leed der mensheid*, 91-92.

¹⁵² H. Roland Holst, 'Twee getuigenissen van bekeerden', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 112-120.

¹⁵³ H. Roland Holst, 'Bolschewiki en anti-Bolschewiki (I-V)', *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nrs. 185-189, 13, 20 en 27 juli, 3 en 10 augustus 1918).

Russische communisme vaarwel heeft gezegd, schrijft ze een lang gedicht 'Aan Friedrich Adler'¹⁵⁴, dat in 1923 in de bundel *Tusschen twee werelden* gepubliceerd zou worden, waarin ze 'komt worstelen om zijn ziel'¹⁵⁵. Henriette is duidelijk ernstig geraakt door de kritiek van Friedrich Adler - 'mijn broeder, gij die zijt van mijn geslacht'¹⁵⁶ - op Sovjet-Rusland:

...ik voel

een aanklacht op mij toevliege' als een pijl
 "geweld zijn uw wegen, gij communisten",
 ik voel de punt mij doordringen in het hart,
 en een snerpende pijn doorschokt mijn wezen.¹⁵⁷

En al moet Henriette toegeven: 'al is mijn dag menigmaal zwaar van innerlijken strijd'¹⁵⁸, toch kan zij zelf het communisme niet vaarwel zeggen. Het geweld van de communisten is immers totaal anders dan dat van het kapitalisme:

't Geweld der arbeiders is als een kleine
 feil op een schoon en liefelijk gelaat,
 dat zijn schoonheid een weinig slechts verduistert,
 haar aantast niet. 't Geweld der heeren is
 een aangezicht wanstaltig en wanschapen
 of duivels 't schiepen in wreedaardig spel.
 ... 't Geweld der communisten wil den grond
 bereiden, om daarop te plante' een boom
 wiens vrucht eens voeden zal de gansche menschheid
 met blijheid en met kracht; het wil beveiligen
 voor vijand'ge winden den jongen stam.
 't Geweld der heeren slaat verwoestend neer
 wat nu aan reedlijk willen leeft, aan liefde
 en hoop, aan zelfbewuste, fiere kracht;
 het vernietigt de kiem van betre dagen,
 het tast de hoogste openbaring
 van het Allevē' op aarde aan.¹⁵⁹

Voor Henriette is er dan ook maar één keuze mogelijk, namelijk de keuze voor het communisme:

.."o veel beter een zwakke ster,
 klein flikkerlichtje aan den wijden hemel

¹⁵⁴ Roland Holst [1923], *Tusschen twee werelden*, 35-46.

¹⁵⁵ Ibidem, 35.

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ Ibidem, 40.

¹⁵⁸ Ibidem, 37.

¹⁵⁹ Ibidem, 41.

van Communisme, dagend menschenheil,
dan een zon aan het zwerk dier oude wereld
bloedig neigend ten bloedige' ondergang"...¹⁶⁰

want

Het nieuwe leve' is als elke geboorte
een ding van bloed en smart; onrein is alles
wat wordt gebore'; onrein van bloed en drek
besmeurd, komt het Communisme ter wereld,
maar dit onrein ding draagt de hoop der wereld
en het draagt haar alleen. --¹⁶¹

Dat Friedrich Adler dit kennelijk niet langer meer in wil zien, doet Henriette pijn en aan het einde van het gedicht moet ze dan ook wel verzuchten: '...met u sterft een stuk van mijn eigen ziel.'¹⁶² Vergelijkbaar met deze worsteling om de ziel van Friedrich Adler is het debat dat in 1921 gevoerd wordt tussen Henriette Roland Holst en de juriste en anarchiste Clara Wichmann in de *Vrije Communist* (Orgaan van de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten) en *De Nieuwe Tijd*.¹⁶³ Ook hier gaat het over hoe ver te gaan met kritiek op Sovjet-Rusland. In een artikel over de bekering van twee voormalige Russische tegenstanders van het Sovjet-bewind tot het communisme had Henriette felle kritiek geleverd op diegenen die Sovjet-Rusland vaarwel zeiden uit naam van het pacifisme: zij die de bloedige politiek sterk veroordeelden en die de bureaucratisering en centralisering van het Sovjet-bewind niet zagen zitten. Wichmann voelde zich door deze aanval aangesproken, al behoorde zij volgens Henriette niet tot de categorie critici die zij bedoeld had. Wichmann had namelijk niet haar steun voor Sovjet-Rusland ingetrokken. Ze vond echter dat Henriette te gemakkelijk het communistisch geweld goedkeurde met uitspraken zoals:

Het kleinere kwaad moet aanvaard worden ter wille van het grootere goed, en voor wie overtuigd is, gelijk wij, dat dit laatste thans over de geheele wereld is: de vernietiging van het verwordende kapitalistische stelsel door de arbeidende massaas, en de oriëntering der maatschappij, over het socialisme heen, naar het communisme, voor dien kan er geen schaduw van twijfel bestaan of alle leed en alle kwaad die de revolutie meebrengen, zijn ver te verkiezen boven het leed en het kwaad, voortvloeiend uit haar ontstentenis of haar ondergang.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Ibidem, 37.

¹⁶¹ Ibidem, 43.

¹⁶² Ibidem, 46.

¹⁶³ H. Roland Holst, 'Twee getuigenissen van bekeerden', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 112-120; Clara Wichmann, 'Naar aanleiding van onze erbarmelijke gezindheid', *De Vrije Communist* 2 (nr. 9, maart 1921); 'Brief van Mevr. Roland Holst naar aanleiding van het artikel "Onze erbarmelijke gezindheid"', *De Vrije Communist* 2 (nr. 10, april 1921); H. Roland Holst, 'De geest en het zwaard. Antwoord aan Clara Wichmann', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 213-221; C. Wichmann, 'Antwoord aan Mevrouw Roland Holst', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 287-297.

¹⁶⁴ H. Roland Holst, 'De geest en het zwaard. Antwoord aan Clara Wichmann', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 213-221, aldaar 220-221.

Clara Wichmann sloeg waarschijnlijk de plank niet ver mis toen ze doorgrondde waarom Henriette Roland Holst de kritiek van haar geestverwanten zo moeilijk kon hebben:

En wanneer ik nu ook over Uw onderbewustzijn een vermoeden mag uiten, dat ik al van Uw eerste artikel af heb gehad doch toen nog niet heb willen neerschrijven, en dat ik nu wèl neerschrijf omdat¹⁶⁵ het m.i. meer dan zuiver-persoonlijk betekenissen heeft dan is het dit: dat het geen toeval is, dat de scherpste aanval tegen de tegenstanders van geweld en dwang uitgaat van ééne, die nabij hen gestaan heeft; en die dus een deel van zichzelf in hen bestrijdt en dóór hen te bestrijden de zekerheid van den anderen kant van haar zelf versterkt.¹⁶⁶

Henriette wist dat er veel dingen in Sovjet-Rusland gebeurden die niet strookten met haar ideaal, maar ze kon vanwege haar (marxistische) geloof Sovjet-Rusland (nog) niet opgeven. De Sovjet-republiek Rusland was onlosmakelijk verbonden met haar geloof in een betere wereld die aan het ontstaan was, een wereld vol liefde en gemeenschapszin, een wereld zonder dwang en geweld, een wereld waarin ieder recht zou hebben op schoonheid en kunst, een wereld waarin misschien nog wel verdriet zou bestaan, maar niet op zo'n afschuwelijk lage en minne wijze als onder het kapitalisme. Als Henriette Sovjet-Rusland op zou geven, dan zou voor haar alles instorten. Dat zou namelijk betekenen dat men voortaan zou moeten berusten in het kapitalisme, en dat kon ze niet verdragen. Ze geloofde nog steeds in het marxisme en de bolsjewiki waren toch marxisten, in Rusland gebeurde toch wat Marx voorspeld had! Ze zag Marx ook nu nog als een 'geestelijken reus, wiens onvergelykelijk genie zijn stempel drukt op het geheele tijdperk van den proletarischen klassenstrijd en wiens maatschappij-leer de revolutionaire voormannen van onze dagen ten sterken steun kunnen zijn, niet enkel om de gebeurtenissen te voorzien, maar ook om de ontwikkeling dier gebeurtenissen, voorzoover dat mogelijk is, te bespoedigen en te leiden'¹⁶⁷, ondanks het feit dat ze - zoals we eerder gezien hebben - niet meer geloofde in de totale afhankelijkheid van de historische ontwikkeling van de sociaal-economische omstandigheden.¹⁶⁸ Deze was ook afhankelijk van de toestand van de geest: 'Als revolutionaire marxisten zijn wij overtuigd, dat inzicht en wil in bepaalde momenten in het wereldgebeuren zelfstandig kunnen ingrijpen, al zijn hun werkingen in het algemeen gebonden aan historische, economische en politieke factoren. Wil en inzicht moeten de omstandigheden thans vooruitjelen, zij moeten het wonder helpen volbrengen van de kapitalistische maatschappij te herscheppen in de socialistische.'¹⁶⁹ Uit een lange brief van 29 november 1920 aan vriend en historicus Johan Huizinga, waarin Henriette haar levensbeschouwing aan hem verduidelijkt en die met de zijne vergelijkt, kunnen we opmaken hoe belangrijk het geloof van Henriette in de vooruitgang, in een betere wereld, voor haar was:

¹⁶⁵ In het originele artikel staat 'lmdat' in plaats van 'omdat'.

¹⁶⁶ Wichmann, 'Antwoord aan Mevrouw Roland Holst', 296.

¹⁶⁷ H. Roland Holst, 'Trotzky als geschiedschrijver der russische revolutie', *De Nieuwe Tijd* 23 (1918) 523-532, aldaar 523.

¹⁶⁸ Zie § 2.1.

¹⁶⁹ Schaap, *Het leed der mensheid*, 90 (citaat uit: Roland Holst [1918], *De strijdmiddelen der sociale revolutie*).

... En ik begrijp niet, dat je daar iets anders mee kunt bedoelen als dat ook in jou dat geloof leeft, boven alle redeneering uit, aan een opwaartsche gang van de menschheid, al weten wij niet waartoe, aan een kracht en een drang, die in haar geplant is en die zij moet volgen. Dit is voor mij het geloof waar ik niet buiten kan en het leven zou voor mij geen zin hebben, zoo het mij ontviel.¹⁷⁰

Psychologisch gezien was het voor Henriette Roland Holst in deze periode dus van groot belang dat Sovjet-Rusland stand zou houden. Dan was er nog hoop op een betere toekomst. Als Sovjet-Rusland verloren zou gaan, dan was alles voor haar verloren. Voor Henriette was het daarom noodzakelijk alles wat Sovjet-Rusland ondernam te steunen, ook al is dikwijls haar teleurstelling daarover duidelijk te proeven. Volgens de marxistische theorie verkeerde Sovjet-Rusland echter pas in de fase van 'de dictatuur van het proletariaat'. De hoop hoefde dus nog niet opgegeven te worden. Het ideaal hoefde nog niet bereikt te zijn.

3.3 Nederland en het communisme (1917-1921)

angst voor het communisme

De gevestigde orde in Nederland was niet erg blij met het nieuwe regime dat na de Oktoberrevolutie in Rusland aan de macht kwam. Men verwachtte echter dat de regering der bolsjewiki niet lang stand zou houden. Dat bleek tegen te vallen. Aanvankelijk kon men overigens nog wel enige waardering opbrengen voor het vredesstreven van de nieuwe bewindhebbers, maar na de annulering van de staatsschulden, die door de voormalige tsaristische en burgerlijke regeringen gemaakt waren, verdween elk vleugje sympathie als sneeuw voor de zon. Nederland voelde zich zwaar getroffen.¹⁷¹

Ondanks het feit dat Nederland in de Eerste Wereldoorlog een neutrale positie innam, kreeg de houding van Nederland ten aanzien van Sovjet-Rusland al snel een vijandig karakter. Zo kon het Russische consulaat in Nederland, dat vreemd genoeg bleef bestaan uit vertegenwoordigers van de voormalige regimes, in de zomer van 1918 ongehinderd sterke pressie uitoefenen op uit Duitse krijgsgevangenschap naar Nederland gevluchte Russen om samen met de Entente tegen het Sovjet-bewind te vechten en werden degenen die aan deze oproep geen gehoor gaven als 'revolutionaire' vluchtelingen door de Nederlandse regering geïnterneerd! Henriette Roland Holst en Willem van Ravesteyn waren zeer begaan met het lot van deze geïnterneerden en onderhielden contacten met hen. In 1919 kon een deel van deze vluchtelingen met behulp van geld dat David Wijnkoop speciaal voor dit doel vanuit Moskou gekregen had, naar Rusland terugkeren. De laatste vluchtelingen werden in 1920 omgeruild voor Nederlanders die zich nog in Rusland bevonden en wilden remigreren.¹⁷²

¹⁷⁰ Huizinga, *Briefwisseling I*, doc.nr. 317: brief van Henriette Roland Holst aan Johan Huizinga, 29 november 1920.

¹⁷¹ Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 125, 129-130; Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 53-56, 62-66.

¹⁷² Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 11, 46; Huizinga, *Briefwisseling I*, doc.nr. 219: brief van Henriette Roland Holst aan Johan Huizinga, 13 augustus 1918; H.R.H., 'Daden van willekeur en onrecht', *De Tribune* 11 (nr. 250, 27 juli 1918); H.R.H., 'Een komplot tegen de Russische vluchtelingen in Nederland', *De Tribune* 11 (nr. 265, 15 augustus 1918).

Nog in 1918 werden de diplomatieke contacten met Sovjet-Rusland verbroken. In september van dat jaar had zich bij het Nederlandse consulaat in Moskou een delegatie onder leiding van de al eerder genoemde Friedrich Rosin¹⁷³ aangemeld als het nieuwe gezantschap van Rusland voor Nederland. Pas na dreiging met geweld wist de delegatie aldaar de vereiste reisdocumenten te bemachtigen. Nederland liet hen uiteindelijk niet toe. In plaats daarvan werd ambassadeur Oudendijk in november naar Nederland teruggedroepen. Men weigerde nu definitief de nieuwe Sovjet-Republiek te erkennen. Tot 1942 zouden de diplomatieke contacten tussen Nederland en Rusland verbroken blijven.¹⁷⁴

Vooraf door de revolutionaire situatie in het buurland Duitsland, in het najaar van 1918, ontstond er grote angst voor het communisme bij de Nederlandse gezagsdragers. Gevreest werd dat de Duitse revolutie naar Nederland zou overslaan. De schrik sloeg hen om het hart, toen de SDAP-er Troelstra de arbeiders opriep de macht in handen te nemen. Eerder waren er al soldatenopstanden op de Veluwe uitgebroken en in Amsterdam werd door radicaal-linkse groeperingen onder leiding van David Wijnkoop, Henriette Roland Holst en Ferdinand Domela Nieuwenhuis heftig gedemonstreerd. Zij eisten steun aan Sovjet-Rusland en erkenning van de delegatie-Rosin en riepen op tot het vormen van de 'Sovjet van Amsterdam' en de verbroedering tussen arbeiders en soldaten. Alle revolutiepogingen liepen echter op niets uit: Troelstra moest zijn 'vergissing' toegeven en de demonstraties in Amsterdam werden met geweld de kop ingedrukt. Daarbij vielen zelfs doden! Op een tegendemonstratie op het Malieveld in Den Haag bleek uiteindelijk dat de aanhang voor Koningin Wilhelmina en haar constitutionele monarchie nog steeds zeer groot was.¹⁷⁵

In de jaren volgend op de revolutiepogingen van 1918 werd de communistenangst groter. In de burgerlijke pers werd regelmatig druk gespeculeerd over de enorme geldelijke steun die de Nederlandse communistische partij en andere linkse organisaties vanuit Moskou zouden krijgen om hun acties te kunnen financieren. Ook deden verhalen de ronde dat de Russen langs slinkse wegen propaganda probeerden te verspreiden en dat Nederland het verbindingscentrum was om via de Sovjet-ambassade in Berlijn geld naar Engeland door te sluisen.¹⁷⁶ De verhalen over financiering van de Nederlandse communisten waren trouwens niet helemaal uit de lucht gegrepen. De Nederlandse communist en ingenieur Sebald Rutgers, die op een leidinggevende post deelnam aan de industrialisatie van Siberië, en later zijn vrouw Barta hebben respectievelijk in 1919 en 1920 juwelen uit Rusland meegebracht. De juwelensmokkel van Barta Rutgers werd door de Duits/Nederlandse grenscontrole ontdekt. De burgerlijke pers was over de smokkel hevig verontwaardigd. Het ging immers om goederen die de voormalige bezitters hardhandig ontnomen waren.¹⁷⁷ Henriette Roland Holst schreef over het voorval

¹⁷³ Zie § 2.2.

¹⁷⁴ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 45; H.R.H., 'De internationale situatie (II)', *De Tribune* 12 (nr. 51, 28 november 1918).

¹⁷⁵ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 11; H.R.H., 'De internationale situatie (II)', *De Tribune* 12 (nr. 51, 28 november 1918); Baruch, Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij*, 32-33; Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 129-130.

¹⁷⁶ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 56; De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 34.

¹⁷⁷ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 11; Pannekoek, *Herinneringen*, 197.

rondom Barta Rutgers het artikel 'Parels en Diamanten' in *De Nieuwe Tijd*.¹⁷⁸ Henriette had er geen moeite mee dat mevrouw Rutgers de juwelen had meegenomen. De bezittende klasse in Rusland moest onteigend worden en al haar zogenaamde eigendommen waren door uitbuiting van het volk verkregen en behoorden dus eigenlijk dat volk toe. Henriette stond niet afwijzend tegenover financiële steun van Moskou aan communistische activiteiten in andere landen. Het mocht echter wat haar betreft om niet meer dan bescheiden steun gaan. Het grootste deel van de financiën van een partij zou door de eigen leden opgebracht moeten worden. Dat versterkte de houding van offervaardigheid en deze mentaliteit zou uiteindelijk ook nodig zijn om het doel waarnaar men streefde, de revolutie, te bereiken. Als er te veel financiële steun van buitenaf zou zijn, zou dit tot demoralisatie leiden. Henriette was er bang voor dat veel geld als middel zou dienen 'in de handen van enkele personen om groote macht uit te oefenen, iedere hun onwelgevallige mening van strijdmakkers te onderdrukken, nijd en afgunst bij anderen te wekken'¹⁷⁹. Uiteindelijk zou dat er toe leiden dat door tweedracht en corruptie de beweging uiteen zou spatten. Het was volgens Henriette dan ook maar goed dat de verhalen over de 'Russische miljoenen' vanuit Moskou voor het grootste deel tot het rijk der fabelen behoorden. Want uiteindelijk zou de revolutie niet door het blinken van veel geld, maar eerder door zedelijke uitstraling vanuit Moskou tot stand moeten komen.

Nederlands communisme en de Komintern

Op het partijcongres van november 1918 verklaarde de SDP - de partij waarvan Henriette Roland Holst sinds 1916 lid was - zich officieel solidair met de bolsjewiki in Rusland. In navolging van hen noemde de SDP zich voortaan niet meer 'sociaal-democratisch' - deze term bleef voortaan voorbehouden aan 'sociaal-verraders' als de SDAP - maar 'communistisch'. De partij heette van nu af aan Communistische Partij in Nederland (CPN). Overigens zou later deze naam veranderd worden in Communistische Partij Holland (CPH), aangezien op internationale congressen meer bekendheid bestond met de naam 'Holland'. Ook in andere landen werden 'communistische' partijen gevormd.¹⁸⁰

Op internationaal niveau bleef de ISK, de commissie die in 1915 in Zimmerwald was opgericht om het nauwelijks meer functionerende Internationale Socialistische Bureau van de Tweede Internationale voorlopig te vervangen, na de Oktoberrevolutie gewoon voortbestaan. Deze commissie gedroeg zich vanaf het begin als verdediger van het nieuwe bewind in Rusland. In maart 1919, na een resolutie ingediend door de Zwitser Platten en ondertekend door Rakovsky, Lenin, Zinovjev en Trotski, werd de 'Zimmerwalder Beweging' en daarmee de ISK officieel opgeheven. In dezelfde maand werd in Moskou de Derde of Communistische Internationale (Komintern) opgericht als vervanger van de Tweede Internationale, waarvan de ondeugdelijkheid volgens de communisten bij het uitbreken van de Wereldoorlog in augustus 1914 duidelijk

¹⁷⁸ H. Roland Holst, 'Parels en diamanten', *De Nieuwe Tijd* 25 (1920) 129-135.

¹⁷⁹ H. Roland Holst, 'Parels en diamanten', *De Nieuwe Tijd* 25 (1920) 129-135, aldaar 133. In het origineel staat 'amderen' in plaats van 'anderen'.

¹⁸⁰ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 31-32, 34.

gebleken was. De nieuwe Internationale zou alleen de 'werkelijk revolutionaire' partijen gaan verenigen. In april 1919 sloot de CPN zich officieel bij de Komintern aan.¹⁸¹

Reeds in december 1917 hadden de bolsjewiki contact gezocht met hun Nederlandse geestverwanten en hen verzocht om als informatiebron te fungeren in verband met de activiteiten van revolutionaire socialistten in West-Europa.¹⁸² In 1919 werd vanuit de pas opgerichte Komintern de band tussen de bolsjewiki en de Nederlandse communisten nog versterkt. De Executieve van de Komintern (EKKI) wilde graag dat er in Amsterdam een 'West-Europeesch Bureau' gevestigd zou worden, dat zou moeten gaan functioneren als een subbureau van de Komintern voor West-Europa en Noord-Amerika. De bedoeling was dat men vanuit Amsterdam contacten zou leggen tussen de verschillende communistische partijen in West-Europa en Noord-Amerika en dat men een internationale conferentie zou gaan organiseren. Om het Bureau tot stand te brengen werd Sebald Rutgers, de enige Nederlander die het oprichtingscongres van de Komintern had bijgewoond, vergezeld van eerdergenoemde juwelen, terug naar Nederland gestuurd. Hij had van het EKKI de opdracht gekregen om David Wijnkoop, Willem van Ravesteyn, Henriette Roland Holst, Herman Gorter en Anton Pannekoek aan te zoeken om deel te gaan uitmaken van het uitvoerende comité van het West-Europeesch Bureau. Wijnkoop en Van Ravesteyn weigerden echter zitting te nemen in dit comité als Gorter en Pannekoek, de linkse oppositionelen binnen de partij, daar ook deel uit van zouden maken. Deze laatsten waren volgens hen veel te radicaal en ook Henriette Roland Holst was naar hun idee geen betrouwbare factor. Zij zou bij geschillen wel eens met de 'radicalen' mee kunnen stemmen.¹⁸³ Al vanaf de Februarirevolutie bestonden er trouwens grote meningsverschillen tussen Wijnkoop en Van Ravesteyn enerzijds en Pannekoek en Gorter anderzijds. Deze meningsverschillen hadden vooral te maken met de pro-Entente houding van Wijnkoop en Van Ravesteyn in de Eerste Wereldoorlog, die zo ver ging dat zij ook nog na de Oktoberrevolutie gepleit hadden voor een voortzetting van de oorlog van Rusland tegen Duitsland. Pannekoek en Gorter hadden hen daarom van opportunisme beschuldigd. Zij vonden net als Lenin en Trotski, dat het er niet om ging Duitsland te verslaan, doch de wereldrevolutie tot stand te brengen. Ook hadden ze weinig begrip voor de samenwerking van de SDP met de Bond van Christen-Socialisten.¹⁸⁴ Vanwege de onderlinge meningsverschillen bleek het niet mogelijk het door de Komintern beoogde uitvoerende comité tot stand te brengen. Uiteindelijk wist Sebald Rutgers eind 1919 toch het West-Europeesch Bureau op te richten, zij het met een uitgedund uitvoerend comité, bestaande uit Henriette Roland Holst, David Wijnkoop en Sebald Rutgers zelf.¹⁸⁵ Toch speelden volgens Anton Pannekoek in zijn *Herinneringen* op de achtergrond ook Gorter en hijzelf bij het Bureau een rol. Met name de formuleringen voor allerlei geschriften en stellingen voor de door het West-Europeesch Bureau in Amsterdam georganiseerde 'geheime' conferentie

¹⁸¹ Nation, *The Zimmerwald Left*, 254-255, 274, 288; De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 32.

¹⁸² Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 141.

¹⁸³ Pannekoek, *Herinneringen*, 196-197; Van Ravesteyn, *Wording van het communisme in Nederland*, 206.

¹⁸⁴ Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 46, 91-92, 95, 104-105, 153, 174; Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 68.

¹⁸⁵ Van Ravesteyn, *Wording van het communisme in Nederland*, 206.

van februari 1920, waarbij verschillende Europese communistische leiders elkaar ontmoetten, zouden sterk door hemzelf, Gorter en Henriette Roland Holst beïnvloed zijn.¹⁸⁶ Na deze conferentie heeft het West-Europeesch Bureau niet lang meer bestaan. In april 1920 werd het door het EKKI plotseling opgeheven.¹⁸⁷ Dit had waarschijnlijk alles te maken met steeds groter wordende meningsverschillen binnen de communistische beweging over de te voeren tactiek ten aanzien van het parlementarisme en de vakbeweging.

Eind 1919 was naast het West-Europeesch Bureau in Berlijn het West-Europeesch Sekretariaat opgericht. Hierin speelden Karl Radek en de Duitse communist Paul Levi een grote rol. Levi en Radek waren fervente voorstanders van het standpunt dat communisten juist in 'burgerlijke' parlementen en in 'reformistische' vakbonden werkzaam zouden moeten zijn en daar 'communistische cellen' zouden moeten vormen om zoveel mogelijk steun voor het communisme te verwerven en zo ook Sovjet-Rusland te kunnen steunen. Het West-Europeesch Bureau was het daar niet mee eens, daar wees men juist al het 'burgerlijke' af. Er ontstond daarom een grote rivaliteit tussen het West-Europeesch Bureau en het West-Europeesch Sekretariaat, waarbij Paul Levi weigerde geld dat Sebald Rutgers in Duitsland achtergelaten had en dat bedoeld was voor het West-Europeesch Bureau, ter beschikking te stellen.¹⁸⁸ In 1920 werd er bij het West-Europeesch Sekretariaat een brochure van Lenin uitgegeven, *Der 'Radikalismus', die Kinderkrankheit des Kommunismus*, waardoor de meningsverschillen over de te voeren tactiek op de spits gedreven werden.¹⁸⁹ Lenin viel in dit boekje de radicale stromingen in de West-Europese communistische partijen aan die principieel gekant waren tegen elke werkzaamheid van communisten in 'burgerlijke' volksvertegenwoordigingen en 'reformistische' vakbonden. Hierbij werden met name ook de Hollandse 'linksen', zoals Gorter en Pannekoek, aangepakt. Ook de radicale stellingen die het West-Europeesch Bureau ten aanzien van parlementarisme en vakbeweging had ingenomen, eveneens door Pannekoek en Gorter beïnvloed, werden door Lenin hevig gekritiseerd. Lenin noemde het principieel afwijzen van elk compromis met de klassevijand 'kinderachtig'. Als reactie op deze brochure schreef Herman Gorter een *Offener Brief an den Genossen Lenin*, waarin hij Lenin verweet zich te mengen in de tactiek van de Westeuropese partijen, zonder de verhoudingen in West-Europa goed te kennen. Volgens Gorter projecteerde Lenin slechts de Russische situatie op het Westen, maar vergat hij dat de situatie in West-Europa wezenlijk van Rusland verschilde en dus ook een eigen tactiek vereiste. Ook Pannekoek viel Lenin aan. Volgens Pannekoek was Sovjet-Rusland ten prooi gevallen aan 'opportunisme': men liet de belangen van de Sovjet-staat prevaleren boven het oorspronkelijke doel van de internationale omwenteling. Door het samenwerken van communisten en 'burgerlijken' zou er misschien goodwill gekweekt kunnen worden ten aanzien van de Sovjet-Republiek, maar de wereldrevolutie zou men dan kunnen vergeten. Het communisme zou er immers door verwateren. Gorter en Pannekoek waren het dus met Lenin zeer oneens. Beiden waren sterk gekant tegen elke vorm van werken in vakbewegingen, zelfs in

¹⁸⁶ Pannekoek, *Herinneringen*, 197-198.

¹⁸⁷ *Ibidem*, 343-344.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 199-201, 344.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 344.

radicale vakbewegingen. Ook waren zij tegen deelname aan parlementaire verkiezingen. Communistische groeperingen moesten zo zuiver mogelijk gehouden worden.¹⁹⁰

Op het tweede congres van de Komintern in de zomer van 1920 werden de standpunten van Lenin, Levi en Radek met kracht bevestigd. Op het congres werden '21 voorwaarden' vastgesteld waaraan partijen zouden hebben te voldoen bij toetreding tot de Komintern. De nadruk lag hierbij voornamelijk op centralisme en 'ijzeren discipline'. Partijen zouden zich geheel aan Moskou moeten onderwerpen, waardoor een eigen tactiek per land uitgesloten werd. Verder zou binnen de verschillende partijen de partijleiding het totaal voor het zeggen hebben, wat het spontane initiatief naar de achtergrond drukte en elke interne kritiek uitsloot. Ook werd bepaald dat er binnen de vakorganisaties inderdaad 'communistische cellen' gevormd zouden moeten worden en dat men in de parlementen zoveel mogelijk steun zou moeten proberen te verwerven. Namens de partijleiding van de CPH was David Wijnkoop op dit tweede congres van de Komintern aanwezig. Hij had duidelijk moeite met wat er besloten werd. Zo had Wijnkoop zijn bedenkingen tegen het werken in reactionaire vakbonden en ook de onderhandelingen met bijvoorbeeld de niet-communistische Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands (USPD) stuitten hem tegen de borst. Wijnkoop zou er ook voor gepleit hebben om de zetel van het EKKI niet in Rusland, maar in Italië of Noorwegen te vestigen, kennelijk omdat hij bang was voor al te veel Russische invloed. Toch hechtte Wijnkoop er veel waarde aan om niet tot de stroming van Gorter en Pannekoek gerekend te worden. Ondanks al zijn bedenkingen werden uiteindelijk alle besluiten van het congres door hem namens de partijleiding van de CPH aanvaard.¹⁹¹

Henriette Roland Holst en de communistische beweging

Eind 1917 omschreef Henriette Roland Holst in een brief aan Henk Sneevliet de (toen nog) SDP als 'een afschuwelijk troepje kibbelende sektaristen', waarmee het 'alleen uit te houden [is] voor mensen die óf van nature zich tevreden voelen in kleinen strijd en negatieve kritiek, óf de eigenlijke sfeer van hun werk en hun denken buiten de hollandsche misère hebben'¹⁹². Haar ervaringen met de Nederlandse arbeidersbeweging zouden de komende jaren niet anders zijn. Gelukkig was het werk voor het West-Europeesch Bureau haar op het lijf geschreven. Voor dit bureau woonde ze congressen in Frankrijk en Duitsland bij om de internationale contacten

¹⁹⁰ Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 105; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 180-181; Pannekoek, *Herinneringen*, 200-202, 345; Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk. De bolsjewistische catastrofe: een nieuwe kans voor het socialisme* (Amsterdam 1990) 31-39; Ronald Havenaar, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt* (Amsterdam 1990) 22; Marcel van der Linden, *Het westers marxisme en de Sovjetunie. Hoofdpijnen van structurele maatschappijkritiek (1917-1985)* (Amsterdam 1989) 40-44.

¹⁹¹ Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 69-70; Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, 32; Albert Mellink, 'Wijnkoop als figuur van de Nederlandse arbeidersbeweging', in: Mies Campfens, Margreet Schrevel en Fritjof Tichelman ed., *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1985) 140-157, aldaar 149; Elsbeth Etty, 'Ik erken geen trouw in 't slechte' - Henriëtte Roland Holst als dissidente', *Socialisme en Democratie* 42 (1985) 189-195, aldaar 194.

¹⁹² *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 20: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 22 en 23 december 1917.

tussen communisten in West-Europa te bevorderen.¹⁹³ Verder werkte ze vanaf oktober 1919 mee aan *Die Kommunistische Internationale*, het tijdschrift van het Uitvoerende Comité van de Komintern (EKKI). Voor Henriette was het van groot belang dat de wereldrevolutie tot stand zou komen. De enige keer dat zij hoop had dat de Nederlandse arbeidersbeweging zou uitstijgen boven de kleinheid van de Nederlandse situatie was in november 1918, toen ze meende dat de wereldrevolutie ook in ons land gestalte kreeg. Maar al snel raakte ze hevig verbitterd. In plaats van de verwachte verbroedering tussen soldaten en arbeiders werd er door de militairen op de arbeiders geschoten en vielen er doden en gewonden.¹⁹⁴ Vlak daarna verzuchtte ze:

Het was alles als een wonderlijke vrijheidsdroom in ons kil nuchter landje, in onze arbeiderswereld, doorvreten van twisten, principieele en klein-persoonlijke, - als een droom van licht, eenheid, macht en dat allerheerlijkste: het opgaan van den eenling in de makkerschap, in het groote geheel.¹⁹⁵

Door deze droom gedreven liet Henriette zich niet ontmoedigen en probeerde ze ook in Nederland zoveel mogelijk steun te krijgen voor het communisme. Ze hield veel lezingen over Rusland en ze riep voortdurend op tot internationale klassenstrijd en massa-actie.

Henriette was vlak na de Oktoberrevolutie zeer verheugd te kunnen constateren dat veel Nederlandse intellectuelen en kunstenaars zich aangesproken voelden door wat er in Rusland gebeurd was. De meesten van hen waren volgens haar tot dan toe eenvoudig anti-Duits geweest en hadden daarom altijd het militarisme van de Entente gesteund. Maar door de Russische revolutie was er voor hen een nieuw perspectief ontstaan: door het socialisme, de klassenstrijd, zou het Duitse militarisme verslagen kunnen worden en dan zou er waarachtige en duurzame vrede ontstaan.¹⁹⁶ In de jaren na de Oktoberrevolutie was de aandacht van Henriette zeer sterk op het winnen van de steun van intellectuelen en kunstenaars gericht. Zo publiceerde ze in 1918 regelmatig artikelen in het 'burgerlijk-democratische' tijdschrift *De Nieuwe Amsterdammer* (dit blad werd ook wel 'De Nieuwe Groene' genoemd¹⁹⁷), dat volgens Henriette 'door een frissche en objectieve kijk op de internationale ontwikkeling'¹⁹⁸ uitmuntte. Verder onderhield ze contacten met de 'Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen', een organisatie die zich bezighield met het verdiepen van de kennis van het socialisme en het voorbereiden van de omwenteling van de maatschappij, die men spoedig verwachtte.¹⁹⁹ Ook hield ze lezingen voor

¹⁹³ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 184-186.

¹⁹⁴ Ibidem, 172-173.

¹⁹⁵ H.R.H., 'Een terugblik', *De Voorbode* 2 (nr. 3, 1918).

¹⁹⁶ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 20: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 22-23 december 1917, met een naschrift van Richard Roland Holst; Henriette Roland Holst, "'Demain" en zijn redakteur Henri Guilbeaux', *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nr. 161, 26 januari 1918).

¹⁹⁷ Opmerker, 'Op glibberige paden', *De Tribune* 11 (nr. 115, 14 februari 1918); 'Mevrouw Holst spreekt voor de studenten', *De Tribune* 12 (nr. 104, 1 februari 1919).

¹⁹⁸ H.R.H., 'De internationale situatie (II)', *De Tribune* 12 (nr. 51, 28 november 1918).

¹⁹⁹ De 'Bond voor Revolutionair-Socialistische Intellectueelen' heeft ook andere namen gehad: 'Studievereeniging voor Socialisme' en 'Vereeniging tot bestudeering van Socialistische Vraagstukken', zie: Mies Campfens, *De*

studenten en schreef ze een keer in *Wendingen*²⁰⁰, een tijdschrift voor architectuur. Toen overigens bleek dat de wereldrevolutie niet zo dichtbij was als aanvankelijk gehoopt, werd de steun van intellectuelen en kunstenaars voor Sovjet-Rusland steeds minder.

Binnen haar eigen partij was niet iedereen zo enthousiast over de gerichtheid van Henriette Roland Holst op 'burgerlijke' intellectuelen. Na een artikel van haar op 26 januari 1918 in *De Nieuwe Amsterdammer*²⁰¹ waarin ze zich zeer positief uitliet over het internationale revolutionair-socialistische tijdschrift *Demain* - daarin schreven niet alleen communisten als Lenin, Trotski, Radek en Henriette Roland Holst, maar ook minder dogmatische figuren zoals Gorki, Romain Rolland en een aantal pacifisten en Tolstojanen - werd Henriette in *De Tribune*²⁰² heftig aangevallen door 'Opmerker' (=Krijn van Langeraad, al vanaf haar oprichting lid van de SDP). Hij zag weinig in *Demain* en was fel tegen samenwerking met burgerlijke pacifisten en andere 'halfzachten'. Verder vond hij dat Henriette haar energie - 'zowel stoffelijk als geestelijk'(!) - beter zou kunnen gebruiken ten bate van de werkelijk revolutionair-socialistische beweging, de SDP dus. Henriette hoefde zich helemaal niet op de intellectuelen te richten. De werkelijk revolutionaire intellectuelen zouden zich vanzelf wel tot het communisme bekeren en de steun van de andere intellectuelen was volgens hem niet nodig. Henriette Roland Holst steunde overigens niet alles wat intellectuelen en kunstenaars in positieve zin ten aanzien van Sovjet-Rusland ondernamen.²⁰³ Toen in 1919 een groep kunstenaars rondom de kunststroming 'De Stijl' een petitie opstelde met het verzoek aan de Nederlandse regering om alles in het werk te stellen om de post- en telegrafieverbindingen met Sovjet-Rusland te herstellen, opdat men contacten kon onderhouden in verband met een ophanden zijnd Internationaal Kunstenaarscongres in Rusland, weigerde Henriette pertinent deze petitie te ondertekenen. Volgens haar was een actie van alleen maar kunstenaars verkeerd en ze had er bovendien grote bezwaren tegen om als revolutionair een verzoek aan een 'burgerlijke regeering' te richten. In hoeverre haar weigering misschien ook te maken had met de afkeer die met name haar man Richard voor de experimentele kunst van 'De Stijl' had²⁰⁴, valt moeilijk te achterhalen.

In de loop der tijd ontwikkelden zich binnen de SDP/CPH verschillende conflicten tussen een oppositie van onder meer Gorter en Pannekoek enerzijds en de partijleiders Wijnkoop en Van Ravesteyn anderzijds. We hebben al gezien dat Gorter en Pannekoek de partijleiding een pro-Entente houding verweten en van opportunisme beschuldigden waar het de

Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (Amsterdam 1989) 45; *NLMD*, Archief Henriette Roland Holst-v.d. Schalk, collectie S 243, inv. nrs. H 3, aantekeningen over De Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen (zonder datum) en P, persoonlijke documenten: diverse stukken over de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen.

²⁰⁰ Henriëtte Roland Holst-v.d. Schalk, 'Communisme en toneel', *Wendingen* 2 (september-oktober 1919) 3-6.

²⁰¹ Henriette Roland Holst, "'Demain' en zijn redakteur Henri Guilbeaux", *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nr. 161, 26 januari 1918).

²⁰² Opmerker, 'Op glibberige paden'.

²⁰³ Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 253-254; Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 94-95.

²⁰⁴ Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 254.

samenwerking van de SDP met de Bond voor Christen-Socialisten betrof. Henriette was het helemaal eens met de oppositie ten aanzien van het verwijt over de pro-Entente houding van de partijleiding. Ook zij vond dat de bolsjewiki er goed aan deden te streven naar vrede met de Centralen en was het niet eens met de partijleiding die ervoor pleitte de oorlog tussen Rusland en Duitsland voort te zetten.²⁰⁵ De kritiek op de samenwerking van de SDP met de Bond voor Christen-Socialisten kan ze echter niet met de oppositie gedeeld hebben; daarvoor lag de Bond voor Christen-Socialisten haar te na aan het hart.

Een veel groter conflict binnen de CPH ontstond naar aanleiding van de door de partijleiding aanvaarde besluiten van het tweede congres van de Komintern over centralisatie en partijdiscipline en over de tactiek van werken in vakorganisaties en parlementen. Pannekoek en Gorter waren tegen het parlementarisme, tegen het werken in de bestaande vakorganisaties en tegen de machtspositie die de partijleidingen kregen. Voor hen stond vast dat de revolutie in het Westen vanuit de massa's moest komen. Van de partijleidingen verwachtten zij niet veel. In dit conflict nam Henriette Roland Holst een tussenpositie in.²⁰⁶ Zij was het met de oppositie eens dat er grote verschillen in ontwikkeling bestonden tussen West-Europa en Rusland, waardoor Rusland niet zomaar zijn partijmodel en zijn ideeën over tactiek aan het Westen op kon leggen. In Rusland had de communistische partij in haar ontstaansperiode onder moeilijke omstandigheden moeten opereren, waardoor leden en leiders sterk op elkaar waren aangewezen. Daar was de 'ijzeren tucht' gebaseerd op een 'kameraadschappelijk vertrouwen', daar voldeden bijna alle leden van de partij aan een zeer hoge morele standaard, daar was men bereid vooraan in de strijd tegen de bourgeoisie te staan en vrijwillig te werken ten gunste van de gemeenschap en daar was 'kollektief heroïsme'; die partij was volgens Henriette bijna vergelijkbaar met een kloosterorde. In het Westen lag dit alles allemaal anders en daar zou een al te sterke partijdiscipline eerder remmend dan sturend op het revolutionaire elan van de massa werken. Er moest daarom vrijheid van meningsuiting blijven bestaan in de Westerse partijen. Henriette vocht hier ook voor binnen de CPH. Zo nam ze het voor Gorter op toen de partijleiding systematisch zijn artikelen niet of pas veel later dan bedoeld in de partijpers wilde plaatsen en hem in een kwaad daglicht probeerde te stellen.²⁰⁷ Volgens Henriette was het heel belangrijk dat ook de oppositie in de partijpers aan het woord kwam. Weliswaar was solidariteit met de leiding belangrijk, maar dit mocht niet betekenen dat elke kritiek de kop ingedrukt werd. Ze verweet de partijleiding machtsmisbruik. Haar sympathie ging duidelijk uit naar de oppositie. Ze vond 'de oppositioneële stroomingen meer dan ooit het geweten der partij en de hoop voor de toekomst'²⁰⁸. Voor haar was de zelfstandigheid van de massa's tegenover de leiders een wezenskenmerk van het communisme. Henriette was ook hevig verontwaardigd toen het partijbestuur voorstelde twee door hen gekozen extra redacteurs aan het tijdschrift *De Nieuwe Tijd*, waarvoor Henriette nog steeds in de redactie zat, toe te voegen om - overeenkomstig de

²⁰⁵ Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen*, 92.

²⁰⁶ Zie haar artikelenreeks naar aanleiding van het tweede congres van de Komintern: H. Roland Holst, 'De taak der communistische partij in de proletarische revolutie' (I-II-III-IV-Slot), *De Nieuwe Tijd* 25 (1920) 520-529, 583-596, 610-624, 665-674, 751-763.

²⁰⁷ H. Roland Holst, 'In zake partij-kritiek', *De Nieuwe Tijd* 25 (1920) 325-339.

²⁰⁸ *Ibidem*, 332.

besluiten van het tweede congres van de Komintern - grip vanuit de partij op het blad te krijgen. Overigens was de meerderheid van de redactie, bestaande uit Henriette Roland Holst, Anton Pannekoek en Willem van Ravesteyn, tegen dit voorstel, zodat het voorlopig geen doorgang vond.²⁰⁹

Toch geloofde Henriette in de goede bedoelingen van Moskou:

Zij - de groote Russen - weten al te goed hoezeer in het evolutie-stadium waarin de heel en half communistische groepen en partijen buiten Rusland (en in West-Europa in de eerste plaats) verkeerden, vrije kritiek en oppositie tegen de leiders een vereischte zijn voor het doorwerken der communistische beginselen. Noch Lenin, noch Zinowiew, noch Boecharin willen de lijdelijke gehoorzaamheid der partijgenooten aan een zich boven de massa verheven voelende leiding tot het uitgangspunt der communistische beweging in Europa maken, maar wel willen dit sommige kleine nationale Lenins, die zich achter den grooten Lenin verschuilen en met zijn groote autoriteit hun machtswaan en heerschzucht dekken.²¹⁰

Zij was er van overtuigd dat de Russische leiding openstond voor opbouwende kritiek. Op een volgend congres zou deze de stellingen ten aanzien van het parlementarisme wel herzien, omdat ze overtuigd zou raken van het gelijk van het anti-parlementarisme van de oppositie. En volgens haar waren zowel de 'linksen' als Moskou het er over eens dat er een internationaal proletarisch front zou moeten zijn. Want als dat er niet zou zijn, dan zouden alle communistische partijen zich weer op hun eigen nationale problemen richten, net zoals in de Tweede Internationale, terwijl de wereldrevolutie het doel van al deze partijen zou moeten zijn. Henriette was daarom blij met het gezag van Moskou en verwachtte daar veel van:

Van nu af aan vormen alle communistische partijen ook organisatorisch een eenheid, hun aller leiders zijn verantwoordelijk aan de Exekutieve, waarin naar te hopen valt, het geestelijk en moreel gezag van Moskou de min of meer opportunistische invloeden van andere landen zal neutraliseeren.²¹¹

Voor Henriette was zo de Communistische Internationale heel belangrijk. Er was een centraal, internationaal orgaan nodig dat de eenheid van actie kon bevorderen. Bij dit concept paste echter niet dat er oppositiegroeperingen en afgescheiden partijtjes naast de 'normale' communistische partijen bestonden. Toch vond Henriette juist de oppositiegroepen het 'zout, zuurdeesem van de Derde Internationale', en ze waarschuwde ervoor deze partijen niet uit de Derde Internationale te stoten, omdat daarmee het meest revolutionaire deel van de arbeidersbeweging zou verdwijnen. Voor Henriette waren een zo groot mogelijke samenwerking én internationale actie van wezensbelang. Hoe meer mensen daarbij betrokken werden, hoe beter. Op een aantal punten was Henriette het evenwel niet met de oppositie eens. Ze zag weinig in de extreem-linkse standpunten die ervan uitgingen dat de revolutie uitsluitend vanuit de massa's gevoerd zou worden en daar in het geheel geen leiding van bovenaf bij nodig

²⁰⁹ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 166.

²¹⁰ H. Roland Holst, 'De taak der communistische partij in de proletarische revolutie (IV)', *De Nieuwe Tijd* 25 (1920) 665-674, aldaar 672. In het origineel staat 'achten' in plaats van 'achter'.

²¹¹ H. Roland Holst, 'De taak der communistische partij in de proletarische revolutie (Slot)', *De Nieuwe Tijd* 25 (1920) 751-763, aldaar 755.

was. Zowel de massa's als de leiders hadden in de revolutie een taak te vervullen. Ook vond Henriette dat de oppositiegroeperingen te veel naar sektarisme neigden door in hun hang naar zuiverheid niet te willen samenwerken met de bestaande vakbonden en elke aanraking met het 'burgerlijke' te willen vermijden. Daardoor liepen deze groeperingen het gevaar de voeling met de massa's kwijt te raken. Henriette wilde zoveel mogelijk de massa's zien te bereiken. Zij was daarom niet tegen het bouwen van 'communistische cellen' in vakorganisaties.

Na de besluiten van het tweede congres van de Komintern verdedigde Henriette in de Revolutionair Socialistische Vrouwenbond (RSV), waarin ze al enige jaren actief was, de oprichting van een 'communistische cel' binnen deze organisatie. Hierover raakte ze in een debat verzeild met enkele anarchistische en christen-socialistische vrouwen, die daar fel op tegen waren.²¹² Zij vreesden dat de communistische vrouwen door de vorming van zo'n cel de bond zouden gaan overheersen. Henriette wilde echter van geen kwaadsprekerij over communistische vrouwen horen en beweerde dat juist door het bouwen van een communistische cel de interne discussie binnen het RSV bevorderd zou worden.

Begin 1921 werd Henriette door de Executieve van de Komintern (EKKI) aangesteld tot internationaal correspondentente voor het internationale communistische vrouwensecretariaat in Moskou. In die hoedanigheid schreef ze in april van dat jaar samen met ene mevrouw Karremann de Haen in *Die Kommunistische Fraueninternationale*, het blad van dit secretariaat, een artikel over samenwerking tussen communistische en andere radicale vrouwen binnen de RSV.²¹³ In een naschrift wees de redactie er echter fijntjes op dat samenwerking binnen het RSV niet strookte met de besluiten van de Komintern. Weliswaar was de Komintern voor 'cellenbouw' in de vakorganisaties, maar met betrekking tot de vrouwenbeweging was de richtlijn om niet samen te werken met 'niet-communistische' vrouwen.²¹⁴ Natuurlijk volgde de partijleiding van de CPH de Komintern. Jan Ceton, één van de partijleiders van de CPH, viel Henriette Roland Holst in een artikel in het juli-nummer van *Die Kommunistische Fraueninternationale* openlijk af. Henriette had volgens hem voor haar activiteiten geen mandaat van de CPH gekregen.²¹⁵

Henriette Roland Holst was dus een vreemde eend in de bijt van de communistische beweging. Zij behoorde niet echt tot de oppositie die ze te sektarisch vond, maar liep ook niet erg in de pas met de partijleiding van de CPH en met de Komintern vanwege haar samenwerking met niet-communistische vrouwen en intellectuelen en haar ideeën over partijdiscipline. Haar ideaal van

²¹² H.R.H., 'De communistische vrouwen in den R.S.V.B.' (met onderschrift van Chr. K.-T.), *De Voorbode* 3 (nr. 22, 1920); H.R.K. [moet H.R.H. zijn], 'Geestelijke dwang' (met onderschrift van Chr. K.-T.), *De Voorbode* 3 (nr. 23, moet nr. 24 zijn, 1920); C. Wichmann, 'De eenheid van den vrouwenbond', *De Voorbode* 3 (nr. 25, 1920).

²¹³ C. Karremann de Haen en Henriette Roland-Holst, 'Die revolutionäre Frauenbewegung in Holland', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (nr. 1, april 1921) 19-23.

²¹⁴ 'Nachschrift der Redaktion', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (nr. 1, april 1921) 24-25.

²¹⁵ J.C. Ceton, "'Die kommunistische Frauenbewegung' in Holland", *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (nr. 4, juli 1921) 27-28; Die Redaktion, 'Nachschrift', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (nr. 4, juli 1921) 28-29.

een nieuwe communistische wereld hield haar echter binnenboord. Aansluiting bij en verdediging van het beleid van de Komintern bleef vooralsnog noodzakelijk.

IV DE WERKELIJKHEID IS ANDERS DAN DE DROOM (1921-1927)

4.1 reis naar Rusland (1921)

inleiding

In de zomer van 1921 zou Henriette Roland Holst de reis van haar leven maken. Eindelijk kreeg ze de gelegenheid Rusland, het land waar ze al vanaf het begin van de eeuw door gefascineerd werd, met eigen ogen te zien. Al in januari 1918, vlak na de Oktoberrevolutie, had ze van Trotski en Lenin het verzoek gekregen om samen met Pannekoek naar Petrograd te komen.¹ Heel graag had ze reeds toen gegaan, maar in oorlogstijd was het niet eenvoudig om naar Sovjet-Rusland te reizen. Het risico was groot dat, eenmaal in Rusland aangekomen, ze niet meer terug zou kunnen reizen en dat risico durfde ze niet te nemen.² Pas in 1921 werd het makkelijker om de reis te maken. De Eerste Wereldoorlog en de burgeroorlog in Rusland waren nu beëindigd en ook de blokkades van het Westen tegen Rusland waren opgeheven, waardoor de vaarroutes weer normaal opengesteld waren.

Ondertussen ging het met Sovjet-Rusland na het einde van de burgeroorlog aan het begin van 1921 niet erg goed. De maatschappij was door oorlog en revolutie totaal ontwricht. Sommige steden waren in ruïnes veranderd, veel mensen waren dakloos geworden, er waren met name in de steden grote voedseltekorten en het land werd geteisterd door besmettelijke ziekten. Verder functioneerde de economie nauwelijks meer, reden treinen sporadisch en was er overall armoede en gebrek. Onder de bevolking heerste grote onvrede. De boeren waren zeer gebelgd over het feit dat ze hardhandig gedwongen werden voedsel af te staan ten behoeve van het Rode Leger en de grote steden. In de winter van 1920-1921 resulteerde dit in boerenopstanden. Ook de arbeiders waren niet tevreden met de gang van zaken. In de burgeroorlog waren veel revolutionaire arbeiders gesneuveld en nu de oorlog voorbij was ging het niet beter, maar werd de voedselsituatie in de grote steden steeds slechter. Als gevolg hiervan braken in Petrograd stakingen uit en werden er demonstraties gehouden. De climax van de golf van onvrede kwam echter in maart 1921 toen zelfs de matrozen van de marinebasis Kronstadt, 'de helden van de revolutie van 1917', tegen de regering in opstand kwamen. Zij eisten vrije verkiezingen voor de Sovjets, waaraan verschillende partijen zouden moeten kunnen deelnemen. Ook eisten ze vrije handel in levensmiddelen, een eis die aan de grote onvrede van de boeren recht deed. De opstand van Kronstadt - deze werd door de bolsjewiki afgeschilderd als 'aangesticht door Witgardisten en Westerse kapitalisten' - werd echter al spoedig met harde hand onderdrukt. Een deel van de opstandelingen wist naar Finland te ontsnappen, de rest werd gedood of naar gevangenis of concentratiekampen gestuurd.³ Voor veel intellectuelen zowel in het Westen

¹ Huizinga, *Briefwisseling I*, doc.nr. 200: brief van Richard Roland Holst aan Johan Huizinga, 12 januari 1918.

² Ibidem, doc.nr. 228: brief van Henriette Roland Holst aan Johan Huizinga, 16 oktober 1918.

³ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 238-239; Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 207; Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, 78; Erik van Ree, *De totalitaire paradox. De terroristische massademocratie van Stalin en Mao* (Amsterdam 1984) 25; Robert Conquest, *The great terror. A reassessment* (New York en Oxford 1990) 6.

als in Rusland zelf, die vanaf 1917 vol enthousiasme de Oktoberrevolutie gesteund hadden, waren de gebeurtenissen in Kronstadt aanleiding zich verbitterd van het communisme af te wenden. 'Kronstadt' vormde voor hen het definitieve bewijs dat de bolsjewiki ondemocratisch waren.

Voor Lenin was het glashelder dat er iets aan de slechte economische situatie gebeuren moest, anders zou het bolsjewistische regime niet lang stand meer houden. Op het tiende partijcongres van de Russische communistische partij in maart 1921, dat gedeeltelijk samenviel met de opstand van Kronstadt, lanceerde hij de 'Nieuwe Economische Politiek' (NEP). Het belangrijkste doel van deze NEP was om de steun van de boeren voor de regering terug te winnen. In plaats van het gedwongen afstaan van voedsel zouden de boeren voortaan een belasting in natura opgelegd krijgen, bestaande uit een vastgestelde hoeveelheid graan of andere levensmiddelen. Wat ze overhielden, mochten ze dan zelf gebruiken of op de vrije markt verkopen. Hierdoor konden de boeren winst maken, en van die winst zouden ze industriële produkten zoals landbouwwerktuigen en consumptiegoederen kunnen kopen. Hiertoe moest echter ook de industrie weer op gang gebracht worden. Uiteindelijk was het de bedoeling dat er weer een normale uitwisseling van goederen tussen stad en platteland zou plaatsvinden. Om de lichte industrie weer aan te zwengelen, stelde Lenin voor om ook deze weer aan de vrije markt over te laten. Teneinde Sovjet-Rusland toch niet geheel tot het kapitalisme terug te laten vallen, werden privé-ondernemingen en potentiële buitenlandse investeerders wel aan strenge eisen onderworpen. Verder zou er een staatsmonopolie blijven bestaan op de buitenlandse handel, de spoorwegen, de zware industrie en het bankwezen.⁴

Het was voor Lenin moeilijk om de NEP er in de partij door te krijgen. Zijn partijgenoten vroegen zich af of de NEP niet het begin was van een volledig herstel van het kapitalisme in Rusland en of alle offers die voor de 'nieuwe maatschappij' gebracht waren dan tevergeefs waren geweest. Maar Lenin benadrukte dat het absoluut noodzakelijk was om nu een stap terug te doen om de economische chaos te boven te komen. En in zijn visie stond de 'dictatuur van het proletariaat' er borg voor dat, hoewel het kapitalisme op economisch terrein weer enige ingang zou vinden in Rusland, dit op geen enkele wijze weer politieke macht zou kunnen verwerven. En als de economie weer op gang zou zijn gebracht, zou de ontwikkeling in de richting van een socialistische economie weer opgepakt kunnen worden.⁵

Met de NEP gaf Lenin gehoor aan de eis van de opstandelingen van Kronstadt om tot vrije handel van levensmiddelen te komen. De politieke eis van de opstandelingen vond echter bij hem totaal geen gehoor. In plaats van het laten deelnemen van andere partijen aan de verkiezingen van de Sovjets werden in de komende tijd de nog overgebleven partijen van socialisten-revolutionairen en mensjewiki stevig aangepakt en onderdrukt. Een deel van hun aanhang werd het land uitgezet, anderen belandden in gevangenissen of concentratiekampen. Ook binnen de eigen communistische partij van de bolsjewiki werden de duimschroeven flink aangedraaid. Stromingen die streefden naar meer democratie binnen de partij en die zich verzetten tegen de steeds groter wordende bureaucratisering en centralisering van partij en staat,

⁴ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 238-239, 246-247; Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 209.

⁵ Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 210.

werden de kop ingedrukt. Er kwam een verbod op fractievorming: onvoorwaardelijke loyaliteit aan de partijleiding werd een vereiste!⁶

In de zomer van 1921, toen Henriette Roland Holst het land bezocht, was Sovjet-Rusland dus enerzijds begonnen met het invoeren van de NEP om de economische ontredde van oorlog en revolutie te boven te komen, anderzijds was de regerende partij van de bolsjewiki niet langer meer een partij van louter revolutionaire idealisten, maar steeds meer een strakke, hiërarchisch georganiseerde partij die door zijn groeiende machtspositie een grote aantrekkingskracht had op carrièrezoekers.⁷

heenreis

In 1920 kreeg Henriette Roland Holst opnieuw een uitnodiging om naar Sovjet-Rusland te komen, ditmaal van Grigori Zinovjev, één van de Russen die ze al in Zimmerwald ontmoet had en die nu voorzitter van de Komintern was. Hij had haar gevraagd het derde congres van de Komintern, dat in de zomer van 1921 gehouden zou worden, bij te wonen.⁸ Aanvankelijk had Henriette het plan om eind april 1921 naar Rusland te vertrekken, omdat ze dan vanaf Berlijn mee zou kunnen reizen met Sebald Rutgers. Dat zou voor haar man Richard, die zich erg ongerust maakte over de gewaagde reis, een hele geruststelling zijn. Ze zou dan de maand mei in Sovjet-Rusland verblijven, maar dan niet het congres van de Komintern bij kunnen wonen.⁹ Dit plan ging echter niet door, waarschijnlijk omdat Duitsland haar geen doorreisvisum wilde geven.¹⁰ De enige manier voor Henriette om nu nog in Sovjet-Rusland te komen, was door te gaan als afgevaardigde van de CPH. Ze ging naar Wijnkoop en vroeg hem of ze deel uit zou kunnen maken van de Hollandse delegatie die naar het derde congres van de Komintern af zou reizen. Hoewel Henriette de periode voorafgaand aan dit verzoek zich, zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben, half-oppositioneel binnen de CPH had opgesteld, kreeg ze toch toestemming om te gaan. Richard, aan wie Henriette aanvankelijk beloofd had niet illegaal naar Rusland te reizen, was niet erg ingenomen met dit plan, ook al omdat er vanuit Sovjet-Rusland naar West-Europa nauwelijks postverkeer mogelijk was.¹¹ Om hem door de moeilijke periode heen te helpen, nodigde Henriette hun neef, de jonge dichter Adriaan Roland Holst, uit om Richard op hun landgoed 'De Buische Heide' gezelschap te komen houden.¹² Om haar niet

⁶ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 239-240.

⁷ Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 207.

⁸ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 186.

⁹ A. Roland Holst, *Briefwisseling*, doc.nrs. 106 en 108: brieven van Henriette Roland Holst aan Adriaan Roland Holst, 18 maart 1921 en 5 april 1921, doc.nr. 109: briefkaart van Richard Roland Holst aan Adriaan Roland Holst, 5 april 1921.

¹⁰ Henriette Roland Holst, *Uit Sowjet Rusland. Beelden en beschouwingen* (2e druk; Rotterdam 1922 [1e druk 1921]) 3.

¹¹ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 186-187.

¹² A. Roland Holst, *Briefwisseling*, doc.nrs. 106, 108 en 113: brieven van Henriette Roland Holst aan Adriaan Roland Holst, 18 maart 1921, 5 april 1921 en 23 mei 1921.

nodeloos in problemen te brengen, werd intimi op het hart gedrukt niemand iets over de reis van Henriette te vertellen tot ze goed en wel in Rusland zou zijn aangekomen.¹³

Op 24 mei 1921¹⁴ vertrok Henriette Roland Holst in alle vroegte naar Hengelo, waar ze op het station een arbeider zou aantreffen die haar naar een smokkelaarshuisje bij de grens moest brengen. Aldus geschiedde. Ook andere CPH-afgevaardigden naar het congres van de Komintern verzamelden zich in dit huisje. Toen het donker werd gingen ze met elkaar illegaal de grens over. In Duitsland aangekomen, werden ze door Duitse partijgenoten opgewacht, die hen naar een boerderij brachten om te slapen. De volgende ochtend vroeg vertrokken ze lopend naar het dichtstbijzijnde spoorwegstation zeven kilometer verderop. Daarvandaan namen ze de trein naar Berlijn. Na hun aankomst in Berlijn werden ze direct naar de Centrale van de Duitse Communistische Partij gebracht. Daar moesten ze hun paspoorten afgeven om ze door de Russen van een keurig Duits visum te laten voorzien. Verder kreeg ieder een slaappleats toegewezen.¹⁵ De afgevaardigden bleven negen dagen in Berlijn tot hun passen in orde waren. Daarna vertrokken ze naar Stettin, een havenstad aan de Oder ten noordoosten van Berlijn, alwaar ze inscheepten op de boot naar Reval in Estland.¹⁶ Op 7 juni 1921 's morgens vroeg kwam het gezelschap te Reval aan. Deze stad ervoer Henriette als half-Russisch, half-Europees. De 'morele sfeer' stond haar er totaal niet aan. Volgens haar leefde de stad van uitbuiting van Sovjet-Rusland, heerste er grote corruptie en dronkenschap en was het er smerig. Het was een 'brandpunt van reactie en zwarte handel'. Gelukkig was er een Russische missie, gevestigd in Hotel Petrograd, waar ze hun toevlucht konden zoeken, en vertrokken ze nog diezelfde avond met een gerieflijke Russische trein uit Reval. Op 8 juni bereikten ze Narwa, het Estse grensstation. Daarna zouden ze Sovjet-Rusland binnenrijden.¹⁷

De eerste Russische plaats die het gezelschap aandeed was Jamburg, een klein armoedig dorpje. Over dat moment van grenspassage schreef Henriette in haar kort na de reis verschenen reisverslag *Uit Sowjet Rusland*: 'Ik heb het gevoel of iets, waar ik mij lang op verheugde, mij is ontgaan'.¹⁸ Ze had te zeer ingezet over het feit dat ze in Estland na een stop te laat van een wandeling was teruggekeerd en de reisleader daar kwaad over was geweest.

In Jamburg werden de afgevaardigden door een groep Rode soldaten begroet. De Internationale werd gezongen en er werd opgeroepen tot revolutie in het Westen. Uit haar reisverslag blijkt dat Henriette heel enthousiast was over haar bezoek aan Jamburg. De soldaten waren volgens haar spontaan en hartelijk, jong en fris. Het bezoek aan Jamburg zag ze als een

¹³ A. Roland Holst, *Briefwisseling*, doc.nrs. 108 en 113: brieven van Henriette Roland Holst aan Adriaan Roland Holst, 5 april 1921 en 23 mei 1921, doc.nr. 112: brief van Richard Roland Holst aan Adriaan Roland Holst, 20 mei 1921; Huizinga, *Briefwisseling I*, doc.nr. 336: brief van Richard Roland Holst aan Johan Huizinga, 29 mei 1921.

¹⁴ Huizinga, *Briefwisseling I*, doc.nr. 336: brief van Richard Roland Holst aan Johan Huizinga, 29 mei 1921.

¹⁵ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 187-188.

¹⁶ Stettin is het huidige Poolse Szczecin, Reval heet tegenwoordig Tallinn en is de huidige hoofdstad van Estland.

¹⁷ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 7-12.

¹⁸ *Ibidem*, 14.

bezoek om nooit te vergeten, aangezien ze daar voor het eerst 'de fundamenten der nieuwe maatschappij' aanschouwde: een school voor ongeletterde soldaten en een vergadering van de Rode Jeugd. Verder maakte ze kennis met het geduld van de Russen. Bij het station wachtte een groep kinderen met begeleiding op de trein naar Petrograd, nadat ze al vier à vijf uur gelopen hadden om het station te bereiken. Toen bleek dat zij geen gebruik konden maken van de nachttrein en nog lang moesten wachten, hadden ze daar geen problemen mee, maar bleven 'lief, rustig en blijmoedig'. En vlak voordat 's nachts' - het was nog licht maar men had de klokken drie uur vooruit gezet om energie te besparen - de trein naar Petrograd zou vertrekken, maakte ze nog een bijeenkomst van gedemobiliseerde soldaten mee, die op het hart gedrukt kregen 'trouw te blijven aan de groote beginselen van Sowjet-Rusland en op te treden als pioniers daarvan onder hun makkers thuis'.¹⁹

Uit de autobiografie, die Henriette in 1949 schreef, komt overigens een heel ander beeld van haar eerste kennismaking met Rusland naar voren:

Een kleine Rode Gardist met de bajonet op het geweer maakte voortdurend het gebaar van iemand dood te steken terwijl hij in gebroken Duits herhaalde: 'Bourgeois nit gut nit gut.' Dan keerde hij het geweer om en mompelde: 'Arbeiter gut ser gut.' Ik vond het ellendig te merken, hoe de Rode Gardisten werden opgestookt tot klassenhaat en was blij toen de trein zich weer in beweging zette.²⁰

Met geen woord rept ze over het bezoek aan de school voor ongeletterde soldaten en de vergadering van de Rode Jeugd en alle andere dingen die ze in Jamburg beleefd had en die ze toen onvergetelijk vond. Het is alsof de trein slechts even heeft stilgestaan en de stop alleen maar vervelend was. In hoeverre het geheugen van Henriette haar in 1949 in de steek liet is niet na te gaan, maar duidelijk is wel dat Henriette in 1949 de klassenstrijd niet meer verdedigen kan.

De reis vervolgend, kwamen de afgevaardigden de volgende ochtend in Petrograd op het Baltische Station aan.²¹ Daar was het enorm druk, omdat vele mensen levensmiddelen hadden ingekocht bij de boeren, zoals sinds kort - door de NEP - geoorloofd was. Het gezelschap bleef slechts enkele uren in Petrograd. Men gebruikte een maaltijd in Hotel International en er was net genoeg tijd om een wandeling te maken langs het Admiraliteitskwartier, het Winterpaleis, de Hermitage en over de Newsky-Boulevard terug. Zoals Henriette nog vele malen daarna in haar reisverslag zou herhalen, merkte ze bij deze gelegenheid op: 'Het brood smaakte ons bitter, immers, wij wisten dat het volk honger leed'.²² Henriette heeft er achteraf spijt van gehad dat ze niet méér van Petrograd, 'de wieg der proletarische wereldrevolutie', heeft kunnen zien. Maar de groep moest 's middags al weer op de trein, omdat in Moskou spoedig een vrouwenconferentie zou beginnen.²³ Ook op de terugweg heeft Henriette Petrograd niet meer bekeken. In *Uit Sowjet Rusland* schrijft ze hierover: 'Verschillende omstandigheden verhinderden mij mijn voornemen

¹⁹ Ibidem, 14-17.

²⁰ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 192.

²¹ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 17-18.

²² Ibidem, 18.

²³ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 192.

uit te voeren maar misschien lag de diepste grond der verhindering in mijzelve, in een laffen angst om mij te verdiepen in het tragische lot der kwijnende stad'.²⁴

De reis van Petrograd naar Moskou duurde ongeveer 17 uur. Henriette was verrukt toen ze op een stationnetje in de wildernis een groep boerenvrouwen in 'Zondagsche dracht' zag staan, vanwege een heiligendag. Het was volgens haar net een sprookje, al die prachtige kleuren.²⁵ De volgende ochtend kwam de groep om tien uur, precies op tijd, in Moskou aan. De auto's die hen af zouden halen, waren echter te laat. Ontnuchterd zou zij later schrijven: 'als wij ons herinneren de verhalen van onze makkers, die verleden jaar hier waren, over de opgetogenheid der bevolking, haar uitbundige ontvangst van de buitenlandsche afgevaardigden na het congres der Derde Internationale, dan voelen wij toch een lichte pijn van teleurstelling. Scherp dringt het onherroepelijke dóór tot ons bewustzijn: de wittebroodsweken der revolutie zijn lang voorbij'.²⁶ Toen de auto's dan eindelijk kwamen, werd de delegatie naar Hotel Lux gereden. Hier kreeg Henriette Roland Holst een kamer toegewezen samen met Heleen Ankersmit, één van de Nederlandse afgevaardigden voor de vrouwenconferentie, die overigens al eerder in Moskou aangekomen was.²⁷

verblijf

Henriette Roland Holst had aanvankelijk enigszins naïef gedacht gedurende haar verblijf in Rusland alles wat ze al eerder gehoord, gelezen en geschreven had over het Sovjet-rijk te kunnen toetsen aan de werkelijkheid.²⁸ In haar reisverslag constateerde ze echter dat ze niet 'de waarheid over Sowjet-Rusland' aan de lezer kenbaar kon maken. Sovjet-Rusland was immers een reusachtig land, waarvan ze slechts Moskou bezocht had. Daarbij kwam dat ze de taal slecht kon verstaan, ondanks haar passieve kennis van het Russisch. Wel meende ze iets van de waarheid opgevangen te hebben. Maar dit had meer te maken met haar geloof in het marxisme, dan met wat ze in het land waarnam.²⁹ Ze verwoordde het zo:

Laat ik, om geen indruk te wekken van valsche bescheidenheid, hier dadelijk aan toevoegen, dat ik mijzelf reken onder hen, wien het gelukt is een paar tonen waarheid op te vangen, een paar korreltjes waarheid op te rapen. En dit op grond hiervan, dat ik marxistisch denk, revolutionnair voel, en eenige kennis bezit van de geschiedenis van het russische volk.

Wie burgerlijk denkt en kontrarevolutionnair voelt, die zal in Rusland geen korrel waarheid oprapen. ... Hij ziet enkel de hardheid, de armoede, de armzaligheid van het leven onder de proletarische dictatuur; de verschijnselen, die zijn als een stijve korst om het nieuwe worden, om het warme, zachte, lenige begin. Hij ziet enkel het hinderlijke tekort, niet de bijzondere waarde van het weinig wat bereikt werd, omdat dit bereikt werd ondanks zeer ongunstige omstandigheden en met behulp van het

²⁴ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 18.

²⁵ Ibidem, 19.

²⁶ Ibidem, 19-20.

²⁷ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 192.

²⁸ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 186; Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 21.

²⁹ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 21.

initiatief, de scheppende energie der massa's.

... Enkel aan wie het bizondere ziet in het licht van het algemeene, in het oogenblikkelijke den maatgang voelt van een algemeen worden, enkel aan hen, die het naderen met inzicht en sympathie, geeft Sowjet-Rusland iets van zijn schatten.³⁰

In het begin viel Moskou haar erg tegen. Ze vond het een rommelige, oninteressante, onharmonische stad, op het betoverende Kremlin na. Maar toen Henriette eenmaal een tijdje in Moskou vertoefde, ging ze steeds meer van de stad houden en uiteindelijk kon ze er moeilijk van scheiden.³¹ Haar lievelingsplek was het groene gazon aan de rechterkant van het Rode Plein, langs de muur van het Kremlin, waar de gemeenschappelijke graven van de martelaars der revolutie lagen. Dat was volgens haar een plaats 'waar troost van uitgaat en vrede van hogere orde, vol plechtige wijding en toch rustig en mild'³². Ondanks het feit dat bloemen schaars waren in Moskou, waren hier vele bloemen te aanschouwen. Volgens haar hielden vele Moskovieten van deze plek want ze zag er altijd veel lezende mensen in de buurt.³³

* dagelijks leven

Over het dagelijks leven in Moskou schreef Henriette uitgebreid.³⁴ De stad maakte op haar een vervallen indruk; veel huizen waren slecht onderhouden en bouwprojecten werden wegens gebrek aan materialen gestaakt, ondanks grote woningnood. De stad was echter niet vuil, de riolering was in orde, alleen de waterleiding was niet te vertrouwen. Wat Henriette erg positief vond, was dat - nog intenser dan ze tevoren dacht - de bevolking op grote schaal sociaal-hygiënisch werd voorgelicht. Hoewel ze moest toegeven dat Sovjet-Rusland op hygiënisch gebied nog ver ten achter lag bij West-Europa, ging het volgens haar de goede kant op. Wat haar verder in Moskou opviel was dat het dag en nacht druk op straat was. Dit bewees volgens haar dat er in Moskou geen terreur kon heersen. Politie zag ze ook zelden. Wel nam ze waar dat soldaten regeringsgebouwen en openbare gelegenheden zoals musea en theaters beschermden. Soldaten verrichtten volgens haar ook politiediensten. Ze had het idee dat dit prima liep. Blij kon ze dan ook melden:

Eéns heb ik een soldaat een jongen, die het opdringen niet wilde laten, wat ruw terug zien duwen; dat is de eenige en ergste ruwheid die ik in Rusland zag. En ééns heb ik een troepje arrestanten, mannen en vrouwen, door een afdeeling soldaten zien opbrengen; dat was de eenige dwang-maatregel, dien ik in die maand zag.³⁵

Henriette moest helaas wel constateren dat er in Moskou bedelaars op straat liepen, meestal

³⁰ Ibidem, 22-23.

³¹ Ibidem, 23.

³² Ibidem, 30.

³³ Ibidem, 30-32.

³⁴ Ibidem, 24-27.

³⁵ Ibidem, 21.

mannen die door de oorlog verminkt waren. Het waren er volgens haar echter niet meer dan in het 'welvarende Nederland'. En ondanks het feit dat ze vernam dat de bevolking van Moskou beter gekleed ging dan voor de oorlog, zag ze veel mensen in lompen en op blote voeten, naast veel goed geklede mensen!³⁶ Waar ze zich hevig aan ergerde, was dat 's avonds op straat arme straatjongetjes sigaretten verkochten op de boulevards, waar ook het voor-revolutionaire nachtleven weer begon op te bloeien en waar zelfs prostitutie weer voorkwam. Door de NEP waren er ook opnieuw winkels met luxe artikelen ontstaan. Henriette maakte zich hier zorgen over. Ze zag weer schimmen uit het verleden herrijzen en vroeg zich af voor wie al die weelde bedoeld was. Slechts een parasitaire klasse zou van deze voorzieningen gebruik kunnen maken. Daarentegen was Henriette wel blij dat de NEP had mogelijk gemaakt dat op de vrije markt weer levensmiddelen te koop waren. Er was op de markten van alles te krijgen, al waren de prijzen vrij hoog. Maar veel arbeiders en kleinburgers bleken geld of ruilmiddelen te hebben om er voor te betalen. Wel had Henriette erg te doen met mensen die totaal aangewezen waren op de voedselrantsoenering. Zij stonden in lange rijen voor de coöperatieve winkels en voor hen was er eigenlijk geen voedsel genoeg. Er was nog veel ellende in de stad. Henriette had het daarom moeilijk met het overvloedige eten dat de buitenlandse gasten, die voor het derde congres van de Komintern gekomen waren, voorgezet kregen.³⁷

* kinderen

In *Uit Sowjet Rusland* schreef Henriette Roland Holst veel over de kinderen van Rusland. Zij had voor hen grote belangstelling. In Moskou zag ze, behalve de straatschooiertjes, weinig kinderen op straat. Dat kwam doordat ongeveer 40% van de stadskinderen in de kinderkolonies in de bossen rondom de stad vertoefde. Ook was er nog steeds grote kindersterfte en ging het geboortencijfer achteruit. Toch waren er wel kinderen in Moskou, al hadden de kinderen in de stad het - zoals ze van de Russische revolutionaire Alexandra Kollontaj hoorde - wat betreft voedsel slechter dan de kinderen in de kolonies. Sommige kinderen zagen volgens Henriette wat smal en teertjes, maar de meeste kinderen zagen er toch fris, blozend en netjes gekleed uit. Henriette meende dat de Russen heel goed voor hun kinderen waren en hen beschouwden als 'de bloemen des levens'. Een bewijs hiervan was voor haar dat Moskou een museum voor kinderspeelgoed kende. En op een zondagmorgen, toen Henriette met Kalinina, de inspectrice van alle instellingen voor kinderen in het gouvernement Moskou, meereed op een rondrit door de stad, waar in verschillende wijken kinderfeesten georganiseerd bleken te zijn, ontmoette ze een erbarmelijk huilend meisje, dat haar vriendjes kwijtgeraakt was, 'het eenige huilende kind, dat ik in die vier weken in Moskou heb gezien', aldus Henriette.³⁸

Gedurende haar verblijf aan Moskou bracht Henriette Roland Holst verschillende bezoeken aan instellingen voor kinderen. Volgens Henriette was haar bezoek aan deze specifieke instellingen volkomen toevallig. Ze waren niet opzettelijk 'klaargemaakt' om aan vreemden te vertonen, maar ze behoorden tot het dagelijkse, normale leven van Moskou.³⁹

³⁶ Ibidem, 33.

³⁷ Ibidem, 27-28, 33-37.

³⁸ Ibidem, 28-30, 33.

³⁹ Ibidem, 84.

Tezamen met Kalinina en Elizarowa, de zus van Lenin⁴⁰, bezocht Henriette een keer met een luxe regeringsauto een 'muziektechnikum' in Tarasowka, een opleiding in muziek en toneel voor kinderen met aanleg uit achterstandsmilieus.⁴¹ Later vroeg Henriette aan Kalinina haar mee te nemen naar het kindermodeledorp 'Dietski Gorod', waarheen al eerder een excursie was geweest waaraan ze niet deel had kunnen nemen. Kalinina nam haar echter liever nog een keer mee naar Tarasowka, omdat daar in een vakantiekolonie echte proletarische kinderen zaten, veel wezen en verwaarloosden, terwijl Dietski Gorod een kolonie was waar kinderen van Sovjet-beambten waren ondergebracht. Zo gebeurde het. In de vakantiekolonie van Tarasowka, een dorp van 'datsja's', eenvoudige houten huizen die voor de revolutie in de zomermaanden door de middenstand bewoond werden, beleefde Henriette een groot kinderfeest.⁴² Samen met een paar mede-afgevaardigden bezocht Henriette later nog op een groot terrein in de bossen vlakbij Moskou een proefschool voor normale kinderen, met daarnaast een openluchtschool voor tuberculose-patiëntjes en zwakken, en een opleiding voor onderwijzeressen vlakbij Moskou.⁴³ Ook bezocht ze in Moskou zelf een 'modelinrichting voor zuigelingen en moeders'. Ze moest toegeven dat er in West-Europa betere voorzieningen waren - echter ook slechtere - maar volgens haar was er ten opzichte van het tsaristische tijdperk in Sovjet-Rusland grote vooruitgang geboekt. In het ziekenhuis dat zij bezocht zou de zuigelingensterfte zijn gedaald van 98% onder het Tsarisme⁴⁴ naar 40% nu! Wat haar vooral verblijdde was dat de kinderen en de moeders in de geest van sociale saamhorigheid en kameraadschap werden opgevoed: moeders die meer melk hadden dan voor hun eigen kind, gaven dat aan andere kinderen; en de kinderen speelden samen in de box.⁴⁵

Voor Henriette behoorden al deze uitstapjes tot de prettigste belevenissen van haar Ruslandreis, ook al kon ze - ondanks duidelijk zichtbare materiële behoeften in de kinderkolonies, zoals gebrek aan zeep, gebrek aan technische hulpmiddelen, gebrek aan schoenen e.d. - niet goed uit de voeten met de vergelijking tussen deze 'gelukkige' kinderen, en de arbeiderskinderen in West-Europa die er zo slecht aan toe waren. Blij was Henriette om af en toe even weg te zijn uit de drukke stad met al zijn politieke opwinding. Vooral de kennismaking met de ongedwongen omgang tussen de opvoeders en de kinderen deed haar goed. Ze vond de opvoeders zachte, vriendelijke mensen, idealisten en kindervrienden die zich totaal voor hun

⁴⁰ Maria (bijnaam Manjasja) Oeljanov, Lenins lievelingszus, was getrouwd met Mark Elizarov, de eerste volkscommissaris van communicatie na de Oktoberrevolutie in 1917. Zie: Adam B. Ulam, *Lenin and the bolsheviks. The intellectual and political history of the triumph of communism in Russia* (Londen 1966) 132, 525.

⁴¹ Ibidem, 90-94.

⁴² Ibidem, 69, 97-106.

⁴³ Ibidem, 94-96.

⁴⁴ Dit is wel een heel hoog percentage. Waarschijnlijk heeft Henriette Roland Holst zich hier door communistische propaganda laten meeslepen. Toch is ook een zuigelingensterfte van 40% nog ontzettend hoog en geeft dit percentage weer hoe slecht de situatie ook in Sovjet-Rusland was.

⁴⁵ Ibidem, 84-89.

werk inzetten. Zij wekten vertrouwen voor de toekomst.⁴⁶ Pas in haar autobiografie uit 1949 onthulde Henriette dat veel van deze mensen 'Tolstojanen' waren.⁴⁷ Eerder vermeldde ze wel regelmatig dat haar sympathiek voorkomende mensen, zoals de arts in een 'modelinrichting voor zuigelingen en moeders' en Rosarow, de leider van het grote kinderfeest in Tarasowka en verschillende opvoeders, weliswaar tot haar verbazing geen partijgenoten waren, maar toch zeker duidelijk een communistische mentaliteit bezaten.⁴⁸

* kunst en cultuur

Ook op het gebied van kunst en cultuur zag Henriette Roland Holst tijdens haar verblijf in Moskou het één en ander en ze schreef daarover in haar reisverslag. Henriette was van te voren van plan geweest om gedurende haar verblijf in Sovjet-Rusland de toneelkunst, die daar sinds de revolutie was opgekomen, uitgebreid te bestuderen. Helaas kon ze dit voornemen niet ten uitvoer brengen, omdat haar bezoek te kort was, veel theaters in de zomer gesloten waren en ze 's avonds vaak naar zittingen van het congres moest. De enkele voorstellingen die ze wel zag, versterkten haar echter in haar geloof dat de dramatische kunst gedurende de sociale revolutie als 'eerste werkelijke gemeenschapskunst' op zou bloeien. Volgens Henriette waren de Russen in het algemeen heel goed in muziek en toneel. Er bestond nog veel traditionele volkskunst en de nieuwe dramatische kunst kon volgens Henriette in Rusland prima bij deze volkskunst aanknopen. Ook in de beweging voor 'Fysieke Cultuur', die in Rusland - evenals de sport - zeer populair was, zag Henriette elementen voor de herleving van een dramatische gemeenschapskunst. Henriette maakte op een sportterrein in de buurt van Moskou een groot gymnastiekfeest mee. Hier werd massaal geturnd, men deed aan ritmische gymnastiek en er werd dramatische pantomime opgevoerd. Ze kreeg bij het zien van de vrijwel naakte 'gebronsde' jongenslichamen en de netjes in blouse en kort rokje geklede meisjes bijna het idee dat de Helleense cultuur herleefde. Van de in het Westen bekend geworden 'Proletkult', het vernieuwende Russische arbeiderstoneel, zag Henriette in Moskou niets, omdat de betrokken theaters gesloten waren. Wel zag ze een uitvoering van leerlingen van de 'School voor Roode Kommandanten' te Moskou. Er werd een gemoderniseerd satirisch sprookje opgevoerd met muziek en zang. Henriette was hier zeer van onder de indruk en kon nauwelijks geloven dat het om amateurspelers ging. Volgens Henriette was het Rode Leger zeer veelbelovend als broedplaats van revolutionaire kunst. Een geheel andere voorstelling die ze meemaakte, was een 'dramatisch affiche' - zo noemde de volkscommissaris van onderwijs Anatoli Loenatsjarski, die Henriette ook in Moskou ontmoette, het - van de, gedurende de revolutie, beroemdste Russische dramaturg Vladimir Majakovski. In dit stuk werden de uitbuiting, de strijd en de zegepraal van het proletariaat dramatisch verbeeld. Majakovski had dit stuk ter gelegenheid van het derde congres van de Komintern geschreven. Het stuk werd op twee verschillende plaatsen, met geheel afwijkende montering en enscenering vertoond: de ene versie in een klein volkstheater, met Russische tekst voor het Russische publiek; de andere versie in een grote ruimte voor de buitenlandse gasten, met Duitse tekst en met tien keer zoveel spelers. Henriette had de gelegen-

⁴⁶ Ibidem, 89-90.

⁴⁷ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 200.

⁴⁸ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 86-87, 96.

heid om van beide versies iets te zien. Ze gaf verreweg de voorkeur aan de Russische versie, die haar aan Middeleeuwse mysteriespelen deed denken. Zeer ingenomen was ze met de kubistische aankleding van beide voorstellingen. Hoewel ze het kubisme in de schilderkunst verafschuwde, begreep ze nu dat het kubisme bestemd leek om als rauwe aankleding van de nieuwe dramatische gemeenschapskunst dienst te doen.⁴⁹

* vrouwen

Toen Henriette Roland Holst nog maar net in Moskou aangekomen was en zich ternauwernood enigszins had kunnen verfrissen, kreeg ze een telefoontje met het verzoek direct naar het Kremlin te komen; de auto stond al klaar. In het Kremlin begon die dag de tweede internationale conferentie van communistische vrouwen. Hoewel Henriette geen mandaat van de CPH had gekregen om deze conferentie bij te wonen, was ze vanuit Moskou in het 'ere-presidium' gekozen. Volgens een verslag achteraf van deze conferentie in *Die Kommunistische Fraueninternationale* was Henriette hier aanwezig namens Nederland als 'internationaal secretaresse'. Henriette vond de ontmoeting met veel communistische vrouwen erg prettig. Ze ontmoette er bekende revolutionaire vrouwen als Alexandra Kollontaj, Clara Zetkin en Nadezjda Kroepkaja, de vrouw van Lenin, maar ook heel eenvoudige arbeidsters en boerinnen, die volgens haar zeer bescheiden en onbaatzuchtig waren en zelfs geen stukje chocolade wilden accepteren.⁵⁰

Namens de Russische communistische partij kwam Trotski de conferentie begroeten. Na zijn praatje ging hij naast Henriette zitten achter op het podium en sprak even met haar. Het eerste wat hij vroeg, was of Henriette Roland Holst ook tot de stroming van Gorter en Pannekoek behoorde, waarop Henriette antwoordde dat zij onder meer naar Moskou gekomen was om zich een beter oordeel te vormen. Trotski informeerde verder nog of Henriette goed was ondergebracht, waarop ze bevestigend antwoordde, hoewel ze later zou schrijven, dat de kamer niet helemaal vrij van luizen was. Henriette ervoer dit gesprekje met Trotski als een teken van zijn oprechte karakter. Hij had direct willen weten waar zij stond en laten weten waar hij stond in de discussie tussen de stroming van Gorter en Pannekoek enerzijds en de Russische communisten anderzijds. Trotski stond aan de kant van de Russische communisten.⁵¹

Op de laatste avond van de conferentie sprak Trotski opnieuw. Een nog veel grotere verrassing voor Henriette was dat op deze avond ongeveer tachtig Aziatische vrouwen verschenen in traditionele klederdracht en sommigen nog met sluiers voor.⁵² In het voorjaar van 1921 was besloten dat er na de internationale vrouwenconferentie een congres gehouden zou

⁴⁹ Ibidem, 107-115.

⁵⁰ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 193; IISG, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8, persoonlijke herinneringen aan Leo Trotski, oktober 1940; Clara Zetkin, 'Die zweite internationale Konferenz der Kommunistinnen zu Moskau', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (doppelheft 5/6, augustus/september 1921) 7-24, aldaar 13; H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (V)', *De Tribune* 14 (nr. 258, 5 augustus 1921).

⁵¹ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 193-194; IISG, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8, persoonlijke herinneringen aan Leo Trotski, oktober 1940.

⁵² Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 73-75.

worden in Moskou speciaal voor Oosterse vrouwen. Door problemen met de voedselvoorziening was dit congres echter afgelast, maar een aantal republieken had dit bericht te laat ontvangen. De tachtig vrouwen die nu verschenen, hadden onderweg van de afgelasting gehoord, maar hadden besloten om door te reizen naar Moskou, de stad die ze graag eens wilden aanschouwen. Henriette voelde de ontmoeting met de Oosterse vrouwen als een moment van historische betekenis. Volgens haar was de omwenteling van de verhouding tussen vrouwen en mannen in het Oosten vergelijkbaar met de klassenstrijd in Europa en Amerika. Vurig hoopte ze dat deze Oosterse vrouwen niet het verderfelijke kapitalisme nog mee zouden hoeven maken:

... o moge de leelijke haast, de disharmonie, de onrust en verscheurdheid van onze burgerlijk-individualistische wancultuur hun bespaard blijven; moge de stille waardigheid en gratie van het oosten niet in hen ontaarden tot de drukke, bonte stijlloosheid van het kapitalistische westen! Moge een goedgeestig lot hun beschikken om uit het oostersche leven, het verstarde en verschrompelde maar nog altijd in edele vormen gevatte, rechtstreeks over te gaan tot de broederlijke zede, den grootschen en ruimen maar ook lieflijk-harmonischen levensstijl van het Communisme!⁵³

Ook hier blijkt dat Henriette het marxisme niet meer geheel volgde. Een kapitalistische fase hoefde van haar niet zo nodig, ook al was die volgens Marx noodzakelijk om tot het communisme te komen.

In haar reisverslag besteedde Henriette veel aandacht aan Russische vrouwen die zij zeer vereerde. In een reeks vrouwenportretten⁵⁴ beschreef ze, naast Kroepskaja (die ze bewonderde om haar eenvoud), o.a. een 'politiek kommissaresse' bij het leger ('een vrouw met meer gezag dan een generaal!'); een propagandiste uit 'het rode' Petrograd; een Moskouse fabrieksarbeidster; een boerin uit het dorpje Wiatka; de inspectrice der kinderkolonies, Kalinina; en de afgevaardigden van de fabrieksarbeidsters, waaraan ze in Moskou een bezoek had gebracht. Ook behandelde ze 'de vrouwen uit het Oosten' die ze op de vrouwenconferentie en nog enige malen daarna ontmoet had en wier 'kuise, niet zoals in het Westen ontaarde' dansen Henriette bewonderde. Ze waren volgens haar van 'een beminnelijke gratie en edele kalmte'. In een slotbeschouwing schreef Henriette meer algemeen over de vrouwen in Rusland.⁵⁵ Ze ontwaarde een 'groot ontwaken' bij de arbeidsters en de boerenvrouwen. Zij werden langzamerhand bevrijd uit hun 'enge gekluisterde leven' en zetten hun krachten nu in voor de maatschappij. Voor Henriette waren de Russische vrouwen de hoop van de revolutie. Zij hadden nog een frisse geest, een moedige wil en een spontane overgave, terwijl veel mannen geen spankracht leken te hebben. Veel mannen kwamen op Henriette over als 'een weinig vermoeid, - een weinig hard en onverschillig'. Wel hadden de Russische vrouwen het volgens Henriette nog steeds heel moeilijk. Er was nog lang geen duidelijk antwoord op de vraag hoe zij huishoudelijke arbeid en arbeid in dienst van de gemeenschap met elkaar zouden moeten combineren. Weliswaar vond verstrekking van gemeenschappelijke maaltijden plaats, maar dit beperkte zich in hoofdzaak tot ambtenaren en arbeiders in de grote bedrijven. Verder waren er kinderkolonies, maar daar werden voornamelijk wezen en verwaarloosden opgenomen, en als het al mogelijk was de

⁵³ Ibidem, 76.

⁵⁴ Ibidem, 55-77.

⁵⁵ Ibidem, 77-82.

kinderen daar te plaatsen, werd de afstand tussen moeder en kinderen vaak wel heel groot en bezwaarlijk. Henriette maakte zich ook ernstige zorgen om de moraal op het gebied van het huwelijk. Doordat scheiden in de Sovjet-wetten makkelijk was gemaakt, vielen relaties vaak snel uiteen. Afbreken leek makkelijker dan opbouwen. Henriette vertrouwde er echter op dat er zich een nieuwe moraal zou ontwikkelen in de toekomst.

De vrouw waar Henriette echter met de meeste bewondering over schreef, was de vrouw waarmee ze, zoals we eerder gezien hebben⁵⁶, al vòòr de revolutie correspondeerde, Alexandra Kollontaj. Henriette voelde zich verwant met Kollontaj, die sterk geloof hechtte aan het scheppend vermogen van de massa, en er groeide een vriendschap tussen hen beiden in Moskou: 'Gij en ik, wij gingen met elkaar om als twee vrouwen, die ruimte voelen in elkaar en vele verwantheneden. Al te weinig heb ik zulk een omgang genoten in mijn leven en hij maakte mij zeer gelukkig'.⁵⁷ Over veel moeilijke dingen kon Henriette openlijk met Kollontaj praten, zoals over de toenemende dictatuur en haar gevaren voor Sovjet-Rusland en over de noodzaak en de grenzen van de partijtucht. Waar Henriette in haar reisverslag over zwijgt, maar later wel op ingaat, is dat ze ook gesproken hebben over de opstand in Kronstadt, en Kollontaj de gruweldaden, waarover geruchten de ronde deden, bevestigde.⁵⁸ In haar gedichtenbundel *Tusschen twee werelden* beschrijft Henriette in het aan Kollontaj opgedragen 'Twee vrouwen' hoe Kollontaj haar onthulde dat het prachtige begin van de revolutie nu enigszins was ontaard in machtswaanzin en geweld. Die waarheid deed haar pijn: 'O genootte, nu heeft uw woord ontluis-terd het beeld dat zoo heerlijk glansde in mij'.⁵⁹ Henriette had al begin 1921 de gebeurtenissen in Kronstadt 'de meest tragische episode misschien der geheele revolutie' genoemd.⁶⁰ Pas na haar breuk met de Komintern in 1927 zou ze openlijk haar sympathie voor de opstandelingen van Kronstadt bekennen. Zo omschreef ze in 1937 de opstand als 'de laatste poging van jonge revolutionaire idealisten, om de vrijheid te redden en de revolutie te leiden langs de wegen van autonomie en zelfwerkzaamheid'.⁶¹

Over twee andere vrouwen zou Henriette pas veel later schrijven. Kennelijk durfde ze in haar reisverslag de confrontatie met hen niet aan. Het zijn Angelica Balabanov, die ze al van voor de revolutie kende, en de door haar bewonderde linker socialiste-revolutionaire Maria Spiridonova. In haar autobiografie schrijft Henriette hoe ze, toen ze tijdens het congres hoorde dat Balabanov ziek was, haar opzocht in haar hotel en er al snel achter kwam dat de oorzaak van haar ziekte psychisch was. Balabanov had het vertrouwen in de leiding van de Komintern verloren: 'Er was te veel gebeurd, dat achter de schermen moest blijven'.⁶² In 1930 zou Henriette

⁵⁶ Zie § 2.2.

⁵⁷ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 60.

⁵⁸ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 194.

⁵⁹ Roland Holst [1923], *Tusschen twee werelden*, 47-49.

⁶⁰ H. Roland Holst, 'De geest en het zwaard. Antwoord aan Clara Wichmann', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 213-221, aldaar 215.

⁶¹ H. Roland Holst, 'En opnieuw: waarheen koerst Rusland?', *Bevrijding* 9 (maart 1937) 35-39, aldaar 36.

⁶² Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 201.

schrijven over Spiridonova. Het werd een soort schuldbekentenis:

In Juni 1921 bevond Spiridonowa zich in het gevangenis-hospitaal te Moskou. Ikzelf was daar als gedelegeerde op het derde kongres der Kommunistische Internationale. Van de verschrikkelijke omstandigheden van haar gevangenschap wist ik niet af. Maar wèl van het feit dier gevangenschap. Er werd een beroep op mij gedaan, om bij Trotzki voor haar vrijlating te pleiten. Ik verlangde niets liever, maar zwakheid en menschenvrees hielden mij ervan terug het te doen, althans met die klem en beslistheid te doen, die daar en toen noodig zouden zijn geweest ... En toen ik nu in het "Bulletin" van 1922 der sociaal-revolutionairen-van-links over de zedelijke folteringen las, waaraan de doodzieke, tot het uiterste geschokte strijdster blootgesteld was geweest in diezelfde weken, dat wij, anderen, fier en zelfverzekerd in Moskou rondliepen in de zalen van het tzarenpaleis, binnen de muren van het Kremlin, toen besepte ik met diepe schaamte, welk een droevige "bewustzijns-vernauwing" de partijdiscipline ook in mij zelf teweeg gebracht had.⁶³

* ontmoeting met Maxim Gorki

Henriette Roland Holst had jarenlang uitgezien naar een ontmoeting met de Russische schrijver Maxim Gorki. Op 9 juli, één van de laatste dagen van haar verblijf in Moskou bracht Samuel Levitin - de Rus die ze omstreeks 1907 in Berlijn ontmoet had en die ze samen met zijn vrouw Manja weer was tegengekomen in Moskou⁶⁴ - Henriette met zijn autootje naar Gorki's verblijfplaats. Gorki woonde eigenlijk in de buurt van Petrograd, maar af en toe had hij een kamertje in Moskou in het gebouw van het Moskouse Rode Kruis. Het bezoek aan Gorki werd een enorme teleurstelling. Al spoedig kwam ze er achter dat ook Gorki totaal geen vertrouwen meer had in de revolutie. Henriette, die verwacht had geïnspireerd bij Gorki vandaan te komen, raakte van dit bezoek, integendeel, eerder gedeprimeerd. Waar Gorki positief over leek, was de grote honger naar kennis en schoonheid die hij bij het volk bespeurde. Maar ook dit gaf aanleiding tot somberheid: er was nauwelijks papier om literatuur te drukken, en wat er al gedrukt werd had zulke kleine lettertjes dat de mensen het niet konden lezen.

Gorki was de enige die met Henriette openlijk sprak over de enorme hongersnood die in het gebied rondom de Wolga aan het ontstaan was en die spoedig ruim 30 miljoen mensen zou bedreigen. Hij sprak met ontzetting over de wanhoop en paniek onder de boeren en over de cholera-epidemie die zich onder hen verspreidde en was pessimistisch over de mogelijkheden van de Sovjetregering om aan de ontzaglijke ramp het hoofd te bieden. Er waren nauwelijks voedselreserves en medicijnen. Hij smeekte Henriette om, eenmaal terug in Nederland, alles in het werk te stellen om hulp voor Sovjet-Rusland te organiseren. Zij zou samen met communisten, socialisten en kunstenaars zo spoedig mogelijk aan de slag moeten gaan en niet moeten wachten tot de CPH een officieel comité zou instellen; daarvoor was de ramp te groot. Henriette werd door deze woorden van Gorki naar eigen zeggen wakker geschud. Weliswaar hadden begin juli de kranten *Pravda* en *Izvestia* bericht over de mislukking van de oogst in het Wolgagebied en was het Henriette opgevallen dat sommige partijgenoten daarover bezorgd waren, maar ze had niet de indruk gekregen dat er een ramp van een zo grote omvang te

⁶³ H. Roland Holst, 'Voor Maria Spiridonowa', *Bevrijding* 2 (1930) 188-189.

⁶⁴ Zie § 1.2.

gebeuren stond. Pas toen ze Sovjet-Rusland verliet, begon men daar de eerste maatregelen te nemen.⁶⁵

* bureaucratie en corruptie

Henriette moest tot haar grote teleurstelling constateren dat er in de Sovjet-samenleving op grote schaal overwoekering door corruptie en bureaucratie voorkwam. Volgens haar was de grootste oorzaak van deze problemen de behoefte van het Russische volk. Door het grote tekort aan voedsel en kleding zochten velen een baan op plekken waar ze makkelijker aan deze basisbehoeften konden komen. Zo waren er volgens Henriette heel wat Sovjet-ambtenaren, die nauwelijks werkten, maar alleen ambtenaar waren om vrij voedsel en een geldelijke toelage te krijgen. Ook werkten veel mensen in scholen en zuigelingen- en kindertehuizen met als enige motivatie het eigen bestaan.⁶⁶

Nog veel erger vond Henriette het dat ook binnen de Russische communistische partij steeds meer bureaucraten en baantjesjagers te vinden waren. De eerste jaren was de partij 'de morele ruggegraat' van de revolutie geweest. De communisten hadden in die tijd hun leven op het spel gezet en al hun krachten aan de nieuwe maatschappij opgeofferd. Veel partijleden waren echter in de burgeroorlog gevallen en van de overgeblevenen waren velen ziek of overwerkt. Deels waren er nieuwe geestdriftige arbeiders voor in de plaats gekomen, maar ook waren er - voornamelijk uit de oude tsaristische bureaucratie gerecruteerde - ambtenaren tot de partij toegestroomd om er zelf beter van te worden. Dit had er volgens Henriette toe geleid dat de partij was achteruitgegaan 'in innerlijke kracht, in eenheid, in zuiverheid en in idealisme, in al datgene wat haar in staat had gesteld haar taak zoo schitterend te volvoeren'. Maar ondanks de zorgen bleef Henriette toch in de partij geloven: 'Ik voor mij blijf vertrouwen dat de leiders der partij, in samenwerking met het waarlijk communistische arbeiders- en boerenelement, er in zullen slagen het euvel meester te worden, dat de partij bedreigt'.⁶⁷

* Russische leiders

Voor Henriette Roland Holst waren Lenin en Trotski nog steeds mannen van groot formaat, ondanks de vervelende maatregelen die ze soms noodzakelijkerwijs hadden moeten nemen. Ze waren nog altijd de leiders van de arbeiders en kwamen ook nog steeds voor hen op, aldus Henriette.⁶⁸

Aan Trotski bracht Henriette één keer een bezoek in zijn kantoor in de vroegere Keizerlijke Militaire Akademie, die nu de zetel van het Volkscommissariaat voor Nationale Verdediging was geworden. Ze werd met een auto opgehaald. Wat haar opviel aan de kamer van Trotski was dat alles daarin er zeer geordend uitzag. Dit weerspiegelde volgens Henriette het karakter van Trotski, een man die probeerde meester te zijn over elke situatie. Met Trotski

⁶⁵ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 204; Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 51-54; Henriette Roland Holst, 'Oproep tot hulp aan Sowjet-Rusland. Aan de Nederlandsche arbeidersklasse', *De Tribune* 14 (nr. 256, 3 augustus 1921).

⁶⁶ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 39-41.

⁶⁷ Ibidem, 41-43.

⁶⁸ Ibidem, 44-48.

sprak Henriette onder meer over een boek dat hij kort geleden had geschreven over het gebruik van geweld in de revolutie. Trotski was voorstander van het gebruik van geweld in bepaalde situaties. Hij zei tegen haar dat hij bij het schrijven van dit boek veel aan haar had gedacht, daar hij wist dat zij grote moeite zou hebben met het gebruik van geweld. Samen spraken ze ook over het ruwe afhandig maken van graan van de boeren tijdens de burgeroorlog. Trotski verdedigde het beleid van de regering. Het was noodzakelijk geweest om een gewapend leger van vijf miljoen man voldoende voedsel te geven, anders zou het leger zich tegen haar hebben kunnen keren en was de revolutie misschien verloren gegaan. Henriette had hier begrip voor.⁶⁹ Met Lenin had ze tijdens haar verblijf in Moskou niet veel contact. Volgens haar moest hij het heel moeilijk hebben met de koersverandering die hij met de NEP had moeten verdedigen. Zij zag hem als een tragische held, hetgeen haar ervan weerhield het woord tot hem te richten of een onderhoud met hem aan te vragen.⁷⁰

Henriette vroeg zich ook wel eens af wat er zou gebeuren als Trotski en Lenin, haar grote helden, er niet meer zouden zijn. Wie zou hen dan op moeten volgen? Er was één jongere communist waar ze wel wat in zag: Nikolaj Boecharin. Hoewel ze vond dat hij van minder formaat was dan Lenin en Trotski, meende ze toch dat hij misschien zou kunnen uitgroeien tot een persoonlijkheid, gelijkwaardig aan die van Lenin en Trotski. Iets in zijn wezen verraadde volgens Henriette 'dezelfde innerlijke vastheid en eenvoud en een misschien nog grotere louterheid dan de hunnen'. Volgens haar hadden Lenin, Trotski en Boecharin ook een zelfde 'aura'. Verder zei ze over hen drieën:

Waarlijk, zij zijn de apostelen; waarlijk, tusschen hen in staat, voor anderen nog onzichtbaar, de nieuwe Heiland, het Communisme, blaast hen zijn geest in en sterkt hen met zijn kracht.⁷¹

Ook merkte ze op dat alle drie de leiders gek op kinderen waren.⁷²

Henriette had echter niet in alle leiders veel vertrouwen. Zo had ze grote kritiek op Karl Radek. Ze vond dat hij opportunistisch was geworden en een slechte morele invloed uitstraalde.⁷³ Ook kon ze het slecht hebben dat hij door middel van 'even laffe als niets-ter-zake doende kwasi-geestigheden' de Hollandse School (Gorter, Pannekoek en geestverwanten) belachelijk maakte, bijvoorbeeld door laatdunkend te grinniken over het feit dat Pannekoek astronoom en Gorter letterkundige was.⁷⁴ De grootste kritiek had ze echter op Grigori Zinovjev, de voorzitter van de Komintern. Volgens haar was hij gewiekst, leugenachtig en leed hij aan genotzucht. In Moskou ging het verhaal dat binnen de Komintern 'de invloed van het vrouwelijk

⁶⁹ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 50-51; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 202-203; *IISG*, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8, persoonlijke herinneringen aan Leo Trotski, oktober 1940.

⁷⁰ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 50-51.

⁷¹ *Ibidem*, 50.

⁷² *Ibidem*, 48-50.

⁷³ J. de Kadt, *Uit mijn communistentijd* (Amsterdam 1965) 230.

⁷⁴ H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (X)', *De Tribune* 14 (nr. 263, 10 augustus 1921).

element van een zeker soort' ongewenst groot werd. Ontzet was Henriette toen ze van vertrouwde partijgenoten de veronderstelling vernam, dat Zinovjev het bevel had gegeven om de boot, waarop de Franse radicale intellectueel Raymond Lefebvre een jaar eerder tussen Sovjet-Rusland en Zweden was verdronken, ondanks de slechte weersomstandigheden toch te laten vertrekken, 'daar hij mensen van de zedelijke ernst van Lefebvre "gevaarlijk" achtte'. Onder eerlijke communisten was volgens haar de Komintern zijn invloed snel aan het verliezen, met name door de slechte leiding van Zinovjev. Tijdens het derde congres van de Komintern deed zij daarom, samen met de Nederlandse afgevaardigde voor de CPH in Moskou, K.F. Proost, en de latere Franse Trotskist Alfred Rosmer, een poging Zinovjev door Trotski te laten vervangen. Er werd een memorandum opgesteld, dat ze, voorzien van enkele handtekeningen aan Trotski overhandigde, met een voorstel van die strekking. Trotski was over het memorandum ontstemd en wilde niet dat het een openbaar voorstel werd, hoewel hij in bedekte termen toegaf dat er inderdaad corruptie binnen de Komintern heerste. Achteraf heeft Henriette zich afgevraagd of de reden, waarom Trotski toen geen voorzitter van de Komintern wilde worden, iets te maken had met zijn joodse achtergrond. In ieder geval zou het voorstel niet haalbaar geweest zijn en wellicht enorme tegenkrachten ontketend hebben, concludeerde Henriette.⁷⁵

* het derde congres van de Komintern

Van 22 juni tot en met 12 juli 1921 werd in Moskou het derde congres van de Kommunistische Internationale gehouden. Henriette Roland Holst was hiervoor één van de afgevaardigden namens de CPH en zij woonde vrijwel alle zittingen bij. Ook werd ze gekozen om in de tactiek-commissie zitting te nemen, een grote commissie onder voorzitterschap van Trotski, die de politieke lijn van de Komintern tot aan het volgende congres moest vastleggen. Trotski was trouwens de centrale figuur op dit congres, aangezien Lenin enigszins overwerkt was.⁷⁶

Het congres wekte geen grote geestdrift bij Henriette. Al bij de feestelijke opening bleef ze 'zoo koud als een steen'.⁷⁷ Het was volgens haar een avond 'zonder warmte, zonder gloed, zonder waarachtigheid en oorspronkelijkheid'.⁷⁸ Zinovjev en Kamenev hielden een rede en een groot orkest speelde de Internationale. Verder was er een 'typisch-burgerlijke sopraan-zangeres met een uitgesneden japon en lange wit-glacé handschoenen', waar Henriette van gruwde.⁷⁹ De enige hoogtepunten op deze avond waren een persoonlijke ontmoeting met Kroepskaja, een klagelijke herdenkingszang voor gestorven kameraden en de blijde gezichten van de arbeiders uit Moskou, toen Chaliapin, een beroemd volkszanger, optrad.⁸⁰ Ook over de technische voorbe-

⁷⁵ De Kadt, *Uit mijn communistentijd*, 230; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 186, 201-202; IISG, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8, persoonlijke herinneringen aan Leo Trotski, oktober 1940.

⁷⁶ Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 198; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 198; IISG, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8, persoonlijke herinneringen aan Leo Trotski, oktober 1940.

⁷⁷ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 55.

⁷⁸ *Ibidem*, 57.

⁷⁹ *Ibidem*, 112.

⁸⁰ *Ibidem*, 57, 66.

reiding, de leiding en de werkwijze van het congres was Henriette - evenals volgens haar de meeste afgevaardigden - maar matig tevreden. De zittingen werden onregelmatig gehouden en soms werden ze plotseling onderbroken. Ook waren er te veel afgevaardigden en was de onderlinge communicatie gebrekkig. Verder had Henriette grote kritiek op de behandeling van de onderwerpen (sommige kwamen nauwelijks aan bod, andere werden tot vervelens toe herhaald)⁸¹ en de, naar zij meende, weinig democratische stemmingen. Ze verdacht de Russen ervan soms trucs te gebruiken om hun mening er door te drukken. Als verzachtende omstandigheid gaf ze echter aan dat de Russen wel bereid waren naar iedereen te luisteren, ook al ging het om onbekende en onervaren personen. Dat was volgens Henriette kennelijk hun manier van democratie en men kon zich afvragen welke manier de beste was.⁸²

Op het congres ging het voornamelijk over de in het vervolg door de Komintern te voeren tactiek. Tot nu toe was men er van uitgegaan dat de revolutie steeds verder voortschreed. In Rusland zelf had men echter op economisch terrein al een stapje terug moeten doen met de invoering van de NEP en ook in het Westen had de revolutionaire beweging terrein verloren. In Duitsland - waar het meest van verwacht werd - waren in maart 1921 de communisten heftig verdeeld geraakt en in Italië won het fascisme terrein. In het Westen stond het er economisch slecht voor en waren de arbeiders - anders dan Marx had voorspeld - meer bezig met het verbeteren van hun dagelijkse levensomstandigheden, dan met revolutie en waren de meesten van hen nog steeds te vinden bij de sociaal-democratie. Om meer aansluiting te vinden bij het Westerse proletariaat was het nodig te gaan samenwerken met de sociaal-democratie, de propaganda onder de massa's te versterken en ook voor de dagelijkse problemen op te komen in vakbonden en parlementen. Het kwam er uiteindelijk op neer dat de communistische beweging een stapje terug moest doen op weg naar de revolutie. Toch bleef men de stelling aanhangen dat het kapitalisme steeds zwakker werd en het communisme steeds sterker. Men zag echter in dat de ontwikkeling naar de heilstaat minder rechtlijnig zou zijn dan eerder was aangenomen.⁸³

Henriette liet zich op het congres overtuigen van de juistheid van de nieuwe tactiek, die met name door de Russen krachtig verdedigd werd.⁸⁴ Hoewel ze vond dat de Russische communisten zich soms te veel tegen 'links' afzetten en te veel naar 'centrisme' neigden, wanneer zij revolutionaire acties in het Westen scherp bekritiseerden en als 'gevaarlijk avonturisme' bestempelden, geloofde Henriette niet dat de Russen een rem op de revolutie in het Westen wilden zetten. Het stond voor haar als een paal boven water dat juist de Russen nog het meeste vertrouwen in de toekomstige revolutie hadden. Daarom vond ze het niet gepast als er vanuit het Westen veel kritiek op hen geleverd zou worden. Sovjet-Rusland verkeerde in een benarde situatie en dat was, zo meende zij, met name te wijten aan de trage ontwikkeling van de revolutie in het Westen. Volgens Henriette was er echter voor de arbeidersbeweging - ondanks de tragische achteruitgang in economische ontwikkelingen - nog wel een lichtpuntje: de

⁸¹ H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (VII)', *De Tribune* 14 (nr. 260, 6 augustus 1921).

⁸² H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (IV)', *De Tribune* 14 (nr. 257, 3 augustus 1921).

⁸³ H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (I-X)', *De Tribune* 14 (nrs. 254-263, 30 juli-10 augustus 1921).

⁸⁴ Ibidem.

bolsjewiki hadden nog steeds de politieke macht in Rusland. Sovjet-Rusland verdiende dan ook alle steun:

Zoolang de Russische CP de leiding in handen houdt, blijft het slechtste Sowjet-Rusland duizendmaal waardevoller voor het proletariaat dan de beste kleinburgerlijke modelstaat, blijft het al onze liefde, onze steun, onze opofferingen even waard als op den glanzenden dag van zijn geboorte.⁸⁵

Als de politieke macht de bolsjewiki in Rusland zou komen te ontvallen, zou dat in de optiek van Henriette het einde betekenen van de wereldrevolutie. In het verlengde daarvan vond ze dat vooralsnog de internationale leiding van de communistische beweging bij de Russen moest blijven. Ze was er overigens van overtuigd dat als de revolutionaire beweging in het Westen weer op zou bloeien, de Russen hun hegemonie binnen de Komintern op zouden geven en er dan geen bezwaar tegen zouden maken de zetel van de Komintern naar West-Europa te verplaatsen.⁸⁶

Door zich expliciet uit te spreken als voorstandster van het Russische beleid brak Henriette Roland Holst heel bewust met diegenen die dat beleid kritiseerden.⁸⁷ In een redevoering op het congres keerde ze zich zelfs tegen de 'Arbeidersoppositie' onder leiding van haar vriendin Kollontaj, een linkse stroming binnen de Russische Communistische Partij die kritiek had op de NEP, alsook tegen afgevaardigden van de Kommunistische Arbeiter Partei Deutschlands (KAPD), geestverwanten van Gorter en Pannekoek.⁸⁸ Op het congres werd duidelijk dat de KAPD zich niet wilde onderwerpen aan de internationale discipline van de Komintern en ze trad er daarom uit. De partij bleef vasthouden aan de eigen beginselen en zich verzetten tegen participatie in vakbonden en parlementen.⁸⁹ Voor Henriette was de stap van de KAPD moeilijk te verteren. Zij had nog geprobeerd de breuk te voorkomen en er nog voor gepleit dat de KAPD meer spreektijd zou krijgen om haar standpunten te verdedigen. Zij meende dat de Russen soms de neiging hadden tegenstanders te weinig aan het woord te laten en dat vond ze verkeerd: er moest vrijheid van meningsuiting binnen de Komintern kunnen bestaan.⁹⁰ Henriette had wel sympathie voor de KAPD-ers, hoewel ze weinig standpunten met hen deelde. Zij vond dat ze te weinig werkelijkheidszin hadden. Natuurlijk wilde iedereen wat zij voorstonden:

⁸⁵ H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (VIII)', *De Tribune* 14 (nr. 261, 8 augustus 1921).

⁸⁶ H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (IX)', *De Tribune* 14 (nr. 262, 9 augustus 1921).

⁸⁷ H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (VIII)', *De Tribune* 14 (nr. 261, 8 augustus 1921).

⁸⁸ Gorter had trouwens ook zelf op dit congres aanwezig willen zijn. Hij had geprobeerd naar Rusland te komen via Zweden, maar hij wilde daarbij absoluut geen hulp van de Russische Communistische Partij ontvangen omdat hij zich dan niet onafhankelijk genoeg voelde. Het lukte hem uiteindelijk niet Moskou op deze manier te bereiken, zie Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 181.

⁸⁹ H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (III)', *De Tribune* 14 (nr. 255, 2 augustus 1921).

⁹⁰ H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (IV)', *De Tribune* 14 (nr. 257, 3 augustus 1921); Cajo Brendel, 'Einführung' in: H. Roland-Holst, *Die revolutionäre Partei* (Berlin 1972) i-xviii, aldaar vii.

een actie, ... zonder de laagheden, halfslachtigheden, erbarmelijkheden van de leelijke werkelijkheid, zonder de fouten en mislagen, die de Communistische partijen onophoudelijk begaan. ... maar zij zeiden ons niet uit welke andere elementen dan de vooze, slechte en verburgerlijkte arbeidersklasse het communisme zijn strijders moest kweken.⁹¹

Henriette betreurde het dat de KAPD uit de Komintern was getreden, maar ze was er ook van overtuigd dat, als de revolutie zich eenmaal weer krachtig voort zou zetten, de Komintern en de KAPD en haar geestverwanten elkaar weer zouden vinden doordat tactische verschillen dan overwonnen zouden worden. In een artikel naar aanleiding van het congres drukte Henriette echter ook haar bezorgdheid en twijfel uit over de toekomst van de Komintern als het tempo van de revolutie zo traag zou blijven als nu het geval was. De Komintern zou dan steeds verder verwateren, 'en dan zal aan de Internationale der K.A.P.-partijen de taak toevallen van "Wachter te zijn over het Beginsel"⁹². Haar vertrouwen in de Komintern en de Russische dominantie daarin was kennelijk toch minder groot dan ze op het congres had laten blijken.

terugreis

Op 12 juli 1921, de laatste dag van het - uitgelopen - congres, vertrok Henriette Roland Holst uit Moskou. Omdat ze niemand wilde storen bij de laatste avondzitting, ging ze weg zonder afscheid te nemen.⁹³ Later zou ze als redenen voor haar abrupte vertrek opgeven dat ze naar haar man verlangde, waar ze al weken niets van gehoord had, en dat ze haar indrukken wilde ordenen.⁹⁴ In haar reisverslag schreef ze bij haar afscheid van Moskou: 'Of ik tot u weer zal komen weet ik niet, maar wel, dat ik altijd naar weer te komen zal verlangen'.⁹⁵ Omdat ze bang was problemen te krijgen bij één van de douaneposten die ze tijdens haar reis zou moeten passeren, nam ze geen congresmateriaal mee naar huis en verschillende opdrachten die Russische partijgenoten in meegegeven boeken, brochures of manuscripten geschreven hadden, scheurde ze er uit.⁹⁶

Henriette reisde samen met een aantal leden van de Zwitserse, Zweedse en Duitse delegaties terug met de trein richting Petrograd. Ze genoot erg van de terugreis, 'een verpoozing na het enerverende leven te Moskou met zijn onvermijdelijke spanningen, teleurstellingen en inzinkingen'.⁹⁷ De Zweden bleken zelfs koffie bij zich te hebben, waarvan ze heel erg genoot en wat ze in Rusland niet gedronken had. De 13de juli 's avonds kwam de trein in Petrograd aan.

⁹¹ H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (III)', *De Tribune* 14 (nr. 255, 2 augustus 1921).

⁹² H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (X)', *De Tribune* 14 (nr. 263, 10 augustus 1921).

⁹³ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 116.

⁹⁴ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 204.

⁹⁵ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 116.

⁹⁶ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 112-113; H.R.H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (I)', *De Tribune* 14 (nr. 254, 30 juli 1921).

⁹⁷ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 116.

Die bleef daar een paar uur stilstaan, maar er was geen gelegenheid de wagon te verlaten. Volgens Henriette lag de stad er somber bij, hetgeen ook veroorzaakt werd door het slechte weer, dat nu was ingetreden. Slechts enkele fabriekspijpen rookten, wat op maar weinig industriële activiteit duidde. De moesvelden rondom de stad lagen er echter goed bij en ook de tuinbouw leek een goede oogst te beloven.⁹⁸

Vanuit Petrograd ging de treinreis verder naar Reval in Estland, waar men op 15 juli aankwam. In Reval, de stad die Henriette weerzinwekkend bleef vinden, ontmoette ze een Hollandse mede-afgevaardigde, die al eerder vertrokken was en haar meenam naar een hotel om te overnachten. Dat hotel was afschuwelijk: het was er heel smerig en er kwam vies donkergeel water uit de kraan. Hoewel Henriette moest toegeven dat ook het hotel in Moskou niet was, wat ze in Nederland zou menen te kunnen verwachten, sloeg dit hotel in Reval alles. Het leek meer op een 'publiek huis' dan op een hotel. De volgende dag zou gelukkig de boot vertrekken. Henriette ging die dag eerst naar de Sovjetrussische handelsmissie, waar ze een aantal brieven van haar man vond, en naar het Duitse consulaat om een visum te halen. De Zwitsers, de Zweden en de Duitsers kregen zonder problemen een visum, maar men weigerde Henriette er één te geven. Zij werd aangeraden dan maar via Engeland te reizen.⁹⁹

Henriette kon nu dus niet vertrekken. In deze nare situatie werd ze, behalve door de Sovjetrussische handelsmissie, gesteund vanuit geheel onverwachte hoek, namelijk door de Hollandse consul Van den Bosch, waar ze een Hollands visum was gaan halen. Volgens Henriette waren de consul en zijn vrouw weliswaar 'burgerlijke landgenooten', maar de consul vatte zijn taak ruim op en was bereid elke Hollander die naar huis wilde te helpen, 'al komt hij uit de hel'. Ook had Van den Bosch, zo moest ze vaststellen, niet zulke bekrompen opvattingen over de bolsjewiki als vele 'burgerlijke' Nederlanders. Hij had tot 1918 in Rusland gewerkt en ging ook nu nog wel eens Sovjet-Rusland in. De consul bood Henriette alle mogelijke hulp aan. Zo informeerde hij direct in andere Baltische havensteden of daar binnenkort een Nederlands schip zou vertrekken en toen de politie-autoriteiten van Reval het Henriette moeilijk dreigden te maken bij het verkrijgen van een toestemming tot verblijf en een uitreisvergunning, stuurde de consul een Estlander met haar mee die met zulke zaakjes vertrouwd was, zodat de problemen snel opgelost werden. Totdat Henriette zou kunnen vertrekken bood hij haar aan zo lang bij hen te komen logeren. De familie Van den Bosch, bestaande uit de consul, zijn vrouw en drie dochtertjes, woonde in de villa Mariënberg, de 'datsja' (buitenhuis) van de Russische graaf Orlow-Dawidow, één van de rijkste Russische grootgrondbezitters van voor de revolutie. Het leek meer op een kasteel dan op de bescheiden datsja's van de voormalige middenstand die Henriette buiten Moskou had leren kennen. Mariënberg lag een klein uur rijden ten noorden van Reval, aan zee. In de bijgebouwen van het landhuis woonden nu vluchtelingen uit Rusland. Zo ontmoette Henriette er bijvoorbeeld de voormalige ex-gouverneur van Kiev! Ondanks deze confrontatie met het Russische tsaristische verleden, had Henriette het bij de familie Van den Bosch heel erg naar haar zin. Achteraf had ze best nog langer willen blijven.¹⁰⁰ Aan de consul vertelde ze heel enthousiaste verhalen over de scholen en kindertehuizen die ze tijdens haar

⁹⁸ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 117; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 205.

⁹⁹ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 117, 120-122; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 205.

¹⁰⁰ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 123-130; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 205-206.

verblijf in Sovjet-Rusland gezien had. Het bracht Van den Bosch er toe aan de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken te schrijven, dat hij zulke verhalen straks in Nederland met een korreltje zout zou moeten nemen: 'dit zijn de bekende modellen, waarvan er in Moskou en Petersburg slechts eenige bestaan'.¹⁰¹ Inderdaad was de Sovjetregering al vrij snel na haar aantreden begonnen met het rondleiden van haar gasten langs enkele modelinstellingen. Het was de bedoeling dat de gasten een positieve indruk van het land kregen en zich op vakantie waanden. Daarom werden ze zoveel mogelijk afgeschermd van honger en ellende.¹⁰²

Op een dag ontmoette Henriette in Reval een afgevaardigde van de Zweedse groep, die nog in afwachting was van de boot naar Göteborg. De man stelde haar voor de kapitein van het eerstvolgende schip naar Stettin om te kopen, zodat hij haar mee zou nemen zonder visum. De Zweden, die Henriette niet waren vergeten, hadden al een visje uitgegooid en het zou haar duizend mark (tien gulden) gaan kosten. De prijs was geen bezwaar, maar Henriette vond het vervelend iemand om te moeten kopen. Toch ging zij op het aanbod in, na de verzekering van de Zweed dat Duitsland toch van omkoperij aan elkaar hangt, en toen de afgevaardigde haar aan de kapitein van het schip voorstelde, drukte zij hem een briefje van duizend in de hand. Zij was blij dat haar onzekere situatie voorbij was en nu eindelijk naar huis te kunnen.¹⁰³

De laatste dag van haar verblijf in Reval was een zondag. Er heerste in haar beleving een stemming van rust en vrede over de stad. De winkels waren gesloten, uit een Lutherse kerk klonk gezang. Henriette ging naar binnen en genoot van de psalmzang, die volgens haar niet 'zeurderig-gerekt' klonk als in Nederland, maar vol was van ritmische kracht. Toen er echter een dominee op de kansel verscheen, kreeg ze het benauwd en vluchtte ze naar buiten. Vervolgens bereikte ze de grote Russische kerk in het hart van de oude stad. De dienst zou net beginnen. In haar reisverslag schrijft Henriette dat ze van plan was geweest een Russische kerkdienst bij te wonen, maar daar in Moskou geen gelegenheid voor had gevonden. Nu greep ze echter de kans. Het was de eerste keer in haar leven dat ze een Russisch-Orthodoxe liturgie hoorde en ze vond het prachtig.¹⁰⁴ Ze raakte er bijna door bedwelmd en ze begreep nu pas goed waarom de Sovjet-autoriteiten tegen de godsdienst waarschuwden:

Ja waarlijk is het zoo: die heerlijke muziek is thans gevaarlijk; zij verzwakt den werkelijkheidszin, zij sust het hart tot rust over de slechte dingen dezer wereld, in plaats van het te wekken tot daadkracht; zij effent den gang van het bloed tot verdroomde maten, in stee van het staal toe te voeren tot den strijd. De schoonheid der oude kerkmuziek, wij mogen van haar bedwelming niet te diep drinken...¹⁰⁵

Toch had ze een gevoel van gemeenschap, een soort eenwording met de natuur ervaren. Aangezien ze echter het geloof wel moest afwijzen als een relikwie uit het verleden, wekte deze

¹⁰¹ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 78.

¹⁰² Paul Hollander, *Political pilgrims. Travels of western intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928-1978* (New York 1981; herdruk Lanham, Londen en New York 1990) 349.

¹⁰³ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 206-207.

¹⁰⁴ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 130-131.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 131.

ervaring bij haar een groot verlangen naar de 'gemeenschapskunst', die zij zag als een communistisch alternatief voor religie.¹⁰⁶

De volgende dag vertrok de boot naar Stettin. Henriette was de enige communiste aan boord. Verder waren er volgens haar slechts 'zwarthandelaren, spionnen en ander gespuis', wiens gesprekken haar weinig interesseerden en waar ze zich daarom weinig mee bemoeide. Gedurende de driedaagse reis zat ze voortdurend in angst. Als de kapitein haar niet door de passencontrole zou helpen, zou ze gearresteerd worden en zou niemand in Nederland weten waar ze was. In Stettin ging alles echter goed. Ze kwam met gemak door de douane. Na een overnachting vertrok Henriette de volgende ochtend met de eerste sneltrein naar Berlijn. Daar lag op haar voormalige logeeradres een heel pak brieven van haar man klaar. Bij de communistische centrale trof ze vervolgens een aantal Nederlandse afgevaardigden die met een boot eerder gekomen waren en op haar hadden gewacht. De volgende dag vertrokken zij gezamenlijk met de trein vanuit Berlijn. Op 23 juli kwam Henriette weer in Nederland aan.¹⁰⁷

teleurstelling

Uit één van de brieven die Henriette vanuit Sovjet-Rusland naar haar man stuurde¹⁰⁸, en ook uit het hierna volgende laatste deel van haar reisverslag, blijkt dat Henriette enorm teleurgesteld was over wat ze daar had gezien:

Als alle oprechte communisten in en buiten Rusland doorleef ik een brandend leed van teleurstelling, de bitterheid er van stijgt bij oogenblikken van mijn hart, naar mijn oogen, mijn wangen, mijn voorhoofd.

... Ik weet dit alles; illusies heb ik zeker verloren, "geestdriftig gestemd" in den letterlijken zin keer ik niet terug. Het heroïsch avontuur der wereldrevolutie eischt te veel bloed en tranen, zijn wezen en zijn verloop zijn te tragisch, zijn blij-einde verschemert te ver weg, achter schuimende maalstromen en bittere zeeën, om den mensch, die de jaren zijner jeugd achter zich heeft gelaten, nog tot "geestdriftigheid" te kunnen vervoeren.

... In de nederlaag, en in de reeks van nederlagen, vast te houden het vertrouwen in eindelijk overwinning; het wrange van teleurstelling en ontgoocheling te verdragen met een ongeschokt gemoed; door het op- en neervloeden van den strijd te gaan rustig als een, dien de goden een heerlijk geheim hebben toevertrouwd: dit is de gemoedsgesteldheid, - leerde ik daar ginds - die het communisme van zijn belijders eischt en waartoe het ze opvoedt.¹⁰⁹

Opnieuw was Henriette met haar neus op de feiten gedrukt: Rusland was niet zo 'utopisch' als ze zich had voorgesteld. Het bleek een samenleving met nog heel veel negatieve, 'burgerlijke' kenmerken en men had zelfs een stap in de revolutionaire ontwikkelingen terug moeten doen. Ze moest berusten in de trage ontwikkeling en onder ogen zien dat het nog lang zou duren voor het werkelijk communistische Rusland zou ontstaan. Toch kon Henriette haar steun aan de

¹⁰⁶ Ibidem, 131-132.

¹⁰⁷ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 132; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 207-208; A. Roland Holst, *Briefwisseling*, doc.nr. 114: brief van Adriaan Roland Holst aan Richard Roland Holst, 20 juli 1921.

¹⁰⁸ Huizinga, *Briefwisseling I*, doc.nr. 345: brief van Richard Roland Holst aan Johan Huizinga, 6 juli 1921.

¹⁰⁹ Roland Holst [1921], *Uit Sowjet Rusland*, 132-133.

Komintern niet opgeven. Waar zou ze anders nog in moeten geloven? Haar trouw aan Sovjet-Rusland bleef vooralsnog onvoorwaardelijk.

4.2 gevolgen van het derde congres van de Komintern (1921-1922)

Op het derde congres van de Komintern had Henriette Roland Holst zich dus onvoorwaardelijk aan de kant van de Russen geplaatst, waardoor er een definitieve breuk tussen haar en de oppositie van Gorter en Pannekoek was ontstaan. In Nederland terug, schaarde ze zich weer geheel achter de CPH en verdedigde zij in het openbaar Sovjet-Rusland. Gorter daarentegen verliet de CPH en stichtte de Kommunistische Arbeiders Partij Nederland (KAPN) als zusterpartij van de Duitse KAPD. Deze partij zou in Nederland onbeduidend blijven. Pannekoek trad eveneens uit de CPH maar bleef verder partijloos.¹¹⁰

Ook in het tot nu toe nog van de CPH onafhankelijk gebleven tijdschrift *De Nieuwe Tijd*, onder redactie van Anton Pannekoek, Henriette Roland Holst en Willem van Ravesteyn, werd de breuk met Gorter en Pannekoek duidelijk. Gorter en Pannekoek, die vòòr het derde congres van de Komintern de Russen nog het voordeel van de twijfel hadden gegeven, vielen Sovjet-Rusland nu openlijk af. Zo noemde Pannekoek Sovjet-Rusland 'een belemmering der Europeesche revolutie'¹¹¹ en Gorter noemde de Russische revolutie 'slechts in schijn proletarisch-communistisch'. 'In werkelijkheid was zij voor een zeer klein deel proletarisch-communistisch, voor het overgrote deel een boersch-demokratische revolutie'¹¹². Gorter en Pannekoek beschouwden de bolsjewiki nu als opportunisten, die uit eigenbelang samenwerkten met kapitalisten en boeren en de revolutie in West-Europa daardoor liever niet wilden, uit angst dat die destabiliserend op Sovjet-Rusland zou werken. Zij zagen Sovjet-Rusland nu als de vijand van het Westerse proletariaat. Henriette kwam tegen deze aanvallen op haar Russische vrienden in het geweer. Sovjet-Rusland was nog steeds de meest revolutionaire kracht, van groot belang voor de internationale arbeidersklasse, die alle steun verdiende. Ze verweet Pannekoek en Gorter twijfel aan de revolutionaire energie en het revolutionaire inzicht der Russische communisten. Volgens haar waren Gorter en Pannekoek nu zo anti-Sovjet-Rusland, omdat zij wilden verdedigen dat de KAPD uit de Komintern was gestapt en dit kon alleen maar door Sovjet-Rusland zwart te maken.¹¹³

Zoals we reeds in het vorige hoofdstuk gezien hebben, wilde de partijleiding van de CPH naar aanleiding van het tweede internationale congres van de Komintern in 1920 controle over het tijdschrift *De Nieuwe Tijd* krijgen.¹¹⁴ Na het derde congres van de Komintern werden

¹¹⁰ Pannekoek, *Herinneringen*, 59; De Kadt, *Uit mijn communistentijd*, 192-193.

¹¹¹ H. Roland Holst, 'De nieuwste aanval op Sovjet-Rusland', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 524-544, aldaar 525.

¹¹² *Ibidem*, 532.

¹¹³ H. Roland Holst, 'De nieuwste aanval op Sovjet-Rusland', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 524-544; H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland en de proletarische revolutie. (Antwoord aan Anton Pannekoek)', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 661-676.

¹¹⁴ Zie § 3.3.

de onderhandelingen hierover voortgezet. Waar tot voor kort Henriette Roland Holst en Anton Pannekoek gezamenlijk zich tegen elke controle over het onafhankelijke tijdschrift geweed hadden, was de houding van Henriette nu anders geworden. Zij voelde zich thans verplicht toe te geven aan de eisen van discipline en centralisatie, die de Komintern op het derde congres opnieuw had bekrachtigd. Zij was bang dat als men aan de onafhankelijkheid van *De Nieuwe Tijd* vast zou blijven houden, dit blad in conflict zou komen met de CPH en met de Komintern en daarom steun zou moeten zoeken bij de KAPN. Wel bleef ze voorstandster van vrije meningsuiting, maar dan binnen de grenzen van de Komintern. Henriette verdedigde haar stap aldus:

Wie de nationale en internationale communistische discipline beschouwt als een groote vooruitgang der beweging, een stap tot organisatorische en geestelijke eenheid der arbeidersmassas van alle landen, die heeft tot plicht haar op te volgen óók wanneer zij tegenover zijn persoonlijke wenschen en zelfs tegen zijn persoonlijk oordeel indruischt. Het zich onderschikken van het individu aan een strijd-gemeenschap mag door alle onverbeterlijke individualisten (waaraan speciaal Nederland zoo rijk is) voor "kadaver-gehoorzaamheid" uitgemaakt worden, in waarheid heeft het niets daarmee gemeen.... De communist echter die weet dat de straffe tucht die van hem verlangd wordt onmiddellijk samenhangt met de algemeene eischen van den strijd in het huidig strijdperk, gehoorzaamt uit werkelijke overtuiging, óók waar hij in een speciaal geval het voorschrift der leiding onjuist of ondoelmatig acht. Wie het scharen der arbeidersmassas in één wereldstrijdverband tegen het wereldkapitaal ziet als het groote werk, de groote taak der Derde Internationale; en ziet dat zij, ondanks talrijke misslagen, tekortkomingen en fouten, deze taak ook werkelijk vervult - die aanvaardt de beperking der persoonlijke, inkluis de geestelijke vrijheid, welke deze grootsche samenvatting van krachten meebrengt, als een onvermijdelijk nadeel, waarmee een groot voordeel ja een fundamenteele voorwaarde tot de overwinning moet worden gekocht.¹¹⁵

De CPH-leiding eiste opnieuw dat er twee door haar benoemde leden in de redactie van *De Nieuwe Tijd* zouden zitten en een nieuwe eis was dat Anton Pannekoek de redactie zou verlaten. Toen hierover geen overeenstemming bereikt kon worden binnen de redactie, droegen Anton Pannekoek en Willem van Ravesteyn alle redactionele rechten over aan Henriette Roland Holst, waardoor het tijdschrift tot het einde van de jaargang zonder al te veel schokken stand hield. Henriette weigerde aan het einde van 1921 uiteindelijk op het voorstel van Pannekoek en J. Rogge, vertegenwoordiger namens de uitgever Fortuijn, in te gaan om *De Nieuwe Tijd* als onafhankelijk tijdschrift onder haar redactie voort te zetten. Ze ging samen met Van Ravesteyn akkoord met de opheffing van het blad en de oprichting in 1922 van een nieuw maandblad *De Communistische Gids*, onder verantwoordelijkheid van de CPH. Samen met Van Ravesteyn en 'Opmerker' (= K. van Langeraad) nam zij plaats in de redactie van dit nieuwe tijdschrift, waarin zij de rubriek 'Buitenlandsche Tijdschriften-Overzicht' voor haar rekening nam.¹¹⁶

Naar aanleiding van het derde congres van de Komintern werd in Nederland begin 1922 ook de Revolutionair Socialistische Vrouwenbond (RSV) opgeheven. De Komintern had zich uitgesproken tegen deelname aan afzonderlijke vrouwenorganisaties. Wel moesten er organisaties zijn die propaganda maakten onder vrouwen, maar zij moesten geheel op

¹¹⁵ Henriette Roland Holst, 'Het einde van "De Nieuwe Tijd"', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 705-713, aldaar 709-710.

¹¹⁶ Henriette Roland Holst, 'Het einde van "De Nieuwe Tijd"', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 705-713; Pannekoek, *Herinneringen*, 207-208.

klassengrondslag staan - dus communistisch zijn - en mannen en vrouwen moesten daarin samenwerken. Bij eventuele acties zou er natuurlijk wel samenwerking met niet-communistische vrouwen mogelijk zijn, maar de leiding zou moeten berusten bij communisten. In Nederland werden zo binnen de partij 'sekties voor de propaganda onder de vrouwen' opgericht. Henriette, die jarenlang met hart en ziel in de RSV gewerkt had, verdedigde ook deze lijn van de Komintern.¹¹⁷ Wel bleef het voormalige RSV-tijdschrift *De Voorbode* bestaan, nu als blad van de CPH tot propaganda onder de vrouwen. Henriette bleef voorlopig in de redactie van dit blad. Zowel in *De Voorbode* als in *De Tribune* zouden nog regelmatig artikelen van haar verschijnen over de positie van vrouwen onder het communisme.¹¹⁸

Henriette Roland Holst was nu dus - vanwege haar onvoorwaardelijke steun aan de Komintern en de CPH - haar partijonafhankelijke activiteiten, zoals het redactieschap van *De Nieuwe Tijd* en haar werkzaamheden in de Revolutionair Socialistische Vrouwenbond, kwijtgeraakt. Hoewel zij zich na haar Ruslandreis had voorgenomen om zich nu met hart en ziel aan de partij te wijden, moest ze intussen opnieuw constateren dat ze zich er niet in thuis voelde. Eén van de oorzaken was dat de partijleiding, die nog steeds bestond uit het oude driemanschap Wijnkoop, Ceton en Van Ravesteyn, haar niet erg serieus nam. Naar aanleiding van haar artikelen over het derde congres en over Pannekoek en Gorter werd ze al direct heftig aangevalen.¹¹⁹ De partijleiding vond haar halfslachtig. Hoewel ze nu gebroken had met Gorter en Pannekoek, verweet men haar nog te veel waardering voor deze 'linksen' te hebben. Ook ontwaarde men bij haar te veel twijfels aan de ontwikkeling van de Komintern en de wereldrevolutie. Volgens Jacques de Kadt, één van de jongeren in de partij in deze periode, had Wijnkoop liever gehad dat Henriette na het derde Kominterncongres net als Pannekoek en Gorter de partij verlaten zou hebben,

want hij verwachtte dat 'die dame' - zo sprak men in zijn kring over haar - wel weer onrust en wankelmoedigheid in de beweging zou brengen, en hij voelde in het algemeen niets voor persoonlijkheden die een eigen aanhang in de partij hadden of konden krijgen. De partij, dat was voor hem de groep van 'Deventer' en van 'De Tribune' oude stijl, van het weekblad dus. Voor de later in de partij gekomen voelde hij alleen iets, als ze de autoriteit van de Deventer-groep erkenden; in ieder geval die autoriteit niet aanvochten. Figuren van formaat buiten het driemanschap waren 'lastig'.¹²⁰

¹¹⁷ H. Roland Holst, 'De uitvoering der besluiten van het IIIe Int. Comm. Congres in zake de actie onder de vrouwen', *De Communistische Gids* 1 (1922) 15-18.

¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld: H.R.H., 'De Russ. November-Revolutie en de bevrijding der vrouw', *De Tribune* 15 (nr. 32, 7 november 1921); H.R.H., 'Onze internationale vrouwendag', *De Voorbode* 5 (nr. 5, 1922); H.R.H., 'De arbeidende vrouw en de sowjets', *De Voorbode* 6 (nr. 12, 1923); H.R.H., 'De internationale vrouwenweek. Kunnen we over de hoofden der vrouwen winnen?', *De Tribune* 16 (nr. 127, 1 maart 1923); Henriette Roland Holst, 'Het dure moederschap', *De Tribune* 16 (nr. 129, 3 maart 1923); H.R.H., 'Het wereldontwaken der vrouw. In het teken van de Sowjetster', *De Tribune* 17 (nr. 134, 7 maart 1924).

¹¹⁹ W[ijnkoop]p., 'Wachters of vijanden?', *De Tribune* 14 (nr. 265, 12 augustus 1921); C[eton]., 'Het congres van Moskou', *De Tribune* 14 (nrs. 274-275, 23-24 augustus 1921); 'Opmerkingen', *De Tribune* 15 (nr. 6, 7 oktober 1921).

¹²⁰ De Kadt, *Uit mijn communistentijd*, 193.

Daarbij kwam volgens De Kadt ook nog dat zij bevriend was met Trotski, die bij de partijleiding van de CPH ook al niet erg geliefd was.¹²¹ Hoewel Henriette dus de partij alle steun gegeven had, kreeg ze er weinig voor terug. Ook in haar privésituatie ondervond ze weinig begrip voor haar stap in de Komintern en de CPH te blijven. Richard, haar man, had vurig gehoopt dat Henriette, na de door haar in Rusland ondervonden teleurstellingen, de partij zou verlaten. Maar zolang Henriette geen alternatief zag voor de Komintern kon ze dit niet.¹²² Door haar eenzame positie namen haar activiteiten af, hoewel ze nog steeds artikelen bleef publiceren en lezingen bleef houden. Eind 1921 gaf ze haar functie als internationaal correspondentente voor het internationale communistische vrouwensecretariaat in Moskou op¹²³ en na februari 1922 zijn er geen artikelen van haar meer in *Die Kommunistische Fraueninternationale* en *Die Kommunistische Internationale* verschenen. Wel had ze een alternatieve activiteit gevonden waar ze zich nu totaal op stortte, namelijk de hongerhulp voor Sovjet-Rusland: 'het enige, wat mij gedurende de winter van 1921-1922 voldoening gaf'.¹²⁴

4.3 hulp voor Sovjet-Rusland (1921-1923)

voedselhulp

In de zomer van 1921 was inderdaad de grote hongersnood uitgebroken waarvoor Maxim Gorki had gewaarschuwd. Met name de gebieden rondom de Wolga, de Kaukasus, de Krim en delen van de Oekraïne werden door deze enorme ramp getroffen. Ongeveer 30 miljoen mensen - een kwart van de totale bevolking van Sovjet-Rusland! - werden met de hongerdood bedreigd. Vooral in de winter van 1921/1922 vielen vele doden. De schattingen over het totale aantal slachtoffers van de hongersnood lopen uiteen van 3 tot 10 miljoen.¹²⁵

Op 13 juli 1921, vier dagen nadat Gorki met Henriette Roland Holst gesproken had en haar om hulp had gesmeekt, richtte hij een openlijk en dringend appèl tot de wereld om hulp. In Sovjet-Rusland zelf had hij, in overleg met Lenin, voorgesteld om een 'Al-Russisch Comité ten bate van de hongerende bevolking' op te richten, waarin belangstellenden uit alle lagen van de bevolking en met verschillende overtuigingen samen zouden kunnen werken. Op dit voorstel reageerde een aantal bekende figuren uit de tsaristische periode, duidelijk tegenstanders van de Sovjetregering, waaronder een zekere Kisjkin, voormalig minister onder de tsaar. Zij wilden graag een van de regering onafhankelijk comité. Lenin stond dit toe, maar onder de voorwaarde dat het 'Al-Russisch Comité' deel uit zou maken van het Rode Kruis. Het comité werd op 30

¹²¹ Ibidem, 195.

¹²² Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 208.

¹²³ 'Die Kommunistinnen der Niederlande an der Arbeit', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (doppelheft 8/9, november/december 1921) 56-57.

¹²⁴ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 208-209.

¹²⁵ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 209; Baruch, Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij*, 90; Marc Jansen, 'Frits Kuiper in Kazan. Hulp aan hongerende studenten, 1922-1924' in: *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986) 187-212, aldaar 187.

augustus 1921 al weer door de regering opgeheven, vanwege vermeende contra-revolutionaire activiteiten. Later werd een nieuw 'Al-Russisch Comité' opgericht, nu zonder 'contra-revolutionaire figuren' en de facto van de regering afhankelijk. Ook de Russisch-Orthodoxe kerk wilde zich onafhankelijk van de regering inzetten voor de hulpverlening, maar de Sovjetregering stond dit niet toe. Zij nam, integendeel, de gelegenheid te baat om de kerk hard aan te vallen met de bedoeling haar als maatschappelijke kracht uit te schakelen.¹²⁶

In het buitenland werden verschillende initiatieven tot hulpverlening genomen. De Entente-mogendheden benoemden een commissie, die de mogelijkheden tot hulp moest onderzoeken. Voorzitter van deze commissie was de oud-ambassadeur van Frankrijk in Petrograd, Noulens, een fervent tegenstander van Sovjet-Rusland, die in de burgeroorlog openlijk de Witgardisten gesteund had. Deze commissie verlangde als niet-onderhandelbare voorwaarden voor hulp, dat de Sovjetregering de Russische staatsschulden van vòòr de revolutie zou erkennen, toereikende garanties voor inlossing van toekomstige verplichtingen zou geven en 'normale condities' voor het economische leven in Rusland zou scheppen, waarmee men ongetwijfeld herstel van het kapitalisme bedoelde. Voor de Sovjetregering waren deze plannen onaanvaardbaar en ook de persoon Noulens stond hen overigens tegen. In oktober 1921 hielden de Entente-landen in Brussel een conferentie over eventuele hulp aan Sovjet-Rusland. Daar werd besloten om aan Sovjet-Rusland kredieten te verschaffen ter bestrijding van de hongersnood als de Russen als tegenprestatie de oude staatsschulden zouden erkennen. Sovjet-Rusland stond hier niet onwelwillend tegenover. Nu er voorlopig toch geen kans leek op een voortzetting van de wereldrevolutie zag men in dat gestreefd moest worden naar herstel van economische en diplomatieke betrekkingen met het Westen. Sovjet-Rusland ging dan ook akkoord met het erkennen van de schulden, onder voorwaarde dat het volkenrechtelijk erkend zou worden, dat het de toegezegde kredieten zou krijgen en dat de schulden voorlopig zouden kunnen worden terugbetaald in de vorm van handelsconcessies aan buitenlandse bedrijven en Russische grondstoffen. Verder stelde men voor een internationale conferentie te organiseren om het mogelijke herstel van handelsbetrekkingen te bespreken. De Entente-landen gingen uiteindelijk niet akkoord met de voorwaarden die Sovjet-Rusland stelde, zodat er geen kredieten naar Sovjet-Rusland gingen. Ook de in april 1922 te Genua gehouden internationale conferentie over de economische problemen van het na-oorlogse Europa, waaraan ook Sovjet-Rusland deelnam, leverde voor dat land niets op. Diplomatieke betrekkingen met de Entente-landen zaten er nu voorlopig niet in, vooral niet toen bleek dat Sovjet-Rusland tijdens de conferentie een verdrag had gesloten met Duitsland, het verdrag van Rapallo, waarin de diplomatieke betrekkingen tussen Sovjet-Rusland en Duitsland hersteld werden.¹²⁷

Vanuit de Verenigde Staten werd direct enthousiast op de oproep van Maxim Gorki gereageerd. Onder leiding van de latere Amerikaanse president Herbert Hoover werd de 'American Relief Administration' (ARA) opgericht. Deze organisatie wist bij de Sovjetregering te bedingen, dat zij ongecontroleerd haar werk zou kunnen doen in de getroffen gebieden en dat

¹²⁶ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 79; Baruch, Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij*, 90-92; Jansen, 'Frits Kuiper in Kazan', 187-188.

¹²⁷ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 83, 85-86; Baruch, Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij*, 91-93; Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 251; H.R.H., 'Een weinig meer koelbloedigheid gewenscht!', *De Tribune* 15 (nr. 31, 5 november 1921).

de geboden levensmiddelen niet naar het Rode Leger of de Sovjet-ambtenaren zouden gaan. Hoewel Sovjet-Rusland liever de voedseldistributie in eigen handen had gehouden omdat men 'burgerlijke' invloeden en inmenging in binnenlandse aangelegenheden vreesde, ging de regering uiteindelijk toch akkoord met de voorwaarden van de ARA. Deze organisatie was de grootste hulporganisatie die opereerde in de getroffen gebieden. Zij zou met name veel kinderen van de hongerdood redden. De verhoudingen tussen de Sovjet-autoriteiten en de ARA bleven overigens gespannen en van tijd tot tijd werden ARA-medewerkers van spionage en beïnvloeding van de bevolking beschuldigd en soms zelfs het land uitgezet.¹²⁸

Een ander initiatief werd midden augustus 1921 genomen door de Volkenbond in Genève. Daar werd de Noorse Noordpoolonderzoeker Fridtjof Nansen tot Hoge Commissaris van een door de Volkenbond opgezet hulpcomité, het Nansen-comité, gekozen. Nansen ging naar Sovjet-Rusland om poolshoogte te nemen en sloot met de Sovjetregering een overeenkomst waarin geregeld werd dat de door zijn comité geleverde voedselhulp gedistribueerd zou worden door functionarissen van de Volkenbond én van de Sovjetregering, op voet van gelijkheid. Op aandrang van de Sovjet-autoriteiten werd ook een bepaling opgenomen dat de vertegenwoordigers van het Nansen-comité zich niet met politiek en handel in zouden laten. Doordat Nansen met deze voorwaarden akkoord ging, was de samenwerking tussen het Nansen-comité en de Sovjetregering veel beter dan die tussen de Sovjetregering en de ARA. In september vroeg Nansen de Volkenbond om steun en reisde hij, waarschuwend voor de ramp die steeds groter werd, verschillende Volkenbondregeringen af om geld los te krijgen. Het leverde aanvankelijk weinig op. De voornaamste rem voor regeringen was het argument, dat hulp aan het hongerende en lijdende Russische volk gelijk zou staan aan een steunactie voor de Sovjetregering en de bolsjewiki. Pas in de winter van 1921/1922, toen de berichten over massale sterfte steeds hardnekkiger werden en er ook foto's, dia's en filmpjes van de verschrikkingen vertoond werden, kwamen sommige landen over de brug, met name Groot-Brittannië.¹²⁹

Natuurlijk kwam er ook direct hulp op gang voor het hongerende Sovjet-Rusland vanuit de arbeidersbeweging. In Duitsland werd onder leiding van de communist Willi Münzenberg de overkoepelende organisatie van de internationale arbeidershulp opgericht, het 'Auslandskomitee zur Organisierung der Arbeiterhilfe für die Hungernden in Sowjet-Rußland'. Voor deze organisatie wist Münzenberg naast communisten veel intellectuelen en kunstenaars te strikken, met onder meer voor Sovjet-Rusland Maxim Gorki, voor Groot-Brittannië Bernard Shaw, voor Frankrijk Henri Barbusse en Anatole France, voor de Verenigde Staten Upton Sinclair, voor Duitsland Albert Einstein, George Gross en Käthe Kollwitz. Deze prominenten deden meerdere malen een dringende oproep aan de wereld tot hulp. Voor Nederland gaf Henriette Roland Holst

¹²⁸ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 79; Baruch, Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij*, 91, 93; Jansen, 'Frits Kuiper in Kazan', 188.

¹²⁹ Baruch, Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij*, 92-93; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 209; Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 79; Jansen, 'Frits Kuiper in Kazan', 188, 197; Henriette Roland Holst, 'De oorzaken van den hongersnood in Rusland' in: Comité van intellectueelen tot hulpverschaffing aan de hungerenden in Rusland "KOMPINRUS" ed., *De kruisgang van een volk. (Berichten van ooggetuigen uit het gebied van den hongersnood in Rusland)* (z.p., z.j. [1922]) 3-17, aldaar 14-16; H.R.H., 'Nansen in Nederland', *De Tribune* 15 (nr. 122, 21 februari 1921).

haar naam aan het 'Auslandskomitee'.¹³⁰ Henriette was blij dat er in Duitsland zo snel iets van de kant van de arbeidersbeweging op gang was gekomen en hoopte dat de hulpactie voor Sovjet-Rusland meer eenheid onder de Duitse arbeiders tot stand zou brengen. Dan zouden de kansen op revolutie in Duitsland weer toenemen.¹³¹ Het Auslandskomitee diende als verzamelpunt van onder de arbeiders in verschillende landen ingezamelde goederen en gelden. Via Duitsland werden voedsel, kleding, geneesmiddelen en later ook werktuigen en machines naar Sovjet-Rusland verstuurd. Er was een goede samenwerking tussen de Sovjet-organen en vertegenwoordigers van het Auslandskomitee in Sovjet-Rusland. Hoewel het internationale proletariaat niet zoveel bijeen kon brengen als de burgerlijke hulporganisaties, waren de bolsjewiki zeer ingenomen met de arbeiderssteun. Deze steun had voor hen een grote morele waarde en was toch aanzienlijk, gezien de grote werkloosheid en de slechte arbeiderslonen in het Westen, de soms openlijke of verholen tegenstand van kapitalistische regeringen bij de inzamelingsacties en de verhalen van de 'burgerlijke' pers, dat de hulp slechts bij het Rode Leger en de communisten terecht zou komen.¹³²

In Nederland werd van regeringswege geen steun aan Sovjet-Rusland gegeven. Men vertrouwde Nansen niet en wilde niet de verdenking op zich laden de bolsjewiki te steunen. Het enige wat men deed was 50.000 bouillonblokken uit oorlogsvoorraad schenken aan het Rode Kruis ten bate van de hongerenden in Sovjet-Rusland! Wel was particuliere hulp toegestaan, hoewel in sommige gemeenten door burgemeesters collectes of andere acties geweigerd werden. Het Rode Kruis deed echter wel het één en ander en gebruikte *De Telegraaf* als medium om giften en collecteresultaten bekend te maken. Ook was er in Nederland een afdeling van het Nansen-comité die geld en levensmiddelen inzamelde, onder meer via kunst- en muziekkavonden waarvan de opbrengst ten bate van Sovjet-Rusland kwam. Verder had de paus opgeroepen tot hulp aan de getroffen, wat het katholieke volksdeel in beweging zette.¹³³ Al met al was Henriette Roland Holst helemaal niet tevreden met de 'burgerlijke' steun. Er was 'ter nauwernood een zwakke, flauwe rimpeling in den poel der openbare meening' waar te nemen en ze oordeelde verder: 'harder dan steen, kouder dan ijs is het hart der Nederlandsche en der Europeesche bourgeoisie'. Dit was volgens haar ook heel duidelijk te merken toen Fridtjof Nansen begin 1922 een bezoek aan Nederland bracht. Op een door het Rode Kruis georganiseerde bijeenkomst met Nansen in Den Haag, waar ze aanwezig was, ontwaarde

¹³⁰ Cauter, *The fellow-travellers*, 60; 'Oproep van kunstenaars voor hulp aan Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 270, 19 augustus 1921); Willy Münzenberg, 'Voor de hongerenden in Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 284, 3 september 1921); *Koninklijke Bibliotheek (KB)*, Archiefnummer 135 C 24, env. 67, brief van Willi Münzenberg aan Henriette Roland Holst, 17 december 1922.

¹³¹ H. Roland Holst, 'De nieuwste aanval op Sovjet-Rusland', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 524-544, aldaar 544.

¹³² H.R.H., 'De honger in Rusland. Het derde internat. congres der Arbeiderskomitees tot hulp aan de hongerigen in Sowjet-Rusland (I-VIII)', *De Tribune* 15 (nrs. 243-251, 18-27 juli 1922); H.R.H. 'Wie zijn Waldemar Aussem en Willy Münzenberg', *De Tribune* 16 (nr. 141, 17 maart 1923).

¹³³ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 80-82, 84; A. Roland Holst, *Briefwisseling*, doc.nr. 121: brief van Richard Roland Holst aan Adriaan Roland Holst, 29 maart 1922; H.R.H., 'De honger in Rusland. Het derde internat. congres der Arbeiderskomitees tot hulp aan de hongerigen in Sowjet-Rusland (II)', *De Tribune* 15 (nr. 244, 19 juli 1922).

Henriette weinig belangstelling van de kant van de 'bourgeoisie'. En met de veel grotere interesse van de arbeiders, zo moest ze overigens ook vaststellen, was weinig rekening gehouden, want de vertaling van hetgeen Nansen zei, was heel slecht. Henriette zag Nansen als een 'apostel der menselijkheid', hij maakte enorm veel indruk op haar. Ook de dia's die vertoond werden over de toestand in de hongergebieden grepen haar aan.¹³⁴

Voor Henriette Roland Holst was de steun vanuit de Nederlandse arbeidersbeweging en door kunstenaars en intellectuelen het belangrijkste. Gehoor gevend aan de smeekbede van Gorki, had ze, teruggekomen uit Sovjet-Rusland, in *De Tribune* een oproep tot hulp gericht aan de gehele Nederlandse arbeidersklasse. De CPH, de SDAP, het NAS en het NVV zouden samen een algemeen comité op moeten richten voor steun aan het hongerende Rusland. Het comité zou geld, geneesmiddelen en levensmiddelen moeten inzamelen, pressie moeten uitoefenen op de regering, eventueel kinderen uit de hongergebieden doen opvangen in Westerse arbeidersgezinnen, en moeten streven naar officiële erkenning van Sovjet-Rusland en herstel van normale handelsbetrekkingen.¹³⁵ De CPH en het NAS gaven direct aan de oproep gehoor, de SDAP en het NVV gaven er de voorkeur aan binnen de eigen verbanden acties te organiseren.¹³⁶ Op 24 september 1921 werd 'Het Algemeen Comité tot Steun aan de hongerenden in Sowjet-Rusland' opgericht, waarin verschillende arbeidersorganisaties, intellectuelen en kunstenaars samenwerkten. Dit comité was ook aangesloten bij het Auslandskomitee van Willi Münzenberg. Henriette zat in het bestuur van het 'Algemeen Comité'. Er werden allerlei acties gevoerd. Zo werden er zegels, briefkaarten, brochures, tekeningen en bloemen verkocht, er werden kunstavonden, tentoonstellingen en toneelavonden gehouden, er werden kunstwerken verloot, er waren bazars en concerten en er werden natuurlijk collectes gehouden. Ook werden er 'kinderpakketten' verzameld en vrouwen naaiden kleding voor de getroffen. Henriette las regelmatig voor uit eigen werk en haar man Richard tekende prenten, waarvan de opbrengst naar Sovjet-Rusland ging.¹³⁷ Verder bleef Henriette oproepen doen in *De Tribune*. Zo drong ze er bij de vrouwen op aan sieraden voor Rusland in te leveren, onder de indruk als ze was van het feit dat in Sovjet-Rusland zelf heel veel vrouwen hun sieraden, zelfs hun trouwringen hadden ingeleverd ten bate van de hongerenden. Zelf stond ze een broche van briljant af, een oud familiestuk, en beloofde ze er persoonlijk voor te zorgen dat het geld van de sieraden-actie naar

¹³⁴ H.R.H., 'Nansen in Nederland', *De Tribune* 15 (nr. 122, 21 februari 1921).

¹³⁵ Henriette Roland Holst, 'Oproep tot hulp aan Sowjet-Rusland. Aan de Nederlandsche arbeidersklasse', *De Tribune* 14 (nr. 256, 3 augustus 1921).

¹³⁶ Het Partijbestuur, 'Oproep van het Partijbestuur der Comm. Partij in Nederland!', *De Tribune* 14 (nr. 256, 3 augustus 1921); Het Partijbestuur, 'Hulp aan Sowjet-Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 258, 4 augustus 1921); 'De steunbeweging voor Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 261, 8 augustus 1921); 'Hulp aan Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 275, 24 augustus 1921); H.R.H., 'De honger in Rusland. Het derde internat. congres der Arbeiderskomitees tot hulp aan de hongerigen in Sowjet-Rusland (II)', *De Tribune* 15 (nr. 244, 19 juli 1922).

¹³⁷ "'Het Algemeen Comité tot Steun aan de hongerenden in Sowjet-Rusland'", *De Tribune* 14 (nr. 303, 26 september 1921); H.R.H., 'De honger in Rusland. Het derde internat. congres der Arbeiderskomitees tot hulp aan de hongerigen in Sowjet-Rusland (IV)', *De Tribune* 15 (nr. 246, 21 juli 1922); *IISG*, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 8.1, correspondentie met G. van Oort, waaronder een programmablad in verband met een voordracht door Henriette Roland Holst; *NLMD*, Archief van Henriette Roland Holst-v.d. Schalk, collectie S 243, inv.nr. B 3, brief van D. de Lange aan Dhr. Sickenga, 23 oktober 1921.

een kindertehuis in Sovjet-Rusland zou gaan.¹³⁸ Ook riep Henriette op om kleine gebruiksvoorwerpen als naalden, spelden, scharen, schroeven, spijkers, boren en vijlen af te staan. De Russische boeren hadden hier groot gebrek aan. Als de boeren die wel een goede oogst hadden nu deze werktuigen kregen, zouden ze in ruil daarvoor welwillender graan en aardappelen afstaan voor de hongergebieden.¹³⁹ Speciaal voor intellectuelen werd het 'Komitee tot propaganda onder de intellectueelen voor hulpverschaffing aan Sowjet-Rusland' (KOMPINRUS) opgericht, waarin Henriette Roland Holst ook actief was. Andere prominente leden van dit comité waren de architect Berlage en Richard Roland Holst.¹⁴⁰ Als uitgave van KOMPINRUS verschenen van Henriette Roland Holst twee geschriften: haar reisverslag *Uit Sowjet Rusland* en de brochure *De kruisgang van een volk (berichten van ooggetuigen uit het gebied van den hongersnood in Rusland)*, waarvoor ze het voorwoord schreef.

Naar aanleiding van de hongersnood in Sovjet-Rusland kwam er in de media een discussie op gang over de oorzaken voor het ontstaan daarvan. Herbert Hoover weet de hongersnood voornamelijk aan klimatologische factoren, anderen verweten de Sovjetregering dat de hongersnood ontstaan was doordat de boeren gedurende de burgeroorlog gedwongen voedsel af hadden moeten staan voor de soldaten en voor de steden, waardoor zij minder waren gaan zaaien omdat het hen toch niets opleverde. Volgens Westerse economen had de hongersnood kunnen ontstaan omdat de revolutie de totale economie van Rusland ontregeld had.¹⁴¹ Volgens Henriette Roland Holst lag er een breder complex van oorzaken aan de hongersnood ten grondslag. Haar redenering was als volgt. In de periode 1830-1910 hadden de Russische boeren, daartoe gedwongen door zware belastingen, de grond te intensief bebouwd, waardoor deze steeds meer uitgemergeld was geraakt. Door voedselgebrek onder de boeren was ook de veestapel ingekrompen. Daar kwam nog bij dat de tsaristische regering elke noodzakelijke modernisering van het landbouwbedrijf had tegengehouden. Toen brak in 1914 de Wereldoorlog uit. Veel boeren werden voor het leger ingezet, waardoor de landbouw nog meer verslechterde. Ook paarden werden in het leger gebruikt. Vlak nadat er eindelijk vrede was ontstaan onder het Sovjet-bewind in februari 1918, was de burgeroorlog uitgebroken, waardoor man- en spankracht opnieuw in het leger ingezet moesten worden. Door de economische blokkades raakte Sovjet-Rusland steeds meer uitgeput en waren er geen mogelijkheden om moderne landbouwmachines te importeren. Daar bovenop kwamen nog de gedwongen voedselleveringen van de boeren aan het leger en de steden, waardoor de boerenbevolking totaal gedemotiveerd was geraakt en vanwege honger de eigen veestapel verder uitdunde. Door de burgeroorlog verslechterde voorts de infrastructuur en werd er veel geplunderd. Ook waren er nog eens 'klimatologische' verslechtingen door bijvoorbeeld onverstandige ontbossing, zandverstuivingen en sprinkhanenplagen. De druppel die de emmer deed overlopen en uiteindelijk tot de grote ramp had geleid, was de enorme droogte van 1921 geweest. Henriette

¹³⁸ Henriette Roland Holst, 'Een sieraden-fonds voor Sowjet-Rusland', *De Tribune* 15 (nr. 8, 10 oktober 1921).

¹³⁹ H.R.H., 'Naalden, spelden en kleine werktuigen voor Sowjet-Rusland', *De Tribune* 15 (nr. 10, 12 oktober 1921).

¹⁴⁰ 'Steun aan Sowjet-Rusland. Een oproep aan de intellectueelen in Nederland', *De Tribune* 15 (nr. 11, 13 oktober 1921); 'Aan alle kunstenaars, acteurs, tooneelspelers, tooneeldirecteuren enz.', *De Tribune* 15 (nr. 70, 21 december 1921).

¹⁴¹ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 80.

maakte zich nogal kwaad op diegenen wier argumenten er slechts op gericht waren geen voedselhulp aan Sovjet-Rusland te hoeven leveren. Zo'n argument was bijvoorbeeld dat de hongersnood puur door de gedwongen voedselleveranties zou zijn ontstaan en dat de Russen dus alles aan zichzelf te wijten hadden. Volgens Henriette waren de bolsjewiki juist door de burgeroorlog gedwongen geweest tot de voedselconfiscaties. Het Westen moest daarom niet Sovjet-Rusland maar eerder zichzelf, als aanstichters van de burgeroorlog, de hongersnood verwijten. Overigens had Henriette zelf zo haar twijfels over de gedwongen voedselleveranties: 'Haar gevolgen echter waren zoo ernstig dat men zich afvraagt of, zoo de Sowjet-organen deze gevolgen hadden kunnen voorzien, zij de kracht gehad zouden hebben het stelselmatige weghalen van alle voorraden die den boeren nog overgebleven waren, door te zetten'.¹⁴² Een ander argument om de Russen voedselhulp te onthouden was dat de Sovjetregering, ondanks de hongersnood, nog steeds veel geld uitgaf aan militaire doeleinden en daarmee het recht op voedselhulp verspeelde. Dit was volgens Henriette onzin. Ieder land moest noodzakelijkerwijs zichzelf beschermen. Eerst ontwapenen alvorens voedselhulp te verstrekken vond ze een cynische, schaamteloze eis. Sovjet-Rusland deed wat het kon en men kon niet van een land eisen zichzelf aan imperialistische mogendheden ten prooi te werpen.¹⁴³

Henriette was blij met de berichten die ze opving over de hulp aan de slachtoffers door Sovjet-Rusland zelf.¹⁴⁴ In tegenstelling tot wat de 'burgerlijke' kranten beweerden, namelijk dat de Sovjetregering alles aan het buitenland over liet, deed die regering volgens Henriette juist heel veel aan de bestrijding van de hongersnood. Sovjet-Rusland deed zelfs concessies aan de Westerse wereld - op het gebied van de oude staatsschulden - om aan geld voor voedsel te komen. Ook zorgde de Sovjetregering voor vervoer van zaaikoren uit de gebieden, waar wel een redelijke tot goede oogst was geweest, naar de hongergebieden. De paniek onder de hongerende bevolking, die inmiddels leefde van gras, onkruid, bladeren, boomschors en leem, nam daardoor enigszins af en met vereende krachten werd het zaaikoren ingezaaid, waardoor het volgende jaar de oogst niet zou mislukken. Verder zorgde de overheid voor kindertehuizen en kinderkeukens en evacueerde men bijna driekwart miljoen mensen uit de hongergebieden. Henriette liet zich ook lovend uit over wat de Russische bevolking deed. Arbeiders, boeren, soldaten, kinderen, vrouwen, intellectuelen en kunstenaars, velen stonden geld en levensmiddelen voor de hongerende bevolking af. Toch mocht het alles bij elkaar niet baten. Henriette was daarom verbitterd over het feit dat de Westerse regeringen zo halsstarrig waren en weinig gaven. De massale sterfte in de winter, met alle gruwelijkheden die dat met zich meebracht, waaronder kannibalisme, was zo niet meer te voorkomen geweest.¹⁴⁵

¹⁴² Roland Holst [1922], 'De oorzaken van den hongersnood in Rusland' in: *De kruisgang van een volk*, 9.

¹⁴³ Roland Holst [1922], 'De oorzaken van den hongersnood in Rusland' in: *De kruisgang van een volk*; R.J.B., 'De oorzaak van den hongersnood in Sowjet-Rusland. Vergadering met Mevr. Roland-Holst', *De Tribune* 15 (nr. 69, 20 december 1921).

¹⁴⁴ Roland Holst [1922], 'De oorzaken van den hongersnood in Rusland' in: *De kruisgang van een volk*; Henriette Roland Holst, 'Een sieraden-fonds voor Sowjet-Rusland', *De Tribune* 15 (nr. 8, 10 oktober 1921); 'Klassemoraal en gemeenschapsmoraal van het communisme', *De Tribune* 15 (nr. 40, 16 november 1921); R.J.B., 'De oorzaak van den hongersnood in Sowjet-Rusland'.

¹⁴⁵ Roland Holst [1922], 'De oorzaken van den hongersnood in Rusland' in: *De kruisgang van een volk*, 14-17. Ook de bekende Rusland-deskundige Richard Pipes spreekt in dit verband over melding van gevallen van

economische hulp

Van 5-12 juli 1922 woonde Henriette Roland Holst in Berlijn, namens het Algemeen Comité, het derde internationale congres bij van de arbeidershulpcomités aangesloten bij het Auslandskomitee van Willi Münzenberg.¹⁴⁶ Er waren afgevaardigden aanwezig uit 13 verschillende landen, waaronder een aantal vertegenwoordigers van de Sovjetregering, het Al-Russische Hulpcomité, de vakbonden en van internationale organisaties als de Komintern en de Rode Vakbond Internationale. Ook waren er Amerikanen aanwezig en hoewel het congres voornamelijk bestond uit communisten waren ook enige burgerlijke comités van de partij. Nu de ergste hongersnood voorbij was en de oogst voor 1922 er beter uit zag, werd er op het congres gesproken over de vraag of de hongeracties voor Sovjet-Rusland moesten worden voortgezet op de oude manier, of moesten worden omgezet in hulp bij de economische opbouw van Sovjet-Rusland, aangezien het land economisch gezien nog steeds aan puin lag. De afgelopen maanden bleek het Auslandskomitee in de praktijk al tot 'productieve' hulp te zijn overgegaan. Zo had men netten en boten aan vissers in Tzaritzyn geleverd en waren fabrieken en boerderijen weer op poten gezet. Ook reisden er Amerikanen en West-Europeanen naar Sovjet-Rusland om bij de opbouw van dat land te helpen: zo waren er Amerikaanse arbeiders met moderne tractoren in Sovjet-Rusland gearriveerd om moderne landbouwmethoden over te dragen en was de Nederlandse ingenieur Sebald Rutgers doende te Kemerowo in Siberië in het Koezbassbekken een soort industrieel modelbedrijf te vestigen, waar West-Europese en Amerikaanse geschoolde krachten samen zouden werken met Russische arbeiders.¹⁴⁷ Op het congres bleek vrijwel iedereen enthousiast over de produktieve hulp. Hoewel besloten werd de nadruk met betrekking tot het werk van het Auslandskomitee daarom te verschuiven van hongerhulp naar produktieve hulp wilde men voorlopig toch ook nog levensmiddelenpakketten blijven sturen en de zorg voor vele Russische kinderen in ellendige omstandigheden op zich blijven nemen. Om tot grootschalige produktieve hulp te kunnen komen, werd besloten een internationale lening van 1 miljoen dollar uit te schrijven ten behoeve van Sovjet-Rusland, waarop arbeiders en andere sympathisanten in zouden kunnen tekenen en dan obligaties zouden krijgen. Verder werd op het congres de organisatiestructuur van het Auslandskomitee veranderd, waarbij de centrale leiding, sterker dan voorheen, in Berlijn kwam te liggen. Kort na het congres werd de naam van het Auslandskomitee veranderd in 'Internationale Arbeiter Hilfe' (IAH). De IAH ging ook het tijdschrift *Sichel und Hammer* uitgeven, waaraan Henriette Roland Holst geregeld meewerkte.¹⁴⁸

Henriette was heel enthousiast over het Berlijnse congres. Ze vond de sfeer er broederlijk en warm en de toon uiterst kameraadschappelijk. Hier leek de 'arbeiders-

'cannibalism' and 'necrophagia' en weerspreekt ze niet. Zie Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik regime 1919-1924* (z.p. 1994) 413.

¹⁴⁶ H.R.H., 'De honger in Rusland. Het derde internat. congres der Arbeiderskomitees tot hulp aan de hongerigen in Sowjet-Rusland (I-VIII)', *De Tribune* 15 (nrs. 243-251, 18-27 juli 1922).

¹⁴⁷ Baruch, Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij*, 43-61.

¹⁴⁸ De volledige titel luidt: *Sichel und Hammer: Illustrierte Internationale Arbeiterzeitung*. Herausgegeben von der Intern. Arbeiterhilfe für Sowjet Russland.

internationale' echt werkelijkheid te worden. Grote bewondering had Henriette voor de Russische afgevaardigden: 'voor ons allen vertegenwoordigden zij de haast bovenmenselijke energie, de volharding, en den heldhaftigen moed, die Sowjet-Rusland in staat heeft gesteld alle aanvallen te weerstaan en alle beproevingen te boven te komen'.¹⁴⁹ Ook over voorzitter Willi Münzenberg was ze laaiend enthousiast. Ze vond hem een goed organisator die de gave bezat mensen samen te binden en samen te houden. Verder was het voor Henriette erg leerzaam op dit congres vele afgevaardigden te kunnen spreken die zelf een tijdje in Sovjet-Rusland gewoond en gewerkt hadden.¹⁵⁰

Weer terug in Nederland verdedigde Henriette de produktieve hulp voor Sovjet-Rusland en maakte ze er propaganda voor. Volgens haar kon produktieve hulp van het internationale proletariaat Sovjet-Rusland helpen om het kapitalisme, dat door de NEP weer kansen had gekregen, zoveel mogelijk buiten de deur te houden. Ze riep de Nederlandse arbeiders op geld te geven voor de aanschaf van werktuigen en machines. Verder meende ze dat de arbeiders in het Westen door middel van overwerk best produkten voor Sovjet-Rusland zouden kunnen maken. Ook zouden Nederlandse werklieden en technici ter plaatse de handen uit de mouwen kunnen steken. Henriette achtte het van het allergrootste belang dat de arbeiders in het Westen zouden inzien dat produktieve hulp voor Sovjet-Rusland uiteindelijk alle arbeiders ten goede zou komen.¹⁵¹ Uit verschillende artikelen en redevoeringen van Henriette blijkt dat zij regelmatig nogal somber gestemd was over de economische en sociale ontwikkelingen in Sovjet-Rusland. Partijleden vielen haar soms aan op haar pessimisme, waarvoor volgens hen toch geen reden was. Haar sombere kijk was voor haar echter een drijvende kracht om zich telkens weer voor Sovjet-Rusland sterk te maken en krachtig voor economische hulp te blijven pleiten. Anders zou Sovjet-Rusland wel eens ineem kunnen storten en zou de wereldrevolutie met het ideaal van internationale eenheid en broederlijkheid verder weg zijn dan ooit.¹⁵²

Van 18-21 januari 1923 woonde Henriette weer een conferentie van de (nu) IAH in Berlijn bij. Ze vond de bijeenkomst dit keer dof en vervelend en ze had hoofdpijn. Uit vele berichten bleek dat de hulp overal verslapt was door een economische crisis in het Westen. De redevoeringen die op de conferentie gehouden werden door Russische afgevaardigden waren ook al niet opbeurend. Zo sprak de Russische volkscommissaris voor het gezondheidswezen, Semaschko, over de falende hygiënische maatregelen van de Sovjetregering. Hij moest toegeven dat de regering het moeilijk had met het bestrijden van ziekten en de hoge kindersterfte. Met name tuberculose en geslachtsziekten waren wijdverbreid in Sovjet-Rusland. Veel van de werkloze vrouwen leenden zich voor de prostitutie en liepen zo veelal syfilis op. De regering

¹⁴⁹ H.R.H., 'De honger in Rusland. Het derde internat. congres der Arbeiderskomitees tot hulp aan de hongerigen in Sowjet-Rusland (VII)', *De Tribune* 15 (nr. 250, 26 juli 1922).

¹⁵⁰ H.R.H., 'De honger in Rusland. Het derde internat. congres der Arbeiderskomitees tot hulp aan de hongerigen in Sowjet-Rusland (VII-VIII)', *De Tribune* 15 (nrs. 250-251, 26-27 juli 1922).

¹⁵¹ H. Roland Holst, 'Produktieve hulp voor Sowjet-Rusland', *De Communistische Gids* 1 (1922) 428-433; H.R.H., 'Maakt uitbreiding der productieve hulp aan Sowjet-', *De Tribune* 16 (nr. 33, 8 november 1922).

¹⁵² 'Onze Kerstvergadering', *De Tribune* 16 (nr. 73, 27 december 1922); 'De vrede en Sowjet-Rusland', *De Tribune* 16 (nr. 82, 8 januari 1923); '13e jaarcongres van de Communistische Partij (IV)', *De Tribune* 16 (nr. 101, 30 januari 1923).

probeerde volgens Semaschko alles te doen om de toestand te verbeteren. Er waren consultatiebureaus opgericht waar vrouwen met geslachtsziekten geholpen werden. Ook aan de zorg voor zuigelingen en grotere kinderen werd volgens Semaschko veel aandacht besteed. Maar er waren twee miljoen verwaarloosde kinderen in Sovjet-Rusland, waarvan slechts een klein aantal was opgenomen in kindertehuizen. De Sovjetregering had gewoon niet genoeg middelen om al deze kinderen te helpen. Semaschko riep de IAH dan ook op om medicijnen, voedsel en kleding voor zieken en kinderen in Sovjet-Rusland beschikbaar te stellen.¹⁵³

In de week van 18-24 maart 1923 werd, in het kader van de in 1922 door het Auslandskomitee uitgeschreven lening, in Nederland een 'week voor de internationale leening ten bate van den economischen opbouw van Sowjet-Rusland' gehouden. Henriette maakte hier veel propaganda voor.¹⁵⁴ In *De Tribune* schreef ze een artikel waarin ze alle twijfel rondom de soliditeit van de lening en de lasterpraat, die er rondom was ontstaan probeerde weg te nemen. Zo werd er beweerd dat de Russische regering de IAH tegenwerkte, dat het project van Rutgers in de Koezbass mislukt was en dat er in het goederenverzamelcentrum in Utrecht gestolen werd. Dit klopte volgens Henriette allemaal niet. De Russen waren juist heel blij met de goedlopende produktieve hulp en het project van Rutgers ging, ondanks aanloopmoeilijkheden, nog steeds door. Er moest in de 'week voor de internationale lening' hard gewerkt worden om niet-communisten, intellectuelen en 'kleinburgerlijken' voor de lening aan Sovjet-Rusland te winnen.¹⁵⁵ Ingenomen was ze daarom met het feit dat Willi Münzenberg en Waldemar Aussem, de Berlijnse gezant van de Oekraïense Sovjetrepubliek, in Nederland kwamen spreken ten gunste van de lening.¹⁵⁶ Om de slechte economische situatie in Sovjet-Rusland nog eens extra te benadrukken, schreef Henriette Roland Holst in *De Communistische Gids* een artikel over de economische en sociale toestand van Sovjet-Rusland. Ze ontleende haar gegevens aan het internationale communistische tijdschrift *Inprekorr* (Internationale Presse Korrespondenz). De economische situatie in Sovjet-Rusland, zo betoogde Henriette, was moeilijk en onbevredigend. Met name de staatsbedrijven deden het slecht, vooral door een gebrek aan grondstoffen, slechte transportmogelijkheden en een gering afzetgebied. Hoewel er op sommige terreinen verbetering viel waar te nemen, was de algehele produktie nog steeds gigantisch veel lager dan voor de Eerste Wereldoorlog. In Sovjet-Rusland heerste grote werkloosheid, met name onder vrouwen en jongeren. De staat en de vakbonden probeerden hen zoveel mogelijk te ondersteunen, maar ook de lonen voor ongeschoolde arbeiders met werk waren al te laag om van rond te komen! Jonge werklozen probeerden soms, en dit vaak zonder succes, het hoofd boven water te houden door het stichten van collectieve arbeiderscoöperaties. Henriette schreef ook over de woonomstandigheden. Gebaseerd op gegevens over Moskou beschreef ze deze als heel wisselend: enerzijds waren er model-arbeiderswoningen, anderzijds waren er woningen die zeer veel te wensen overlieten. Helaas was er nog steeds een groot woningtekort en was men nog steeds

¹⁵³ H.R.H., 'Verslag der konferentie van de Intern. Arbeidershulp voor Sowjet-Rusland (I-II)', *De Tribune* 16 (nrs. 109 "bijvoegsel" en 112, 8 en 12 februari 1923).

¹⁵⁴ 'Henriette Roland Holst spreekt tot de Amsterdamsche vrouwen', *De Tribune* 16 (nr. 133, 8 maart 1923).

¹⁵⁵ Henriette Roland Holst, 'De opbouw der Roode Republiek. Hoe de West-Europeesche arbeiders Rusland kunnen helpen', *De Tribune* 16 (nr. 135, 10 maart 1923).

¹⁵⁶ H.R.H., 'Wie zijn Waldemar Aussem en Willy Münzenberg', *De Tribune* 16 (nr. 141, 17 maart 1923).

in strijd verwickeld met 'de bourgeoisie' om woonruimte te vorderen. Toch woonde men in zijn algemeenheid veel beter dan vòòr de revolutie, aldus Henriette. Dat er soms arbeiders op grote zalen bij elkaar moesten slapen, vond ze niet erg. Het belangrijkste deel van het leven speelde zich immers niet meer in privé-woningen - een uitvinding van de bourgeoisie! - af, maar in de gemeenschapsgebouwen waar de partij, de vakbond, de leesclub, de dramatische club en meer van dat soort organisaties waren gevestigd. Het meest somber gestemd was Henriette over de toestand van het lager onderwijs. Het afgelopen jaar was het aantal leerlingen enorm gedaald en ook het overheidsbudget voor het onderwijs was sterk verminderd. Men had daarom moeten besluiten om weer schoolgeld in te voeren - zoals tijdens het Tsarisme, waarbij men nu echter wel de arbeiderskinderen ontzag - alsook het bijzonder onderwijs weer toe te staan. In het voortgezet onderwijs bespeurde Henriette lichtpuntjes: het voortgezet onderwijs, waaronder de ambachts- en fabrieksscholen, ontwikkelde zich gunstig en ook het hoger onderwijs werd door steeds meer arbeiders gevolgd.¹⁵⁷

Gelukkig kon Henriette later in 1923 positievere berichten over de situatie in Sovjet-Rusland melden. Zo begon het project van Rutgers in Kemerowo steeds beter te lopen en inmiddels bleek ook de achteruitgang van het lager onderwijs gestuit te zijn. In de voormalige hongergebieden waren de scholen weer open en er was meer geld voor onderwijs beschikbaar gekomen. Toch was het analfabetisme, de erfenis van het Tsarisme, in Sovjet-Rusland nog lang niet overwonnen. In mei 1923 schreef de IAH een 'internationale schoolweek' uit, waarin men leermiddelen voor de Russische kinderen inzamelde. Ook voor deze actie zette Henriette zich in.¹⁵⁸

Vanaf 1923 veranderde de functie van de IAH. De steun verschoof zich langzamerhand van Sovjet-Rusland naar in eerste instantie Duitsland, toen daar een grote economische crisis uitbrak ten gevolge van de Franse bezetting van het Ruhrgebied. Er werden internationale acties op touw gezet en er kwam ook voedselhulp uit Sovjet-Rusland zelf, ondanks het feit dat er in het Westen nog steeds voedsel voor Sovjet-Rusland werd ingezameld. Henriette was heel positief over deze internationale actie. Zij loofde de steun van de Russen en vond het in het geheel niet raar dat zij hun voedsel niet zelf in eigen land hielden. Het ging immers om internationale klassesolidariteit. Zo werd de IAH langzamerhand een organisatie die zich richtte op economische steun aan arbeiders waar dan ook. In de praktijk kwam dat vaak neer op steun aan stakers. Henriette bleef actief in de IAH.¹⁵⁹

¹⁵⁷ H. Roland Holst, 'Eenige gegevens over den economischen en socialen toestand van Sowjet-Rusland', *De Communistische Gids* 2 (1923) 159-179.

¹⁵⁸ H. Roland Holst, 'De crisis van het onderwijs in Rusland en de "Schoolweek" voor de Russische kinderen', *De Tribune* 16 (nr. 174, 27 april 1923); H.R.H., 'Goede berichten uit Koezbas', *De Tribune* 16 (nr. 176, 30 april 1923).

¹⁵⁹ H.R.H., 'De hulp der Russische arbeiders voor hun broeders van het Roergebied', *De Tribune* 16 (nr. 178, 3 mei 1923); H.R.H., 'Iets over de werkzaamheid der I.A.H.', *De Tribune* 17 (nr. 235, 9 juli 1924); Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 86.

4.4 worsteling met het communisme (1922-1927)

verwijdering van het 'marxistische' communisme

In de periode na haar terugkomst uit Rusland was Henriette niet erg actief in de CPH. Ze voelde zich er niet thuis. In 1923 gaf ze haar redacteurschap van *De Voorbode* en van *De Communistische Gids* op. Henriette was regelmatig ziek en had dan last van klachten als oververmoeidheid, bloedarmoede, hartkloppingen en maag- en darmkwalen, waarvoor ze af en toe werd opgenomen in ziekenhuizen of ging kuren in Zwitserland of Italië. Volgens zowel haar man Richard als neef Adriaan hadden deze klachten alles te maken met haar krampachtig vasthouden aan de communistische beweging. Ze kon de beweging niet opgeven, omdat ze er geen alternatief voor zag.¹⁶⁰ Als ze haar vertrouwen in de internationale beweging zou laten varen, hoe zou haar ideaal van een wereld van liefde en broederschap dan nog tot stand kunnen komen? Toch werd haar twijfel groter. De wereldrevolutie leek verder weg dan ooit en de arbeidersbeweging was totaal verscheurd. Henriette nam daarom een steeds ambivalentere houding ten opzichte van de Komintern in. Toen zij in oktober 1922 uitgenodigd werd om opnieuw naar Rusland te komen voor een internationaal congres, kon ze dit fysiek niet opbrengen.¹⁶¹ Op dit vierde congres van de Komintern werd overigens de Internationale Rode Hulp (IRH) opgericht. Deze organisatie zou zich gaan bezighouden met steun aan en actie voor politieke gevangenen en hun gezinnen. Vanaf 1924 bestond er ook een Nederlandse sectie van deze organisatie. Hier zou Henriette actief in worden.¹⁶²

Zoals we reeds eerder gezien hebben was bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog het geloof van Henriette Roland Holst in het traditionele marxisme danig gaan wankelen. De voorspellingen van Marx bleken niet te kloppen toen de arbeidersbeweging verscheurd raakte in 'nationalisten' en 'internationalisten' en de klassenstrijd verdwenen leek. Ze had daarom toen al gepleit voor een vernieuwing van het marxisme, door dit te verrijken met 20e eeuwse denkbeelden uit de biologie en de psychologie.¹⁶³ Echter, toen in 1917 de revolutie in Rusland was uitgebroken, waren deze ideeën op de achtergrond geraakt. De theorie van Marx leek nu toch wel te kloppen: de wereldrevolutie en dus de internationale broederschap schenen niet ver meer weg. Toen Henriette in de loop van de jaren twintig echter teleurgesteld raakte in de ontwikkelingen in Sovjet-Rusland, ging haar aandacht weer meer uit naar levensbeschouwelijke zaken. Ze liet zich in haar denkbeelden steeds meer beïnvloeden door de psychologie. Vooral tot de theorieën van de 'Züricher School' onder leiding van Carl Jung, en in mindere mate tot de theorieën van Sigmund Freud, voelde ze zich aangetrokken. Hoewel haar denken nog wel

¹⁶⁰ Huizinga, *Briefwisseling I*, doc.nrs. 401 en 446: brieven van Henriette Roland Holst aan Johan Huizinga, 18 mei 1922 en 29 december 1922, doc.nr. 489: Richard Roland Holst aan Johan Huizinga, 22 juni 1923; A. Roland Holst, *Briefwisseling*, doc.nrs. 125 en 153: brieven van Richard Roland Holst aan Adriaan Roland Holst, 2 juni 1922 en 25 juli 1923, doc.nrs. 152 en 154: brieven van Adriaan Roland Holst aan Richard Roland Holst, 24 juli 1922 en 30 juli 1930.

¹⁶¹ Huizinga, *Briefwisseling I*, doc.nr. 434: brief van Richard Roland Holst aan Johan Huizinga, 30 oktober 1922.

¹⁶² *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 47: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 11 maart 1925, noot 3.

¹⁶³ Zie § 2.1.

berustte op het historisch-materialisme, kreeg ze steeds meer moeite met het in haar ogen nogal schematische onderbouw/bovenbouw-denken dat door vele orthodoxe marxisten rondom haar gehanteerd werd en dat ze ook zelf lange tijd, vooral vòòr de Eerste Wereldoorlog, had toegepast. Ze aanvaardde niet langer dat alle uitingen van de geest (bijvoorbeeld kunst en moraal) op puur rationele wijze te herleiden waren tot sociaal-economische omstandigheden. Deze omstandigheden vormden wel het kader voor wat aan 'bovenbouw' zou kunnen ontstaan, maar ook irrationele, niet verklaarbare drijfveren (voortkomend uit wat Jung onderscheidde als het persoonlijke en het collectieve onbewuste) hadden daar hun invloed op. Volgens Henriette moest aan de menselijke psyche en dus ook aan het individu veel meer waarde en invloed worden toegekend. De geest was geen afgeleide van de materie, maar geest en materie zorgden in een dialectische wisselwerking voor de ontwikkeling van het Zijn (= de Natuur, het Heelal, de Kosmos).¹⁶⁴

Ook de ethiek ging een steeds belangrijker rol spelen in het denken van Henriette Roland Holst. In dat kader schreef ze bijvoorbeeld het boek *Communisme en moraal*, waarin ze zich volgens eigen zeggen enigszins voorzichtig moest uitlaten, om de partij niet voor het hoofd te stoten.¹⁶⁵ Ze was echter wel kritisch ten aanzien van de Komintern. Volgens haar ging deze het vraagstuk van de moraal uit de weg. Het enige wat deze organisatie deed was ethiek decreteren, maar volgens Henriette kon het niet zo zijn dat welke partij, vakbond of organisatie dan ook de morele waarheid in pacht had. Zij verwierp het sociaal-utilitarisme van de Russische theoretici Nicolaj Boecharin en Jevgeni Preobrazjenski. Niet alles wat de arbeidersklasse deed, was automatisch goed, zoals zij simplistisch beweerden. Het doel heiligde niet altijd de middelen. Communistisch geweld was niet altijd verdedigbaar. Goed was alleen wat in het belang van de ontwikkeling van de totale kosmos (de gehele mensheid én de natuur) werd ondernomen. Het communisme moest zich dan ook niet alleen door rationale overwegingen laten leiden, maar ook de in het onbewuste huizende 'kosmische' en 'religieuze' gevoelens onderkennen. Men moest luisteren naar 'de innerlijke stem van het geweten', met zijn gevoelens van waarachtigheid en mededogen. Het zou in het communisme niet alleen om verstandelijk inzicht moeten gaan, ook een 'communistische' gezindheid was van groot belang. Verbondenheid met elkaar en met het grotere geheel (de Kosmos), gevoelens van warmte en broederliefde, idealisme, zedelijkheid, het loslaten van persoonlijke begeerten en driften ter wille van het algemeen belang, eigenschappen als offervaardigheid en standvastigheid, al deze dingen hadden volgens Henriette met die gezindheid te maken. Ze kon absoluut niet begrijpen dat Preobrazjenski beweerde, dat in de toekomst de 'gesocialiseerde mensch' geen persoonlijke seksuele contacten meer zou zoeken, maar zich in dit opzicht geheel zou onderwerpen aan wat de wetenschap als goed uitmaakte voor de verbetering van het menselijke ras. Volgens Henriette moesten in de toekomstige maatschappij de mensen geen machines zijn, maar individuen met een groot verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de gemeenschap.¹⁶⁶

Voor Henriette Roland Holst was het communisme de nieuwe 'religie', waarmee ze niet een nieuw persoonlijk geloof in het bovennatuurlijke bedoelde, maar een toekomstideaal

¹⁶⁴ Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 113-117; Antonissen, *Gorter en Roland Holst*, 473.

¹⁶⁵ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 216.

¹⁶⁶ Henr. Roland Holst-van der Schalk, *Communisme en moraal* (Arnhem 1925).

waarvan gemeenschapsbinding het belangrijkste kenmerk was.¹⁶⁷ De sfeer in de CPH had weinig met dit ideaal te maken. Er ging van de partij geen bezieling uit en men zou, zo meende zij, in dit opzicht veel van de kerken kunnen leren. Henriette vond de CPH koud en dogmatisch en een broederschapsgeest was er niet te vinden. Zij moest dan ook constateren dat er veel arbeiders waren die noch in de SDAP, noch in de CPH konden vinden waarnaar zij verlangden: 'Zij hebben behoefte aan warmte en idealisme, aan een groote gedachte, die hen opbeurt en troost over de leelijkheid van het leven, heen helpt over teleurstelling en ontgoocheling en hun kracht geeft te handelen, kracht tot dapperen strijd ... Zij verwachten "gesticht" te worden, dat is opgeheven uit hun eigen kleinheid en verenkeldheid, een zekere warmte te ontvangen, iets mee te dragen voor hun gemoed, wat zij niet meedragen van de politieke vergaderingen, de vreugde namelijk der éénwording'.¹⁶⁸ Deze arbeiders zochten hun heil bij 'half-religieuze' genootschappen als de Bond van Religieuze Socialistten, de Nieuwe Gedachte en de Nieuwe Cultuur. Henriette vond dit jammer. Eigenlijk hoorden deze mensen in de communistische beweging thuis, maar deze leek zich enkel druk te maken om sociaal-economische omstandigheden. Het grote ideaal daarachter werd verwaarloosd. Maar de 'daad', zo waarschuwde Henriette, kan niet slagen zonder de doordringing daarvan met 'idealisme'.¹⁶⁹ Zij pleitte er daarom voor dat het communisme voortaan de opvoedkundige functie van de godsdienst zou overnemen en de arbeiders een communistische gezindheid zou bijbrengen.¹⁷⁰

Henriette had in deze periode regelmatig contact met katholieken. Ze verdiepte zich echter niet alleen in het Christendom, maar ook in Oosterse godsdiensten. Het Christendom vond ze te dogmatisch, de Oosterse godsdiensten wel interessant. Maar naast religie bleef ze vooralsnog vasthouden aan een - zij het wat losse - marxistische basis aan haar denken.¹⁷¹

In verband met haar nieuwe inzichten, die ze openlijk in communistische bladen uitdroeg, kreeg Henriette vanuit de CPH veel kritiek te verduren. Hoe kon ze de partij gebrek aan broederschap verwijten als ze zich zelf niet al te zusterlijk gedroeg door zich afzijdig te houden? En als ze vond dat de partij meer moest doen aan de verstandelijke en zedelijke opvoeding van de arbeiders, waarom sloot ze zich dan niet aan bij initiatieven in die richting? En waarom wilde ze geen partijfunctie op zich nemen?¹⁷² Op levensbeschouwelijk gebied verweet men haar 'burgerlijkheid', 'individualisme', 'idealisme' (in tegenstelling tot het 'materialistische' marxisme) en 'religieusiteit'. Henriette stond volgens de critici nog maar met

¹⁶⁷ Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 113; 'Communisme en godsdienst. Rede van Mevr. Roland Holst voor de Comm. Onderwijzers-Vereeniging op Zondag 4 Febr. in de Harmonie te Amsterdam', *De Tribune* 16 (nr. 109 "bijvoegsel", 8 februari 1923).

¹⁶⁸ H. Roland Holst, 'Opvoeding tot communisme (I)', *De Communistische Gids* 2 (1923) 352-367, aldaar 360-361.

¹⁶⁹ H. Roland Holst, 'Opvoeding tot communisme (I)', *De Communistische Gids* 2 (1923) 352-367.

¹⁷⁰ H. Roland Holst, 'Opvoeding tot communisme (II)', *De Communistische Gids* 2 (1923) 385-400; Roland Holst [1925], *Communisme en moraal*, 176.

¹⁷¹ De Kadet, *Uit mijn communistentijd*, 237-238; H.R.H., 'Wijzen uit het Oosten', *De Tribune* 17 (nr. 97, 24 januari 1924).

¹⁷² A.W., 'Van Ravesteijn's antwoord aan Henr. Roland Holst', *De Tribune* 16 (nr. 291, 14 september 1923).

één teen in het marxisme. Als autoriteit binnen de communistische beweging had zij afgedaan.¹⁷³ Desondanks bleef Henriette overtuigd van de juistheid van haar inzichten. In een brief aan Henk Sneevliet schreef ze:

Dit alles zal mij sterk in tegenstelling brengen tot de hooge oomessen, maar door jaren van studie en nadenken heb ik de zekerheid gewonnen, dat de mechanistische levensbeschouwing wetenschappelijk verouderd is; het Darwinisme een overwonnen standpunt, n' en déplaise à Trotzky.¹⁷⁴

Naast de grote aandacht voor levensbeschouwing, hield Henriette Roland Holst zich in deze periode ook bezig met literatuur. Zo schreef ze gedichten en verschenen er van haar verschillende boekbesprekingen.¹⁷⁵ Ook was Henriette erg geïnteresseerd in de nieuwste ontwikkelingen op toneelgebied, zowel in West-Europa als in Sovjet-Rusland. Hoewel er volgens haar nog geen meesterwerken op dramatisch gebied uit socialistische hoek verschenen waren, verwachtte ze op dit punt veel van Rusland, waar de arbeiders en boeren niet bedorven waren door de bourgeois-cultuur.¹⁷⁶ Henriette verdiepte zich verder in de 19e eeuwse Russische schrijver Fjodor Dostojevski, voor wiens literaire werk in het Westen sinds het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vooral onder intellectuelen veel belangstelling bestond.¹⁷⁷ Toen er een bloemlezing uit zijn politieke geschriften in het Nederlands uitgegeven zou worden, schreef ze er een inleiding voor.¹⁷⁸ Henriette herkende veel in de ideeën van Dostojevski. Dostojevski had goed ingezien dat het Russische volk een andere weg zou gaan dan het Westen, als een voorbeeld voor de Westerse wereld zou gaan dienen en uiteindelijk de eenheid onder de volkeren tot stand zou brengen. Ook had hij het innerlijk van het Russische volk goed doorgrond: 'liefde voor ideale goederen, medegevoel met zwakken en lijdenden, vermogen tot zelfopoffering en zelfvergetelheid' waren voor Dostojevski kenmerkende trekken van dat volk en in het wezen van de Russen was diep ingeplant 'de honger en dorst naar almenschelijke gemeenschap en de behoefte, die gemeenschap te verwerklijken', aldus Henriette.¹⁷⁹ Zij vond Dostojevski een boeiende schrijver, ook voor hedendaagse revolutionairen, ondanks zijn soms reactionaire ideeën. Natuurlijk had Dostojevski het bij het verkeerde eind gehad met zijn bewering dat juist

¹⁷³ J.A.N. Knuttel, 'Historisch materialisme of eclecticisch confusionisme?', *De Communistische Gids* 3 (1924) 391-403, 509-519.

¹⁷⁴ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 38: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 3 januari 1924.

¹⁷⁵ Zie bijvoorbeeld H. Roland Holst, 'Magdeleine Marx. C' est la lutte finale! (Six mois en Russie soviétique)', *De Communistische Gids* 3 (1924) 39-45.

¹⁷⁶ H. Roland Holst, 'Een proletarisch drama', *De Communistische Gids* 1 (1922) 561-578; Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 183-188; Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 51-53; Antonissen, *Gorter en Roland Holst*, 477-478.

¹⁷⁷ Jans, *Tolstoj in Nederland*, 123-125; Willemsen, 'De droesem van de Russische ziel', 136-138.

¹⁷⁸ Henriette Roland Holst, 'Inleiding' in: F.M. Dostojevski, *Politieke geschriften* (Amsterdam z.j. [1923]) 5-46.

¹⁷⁹ Roland Holst [1923], 'Inleiding' in: Dostojevski, *Politieke geschriften*, 11.

in de goede verstandhouding met de Tsaar de andere weg van het Russische volk gelegen zou zijn. Maar hij had inzicht verschaft in de collectieve psyche van het Russische volk. En wat Dostojevski daarin had ontwaard, strookte met haar eigen ideeën over het innerlijk van de Russische bevolking en de taak van het huidige Sovjet-Rusland.

oppositie binnen de CPH

Al snel nadat de 'oude oppositie' onder leiding van Pannekoek en Gorter de CPH had verlaten, deed een nieuwe oppositie zijn intrede, bestaande uit twee stromingen. Enerzijds was er onvrede met de gang van zaken binnen de partij onder CPH-leden die tevens lid waren van het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS), de radicale Nederlandse vakbond. Zij vonden dat de partijleiding veel te veel aanstuurde op samenwerking met de grote 'reformistische' vakbond het NVV, en daarbij de contacten met het NAS verwaarloosde. Anderzijds was er kritiek vanuit de hoek van jonge partijleden zoals Jacques de Kadt en Dirk Struik. Deze vonden de partijleiding - het al vanaf 1909 zittende 'driemanschap' Wijnkoop-Van Ravesteyn-Ceton - veel te autoritair. Er was volgens hen in de partij nauwelijks mogelijkheid tot discussie, omdat de leiding geen tegenspraak dulde en veel te snel overging tot roeyementen als men bepaalde leden te lastig vond. Volgens De Kadt had het driemanschap overigens ook te weinig vertrouwen in de Duitse revolutie.¹⁸⁰

Henriette Roland Holst hield zich betrekkelijk afzijdig van de verschillende oppositionele groepen. Met de vakbondspolitiek van de CPH bemoeide ze zich nauwelijks. Als het haar uitkwam gaf ze wel steun aan activiteiten van het NAS, maar dat was niet bedoeld als een politieke stellingname in het conflict binnen de CPH. Het had eerder te maken met haar overtuiging dat in principe alle arbeiders 'opgevoed' moesten worden tot de revolutionaire daad. Voor de ideeën van de oppositie onder leiding van Jacques de Kadt was Henriette echter gevoelig. Zij was het eens met het argument dat de partijleiding veel te eigengereid optrad en elke vorm van vrije meningsuiting de kop indrukte. Toen Henriette op het partijcongres van 1921 te Groningen de oppositie onder leiding van De Kadt in bescherming nam, gaf de partijleiding haar te kennen dat ze voortaan, in overeenstemming met de afspraken van het derde congres van de Komintern, ondubbelzinnig en loyaal de partij diende te steunen. Dit werkte bij Henriette als een rode lap op een stier. Zij wilde zich niet de les laten lezen door Wijnkoop en zijn vrienden. Door hun eis kreeg ze alleen maar meer sympathie voor de oppositie. Dat leidde ertoe dat het driemanschap haar verweet de jongeren in de partij op te stoken. Volgens De Kadt was deze beschuldiging echter volkomen onterecht. Hoewel Henriette kritiek had op de partijleiding, was ze juist vermanend ten opzichte van de oppositie en waarschuwde ze de jongeren voor al te grote onstuimigheid. Voor de rest hield ze zich afzijdig.¹⁸¹

In april 1923 werden verschillende oppositionelen (van beide stromingen) door de partijleiding geroyeerd. Zij verenigden zich in het 'Comité voor de Derde Internationale'.¹⁸² Om het conflict tussen de CPH en het nieuwe 'Comité' op te lossen, gingen vertegenwoordigers van

¹⁸⁰ Havenaar, *De tocht naar het onbekende*, 26-27; Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 71-73; De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 37-40.

¹⁸¹ De Kadt, *Uit mijn communistentijd*, 211, 215, 226-227, 232-233, 251, 366-367, 377.

¹⁸² De Kadt, *Uit mijn communistentijd*, 260; De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 41.

beide organisaties naar Moskou voor een bemiddelingspoging door de Executieve van de Komintern (EKKI). Henriette, sympathiserend met de geroyeerden, hoopte de standpunten van De Kadet kracht bij te zetten door aan hem een aanbevelingsbrief mee te geven, gericht aan Nicolaj Boecharin. Helaas viel ze in deze brief tegelijkertijd een andere oppositieve, Van Reesema, af, zodat het effect van de brief niet groot was.¹⁸³ Naar aanleiding van de gesprekken in Moskou werd onder leiding van Radek, met wie Henriette al eerder in Berlijn over de partijtroebelen gesproken had¹⁸⁴, een 'Hollandse commissie' opgericht. Deze deed in juli 1923 uitspraak in het conflict: het 'Comité' diende zichzelf op te heffen en de CPH moest de roeyementen ongedaan maken en de oppositionelen de mogelijkheid geven hun standpunten in de partijkrant *De Tribune* kenbaar te maken. Inderdaad keerden de geroyeerden terug in de partij, maar van de vrijheid van meningsuiting kwam weinig terecht. Begin 1924 vonden er daarom opnieuw gesprekken in Moskou plaats, maar deze leidden niet tot een oplossing.¹⁸⁵ Verder kwamen er vertegenwoordigers van de Komintern naar Nederland, om het conflict te bespreken. Daarbij vonden vele 'pelgrimstochten' naar het landgoed 'De Buissche Heide' plaats, waar Henriette Roland Holst toen vertoefde. Zij zag echter ook geen oplossing voor de problemen en gaf te kennen haar vertrouwen in de huidige CPH-leiding verloren te hebben, terwijl ze anderzijds de oppositie van De Kadet nog niet rijp genoeg vond om de partijleiding op zich te nemen.¹⁸⁶

Toen in april 1924 tijdens een partijcongres het driemanschap enorme steun kreeg, was dit de druppel die de emmer deed overlopen. Nu zou er van interne partijdemocratie helemaal niets meer terecht komen. Tezamen met Jacques de Kadet en enige honderden andere CPH-leden stapte Henriette Roland Holst uit de partij.¹⁸⁷

dood van Lenin

Ondertussen was op 21 januari 1924 Lenin op 53-jarige leeftijd overleden. Al vanaf het einde van 1921 was zijn gezondheidstoestand verslechterd. In 1922 had hij tweemaal een beroerte gekregen, waarna hij gedeeltelijk verlamd raakte en na een derde beroerte in 1923 had hij ook nog zijn spraakvermogen verloren. De uitvaart van Lenin werd met veel pracht en praal omringd. Zijn lichaam werd gebalsemd en tentoongesteld in een mausoleum op het Rode Plein in Moskou. Ook werd er een stad naar hem vernoemd: Petrograd heette voortaan Leningrad.¹⁸⁸

Henriette Roland Holst was over de enorme cultus die na zijn dood rondom Lenin ontstond en de persoonsverheerlijking die daarmee gepaard ging helemaal niet tevreden. Ze vond een zekere verering van Lenin wel goed, maar alleen 'wanneer zij zich vrij zal weten te houden van fetichisme, geloven op gezag en ieder beschouwen van Lenin's Woord als

¹⁸³ Ibidem, 275-277.

¹⁸⁴ De Kadet, *Uit mijn communistentijd*, 243.

¹⁸⁵ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 41-42.

¹⁸⁶ De Kadet, *Uit mijn communistentijd*, 364-367.

¹⁸⁷ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 42.

¹⁸⁸ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 240-241, 244-245.

geopenbaarde eeuwige en onfeilbare waarheid'.¹⁸⁹ Henriette ervoer de dood van Lenin als een groot verlies. Naar aanleiding van zijn overlijden schreef zij verschillende artikelen in Nederlandse en buitenlandse tijdschriften en sprak ze op een rouwplechtigheid van de CPH in het Concertgebouw in Amsterdam. Henriette vond Lenin de grootste der bolsjewiki. Hij had zijn leven totaal gewijd aan de proletarische revolutie en hij had precies de momenten aangevoeld waarop men moest aanvallen of zich moest terugtrekken. Bovendien wist Lenin wat er in de ziel van boeren en arbeiders leefde. Hij was hét symbool van een complete eenheid van denken, wil en aspiratie. Verder benadrukte Henriette de combinatie van extreem rationalisme en extreme intuïtie die Lenin gekenmerkt had. Soms leek hij een koele persoonlijkheid, maar eigenlijk was hij een groot natuurliefhebber, een ware kindervriend en een hartstochtelijk idealist.¹⁹⁰

Al gedurende het ziekbed van Lenin brak er binnen de bolsjewistische partij een machtsstrijd uit tussen enerzijds Trotski - naast Lenin de grote leider in de Oktoberrevolutie - en een 'driemanschap' bestaande uit Stalin, sinds 3 april 1922 de 'onbeduidende' functie van algemeen secretaris van de partij bekleedend, Zinovjev en Kamenev. Trotski wilde af van het bureaucratische partijapparaat. Volgens hem moest de partij gedemocratiseerd worden. Het 'driemanschap' dacht hier heel anders over. Na de dood van Lenin werd de strijd om de macht steeds heftiger. Uiteindelijk werd Trotski in januari 1925 gedwongen zijn Volkscommissariaat van Oorlog op te geven.¹⁹¹

BKSP-periode

In april 1924 hadden Henriette Roland Holst en Jacques de Kadt de CPH dus verlaten. In mei 1924 werd door De Kadt de Bond van Kommunistische Strijd- en Propagandaclubs (BKSP) opgericht. Henriette sloot zich bij deze bond aan. Vanaf 4 juli 1924 verscheen er ook een tijdschrift van de BKSP, genaamd *De Kommunist*. Henriette Roland Holst en Jacques de Kadt voerden samen de redactie van dit blad.

In *De Tribune*, het partijblad van de CPH, had men aanvankelijk geen woord gewijd aan de oprichting van de BKSP. Toen echter *De Kommunist* begon te verschijnen, moest men wel aandacht aan de bond schenken. *De Tribune* opende direct na het uitkomen van het eerste nummer van het nieuwe blad met een aanval op Henriette Roland Holst.¹⁹² Bij monde van

¹⁸⁹ De Kadt, *Uit mijn communistentijd*, 319; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 210; H.R.H., 'Onze groote dooden herdacht. K. Liebknecht en R. Luxemburg gestorven 15 Jan. 1919; Lenin gestorven 21 Jan. '24', *De Kommunist* 1 (nr. 28, 17 januari 1925).

¹⁹⁰ H.R.H., 'Lenin: een natuurkracht en een kracht der maatschappij', *De Tribune* 17 (nr. 99, 26 januari 1924); 'Wladimir Iljitsj Lenin gestorven. De rouwvergadering te Amsterdam. Een grootsche indrukwekkende plechtigheid', *De Tribune* 17 (nr. 100, 28 januari 1924); H.R.H., 'Lenin als kindervriend', *De Tribune* 17 (nr. 114, 13 februari 1924); Henriette Roland-Holst, 'Lenin als gesellschaftliche Kraft', *Sichel und Hammer* 3 (nr. 4 [1924]) 5; Henriette Roland Holst, 'Het geheim van Lenin's kracht', *Sowjet-Rusland in woord en beeld* (nr. 5, februari 1924) 14; K.F. Bogdanova, A.P. Yakushina, *Lenin through the eyes of the world. Letters and comments from abroad* (Moskou 1969) 266 (Henriette Roland Holst in de *Izvestia* van 9 februari 1924).

¹⁹¹ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 209; Harmsen, *Lenin. Filosoof van de revolutie*, 209; Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 245; *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 38: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 3 januari 1924 [noot 6].

¹⁹² J[an].R[omein]., 'In het teken der onstandvastigheid', *De Tribune* 17 (nr. 237, 11 juli 1924).

redacteur en communistisch historicus Jan Romein, noemde *De Tribune* haar 'onstandvastig' en werd haar verweten de laster en leugens van de oppositie voor zoete koek aan te nemen. Volgens Jan Romein had de CPH de BKSP makkelijk kunnen negeren als Henriette Roland Holst er zich maar niet bij had aangesloten. Zij was immers een belangrijk politiek persoon, ondanks haar verkeerde individualistische ideeën. Al met al bleef *De Tribune*, naast herhaalde aanvallen op haar levensbeschouwing¹⁹³, regelmatig artikelen van Henriette afdrukken. Dat waren dan artikelen die werden overgenomen uit het vrouwenblad *De Voorbode* of die ze vroeger in *De Communistische Gids* geschreven had.¹⁹⁴ Henriette Roland Holst bleef voorsnog een persoon waar de CPH kennelijk niet omheen kon.

Met haar stap uit de CPH had Henriette Roland Holst ook de Komintern moeten verlaten. Ze was er in eerste instantie niet al te rouwig om. In een brief aan NAS-voorzitter en geestverwant Henk Sneevliet van 25 juni 1924 schreef Henriette dat ze het niet onoverkomelijk vond een tijdje uit de Komintern te zijn.¹⁹⁵ Deze organisatie had volgens haar veel aan prestige verloren. Toch liet ze al spoedig blijken weer graag naar de Komintern terug te willen. De BKSP in zijn geheel probeerde trouwens als 'sympathiserende groep' tot de Komintern te worden toegelaten, echter zonder succes.¹⁹⁶ Hoewel niet volmaakt, bleef de Komintern volgens Henriette

... de wereldorganisatie van alle proletariërs, die waarachtig geloven in de historische roeping van het proletariaat en vervuld zijn met den onwrikbaren wil, die roeping te vervullen. In haar is de algemeene solidariteit van het worstelend proletariaat van het Westen en van de boerenmassa's der door het kapitaal geknechte rassen belichaamd - in haar en in haar alléén. Buiten haar is niets - niets als utopisme, sektarisme, machteloosheid, gelijkhebbij en waan.¹⁹⁷

Men moest, zo vond zij, tot elke prijs proberen terug te keren naar de Komintern. Het liefste wilde ze dat de BKSP weer zou fuseren met de CPH, maar dan moest wel eerst de oude leiding van de CPH opstappen, hetgeen niet in de verwachting lag.¹⁹⁸ In ieder geval bleef Henriette contacten onderhouden met de achtergebleven oppositie binnen de CPH.¹⁹⁹

¹⁹³ Vanaf 5 november 1924 verscheen bijvoorbeeld in het Ochtendblad van *De Tribune* een reeks artikelen met de titel 'Nog iets over de andere wereld van Mevr. Holst', geschreven door 'Een van deze wereld'.

¹⁹⁴ H.R.H., 'Iets over de werkzaamheid der I.A.H.', *De Tribune* 17 (nr. 235, 9 juli 1924), overgenomen uit *De Voorbode*; H. Roland Holst, 'Historisch materialisme en kunst', gedurende 1924 en 1925 regelmatig in het Ochtendblad van *De Tribune*, overgenomen uit *De Communistische Gids*.

¹⁹⁵ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 39: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 25 juni 1924.

¹⁹⁶ H.R.H., 'Bolschewisatie', *De Kommunist* 1 (nr. 4, 26 juli 1924).

¹⁹⁷ H.R.H., 'Het vijfde wereldcongres der Kommunistische Internationale (III)', *De Kommunist* 1 (nr. 9, 30 augustus 1924).

¹⁹⁸ H.R.H., 'De strijd in de C.P.H. en de B.K.S.P.', *De Kommunist* 1 (nr. 27, 10 januari 1925).

¹⁹⁹ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nrs. 41, 42 en 45: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 28 oktober 1924, 11 november 1924 en 25 november 1924.

Gedurende haar BKSP-periode schreef Henriette in *De Kommunist* regelmatig artikelen over de ontwikkelingen in Sovjet-Rusland op economisch gebied. Ze constateerde dat het daar met de landbouw, de industrie en de handel steeds beter ging. Overal vond elektrificatie plaats, een teken van de vooruitgang. Ook de levensstandaard van de bevolking ging omhoog, al bleef vaak de arbeidsprestatie ten achter bij de stijging van de lonen, waardoor de bedrijven een tekort aan kapitaal hadden en daardoor geen nieuwe machines konden kopen. Toen de regering daarom een premiestelsel invoerde om de arbeidsproductiviteit op een hoger peil te krijgen, gaf ze toe dat dit nodig was, al vond ze het jammer dat nu de zelfzucht van de arbeiders gestimuleerd werd in plaats van het altruïsme. Verder was het probleem van de grote werkloosheid en de aanzuigende bureaucratie nog steeds niet opgelost en het 'staatskapitalisme' van de Sovjetregering stond haar evenmin aan. Dat het economisch wel de goede kant opging met Sovjet-Rusland bleek volgens Henriette ook hier uit, dat Westerse mogendheden handelsverdragen met Sovjet-Rusland sloten en in veel gevallen de Sovjetregering ook erkenden. Men kon niet langer om deze grootmacht heen, als men de eigen economische situatie onder controle wilde houden, zo stelde zij vast.²⁰⁰

Ook over de sociale omstandigheden in Sovjet-Rusland schreef Henriette verschillende artikelen.²⁰¹ Zo constateerde ze dat de woningbouw in Moskou eindelijk weer ter hand was genomen, dat er een verbetering in de gezondheidstoestand van zuigelingen viel waar te nemen, dat de sterftcijfers in Moskou afnamen, dat er nieuwe moderne volksrestaurants werden opgericht en dat er op onderwijzers en kinderen een positieve invloed van het communisme uitging. Jammer genoeg waren er nog steeds problemen met de financiering van het onderwijs. Er was een gebrek aan leermiddelen en de klassen waren overvol. Verder betreurde ze het dat er nog altijd zoveel geld nodig was voor leger en vloot en voor politie en justitie om contra-revolutionaire elementen aan te pakken.

In 1924 werd het vijfde congres van de Komintern gehouden, een congres dat volgens Henriette 'in elan, waarachtigheid en geestelijke onverschrokkenheid tenachter bleef bij de voorgaande congressen met Lenin en Trotski'.²⁰² Op dit congres waren twee dingen kenmerkend. Allereerst werd openlijk toegegeven dat de kansen op een spoedige wereldrevolutie verminderd leken. Met name in Duitsland, waar in 1923 een communistische revolutie poging mislukt was, was het revolutionaire elan sterk afgenomen. Daarom wilde men zich nu

²⁰⁰ H.R.H., 'Hoe staat het in Sovjet-Rusland?', *De Kommunist* 1 (nrs. 14 en 16, 4 en 18 oktober 1924); H.R.H., 'Arbeidsprestatie in Sovjet Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 19, 8 november 1924); H.R.H., 'Onze groote dooden herdacht. K. Liebknecht en R. Luxemburg gestorven 15 Jan. 1919; Lenin gestorven 21 Jan. '24', *De Kommunist* 1 (nr. 28, 17 januari 1925); H.R.H., 'De economische situatie der Sovjet-Federatie', *De Kommunist* 1 (nr. 34, 28 februari 1925); H.R.H., 'Moeilijkheden en resultaten in Sovjet-Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 39, 4 april 1925).

²⁰¹ H.R.H., 'Hoe staat het in Sovjet-Rusland?', *De Kommunist* 1 (nrs. 14 en 16, 4 en 18 oktober 1924); H.R.H., 'Nieuwe levensvormen in Sovjet-Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 18, 1 november 1924); H.R.H., 'Afnemende sterftcijfers te Moskou', *De Kommunist* 1 (nr. 25, 23 december 1924); H.R.H., 'Onze groote dooden herdacht. K. Liebknecht en R. Luxemburg gestorven 15 Jan. 1919; Lenin gestorven 21 Jan. '24', *De Kommunist* 1 (nr. 28, 17 januari 1925); H.R.H., 'Moeilijkheden en resultaten in Sovjet-Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 39, 4 april 1925); H.R.H., 'Onderwijzers en scholen in de Sovjet-Unie', *De Kommunist* 1 (nr. 42, 25 april 1925); H.R.H., 'De wordende kultuur in de Sovjet-Unie', *De Kommunist* 1 (nr. 42, 25 april 1925).

²⁰² H.R.H., 'Het vijfde wereldcongres der Kommunistische Internationale (III)', *De Kommunist* 1 (nr. 9, 30 augustus 1924).

meer op Engeland gaan oriënteren. Daar leken de revolutionaire mogelijkheden gunstiger te zijn. Henriette had met deze tactiek van de Komintern geen moeite. Het tweede kenmerk van dit congres was de eis tot 'bolsjewisatie' van de communistische beweging. Het parool was 'naar de massa'. De partijen in het Westen moesten voortaan niet meer wortelen in lokale afdelingen, maar in bedrijfskernen. De eenheidsfronttactiek moest worden voortgezet. Men moest samenwerken met andersgezinde arbeiders en deze zo voor het communisme trachten te winnen. Onder bolsjewisatie werd ook verstaan dat de leden van een communistische partij zich geheel aan de leiding zouden moeten onderwerpen. Hiermee bleef Henriette het volstrekt oneens. Dit mocht voor Rusland misschien wenselijk zijn, het Westen was totaal niet geschikt voor zo'n strikte discipline-eis. Het streven diende er op gericht te blijven alle arbeiders tot zelfstandig denkende, hun persoonlijke verantwoordelijkheid beseffende wezens, op te voeden. Henriette zag in de discipline-eis een Russische neiging, die in de Komintern Westerse oppositie behoefde.²⁰³

Ondanks alle kritiek bleef Henriette Sovjet-Rusland en de Komintern met hand en tand verdedigen. Zo bestreed ze verhalen over de vervolging van andersdenkenden en de slechte behandeling van politieke gevangenen in Sovjet-Rusland. Volgens haar waren er daar relatief weinig politieke gevangenen en die er waren, kregen over het algemeen een milde, menselijke behandeling. Ze gaf toe dat misbruiken voorkwamen, maar zeker niet op grote schaal.²⁰⁴ En toen er bij een opstand zes gevangenen omkwamen kon ze slechts antwoorden dat de mensjewiki in het buitenland tot deze gespannen situatie hadden aangezet.²⁰⁵ Ook de vele 'lasterpraatjes' over de onderdrukking van de godsdienst klopten volgens haar niet. Er was, integendeel, volledige godsdienstvrijheid in Sovjet-Rusland. Alleen als priesters zich met de politiek gingen bemoeien en zich contra-revolutionair opstelden, konden ze natuurlijk niet gehandhaafd blijven.²⁰⁶ Ook het buitenlandse beleid van de Sovjetregering werd door Henriette verdedigd. Toen er in december 1924 in Estland een revolutionaire situatie ontstond en de Russen afzijdig bleven, hield Henriette deze houding, anders dan veel andere BKSP-leden, voor politieke wijsheid. De revolutie had toch niet kunnen slagen en heel het Westen zou zich opnieuw tegen Sovjet-Rusland gekeerd hebben, met alle gevolgen van dien.²⁰⁷

Over de machtsstrijd van Stalin, Zinovjev en Kamenev versus Trotski liet Henriette zich in haar BKSP-periode voorzichtig uit. Ze verweet de Komintern en de bolsjewistische partij dat

²⁰³ H.R.H., 'Bolschewisatie', *De Kommunist* 1 (nr. 4, 26 juli 1924); H.R.H., 'Het vijfde wereldcongres der Kommunistische Internationale (I-III)', *De Kommunist* 1 (nrs. 7-9, 16, 23 en 30 augustus 1924); H.R.H., 'De uitsluiting van Monatte en zijn vrienden uit de Fransche C.P.', *De Kommunist* 1 (nr. 25, 23 december 1924); H.R.H., 'Naschrift bij de beschouwingen over de oppositie in de fransche C.P.', *De Kommunist* 1 (nr. 27, 10 januari 1925); H.R.H., 'Naschrift' (bij 'Onze Problemen: De Discipline' - J.n.), *De Kommunist* 1 (nr. 31, 7 februari 1925).

²⁰⁴ H.R.H., 'Het lot der politieke gevangenen in Sovjet-Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 13, 27 september 1924).

²⁰⁵ H.R.H., 'Het bloedbad van Solowetz (Antwoord aan "de Vrije Samenleving")', *De Kommunist* 1 (nr. 19, 8 november 1924).

²⁰⁶ H.R.H., 'Vrijheid van godsdiensttoefening in Sovjet-Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 47, 29 mei 1925).

²⁰⁷ H.R.H., 'De buitenlandsche politiek der Sovjetregering', *De Kommunist* 1 (nr. 32, 14 februari 1925).

de standpunten van Trotski aan de buitenwereld niet goed kenbaar waren, zodat er moeilijk een oordeel over te vellen viel. Helemaal onbekend met de grieven van Trotski was Henriette overigens niet. Trotski had enige boekjes en artikelen geschreven waarin hij op verkapte wijze het 'driemanschap' kritiseerde. Met name Zinovjev en Kamenev, maar ook Stalin hadden, volgens Trotski, Lenin niet gesteund in zijn oproep tot revolutie van 1917, terwijl hij zelf dat wel gedaan had. Ook had Trotski hevige kritiek op het beleid van de Komintern ten aanzien van de economische crisis die in 1923 in Duitsland was ontstaan na de bezetting van het Ruhrgebied. Men had slechts een 'opportunistische' politiek gevoerd en de kansen die er waren op revolutie niet benut. Tegenover de kritiek van Trotski bracht het driemanschap in dat Trotski vòòr 1917 helemaal geen bolsjewiek geweest was en Lenin altijd hevig gekritiseerd had. Zij concludeerden dat hij eigenlijk een 'contra-revolutionair' was. Henriette vond dat enerzijds Trotski de meningsverschillen tussen Lenin en het driemanschap in 1917 opblies en dat hij zich te intellectueel opstelde, anderzijds vond ze het driemanschap ten aanzien van Trotski onterecht kritisch. Ze bleef er op hameren dat in ieder geval de standpunten van Trotski duidelijk over het voetlicht moesten komen en men niet kon volstaan met slechts scheldpartijen tegen Trotski te publiceren.²⁰⁸

Gedurende haar BKSP-periode ging de levensbeschouwelijke verwijdering van het marxisme bij Henriette Roland Holst verder. In het voorjaar van 1925 werd ze zelfs even lid van het Religieus Socialistisch Verbond (RSV). 'Religie' werd voor haar een steeds belangrijker begrip. Het had voor haar alles te maken met de eenheid tussen mens en universum en met de waardering van het geestelijke naast het materiële. Geloof in een persoonlijke God zei haar echter niets. Binnen het RSV kreeg Henriette de vrijheid haar eigenzinnige opvattingen omtrent religie en socialisme te verkondigen. Daardoor kon ze veel meer mensen bereiken dan binnen de communistische beweging.²⁰⁹ Vanuit de BKSP kwam er echter kritiek op haar optreden in het RSV, waarop ze uiteindelijk besloot het RSV te verlaten. Het communisme, vertegenwoordigd in de Komintern, bleef voor haar het zwaarste wegen. En hoewel de BKSP niet bij de Komintern was aangesloten, moest men, zo vond zij, toch de standpunten van de Komintern volgen.²¹⁰

Vanaf mei 1924, nadat haar geestverwant Henk Sneevliet voorzitter geworden was van het NAS, werkte Henriette Roland Holst ook regelmatig mee aan het tijdschrift van deze vakbond, *De Arbeid*. Het NAS nam in deze periode een neutrale positie in ten aanzien van de CPH en de BKSP. Voor beide groeperingen werd geadverteerd en met beide groeperingen werd samengewerkt als het zo uitkwam. Van april 1925 tot en met juli 1925 verscheen in een

²⁰⁸ H.R.H., 'De Tribune over het geschil tusschen Trotski en de leiding der K.P.R.', *De Kommunist* 1 (nr. 22, 29 november 1924); H.R.H., 'De uitsluiting van Monatte en zijn vrienden uit de Fransche C.P.', *De Kommunist* 1 (nr. 25, 23 december 1924); W.B., 'Rede van kameraad Roland Holst over Trotsky', *De Kommunist* 1 (nr. 28, 17 januari 1925); H.R.H., 'Trotsky kontra-revolutionair', *De Kommunist* 1 (nr. 30, 31 januari 1925); H.R.H., 'Van boeken en tijdschriften: Trotsky, Ueber Lenin', *De Kommunist* 1 (nr. 33, 21 februari 1925).

²⁰⁹ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 171.

²¹⁰ 'H. Roland Holst en het Religieus Soc. Verbond' en 'Brief van H.R.H.', *De Kommunist* 1 (nr. 36, 14 maart 1925); 'Ingezonden: 'Het R.S.V. door Bondsgroet S' en 'Antwoord van H.R.H.', *De Kommunist* 1 (nr. 38, 28 maart 1925); H. Koch, 'Onze problemen: communisme en religie' en H.R.H., 'Onderschrift', *De Kommunist* 1 (nr. 39, 4 april 1925); H. Roland Holst, 'Kam. H. Roland Holst en het R.S.V.', *De Kommunist* 1 (nr. 40, 11 april 1925).

artikelenreeks in *De Arbeid* van de hand van Henriette een Nederlandse bewerking van het rapport van een Britse vakbondsdelegatie die eind 1924 in Sovjet-Rusland op bezoek was geweest.²¹¹ In augustus werd deze reeks met aanvullingen over bezoeken van vakbondsdelegaties uit andere landen onder de naam *Het huidige Rusland* als brochure bij het NAS uitgegeven.²¹² Henriette constateerde in deze brochure dat alle arbeidersgroepen, die de afgelopen tijd in Sovjet-Rusland op bezoek geweest waren, met een positief oordeel over dit land thuiskwamen, hetgeen opvallend was daar de meeste van deze arbeiders geen communisten waren. Hun getuigenis bood volgens Henriette een goed tegenwicht tegen alle lasterpraatjes over Sovjet-Rusland die in de sociaal-democratische en een deel van de anarchistische pers de ronde deden. Nu hoorde men het ook eens van anderen: er was wel bewegingsvrijheid in Sovjet-Rusland, de mensen daar waren in zijn algemeenheid tevreden met het systeem en de levensomstandigheden waren er veel beter dan voor de Eerste Wereldoorlog. Alleen diegenen, die hun bevoorrechte posities waren kwijtgeraakt, waren ontevreden, maar het betrof hier slechts een kleine minderheid. Henriette meende dat het heel belangrijk was dat nog meer arbeidersdelegaties Sovjet-Rusland zouden bezoeken. Daardoor zou de revolutionaire gezindheid in het Westen toenemen.

Uiteindelijk zou Henriette Roland Holst de BKSP verlaten en terugkeren naar de CPH. Allereerst was de kritische, wantrouwende houding van De Kadet tegenover de Russen haar tegen gaan staan.²¹³ Bovendien werd er door de Komintern druk op haar uitgeoefend om terug te gaan naar de CPH. Zo kreeg ze eind 1924 een brief van Zinovjev 'om mij uit te noodigen terug te keeren in den schoot der alleenzaligmakende kerk'.²¹⁴ De directe aanleiding zou worden gevormd door ontwikkelingen binnen de partij zelf.

Toen Wijnkoop eind december 1924 zijn 'opportunistische' zo ver doorvoerde dat hij aan de SDAP voorstelde samen met de CPH een 'Partij van den Arbeid' te vormen, werd het gemor in de partij groter. Opnieuw werd vanuit Moskou bemiddeld in de 'Hollandse kwestie' en weer zei Moskou dat men de oppositie de ruimte moest geven zowel binnen de redactie van *De Tribune* alsook binnen de leiding van de partij. Ook moesten bij de komende Tweede Kamerverkiezingen van mei 1925 oppositionelen op verkiesbare plaatsen op de verkiesingslijst gezet worden. Het oude 'driemanschap' wilde echter nog steeds geen plaats maken voor anderen. Op het meicongres van de CPH wisten zij een kleine meerderheid van de leden achter zich te krijgen, zodat er niets gebeurde. Dat ging Moskou echter te ver en men besloot in te grijpen. De CPH-leiding werd door hen beschuldigd van disciplinebreuk, waarop Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton dan eindelijk aftraden. Voor Henriette was nu aan de belangrijkste voorwaarde voor

²¹¹ H.R.H., 'Feuilleton: Het rapport der Engelsche vakverenigingsdelegatie over Sowjet-Rusland', *De Arbeid* 20 (nr. 17, 25 april 1925; nr. 19, 9 mei 1925; nrs. 22-29, 30 mei 1925-18 juli 1925).

²¹² H. Roland Holst, *Het huidige Rusland. Hollandsche bewerking van het rapport der Britsche delegatie naar Rusland* (Amsterdam 1925).

²¹³ H.R.H., 'Vakbeweging: Verloochen de Russen de Engelsche revolutionairen?', *De Kommunist* 1 (nr. 33, 21 februari 1925); brief van Henriette Roland Holst aan Jacq. Engels, 6 juni 1925, *IISG*, Archief van Jacq. Engels, map 2, brieven 1923-1949.

²¹⁴ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 46: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 1 januari 1925.

terugkeer naar de CPH voldaan. Met het 'ondemocratische' optreden van Moskou kon zij in dit geval goed leven.²¹⁵ Ondertussen hadden de BKSP en het NAS zich ten behoeve van de verkiezingen verenigd in het Revolutionair Arbeiderscomité (RAC). Henriette had zich daarvoor, na een aanvankelijke weigering, kandidaat gesteld, niet omdat ze zo graag in de Tweede Kamer wilde, maar om stemmen te trekken. Toen het vertrek van het driemanschap bekend werd, was dat voor haar reden binnen de BKSP te pleiten voor een fusie met de CPH, maar de meerderheid van de BKSP-leden bleek tegen. Toen besloot Henriette in juni 1925 - de verkiezingen waren inmiddels achter de rug en ze was niet gekozen - op persoonlijke titel terug naar de CPH te gaan. Dat was immers de Hollandse sectie van de Komintern, de grote communistische wereldbeweging waar ze nog steeds in geloofde.²¹⁶

opnieuw in de CPH

De terugkeer naar de CPH zou voor Henriette Roland Holst niet van lange duur zijn. Al vrij snel werd ze binnen de partij opnieuw geconfronteerd met aanvallen op haar 'religieuze, half-marxistische' denken.²¹⁷ Ook stonden ruzies tussen de nieuwe partijleiding, het NAS en de voormalige CPH-leiding van Wijnkoop en zijn vrienden haar allerminst aan. Ze was daarom blij dat in mei 1926 Wijnkoop en zijn aanhangers geroyeerd werden.²¹⁸ Met de nieuwe partijleiding was Henriette overigens ook niet tevreden. Lou de Visser, de nieuwe lijststaanvoerder en partijvoorzitter vond ze een 'windvaan'.²¹⁹ Henriette zou wel weer actief worden in de partij, voornamelijk met het houden van spreekbeurten. Daarnaast werd ze in deze periode opnieuw lid van een redactie, ditmaal van het nieuwe tijdschrift *Klassenstrijd*, dat sterk gelieerd was aan het NAS. Dit blad was de partijonafhankelijke vervanger van het in 1926 door de nieuwe partijleiding opgeheven maandblad *De Communistische Gids*, waarvan de redactie geheel in handen was van 'Wijnkopianen'.

Vlak na haar terugkeer in de CPH was Henriette nog redelijk positief over Sovjet-Rusland. Zo had ze het idee dat de scherpe kantjes van de dictatuur af waren sinds de Tsjeka, de geheime politie, in 1922 was opgeheven en vervangen door de GPOe. Deze organisatie was volgens haar veel meer verwant aan een gewoon politiekorps dan de vroegere Tsjeka.²²⁰ Ook bleef Henriette vooralsnog positief over het lot van politieke gevangenen in Sovjet-Rusland. Zij

²¹⁵ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 42; Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 75-77.

²¹⁶ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 172-173; Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 77; H.R.H., 'Wat moet de B.K.S.P. thans doen?', *De Kommunist* 1 (nr. 48, 5 juni 1925); H. Roland Holst, 'Aan mijne kameraden van den B.K.S.P.', *De Tribune* 18 (nr. 217, 18 juni 1925).

²¹⁷ A. d. Vr., 'Onmarxistische voorlichting', *De Tribune* 18 (nrs. 274-277 en 280, 24-27 en 31 augustus 1925); De J., 'Naar aanleiding van "Onmarxistische voorlichting"', *De Tribune* 18 (nr. 289, 10 september 1925).

²¹⁸ H. Roland Holst, 'De resolutie van het Partijbestuur', *De Tribune* 19 (nr. 192, 20 mei 1926).

²¹⁹ De Kadet, *Uit mijn communistentijd*, 403.

²²⁰ Roland Holst [1925], *Het huidige Rusland*, 53.

kregen zelfs af en toe verlof!²²¹ Verder kon er niet aan getwijfeld worden dat het de boeren en de arbeiders steeds beter ging, zo meende Henriette.²²²

Toch stak weer spoedig de twijfel bij Henriette de kop op. Zo las ze in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van september 1925 een uittreksel van een interne publicatie van Russische vakbonden, waaruit haar bleek dat de situatie voor de Russische arbeiders veel minder gunstig was, dan de berichten van Westerse vakbondsdelegaties wilden doen geloven. Zo zou er grote werkloosheid heersen, de lonen zouden heel laag zijn en de contributies van de vakbonden daarentegen hoog.²²³ Henriette werd in de loop van de tijd steeds kritischer over de berichtgeving uit Sovjet-Rusland. In de zomer van 1926 gaf zij in een brief zelfs te kennen niet meer te geloven in de mooie praatjes van Boecharin over prachtige oogsten en de gunstige effecten daarvan op de Russische industrie.²²⁴ Wat er precies in Sovjet-Rusland aan de hand was, werd steeds onduidelijker en haar geloof en vertrouwen in de leiding werd steeds kleiner. Ze moest tot haar spijt constateren dat de bureaucratische greep op de Sovjet-samenleving al maar groter werd. Voorts kreeg ze de indruk dat slechts de rijke boeren (koelakken), de technisch hoog geschoolden, de 'NEP-mannen' en de bureaucraten er op vooruit gingen.²²⁵ Ook met de democratie binnen de bolsjewistische partij was het volgens Henriette somber gesteld, omdat de oppositie geen vrijheid van meningsuiting had.²²⁶

In Sovjet-Rusland had de strijd om de macht zich in alle hevigheid voortgezet. Eind 1925 kwamen Zinovjev en Kamenev in botsing met Stalin. Het oude 'driemanschap' spatte uiteen. Stalin zocht zijn heil nu bij Boecharin en Rykov. In het voorjaar van 1926 zochten Zinovjev en Kamenev daarom contact met Trotski en zo kwam de 'verenigde oppositie' tot stand. In de loop van 1926 en 1927 werden Zinovjev, Kamenev, Trotski en hun aanhangers door Stalin op geslepen wijze uit hun nog resterende machtsposities gezet. Zo moest Zinovjev als leider van de Komintern het veld ruimen voor Boecharin en verdwenen allen uiteindelijk uit het Politbureau van de Communistische Partij van de Sovjetunie (CPSU), zoals de partij nu officieel was gaan heten. Volgens de Russische partijleiding maakte de 'verenigde oppositie' zich schuldig aan 'opportunisten', 'contra-revolutionaire activiteiten' en 'mensjewisme'. Er waren een aantal belangrijke meningsverschillen tussen oppositie en partijleiding. Zo meende de oppositie dat de partij te veel concessies deed aan de koelakken, de rijke boeren. Men moest volgens hen juist de koelakken meer belasten en de arme boeren steunen in hun 'klassenstrijd' tegen deze uitbuiters. Ook vond de oppositie dat er te weinig democratie was in de partij en er

²²¹ 'Het eerste congres van de sectie-Holland der Int. Roode Hulp (II)', *De Tribune* 19 (nr. 163, 13 april 1926).

²²² briefkaart van Henriette Roland Holst aan Jacq. Engels, 25 juli 1926, *IISG*, Archief Jacq. Engels, map 1, briefkaarten 1918-1948.

²²³ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 60: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, ca. 26 september 1925.

²²⁴ *Ibidem*, doc.nr. 89: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 29 augustus 1926.

²²⁵ *Ibidem*, doc.nrs. 93 en 97: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 21 september 1926 en 10 oktober 1926.

²²⁶ H. Roland Holst, 'Ingezonden', *De Tribune* 19 (nr. 321, 19 oktober 1926).

geen mogelijkheid was oppositionele standpunten bekend te maken. Verder verzette men zich tegen het idee van Stalin dat, ook als de wereldrevolutie uit zou blijven, 'socialisme in één land' te verwezenlijken was. Dit riekte naar nationalisme in plaats van naar internationalisme, dat toch een belangrijk kenmerk van het socialisme behoorde te zijn. Tevens hield de oppositie de China-politiek van Stalin en Boecharin verantwoordelijk voor de bloedige aanslag die de Chinese nationalist van de Kwo-Min-Tang in het voorjaar van 1927 op de Chinese communisten hadden kunnen plegen. Uiteindelijk werden op 14 november 1927 Trotski, Zinovjev en vele andere opposanten geroyeerd uit de CPSU en werd Kamenev uit het Centraal Comité van de partij gezet. Zinovjev en Kamenev waren bereid hun 'fouten' openlijk te erkennen en spijt te betuigen om zo nog enig aanzien in de partij te behouden. Voor Trotski was echter de maat vol. Hij bleef aan zijn standpunten vasthouden en werd in januari 1928 naar Alma Ata in het Aziatische deel van de Sovjetunie verbannen. In 1929 werd hij uiteindelijk het land uitgezet. In het buitenland zou hij blijven strijden tegen het Stalinisme, tot hij in augustus 1940 in Mexico door een agent van de Russische veiligheidsdienst vermoord werd. Nadat Stalin overigens had afgerekend met de 'verenigde oppositie', richtte hij zich tegen Boecharin en zijn aanhangers. Ook zij zouden uiteindelijk het veld moeten ruimen.²²⁷

Aan het einde van 1926 begon Henriette Roland Holst openlijk haar grieven tegenover zowel de Komintern en de CPSU als tegenover de CPH kenbaar te maken. Als de Komintern zo eenzijdig bleef, kon deze volgens haar wel opgeheven worden, zo schreef ze in september aan Henk Sneevliet, want zo'n internationale organisatie deed de arbeidersbeweging meer kwaad dan goed!²²⁸ En op 19 oktober stond er een ingezonden brief van haar in *De Tribune*, waarin ze de redactie verweet slechts Sovjet-artikelen te plaatsen die tegen de oppositie gericht waren. Dat was volgens haar geen objectieve berichtgeving, men moest ook de standpunten van de oppositie kenbaar maken, opdat de CPH-leden zelf de mogelijkheid zouden krijgen hun oordeel te vormen over de meningsverschillen.²²⁹ Op 29 november 1926 stuurde Henriette samen met haar geestverwant, de intellectueel Gerrit Mannoury, een protest aan de Executieve van de Komintern.²³⁰ Zij waarschuwden de Komintern dat het communisme niet moest verzanden in een systeem van formules die de aanhangers maar na moesten praten. Het ging het in het communisme om gerechtigheid en menselijkheid en deze zaken waren niet in formules te vatten. Meer democratie en gedachtenuitwisseling binnen het communisme waren volgens hen

²²⁷ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 254-255; Isaac Deutscher, *The prophet unarmed. Trotsky: 1921-1929* (paperback-editie; Oxford 1990 [1e druk 1959]) 271-394.

²²⁸ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 92: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 17 september 1926.

²²⁹ H. Roland Holst, 'Ingezonden', *De Tribune* 19 (nr. 321, 19 oktober 1926).

²³⁰ G. Mannoury, 'Geestverwantschap. Een herinnering aan Henriëtte Roland Holst, de revolutionnair-socialiste', *De Nieuwe Stem* 9 (november 1954) 627-633, aldaar 628-629; G. Mannoury, *Heden is het keerpunt. Een onuitgesproken verdedigingsrede* (Amsterdam 1930) 20-22, 28.

In deze geschriften is verwarring over de datum van het protest. Er wordt naast 29 november 1926 ook gesproken over 29 november 1925 en 29 oktober 1926; uit de briefwisseling van Henriette Roland Holst met Henk Sneevliet is echter op te maken dat het om 29 november 1926 gaat. Zie: *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 116: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 28 november 1926.

broodnodig en mochten niet volledig opgeofferd worden aan partijdiscipline. Anders zou het communisme wel eens verdacht veel kunnen gaan lijken op fascisme:

Versteht, dass die äussersten Gegenpole einander berühren und dass der Unterschied zwischen dem heiligen Kampfe für den Kommunismus und dem teuflischen Geistesmord des Faschismus nicht in einem Worte und nicht in einem Namen, sondern in einem Willen liegt: im Willen zur Wahrheit, im Willen zum Opfer, im Willen zur Bruderliebe.²³¹

Voor Henriette was het communisme een kille beweging geworden. Aan Sneevliet schreef ze in november: 'Er moet een beetje meer muziek in de beweging komen, wat cultuur, warmte en gezelligheid. Dat zal de mensen goed doen'.²³²

In 1927 schreef Henriette een reeks artikelen in *Klassenstrijd* over de situatie in Sovjet-Rusland, voor zover zij die kon achterhalen.²³³ Ze probeerde daarbij zo 'objectief' mogelijk te werk te gaan. Henriette vond het belangrijk dat de arbeiders in Nederland zelf hun oordeel zouden kunnen vormen over Sovjet-Rusland en wilde daartoe wat meer helderheid in de warboel aan positieve en negatieve berichten scheppen. Al direct na het verschijnen van haar eerste artikel werd Henriette ter verantwoording geroepen door het Presidium van de CPH.²³⁴ In *De Tribune* werd ze beschuldigd van het gebruik van ondeugdelijk feitenmateriaal en het naar voren brengen van trotskistische standpunten onder de schijn van objectiviteit.²³⁵ Maar Henriette ging gestaag door met het schrijven van artikelen en kritische gedichten, ondanks tegenwerking van CPH-leden in de redactie van *Klassenstrijd*.²³⁶ Ze vroeg zich in de artikelen met name af of Sovjet-Rusland nog wel in socialistische richting bewoog.²³⁷ Ze wist het niet. Wel was haar duidelijk dat de problemen waarmee Sovjet-Rusland te kampen had alles van doen hadden met de passiviteit en de verscheurdheid van de arbeiders in het Westen. Als er in het Westen massa-acties en stakingen op gang zouden komen, zou Sovjet-Rusland ook meer armslag krijgen. Nu moest de Sovjetregering op internationaal vlak noodgedwongen veel

²³¹ Mannoury, 'Geestverwantschap', 629.

²³² *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 112: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 20 november 1926.

²³³ H. Roland Holst, 'Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland?', *Klassenstrijd* 2 (1927) 1-11, 45-54, 65-72, 115-121, 181-186, 241-245, 267-271, 299-305; H. Roland Holst, 'Sowjet-Rusland, de internationale reactie en de arbeidersklasse', *Klassenstrijd* 2 (1927) 178-180.

²³⁴ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nrs. 133 en 138: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 3 en 12 januari 1927.

²³⁵ D. Sch., 'De bouw van het socialisme in Rusland. De onjuiste cijfers van Henriette Roland Holst', *De Tribune* 20 (nr. 92, 18 februari 1927); V-D, 'Een nieuwe leuze, een slecht geluid!', *De Tribune* 21 (nrs. 28-29, 3-4 november 1927).

²³⁶ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 137: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 12 januari 1927.

²³⁷ H. Roland Holst, 'Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland?', *Klassenstrijd* 2 (1927) 1-11, 45-54, 65-72, 115-121, 181-186, 241-245, 267-271, 299-305, aldaar 1.

toegeven aan 'burgerlijke' regeringen om zichzelf staande te houden. Het nationale eigenbelang leek daarbij uit te stijgen boven de internationale klassesolidariteit. Zo was Henriette verontwaardigd over de openlijke bekentenis van Boecharin dat er in Sovjet-Rusland wapens geproduceerd werden voor Duitsland!²³⁸ In de loop van 1927 werd het Henriette steeds duidelijker wat er moest gebeuren om het socialisme weer op gang te brengen. Er moest volgens haar een 'Wereldverbond van den Arbeid' tot stand komen, een organisatie onafhankelijk van de Tweede of Socialistische Internationale én van de Derde of Communistische Internationale (Komintern). Er was eenheid en samenwerking onder de arbeiders nodig in een organisatie waarin vrijheid van meningsuiting mogelijk was.²³⁹ Uit een brief aan Henk Sneevliet van 15 augustus 1927 blijkt dat Henriette geen morele meerwaarde meer zag in de Komintern boven de Socialistische Internationale:

Het argument-van-links "moeten we dan in één partij met de moordenaars van Liebknecht, van het proletariaat enz." maakt niet den allerminsten indruk meer op mij. Wij zitten in één partij (d.w.z. ik zit er nog in) met moordenaars van Chineesche revolutionairen, met russische patriotten enz. Nooit is het zóó duidelijk geweest: de pot en de ketel enz.

... Van het oogenblik af, dat "de wereldrevolutie zich verwijderde" (ik laat dáár wanneer dit moment er geweest is) was de bestaansreden eener afzonderlijke revolutionaire organisatie vervallen. En van dat oogenblik af, begon het verval en de ontbinding dier organisatie - natuurlijk, want zij had geen historische funktie meer.²⁴⁰

Henriette worstelde gedurende heel 1927 met de vraag of ze al of niet lid van de CPH en de Komintern moest blijven. Al in januari schreef ze:

Geloof toch dat er geen enkele gevoels-oorzaak is, die mij bindt aan de CPH. Integendeel: mijn gevoel drijft mij altijd, om zoo hard mogelijk weg te loopen van een partij, die zóó formalistisch en schoolsch, zoo benepen en dogmatisch is. Het is uitsluitend de vraag, of je gerechtigd bent het kleine stukje rev[olutionair] pol[itieke] beweging, wat hier onder zoo veel moeite is opgebouwd, door wat je doet, of nalaat te doen, te verzwakken.²⁴¹

Ook was ze geregeld weer oververmoeid en nerveus. Ze wist niet goed wat ze moest doen. Als ze de Komintern zou verlaten, dan moest ze tegenover zichzelf erkennen dat het communisme als politieke beweging was doodgelopen.²⁴² Ook zou ze dan niet meer met de arbeidersbeweging verbonden zijn en dan zou ze haar recht van spreken binnen die arbeidersbeweging kwijt zijn. Dat wilde ze niet. Als men haar zou royeren om wat zij voor de

²³⁸ H. Roland Holst, 'Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland?' *Klassenstrijd 2* (1927) 1-11, 45-54, 65-72, 115-121, 181-186, 241-245, 267-271, 299-305, aldaar 115-121; H. Roland Holst, 'Sowjet-Rusland, de internationale reaktie en de arbeidersklasse', *Klassenstrijd 2* (1927) 178-180.

²³⁹ H. Roland Holst, 'Over eenheidspropaganda en eenheid', *Klassenstrijd 2* (1927) 361-364.

²⁴⁰ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 200: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 15 augustus 1927.

²⁴¹ Ibidem, doc.nr. 150: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 29 januari 1927.

²⁴² Ibidem, doc.nr. 179a: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 31 mei 1927.

waarheid hield, zou ze daar 'geen zier om malen', maar ze wilde de CPH niet de kans geven haar als 'renegaat' uit te spelen tegenover de hele revolutionaire beweging, door zelf de partij te verlaten.²⁴³

Eind augustus 1927 echter woonde Henriette een studieweek bij van de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid te Gland bij Lausanne in Zwitserland, die de aanzet tot haar definitieve uittreden uit de CPH zou vormen. Zij sprak daar over 'Les effets de l'exploitation coloniale pour les exploitants et les exploités'. Volgens Henriette was het milieu er 'warm en ruim'. Er waren voornamelijk 'onafhankelijken' aanwezig, mensen die niet gebonden waren aan communistische of sociaal-democratische partijen. Bij deze mensen voelde zij zich thuis. Ook los van de bekende organisaties kon men kennelijk strijden tegen imperialisme, oorlog en kolonialisme.²⁴⁴ De goede sfeer die Henriette in Gland meemaakte, deed haar beseffen wat ze in de CPH allemaal miste:

Eerlijk moet ik bekennen dat ik, gewend te werken in het milieu der verscheurde en weinig verdraagzame Nederlandsche arbeidersbeweging, niet wist dat zulk een sfeer bestond en niet gedacht had, dat die in de huidige omstandigheden kon bestaan. De essentiele elementen van die sfeer waren de warmte, de uitstroomende sympathie, de grote broederlijkheid, die allen omvatte ... Wij ervoeren plotseling één dier vluchtige vóórboden, vóórflikkeringen, vóór-uitzichten der Broederlijke Wereld van onze Droomen.²⁴⁵

en verder schreef ze:

Er was een geest van 'Ahimsa', van wederzijdse gespannen welgezindheid, van wederzijds zusterlijk vertrouwen en liefdevolle oprechtheid. Er was een verlangen om elkaar te begrijpen en van elkaar te leren, zoals ik in vele jaren op geen enkele samenkomst gevonden had.²⁴⁶

Voor Henriette werd het lidmaatschap van de CPH steeds moeilijker. Haar artikelen, die als te kritisch ten opzichte van de Komintern ervaren werden, werden niet meer geplaatst in *De Tribune* en haar ideeën werden alleen nog maar belachelijk gemaakt.²⁴⁷ Als laatste poging om nog enige invloed op de situatie in Sovjet-Rusland te kunnen uitoefenen, steunde Henriette een manifest - het Rudolf Rocker/Theodor Liebknecht-manifest - van een aantal internationaal vooraanstaande communisten en anarchisten gericht aan de Sovjetregering, waarin vlak voor de tiende verjaardag van de Russische revolutie amnestie gevraagd werd voor alle politieke gevangenen in Sovjet-Rusland.²⁴⁸ Ook liet ze een eigen protest in verschillende internationale

²⁴³ Ibidem, doc.nr. 202: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 18 augustus 1927.

²⁴⁴ Ibidem, doc.nrs. 204 en 206: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 27 augustus 1927 en 10 september 1927; Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 210-214.

²⁴⁵ Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 34 (citaat uit *Leven en Werken* (1927), 756-757).

²⁴⁶ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 211.

²⁴⁷ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 221: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 14 november 1927; V-D, 'Een nieuwe leuze, een slecht geluid!'

²⁴⁸ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 217a: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 3 november 1927.

bladen afdrukken waarin ze pleitte voor vrijheid van meningsuiting voor de oppositie, amnestie voor 'linkse' arbeiders en intellectuelen, die in de laatste jaren gearresteerd en verbannen waren, en voor de afschaffing van de doodstraf.²⁴⁹

breuk met de Komintern

Op 16 november 1927, twee dagen na het roeyement van Trotski, besloot Henriette de CPH definitief te verlaten. Het Russische communisme was volgens haar vervallen in 'domperij en gewelddadige onderdrukking der vrijheid van meeningsuiting' en verder nam ze er een tendens in waar naar dogmatische verstarring en demagogisch opportunisme. Aangezien de CPH de Russische partij kritiekloos volgde, had zij in deze partij niets meer te zoeken. Volgens Henriette moest 'den strijd der arbeidersklasse tot verlossing der menschheid' gewoon doorgaan, maar buiten het kader van de communistische partijen.²⁵⁰ Binnen de CPH was men blij met het uitreden van Henriette Roland Holst. Zij werd beschuldigd van 'Trotskisme' en 'sociaal-democratische afwijkingen', op andere momenten van 'religieusiteit'. In *De Tribune* werd een reactie van Henriette, naar aanleiding van een kritiek in dat blad op een artikel van haar in *Klassenstrijd*, alsnog geplaatst, om aan de arbeiders 'de afwijkingen van het internationale trotskisme' duidelijk te maken.²⁵¹ En in december 1927 verwaardigde Boecharin zich nog iets over het denken van Henriette Roland Holst te zeggen, dat hij als 'zoet-sentimenteel' bestempelde.²⁵²

Henriette was overigens geen aanhangster van het Trotskisme. Zij vond dat Trotski te mechanisch-marxistisch dacht. Zo geloofde hij in een spoedige onontkoombare instorting van het Engelse kapitalisme en was hij erg kritisch ten aanzien van 'religieuze elementen' in het Engelse socialisme. Voor Henriette lag dit anders. Zij had het mechanische marxisme allang opgegeven en geloofde juist dat de 'religieuze' elementen van menselijkheid en verdraagzaamheid die zij in het Engelse socialisme herkende, een goed alternatief voor het Russische communisme zouden kunnen bieden.²⁵³ Henriette had de Russische oppositie gesteund met name omdat ze vond dat de vrijheid van meningsuiting gewaarborgd moest worden. Nu deze binnen het Russische communisme niet meer bestond, had ze er verder weinig meer mee van doen.

Als een soort afscheid van het communisme verscheen van Henriette Roland Holst in 1927 de gedichtenbundel *Heldensage* over tien jaar communisme in Rusland met al zijn

²⁴⁹ Ibidem, doc.nr. 217b: protest van Henriette Roland Holst tegen de behandeling van de oppositie in de RCP, Bloemendaal, 17 oktober 1927.

²⁵⁰ 'Verklaring van Mw. Roland Holst', *De Tribune* 21 (nr. 52, 1 december 1927).

²⁵¹ 'Henriette Roland Holst verlaat de Partij', *De Tribune* 21 (nr. 44, 22 november 1927); 'Een voorbeeld hoe het niet moet', *De Tribune* 21 (nr. 51, 30 november 1927); 'Antwoord van Mevr. Roland Holst', *De Tribune* 21 (nr. 51, 30 november 1927); 'Onze repliek', *De Tribune* 21 (nr. 51, 30 november 1927); *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 223: briefkaart van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 2 december 1927.

²⁵² 'Boecharin bestrijdt Roland Holst en Mannoury', *De Tribune* 21 (nr. 71, 24 december 1927).

²⁵³ H. Roland Holst, 'Trotsky's laatste geschriften' in: Arthur Müller Lehning ed., *Internationale Revue i 10. 1927-1929* (Amsterdam 1979) 27-29, 55-57.

verworvenheden, maar vooral ook met al zijn teleurstellingen.²⁵⁴ Al direct maakte ze in de 'Voorzang' duidelijk dat het marxisme voor haar nu definitief had afgedaan. Langzamerhand had ze er in leren berusten dat de heilstaat op aarde nog ver weg was. Ook wist ze nu dat omwentelingen niet rationeel voorspelbaar zijn en dat de materie niet het allesbepalende element in de ontwikkeling van de geschiedenis kon zijn:

Ver in zijn eenzaamheden lacht de Geest:
 "mijn banen kan geen mensch vooruit verkonden".
 Kind van 't Al is hij, aan de stof gebonden,
 maar de slaaf der stof is hij nooit geweest.²⁵⁵

Dan beschrijft ze met veel enthousiasme de eerste jaren van de Russische revolutie. Toen was er nog hoop. Toen vonden er schitterende dingen plaats: er werden moedertehuizen opgericht, de Soebbotniki offerden hun vrije zaterdag voor de opbouw van het land, de positie van de vrouw was verbeterd en er was een hecht Rode Leger ontstaan. Maar de Westerse arbeiders waren niet te hulp gekomen en de revolutie was verزند. Voor Lenin en Trotski restte haar niets dan weemoed. Over Lenin dichtte zij:

Lenin, nu rust gij in uw praal, gij groote mensch,
 gij die geen praal gezocht hebt of verlangdet;
 nu rust g'in de valsche praal, gij waaracht'ge,
 die zal diene' om millioenen te verblinden,
 hen af te houden van zelfstandig denken,
 gij die de plicht van het zelfstandig denken
 aan uw makers voorhield als eerste plicht.
 Nu ligt ge in de praal, die dienen zal
 om millioenen te doen buigen
 voor uw gezag, als waar het van een god, -
 hen te doen zweeren bij uw woorden
 als bij de woorden van een god, -
 gij die het zweren bij ieder gezag
 verfoeid hebt als de bron van alle kwaad
 en met woedende felheid hebt bestreden²⁵⁶

en over Trotski:

En nu die andre groote - hij
 staat niet zoo ver af van mijn eigen wezen
 ... Ook gij zijt uit uw glorie neergehaald ...²⁵⁷

²⁵⁴ Henriette Roland Holst van der Schalk, *Heldensage* (2e druk; Amsterdam 1928 [1e druk 1927]).

²⁵⁵ Roland Holst [1927], *Heldensage*, 6.

²⁵⁶ Roland Holst [1927], *Heldensage*, 54-55. Natuurlijk was de CPH-leiding niet erg blij met deze openlijke aanval op de Lenin-cultus in Sovjet-Rusland. Daarom had zij in januari 1927 reeds een voorpublicatie van dit gedicht over Lenin in *Klassenstrijd* tegengehouden. Zie: *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 137: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 12 januari 1927 [noot 2].

²⁵⁷ Roland Holst [1927], *Heldensage*, 57, 61.

Voor Henriette was nu opnieuw een tijd van bezinning aangebroken. Het socialisme in de zin van strijd voor een wereld van liefde, eenheid en broederschap, bleef voor haar van grote betekenis, maar het (neo-)marxisme had afgedaan.

V TOCH HOUDT DE DROOM STAND (1927-1952)

5.1 religieus-socialisme (1927-1952)

levensbeschouwing

Henriette noemde zichzelf na haar uittreden uit de CPH geen (neo-)marxiste meer. Het historisch-materialisme had ze eindelijk verworpen. Al bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was bij haar de twijfel aan deze leer gerezen. Nog tot 1927 had ze getracht het marxisme als uitgangspunt voor haar denken te behouden. Maar de strakke rationele leer was steeds meer gaan botsen met nieuw verworven inzichten. Het kon volgens haar niet zo zijn dat de geschiedenis bepaald werd door de materie. Het was niet waar dat alle uitingen van de menselijke geest weerspiegelingen waren van materiële omstandigheden. Ook klopte het niet dat de geschiedenis voorspelbaar was. Zowel geest als materie hadden volgens haar invloed op de historische ontwikkeling. Langzamerhand was Henriette tegen het leven aan gaan kijken als tegen een niet-verklaarbaar mysterie. De moderne wetenschap had, naar zij meende, laten zien dat er meer was dan het rationele. Psychologen als Jung en Freud hadden duidelijk gemaakt dat er irrationele krachten in de mens werken, de biologie had geleerd dat een niet direct verklaarbare eigendrang of intuïtie mede de evolutie bepaalt en filosofen als Nietzsche en Bergson leerden dat de wil of levensdrang, respectievelijk de intuïtie prevaleert boven de rede.¹ Henriette had nu geen strak omlijnde filosofie meer nodig. Spinoza, Marx en Dietzgen hadden weliswaar haar levensvisie gevormd en oefenden nog steeds hun invloed op haar uit, maar dogmatisch vasthouden aan rationele filosofische ideeën deed ze niet meer. Haar levensleer was nu veel meer op haar gevoel gebouwd.²

Henriette was religieus-socialiste geworden. Voor haar was de komende heilstaat geen rationele zekerheid meer maar een heilig geloof. Voor Henriette stond vast dat er een niet-rationeel-verklaarbare geestelijke levensdrang in de geschiedenis en in de natuur werkt die voortdurend op weg is naar een betere wereld, naar steeds meer eenheid. Deze levensdrang noemde ze God. Maar ook de bestaande en tevens wordende Kosmos zelf, het Zijn, het Universum, de Eenheid van alle dingen noemde ze soms God. God was volgens haar gelijk aan Liefde. Idealen van gerechtigheid, broederschap en offervaardigheid kwamen dan ook uit God voort. Ook het menselijk geweten was volgens Henriette een stukje God. God woonde dus ook in de mens zelf en kon in de psyche een tegenwicht bieden aan het instinctieve driftleven van de mens, dat slechts uit is op eigenbelang. Henriette was er van overtuigd dat God zich, tegen alle individuele zondigheid en collectieve machtswaan in, in de mensen en in de natuur tot een steeds hogere fase van Zijn ontwikkelt.³

Hoe ouder ze werd, des te sterker ging het religieuze denken van Henriette aanleunen tegen het Christendom: ze sprak over God als Vader; in haar gedichten riep ze God vaak

¹ Antonissen, *Gorter en Roland Holst*, 505.

² Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 121, 123.

³ *Ibidem*, 122-124, 132-133.

persoonlijk aan als in een gebed; ook Christus zag ze als een heel belangrijk mens, iemand die zichzelf in volmaakte liefde voor de mensheid gegeven had en die als inspiratiebron voor het heden kon dienen. Dogmatisch Christen is Henriette echter - hoewel de katholieke ritens haar erg aanspraken - nooit geworden. Christus is voor haar nooit de enig zaligmakende geweest, en God heeft ze nooit gezien als een bovennatuurlijk almachtig wezen.⁴ God was voor haar de drijfveer van het bestaan en tevens de totaliteit van het bestaan zelf, een Zijn dat voortdurend in wording is.⁵ Kort samengevat had religie voor Henriette te maken met eerbied voor al het zijnde, met een gevoel van kosmische verbondenheid, een weten van de eenheid van al het bestaande, van geest en materie, van mens en natuur. In dit beeld paste geen God die buiten de werkelijkheid stond. God was (een deel van) de werkelijkheid zelf. Binnen de werkelijkheid wilde Henriette dan ook 'God realiseren', het 'Godsrijk nader brengen op aarde'. Daar kwam opnieuw een immense dadendrang uit voort. Religie en socialisme vielen voor haar samen.⁶ Elk beetje goedbedoelde, menselijke arbeid zou het socialistisch ideaal, dat samenhang met datgene waar God naar streefde, dichterbij brengen. Ze wilde dan ook zoveel mogelijk mensen tot het socialisme, tot haar geloof, bekeren. Des te sneller zou er een betere wereld ontstaan.

Er waren echter ook perioden dat Henriette zich terugtrok uit het actieve, strijdvolle bestaan. Dit gebeurde meestal als ze teleurgesteld was over de vooruitgang in de wereld. Dan verlangde ze op bijna mystieke wijze één te worden met God, probeerde ze zich één te voelen met alle dingen. Daarbij liet ze zich inspireren door de natuur en ook door denkbeelden uit oosterse godsdiensten. Vaak verlangde ze dan ook naar de dood, die voor haar gevoel tot rust bij God zou leiden. Door haar sterven hoopte ze eindelijk bevrijd te worden van de steeds teleurstellende werkelijkheid en te kunnen opgaan in de droom.⁷ Het was dus niet zo dat, nu Henriette het communisme vaarwel gezegd had, de geestelijke en lichamelijke inzinkingen waaraan ze gedurende heel haar leven regelmatig geleden had, voorbij waren. In 1949 schreef Henriette in haar autobiografie:

Uit de jaren na 1928 herinner ik mij weinig vreugdevolle dingen, wat mijn persoonlijk leven betrof. Ik begon de gevolgen te voelen van langdurig overwerken; ik was overspannen en moest herhaaldelijk rust nemen. Af en toe had ik een inzinking en als ik dan bijgekomen was, begon ik weer opnieuw.⁸

Het ouder worden werd echter natuurlijk steeds merkbaarder en waarschijnlijk speelde ook op het psychische vlak de teleurstelling over de nog steeds niet bereikte droomwereld een rol. In 1937 werd Henriette Roland Holst echt ziek. Ditmaal leed ze niet aan een 'gewone' overspan-

⁴ Antonissen, *Gorter en Roland Holst*, 551-552, 560-561; Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 132; K.H. Miskotte, *Messiaans verlangen. Het lyrisch werk van Henriette Roland Holst* (Amsterdam 1941) 240, 254; Bernard Verhoeven, *De zielegang van Henriëtte Roland Holst* (2e druk; Utrecht z.j. [1939]) 115.

⁵ Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 133.

⁶ Piet Meertens, *In het voetspoor van Henriette Roland Holst. Radicalen en religieuze socialisten in Nederland* (Alphen aan den Rijn z.j. [1982]) 210.

⁷ Antonissen, *Gorter en Roland Holst*, 542-552.

⁸ Roland Holst [1949], *Het vuur brandde voort*, 215.

nenheid, maar had ze een ernstige nierversgiftiging opgelopen. Ze kon haar benen niet meer gebruiken en had last van slapeloosheid. Toch kwam ze er in 1938 langzaam weer bovenop.⁹ Toen overleed echter op 31 december 1938 haar man, Richard Roland Holst, aan een longontsteking in combinatie met een slecht hart. Henriette was diep geraakt door dit verlies. Volgens haar was Rik altijd een trouwe kameraad geweest, ondanks het feit dat het huwelijk niet altijd over rozen was gegaan, omdat hij behoefte aan andere relaties had gehad.¹⁰ Ook deze relatieproblemen zullen de psychische gesteldheid van Henriette in de loop der jaren niet gunstig beïnvloed hebben.

Zich blijvend terugtrekken uit het actieve leven was voor Henriette echter niet weggelegd. Het was voor haar noodzaak om voor haar socialistische ideaal bezig te zijn. In 1934 schreef Henriette hierover - in reactie op een artikel in het katholieke tijdschrift *De Tijd*, waarin zij tot de 'teleurgestelde, vermoeide, ontgoochelde dichters van het socialisme en communisme' gerekend werd - het volgende:

Niet in het socialisme, niet in de socialistische idee werden wij teleurgesteld; enkel in mensen, middelen, pogingen tot verwerkelijking...

... Maar in de socialistische Idee zelf kan niet teleurgesteld worden, wie eens door haar gegrepen werd en haar heeft aanvaard. Zij wordt een deel van zijn leven. Hij of zij die zich van het socialisme afwendt, is nooit socialist geweest. De wil tot het socialisme, dat is de konkretisering voor deze tijden van de roep naar gerechtigheid die door de geschiedenis schalt, van de roep naar menswording, naar *Vrijheid*, dat is naar verwerkelijking van persoonlijke waarden, van vreugde in persoonlijke verantwoordelijkheid, en naar *Gemeenschap*, dat is naar *eenheid* der mensen

... de socialist vlucht nooit, hoe bar het ook toe gaat. Hij kan het niet. Hij kan tenslotte fysiek uitgeput raken, fysiek gebroken worden, maar geestelijk blijft hij met de zoekenden, de naar menswording en verlossing strevendenden verbonden tot zijn laatste ademtocht.¹¹

Telkens weer werd Henriette dus tot verkondiging van haar 'socialistisch evangelie' gedreven. Tot het einde van haar leven zou ze zichzelf ook afwisselend 'socialiste' en 'communiste' blijven noemen.

Volgens Henriette was er echter wel een geestelijke vernieuwing van het bestaande socialisme en communisme nodig. De huidige arbeidersbeweging verkeerde volgens haar in een crisis. Dat kwam doordat zowel het communisme als de sociaal-democratie zich nog steeds lieten leiden door marxistische, rationalistisch-mechanistische overwegingen. Zo meende het communisme dat de klassenstrijd voldoende was om de socialistische heilstaat te scheppen, en de sociaal-democratie meende dat geleidelijk via parlementaire weg vanzelf de socialistische heilstaat bereikt zou worden. Volgens Henriette zou echter louter en alleen machtsstreven, dat wil zeggen het streven naar verandering van sociaal-economische omstandigheden, niet tot werkelijk socialisme leiden. Daarvoor was ook een religieuze gezindheid vereist. Zonder religieuze gezindheid zou iedere poging tot verwezenlijking van het socialistisch ideaal mislukken. God, het geweten, de liefde zouden telkens opnieuw moeten dienen als toetssteen voor het

⁹ Ibidem, 233-239.

¹⁰ Nico Markus, 'Een derde tusschen twee mensen'. Henriëtte Roland Holst en de sporen van een huwelijk', *Biografie Bulletin* 1 (nr. 3, 1991) 13-15.

¹¹ Schaap, *Het leed der mensheid*, 150-152.

menselijk handelen. Pas dan zou er een mentaliteit ontstaan, waarbij steeds meer mensen in dienst van het algemeen belang zouden gaan werken in plaats van uit eigenbelang. Dan zou de nieuwe wereld steeds dichterbij komen. Niet door louter gewelddadige klassenstrijd maar door een mentaliteitsverandering onder individuen en groepen zou de nieuwe samenleving van onderaf opgebouwd moeten worden. Daarom moest volgens Henriette het socialisme veel meer aandacht besteden aan de opvoeding van de massa's tot gemeenschapsmensen. Sociale instincten van meegevoel en kameraadschappelijkheid moesten daarbij voortdurend aangesproken worden. Verder moest het belang van de gehele mensheid in plaats van dat van de arbeidersklasse voor moderne socialisten voorop staan. Ook zouden, volgens Henriette, niet alleen arbeiders, maar ook andere bevolkingsgroepen in het nieuwe socialisme een bijdrage kunnen leveren aan de nieuwe maatschappij, omdat het socialisme naar haar mening een zaak van de gehele mensheid was. Dat impliceerde ook het recht op politieke en culturele zelfbepaling van iedere natie en elk ras, rekening houdend met het belang van de totale mensheid. De strijd tegen het kolonialisme zag Henriette daarom als een zeer belangrijke taak voor het socialisme.¹²

Als consequentie van haar veranderde denken paste Henriette ook op het gebied der strijdmiddelen haar ideeën nu enigszins aan. De marxistische 'Verelendungstheorie', die er van uit ging dat de armen steeds armer en de rijken steeds rijker zouden (moeten) worden, waarna de klassenstrijd zou losbarsten, verwierp ze nu. Ze kon voortaan haar steun geven aan pogingen om kleine sociale en materiële verbeteringen voor de minder-bevoorrechten via het parlement te bereiken. Henriette zag thans de parlementaire democratie als een element van vooruitgang binnen de Westerse cultuur.¹³ Door haar negatieve ervaringen met geweld en terreur tijdens de Russische revolutie en in de periode daarna, was Henriette huiverig geworden voor grote massa-acties en klassenstrijd zolang die niet vergezeld gingen van een religieuze gedrevenheid, een streven het beste te bereiken voor de hele kosmos en niet voor de arbeiders alleen. In haar (neo-)marxistische periode had ze veel geweld goedgekeurd, omdat ze telkens opnieuw de hoop had gehad dat er uiteindelijk iets goeds uit zou voortkomen en ook omdat ze de partijen, waarvan ze lid geworden was, niet af wilde vallen. Achteraf voelde ze zich hier schuldig over. Nog feller dan voorheen pleitte ze nu voor geweldloze strijdmethoden zoals stakingen, demonstraties, petitie's, boycotts en beïnvloeding van de publieke opinie via de media. Dogmatisch pacifiste is Henriette echter nooit geworden. Sommige vormen van geweld, zoals het geweld van onderdrukte volkeren tegen hun onderdrukkers kon ze onder bepaalde omstandigheden billijken. Maar de strijd moest gedreven zijn door de liefde, in het belang van de hele mensheid. Dan zou volgens haar uiteindelijk de fase van geweld vanzelf voorbijgaan. En het beste was het om er van uit te gaan dat geweld in het geheel niet nodig zou zijn.¹⁴

Toch had het marxisme voor Henriette in de periode van haar religieus-socialisme niet geheel zijn waarde verloren. Het bleef volgens haar een interessante theorie die kon dienen als sleutel tot begrip van de maatschappij.¹⁵ Enkele elementen uit het marxisme zijn dan ook tot het

¹² Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, *De weg tot eenheid* (Amsterdam 1928) 77, 137-160.

¹³ Miskotte, *Messiaansche verlangen*, 242; Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 210.

¹⁴ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 223-226.

¹⁵ *Ibidem*, 250.

einde toe in haar denken terug te vinden. Zo bleef het noodzakelijk dat de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal op den duur zou verdwijnen. De produktiemiddelen zouden in handen van de gemeenschap moeten komen en de klassentegenstellingen zouden opgeheven moeten worden. Ook zou de arbeidersklasse in haar idee nog steeds de belangrijkste rol spelen in de vorming van de nieuwe maatschappij. Telkens weer riep ze daarom op tot eenheid onder de arbeiders.¹⁶

Henriette liet zich in haar nieuwe denkbeelden sterk inspireren door mensen waaraan ze zich verwant voelde en die ze zeer bewonderde. De drie grootste leermeesters voor haar religieus-socialisme waren de Russische schrijver Leo Tolstoj (die voor geweldloosheid en een 'geestelijk' socialisme gepleit had), Leonhard Ragaz (leider van de Zwitserse religieus-socialisten, die net als Henriette religie en socialisme als één en hetzelfde beschouwde) en Mohandas Gandhi (de Indiase vrijheidsstrijder en pacifist).¹⁷ Ragaz en Gandhi werden overigens op hun beurt ook sterk door Tolstoj beïnvloed.

Aangezien de Rus Tolstoj in deze periode zo'n belangrijke invloed had op het denken van Henriette, volgt nu eerst een uiteenzetting over wie Tolstoj was, wat zijn denkbeelden waren en hoe die Henriette beïnvloed hebben, alvorens de relatie tussen Henriette Roland Holst enerzijds en de communistische beweging en Stalinistisch Rusland anderzijds, te behandelen.

Tolstoj

Leo Tolstoj (1828-1910) kwam uit een adellijke, gegoede familie. In het eerste deel van zijn leven leidde hij het bestaan dat hierbij paste: hij was grootgrondbezitter, officier in het Russische leger en hij liet zich de geneugten van het leven zoals de jacht, gokken, seks, drinken en dergelijke dingen meer goed smaken. Op latere leeftijd bekeerde hij zich echter tot een heel ander soort leven. Hij werd prediker van een soort humanistische religie en liet zich inspireren door de Bijbel, met name door de Bergrede. Volgens de prediker Tolstoj zouden alle mensen zich moeten laten leiden door de Liefde. Tolstoj had een groot geloof in een kracht ten goede, 'God', die zowel in de wereld als in het mensenhart werkzaam was. God was volgens hem Liefde en als iedereen zou handelen uit naastenliefde zou 'het Koninkrijk Gods' op aarde ontstaan. Naar de mening van Tolstoj was het daarvoor noodzakelijk dat alle mensen aan elkaar gelijkwaardig zouden worden. Het verschil tussen arm en rijk zou opgeheven moeten worden. Het hebben van bezittingen leidde slechts tot genotzucht en hebzucht en dat was eigenliefde in plaats van naastenliefde. Met name het privateigendom van de grond zou vervangen moeten worden door een gemeenschappelijk bezit daarvan. Volgens Tolstoj was het noodzakelijk dat iedereen zelf op het land zou werken voor zijn dagelijks brood, dichtbij de Natuur, dichtbij God. Zinnvolle werkzaamheden, zoals land- en tuinbouw en het oude ambacht, zouden de mens persoonlijk geluk kunnen brengen. Hij was daarom ook een fel tegenstander van het opkomende kapitalisme met de groei van de steden en de mechanisering en rationalisering, die dat met zich meebracht. De steden zag hij als één en al ellende. Alle mensen zouden een zedelijk hoogstaand leven moeten leiden, in harmonie met de natuur. Tolstoj was daarom nu ook een fel tegenstander van het eten van vlees, van het doen van dierproeven voor de wetenschap, van het drinken van alcohol, van het roken van tabak en van de jacht. Op seksueel gebied was hij voor grote terughoudendheid: seks alleen binnen het huwelijk en alleen voor de voortplanting. Omdat

¹⁶ Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 36.

¹⁷ Proost, *HRH in haar strijd om gemeenschap*, 210-212.

Tolstoj de toenmalige maatschappij met zijn sociale ongelijkheid verafschuwde, wilde hij voortaan niets meer met de Russische staat te maken hebben. De staat zag hij als de personificatie van al het kwaad. Tolstoj weigerde daarom belasting te betalen. Ook dienstweigeren en arbeidsweigeren werden door hem als gerechtvaardigde middelen gezien om de staat tegen te werken. Verder wilde Tolstoj met het leger niets meer van doen hebben: hij was nu voorstander van totale geweldloosheid. Ook viel hij de rechtspraak aan: hij was tegen de doodstraf, tegen lijfstraffen en tegen de verbanning en gevangenneming van revolutionairen, en een groot pleitbezorger van sociale heropvoeding van misdadigers, in plaats van ze in gevangnissen op te sluiten. Hoewel Tolstoj religieus was, hekelde hij de Russisch-Orthodoxe kerk. Deze kerk was volgens hem één van de gevaarlijkste van alle maatschappelijke machten, omdat zij het volk dom hield en misleidde. Ook de moderne wetenschap en de moderne kunst werden door hem aangevallen. Zij omsluierten de waarheid en dienden alleen maar de 'maatschappelijke parasieten', de sociaal bevoorrechten, de mensen met bezit. Voortbrengselen van de moderne wetenschap, zoals medicijnen, bespotten hij.¹⁸

Leo Tolstoj is altijd de lievelingsschrijver van Henriette Roland Holst geweest en *Oorlog en Vrede* - het beroemde epos van Tolstoj over de mislukte Russische veldtocht van de Fransen in 1812 - was haar lievelingsboek, dat ze vele malen herlezen heeft.¹⁹ Zoals we eerder gezien hebben²⁰, had Henriette reeds aan het einde van de negentiende eeuw grote bewondering voor Tolstoj. Ze voelde zich toen al verwant aan hem, maar ze kon destijds niet met zijn denkbeelden instemmen, omdat hij het 'marxistische licht' niet gezien had. Hij zag niet in dat modernisering van de samenleving noodzakelijk was om tot de heilstaat te komen en was in een primitief christelijk-communistisch ideaal blijven steken. Uit marxistisch oogpunt was hij een 'reactionair'. De modernisering van de maatschappij was immers volgens het marxisme voorwaarde tot het bereiken van eerst de burgerlijke en daarna de socialistische samenleving, en godsdienst werd gezien als 'opium voor het volk'.

Nu Henriette het marxisme definitief vaarwel had gezegd, kwam haar bewondering voor Tolstoj vrijuit naar voren. In 1928 nam Henriette plaats in het comité ter herdenking van de honderdste geboortedag van Tolstoj. In datzelfde jaar hield ze diverse lezingen over Tolstoj en schreef ze weer een artikel over hem.²¹ In 1929 verscheen er in het literaire tijdschrift *De Gids*

¹⁸ Jans, *Tolstoj in Nederland*, 23-25, 33-34, 54-55, 58-60, 67, 69, 71, 73, 77-78, 80, 85, 94, 108, 160; Henriette Roland Holst van der Schalk, *Tolstoi. Zijn wezen en zijn werk* (Rotterdam 1930) 11, 18-196; H.R.H., 'Tolstoi en het socialisme (Rede door Mevr. Henr. Roland Holst op 24 maart 1928 in een religieus-socialistische bijeenkomst gehouden)', *De Jonge Gids* 2 (nr. 3, 15 september 1928) 15-19.

¹⁹ Zweers, 'Leo Tolstoj's role', 6; Van Praag, *HRH. Wezen en werk*, 197; J. Huizinga, *Briefwisseling III 1934-1945*, Léon Hanssen, W.E. Krul en Anton van der Lem ed. (Utrecht en Antwerpen 1991) doc.nr. 1333: brief van Richard Roland Holst aan Johan Huizinga, 20 december 1937.

²⁰ Zie § 1.2.

²¹ KB, Archiefnummer 135 C 24, env. 2, kort verslag der Comité-vergadering op 14 april 1928 te Amsterdam van het 'Amsterdamsch Comité voor de Tolstoj-herdenking op 22 en 23 september 1928' en concept-lezing van Henriette Roland Holst over Tolstoj als revolutionair; H.R.H., 'Tolstoi en het socialisme (Rede door Mevr. Henr. Roland Holst op 24 maart 1928 in een religieus-socialistische bijeenkomst gehouden)', *De Jonge Gids* 2 (nr. 3, 15 september 1928) 15-19; Henr. Roland Holst, 'Tolstoi, de groote worstelaar om waarheid', *Bevrijding* (speciaal Tolstoj-nummer, nr. 95, september 1928) 1-4.

een reeks artikelen van haar hand, die in 1930 gezamenlijk als de biografie *Tolstoi. Zijn wezen en zijn werk* gepubliceerd zouden worden.²² Ook daarna nog, tot vlak voor haar dood in 1952, zou ze regelmatig over Tolstoj schrijven.²³ In al haar geschriften over hem stak ze haar bewondering niet onder stoelen of banken. Ze schreef over hem alsof het Jezus zelf was, bijvoorbeeld:

Man Gods, toornig en liefdevol, geestelijke Held en Strijder tot uw laatste ademtocht, Gij die van de geringste mens de broeder wildet wezen, - wij voelen ons aan U verknocht en verbonden, wij danken de Hoogste Wijsheid, dat hij U op aarde zond - wij beloven ons zelve en elkaar, zover in ons vermogen is uw voetstappen te volgen.²⁴

en elders:

Wij zouden zijn krachtige, schoon gevormde handen willen strelen; wij ondergaan niet slechts de fascinatie van zijn ondoorgroendelijke persoonlijkheid, maar voelen ons innig vertrouwd met hem, die de menselijkste mens van deze tijden is geweest.²⁵

Hoewel Henriette dus beslist een grote geestverwantschap met Tolstoj voelde, vond ze hem op een aantal punten - zoals zijn totale verwerping van de staat, zijn totale afwijzing van geweld en zijn totale verwerping van moderne cultuur en wetenschap - te extreem en bleef haar denken beïnvloed door Marx. Haar manier van spreken over haar 'utopia' gebeurde vaak in 'marxistische' terminologie. Zij sprak over 'het opheffen van klasseverschillen' en over 'het gemeenschappelijk in bezit nemen van de produktiemiddelen' als het ging om een maatschappij waar het privé-bezit zou worden afgeschaft en waar het verschil tussen arm en rijk zou verdwijnen. In het verlengde daarvan vond ze de afwijzing door Tolstoj van de arbeidersbeweging geheel onterecht. Ook had Tolstoj volgens haar te weinig rekening gehouden met de invloed van sociaal-economische omstandigheden op het denken van de mensen.²⁶

Desondanks beschouwde Henriette Tolstoj als een voorloper van ideeën die pas na de Eerste Wereldoorlog tot grotere doorbraak waren gekomen, omdat door die oorlog het heilige geloof in de vooruitgang door de wetenschap gebroken werd. Tolstoj had nooit in die

²² Henriette Roland Holst van der Schalk, *Tolstoi. Zijn wezen en zijn werk* (Rotterdam 1930).

²³ Henriette Roland Holst, 'Tolstoi's "Oorlog en Vrede"', *De Vlam* 3 (nr. 38, 1947) 6-7, 9; H. Roland Holst, 'Over Tolstoi's Oorlog en Vrede', *Tijd en Taak* 47 (nr. 2, 2 oktober 1948) 4-5; Henriëtte Roland Holst, *Romankunst als levensschool. Tolstoi, Balzac en Dickens* (Arnhem 1950); Henriëtte Roland Holst, 'Inleiding' (geschreven in oktober 1941) in: L.N. Tolstoi, *Waardoor de mensen leven. Vertellingen, brieven en dagboekfragmenten* (Amsterdam en Antwerpen 1951) v-xx; H. Roland Holst-v.d. Schalk, 'Bedreigde grootheid', *De Stem* 12 deel II (1932) 1029-1032.

²⁴ H. Roland Holst, 'Tolstoi's sterfdag herdacht', *Tijd en Taak* 34 (nr. 7, 1935/1936) 3.

²⁵ Roland Holst [1951], 'Inleiding' in: Tolstoi, *Waardoor de mensen leven*, xv.

²⁶ Roland Holst [1930], *Tolstoi. Zijn wezen en zijn werk*, 198, 207, 225; H.R.H., 'Tolstoi en het socialisme (Rede door Mevr. Henr. Roland Holst op 24 maart 1928 in een religieus-socialistische bijeenkomst gehouden)', *De Jonge Gids* 2 (nr. 3, 15 september 1928) 15-19.

voortgang geloofd.²⁷ Hij had zich verzet én tegen de moderne kapitalistische samenleving én tegen het marxisme. Ook Henriette had het kapitalisme altijd verafschuwd en haar verzet tegen het materialistische marxisme was eigenlijk al aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, met het overnemen van de ideeën van Dietzgen, begonnen. Nu zij het marxisme dan eindelijk definitief verlaten had, sprak het idealisme van Tolstoj - zijn geloof in een Goddelijke kracht en in de mogelijkheid het Koninkrijk Gods op aarde te vestigen - haar des te meer aan. Zijn denken was net als dat van haar religieus-socialistisch. En net als Henriette legde Tolstoj een grote nadruk op de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu en de noodzakelijkheid om het individu ervan te overtuigen zich door de Liefde, het geweten, te laten leiden. Henriette verlangde naar een andere samenleving, naar een 'Koninkrijk Gods'. En net als bij Tolstoj zou dat een maatschappij moeten zijn waar geen verschil tussen rijk en arm meer bestond, waar mensen zingeving aan hun leven zouden vinden in de arbeid, waar men in harmonie met de natuur zou leven en waar liefde en broederschap centraal zouden staan.

5.2 verhouding tot het communisme (1927-1939)

politieke activiteit

Nadat Henriette Roland Holst in 1927 de CPH definitief de rug had toegekeerd, is ze nooit meer lid geworden van een politieke partij. Wel heeft ze meerdere malen overwogen zich opnieuw bij de SDAP aan te sluiten, maar dat is er niet van gekomen.²⁸ Waar Henriette naar verlangde was een grote, radicale partij waarin verschillende soorten communisten en socialisten zouden samenwerken.²⁹ Deze bestond echter niet. De SDAP was wel betrekkelijk groot, maar voor Henriette niet radicaal genoeg, omdat ze te veel was aangepast aan de kapitalistische samenleving. De radicale partijen die er waren, zoals de in 1929 opgerichte 'Trotskistische' Revolutionair-Socialistische Partij (RSP) en de in 1932 van de SDAP afgesplitste Onafhankelijk Socialistische Partij (OSP), vond zij te sektarisch.

Henriette onderhield regelmatig contacten met (ten opzichte van de Komintern) oppositionele communisten, socialisten-revolutionairen en anarchisten, zowel in het binnen- als in het buitenland. Zo correspondeerde ze in de periode 1928-1930 bijvoorbeeld met Isaak Steinberg - linker socialist-revolutionair en oud-volkscommissaris van Justitie van Sovjet-Rusland van 1917 tot 1918 - die zich hevig verzette tegen de terreur in Rusland. Op zijn verzoek nam Henriette in 1930 het initiatief tot de oprichting van het 'Spiridonowa-fonds', bedoeld om geld in te zamelen voor Steinbergs partijgenote Maria Spiridonova, die sinds 1918 vrijwel voortdurend gevangen zat of verbannen was, en voor haar twee medestrijdsters Vera Figner en Katerina Bresjkovskaja.³⁰ Ook onderhield Henriette in de periode 1928-1929 contact met de

²⁷ Roland Holst [1930], *Tolstoj. Zijn wezen en zijn werk*, 220-222.

²⁸ Ronald Spoor, 'Nationaal-socialistische annexatie van Henriette Roland Holsts poëzie', *Het oog in het zeil* (juli/augustus 1985) 9-14, aldaar 11.

²⁹ brief van Henriette Roland Holst aan Jacq. Engels, 3 mei 1928, *IISG*, Archief Jacq. Engels, map 2, brieven 1923-1949.

³⁰ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 268a: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 5 november 1928; H.R.H., 'Tolstoj en het socialisme (Rede door Mevr. Henr. Roland Holst op 24 maart 1928 in een

communiste Angelica Balabanov, die zij nog van Zimmerwald en van haar Ruslandreis kende en die inmiddels de Sovjetunie verlaten had omdat ze het bederf in de Komintern niet meer aan kon zien.³¹ In 1933 correspondeerde Henriette - voor zover de Sovjetregering het toeliet - tevens met de schrijver Victor Serge (zijn werkelijke naam was Kibaltsjtsj), zoon van revolutionaire Russische emigranten, die in 1919 vol verwachting naar Sovjet-Rusland was gegaan om te strijden in dienst van het communisme, maar gaandeweg steeds kritischer was geworden en uiteindelijk in 1933 naar Siberië verbannen werd.³² Reeds in 1921 had Henriette over deze man een artikel geschreven, toen omdat ze blij was dat deze syndicalist en anarchist zich tot het bolsjewisme bekeerd had.³³ Nu leefde Henriette mee met zijn penibele situatie en probeerde ze in Nederland aandacht te wekken voor de persoon en het werk van deze door haar bewonderde schrijver. In 1935 zou Serge, na veel aandringen van buitenlandse schrijvers als André Gide en Romain Rolland, tegen een groot bedrag aan dollars worden vrijgekocht, waarna hij de Sovjetunie kon verlaten.³⁴ Ook met Trotski en andere bannelingen bleef Henriette zich bemoeien. In 1928 liet ze een manifest, gericht aan de Russische regering, drukken waarin ze vroeg bannelingen de mogelijkheid te geven de Sovjetunie te verlaten en te vertrekken naar het land van eigen keuze. Hiervoor zocht ze zowel nationale als internationale steun.³⁵ En toen Trotski uiteindelijk in 1929 naar Turkije verbannen werd, waar hij helemaal niet heen wilde, spande Henriette zich in om te proberen politiek asiel voor hem in Nederland te krijgen, hetgeen mislukte.³⁶ Nog in 1935, toen hij in Frankrijk verbleef en financieel aan de grond dreigde te raken, liet ze haar man Richard geld naar hem overmaken.³⁷ Ook Gabriël Mjasnikov, een Russische communist en opposant, die zich al sinds de invoering van de NEP tegen de partijleiding verzet had en in 1928 uit de Sovjetunie gevlucht was, werd door Henriette

religieus-socialistische bijeenkomst gehouden)', *De Jonge Gids* 2 (nr. 3, 15 september 1928) 15-19, aldaar 18; H. Roland Holst, 'Voor Maria Spiridonowa', *Bevrijding* 2 (1930) 188-189.

³¹ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nrs. 257, 262, 277, 292, 294: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 1928-1929.

³² *KB*, Archiefnummer 135 C 24, env. 1, nr. 7, briefkaart van Liouba Roussakova-Serge aan Henriette Roland Holst, 31 augustus 1933; H. Roland Holst, 'Victor Serge, de mensch en de schrijver', *Bevrijding* 5 (oktober 1933) 92-95.

³³ H. Roland Holst, 'Twee getuigenissen van bekeerden', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 112-120.

³⁴ Cauter, *The fellow-travellers*, 138-139; Thomas von Vegesack, *De intellectuelen. Een geschiedenis van het literaire engagement 1898-1968* (Amsterdam 1989) 166-167; H. Roland Holst, 'En opnieuw: waarheen koerst Rusland?', *Bevrijding* 9 (maart 1937) 35-39, aldaar 38.

³⁵ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nrs. 237 en 238a: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, ca. 20 en 23 januari 1928; H. Roland Holst, 'Verbanning van L. Trotzky, Saprnow, Smirnow, K. Radek e.a. oproep', *Klassenstrijd* 3 (1928) 1.

³⁶ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nrs. 293, 294 en 300: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 9 en 14 maart 1929 en 16 augustus 1929, doc.nr. 299: brief van Henk Sneevliet aan Henriette Roland Holst, 14 augustus 1929.

³⁷ *Ibidem*, doc.nr. 330a: brief van Henk Sneevliet aan Henriette Roland Holst, 30 september 1935, doc.nr. 331: brief van Richard Roland Holst aan Henk Sneevliet, 2 oktober 1935.

gesteund. Hij verbleef in 1929 zonder middelen van bestaan in Turkije. Henriette stuurde hem geld, zorgde voor een financiële inzameling en steunde pogingen om voor hem een Nederlands visum te krijgen.³⁸

In Nederland bleef Henriette aanvankelijk contacten onderhouden met het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS) onder leiding van Henk Sneevliet, tevens oprichter van de 'Trotskistische' RSP, die haar graag voor het Trotskisme gewonnen zou hebben. Op zijn aandringen bijvoorbeeld sprak zij in februari 1928 op een bijeenkomst van geroeyeerde en uitgetreden communisten te Brussel, ten gunste van de Russische communistische oppositie.³⁹ Toen haar vriendschap met Sneevliet echter in 1930 beëindigd werd, omdat de meningsverschillen tussen hen beiden steeds groter werden, werden ook haar contacten met het NAS en de RSP veel minder. In 1931 eindigde ook haar medewerking aan *De Nieuwe Weg*, de opvolger van het blad *Klassenstrijd*, waarvan ze vanaf 1926 in de redactie had gezeten en waarin Sneevliet en de zijnen een grote rol speelden. Vanaf ongeveer 1930 bewoog Henriette zich steeds meer in religieus-socialistische kringen. Ze voelde zich nog het meeste thuis in organisaties als het Religieus Socialistisch Verbond, de Arbeiders-Gemeenschap der Woodbrookers met het tijdschrift *Tijd en Taak*, waarin ze vanaf 1932 regelmatig schreef, en de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten (BRAC) met het tijdschrift *Bevrijding*, waarin Henriette vanaf 1930 geregeld artikelen publiceerde.

Nu Henriette geen CPH-lid meer was, voelde ze zich vrij om te gaan en te staan waar ze maar wilde. Met een zo breed mogelijk front van individuen en organisaties wilde ze strijden tegen militarisme en oorlog, tegen werkloosheid en tegen kolonialisme, fascisme en nationaal-socialisme. Niet langer weigerde ze daarom haar medewerking aan tijdschriften en organisaties van katholieken en 'burgerlijken'. Ook in verschillende jongeren-, vrouwen- en vredesorganisaties was ze actief, onder meer in de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (IAMV). Tot 1934 hield ze voorts nog regelmatig lezingen op binnenlandse en buitenlandse congressen en verzorgde ze spreekbeurten en cursussen voor voornamelijk religieus-socialistische organisaties. Verder verschenen er van haar hand nog vele boeken, brochures en artikelen op sociaal, psychologisch, literair en cultuurhistorisch gebied en maakte ze deel uit van allerlei actie- en hulpcomités. Zo was ze bijvoorbeeld vanaf 1934 voorzitter van de 'Vereeniging Vrienden van India' en was ze voortdurend betrokken bij acties in verband met de slechte behandeling van bannelingen en politieke gevangenen in bijvoorbeeld Italië, Duitsland, Rusland en Nederlands-Indië.

'mantelorganisaties' en 'fellow-travellers'

Zoals we eerder gezien hebben was Henriette gedurende haar communistische periode actief in de Nederlandse afdelingen van de communistische hulporganisaties Internationale Arbeiders

³⁸ H. Roland Holst, 'Hulp voor Mjasnikow', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 320; *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nrs. 304 en 314: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 17 november 1929 en 17 januari 1930, doc.nrs. 305, 313, 318 en 321, brieven van Henk Sneevliet aan Henriette Roland Holst, 22 november 1929, 16 en 30 januari 1930, 21 februari 1930.

³⁹ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 231: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 1 januari 1928.

Hulp (IAH) en Internationale Rode Hulp (IRH).⁴⁰ Toen Henriette zich in de loop van 1927 steeds meer tegen de Komintern was gaan afzetten, werd ze uit de gelederen van de IRH gewerkt.⁴¹ Na haar uittreden uit de CPH is ze in deze hulporganisatie niet meer actief geweest. Wel schreef ze in 1934 een voorwoord voor de IRH-publicatie *Een kreet om asylrecht*, waarin voor politiek asiel voor communistische vluchtelingen uit Hitler-Duitsland werd gepleit. Incidenteel wilde ze wel steun verlenen, maar deel uitmaken van deze communistische organisatie wilde en kon ze niet meer. Met haar activiteit binnen de IAH, een organisatie juist mede gericht op intellectuelen, kunstenaars en niet-communisten, liep het anders. In 1927, toen ze nog lid was van de CPH, had Henriette plaatsgenomen in de redactie voor het boek *Kultuur en wetenschap in het Nieuwe Rusland. Artikelen door Nederlanders*, ten behoeve waarvan Nederlandse wetenschappers en kunstenaars gevraagd werden over Rusland te schrijven. Op termijn beoogde men een organisatie op te zetten die zou streven naar de verbetering van de culturele en wetenschappelijke betrekkingen tussen Nederland en Sovjet-Rusland en die zou bestaan uit sympathisanten van Sovjet-Rusland, zowel communisten als niet-communisten, met name intellectuelen en kunstenaars.⁴² Het boek werd in maart 1928 - dus na het uittreden van Henriette uit de CPH - gepubliceerd, mede onder haar redactie.⁴³ De Nederlandse IAH, die dit boek uitgaf, spatte echter kort daarna, ten gevolge van onderlinge ruzies tussen verschillende communistische groeperingen, uiteen.⁴⁴ Daarmee hield de activiteit van Henriette binnen de IAH op. Wel werd eind 1928 onder de naam 'Genootschap Nederland-Rusland' de beoogde organisatie opgericht. Henriette heeft met deze organisatie echter niets meer te maken gehad. Ook met de meer op de massa gerichte, vanuit de communistische beweging opgezette organisaties als de 'Vereniging voor Volkscultuur' (VVVC) (1928-1931) en de 'Vereniging voor Vriendschap met de Sowjet-Unie' (VVSU) (1931-1940), heeft Henriette niets van doen gehad.⁴⁵ Ten aanzien van zulke 'mantelorganisaties' had Henriette een ambivalente houding. Reeds in 1928 schreef ze er over:

Het behoort tot de werkwijze der Derde Internationale, organisaties van verschillenden aard in het leven te roepen, die met haar slechts indirekt, in sommige gevallen zelfs schijnbaar in het geheel niet verbonden zijn. Deze organisaties hebben, wij zeiden het reeds, in sommige gevallen den geest van internationale proletarische solidariteit versterkt en de slachtoffers van den klassenstrijd gesteund; ook zijn zij niet zonder succes werkzaam voor het herstel der kultureele betrekkingen tusschen Rusland en andere landen. Maar zij bevatten een element van onzuiverheid, dat al het goede wat zij gedaan

⁴⁰ Zie § 4.2.

⁴¹ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 202: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 18 augustus 1927.

⁴² *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 206: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 10 september 1927; NLMD, Archief van Henriette Roland Holst-v.d. Schalk, collectie S 243, inv. nr. B 1, brief van de IAH-Holland, getekend door Henriette Roland Holst, J. Hoogcarspel en Peter Alma aan M. ter Braak, augustus 1927.

⁴³ Henriette Roland Holst e.a. ed., *Kultuur en wetenschap in het nieuwe Rusland* (Rotterdam 1928).

⁴⁴ Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 86-87.

⁴⁵ Baruch, Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij*, 136-157.

hebben en ook thans nog doen, bederft. Uit de betrekking, waarin zij staan tot de K.I., vloeit in wezen dezelfde verholen afhankelijkheid van den russischen staat voort, die voor de kommunistische partijen zulke slechte gevolgen heeft.⁴⁶

Als de positieve werking van een mantelorganisatie voor het gevoel van Henriette groter was dan de negatieve wilde ze er uiteindelijk toch wel aan meewerken. Dit was het geval met de 'Liga tegen imperialisme en koloniale onderdrukking'. Al in februari 1927, dus toen Henriette nog lang en breed lid was van de CPH, had ze een internationaal congres bijgewoond van deze al in 1926 onder iets andere naam door Willi Münzenberg opgerichte Liga.⁴⁷ In Nederland werd in juli 1927 een afdeling van de Liga gevormd, waarin Henriette Roland Holst actief was.⁴⁸ Zo schreef ze regelmatig in het blad *Recht en Vrijheid* van deze organisatie. De Liga was, net als de IAH, gericht op intellectuelen, kunstenaars, communisten en niet-communisten. In werkelijkheid hadden ook hier de communisten (de Komintern) achter de schermen echter de touwtjes in handen.⁴⁹ Henriette bleef na haar uittreden uit de CPH voorsnog op de Liga vertrouwen en ze bleef er ook actief in. Ze achtte, ondanks alles, de inbreng van de Komintern in de strijd tegen het kolonialisme essentieel. De communistische beweging immers had bij monde van Lenin als eerste de noodzaak van de bevrijding van volken en rassen erkend en ingezien dat arbeiders en gekolonialiseerden samen strijd zouden moeten voeren tegen het imperialisme. Volgens Henriette was het nog de 'eenige verdienste' van de Komintern dat zij de strijd tegen het kolonialisme steunde.⁵⁰ De Liga werd steeds kleiner en communistischer. In mei 1928 werd het lidmaatschap van deze organisatie door de SDAP onwenselijk verklaard, wat tot gevolg had dat vele SDAP-ers de organisatie verlieten.⁵¹ Ook de activiteit van Henriette werd nu nihil. In juni 1928 schreef ze haar laatste artikel in *Recht en Vrijheid*. Het tweede internationale congres van de Liga in Frankfurt in 1929 woonde zij niet meer bij. Wel schreef ze erover. Ze stelde vast dat de communisten het congres probeerden te beheersen en aan de Aziatische en Afrikaanse gekoloniseerde volken een tactiek op wilden dringen die op de militarisering van Azië en Afrika uit moest lopen. Meer sympathie had ze voor de pacifisten op het congres, die slechts met moeite hun stem konden laten horen. De communisten waren volgens Henriette nog slechts bezig met hun eigen nationale belangen en deden 'het eigen prachtige werk van de eerste jaren', de 'solidariteit van alle verdrukten' op deze manier te niet.⁵² Henriette bleef de Liga financieel

⁴⁶ Roland Holst [1928], *De weg tot eenheid*, 97-98.

⁴⁷ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nrs. 82 en 157: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 7 maart 1926 en 14 februari 1927; IISG, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 6.3, knipsels over Holland, waaronder knipsels over het congres te Brussel (10-15 februari 1927).

⁴⁸ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 197: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 25 juli 1927.

⁴⁹ Ibidem, doc.nr. 82: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 7 maart 1926.

⁵⁰ Henriette Roland Holst, 'Strijdbaar nationalisme en socialistische arbeidersbeweging', *Recht en Vrijheid* 1 (nr. 9, 31 december 1927) 5-6.

⁵¹ *Recht en Vrijheid* 1 (nr. 18, 12 mei 1928); Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 153.

⁵² *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 300: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 16 augustus

steunen. Zo gaf ze in januari 1930 geld voor een actie tegen de Nederlandse terreur in Indonesië (Nederlands-Indië). Ze gaf hierbij zelfs de voorkeur aan steun aan de Liga, boven steun aan acties van de trotskistische RSP. Henk Sneevliet was hierover diep teleurgesteld en 'kon haar in deze niet volgen'.⁵³

Met het communisme van de Komintern wilde Henriette zo dus alleen iets te maken hebben in incidentele gevallen, wanneer dat haar zinnig leek. De houding van de communisten ten opzichte van Henriette getuigde van een zelfde ambivalentie. In communistische bladen of bladen van mantelorganisaties werd Henriette meestal zwart gemaakt. Ze werd bijvoorbeeld beschuldigd van 'verraad', van 'vuil contrarevolutionair geschrijf'⁵⁴ en van het gebruik van 'burgerlijke' of zelfs 'fascistische' bronnen.⁵⁵ Henriette zou een 'Freudomarxist' zijn, iemand die Marx met Freud wilde aanvullen.⁵⁶ Ook dit was uit de mond van de Komintern niet bedoeld als een compliment. Toch weerhield deze negatieve houding ten opzichte van Henriette Roland Holst de communisten er niet van positieve citaten over Sovjet-Rusland van haar aan te halen⁵⁷ en haar uit te nodigen voor allerlei (zogenaamd niet-communistische) congressen. Dan zag men haar plotseling als internationaal bekende persoonlijkheid⁵⁸, die misschien aantrekkingskracht zou kunnen uitoefenen op andere niet-communistische intellectuelen en kunstenaars.

Eén van de congressen waarvoor Henriette werd uitgenodigd, was het Wereldstrijdcongres tegen de Oorlog, dat in 1932 in Genève plaatsvond. In het comité dat dit congres organiseerde zaten bekende schrijvers, wetenschappers en kunstenaars, zoals de Franse schrijvers Romain Rolland en Henri Barbusse, de Russische schrijver Maxim Gorki, de Duitse schrijver Heinrich Mann en de wetenschapper Albert Einstein, maar ook bekende communisten als Willi Münzenberg en Clara Zetkin.⁵⁹ Volgens de oproep die Romain Rolland deed uitgaan, was dit congres bedoeld om alle volken en alle partijen, ongeacht hun sociaal of politiek standpunt, tegen alle soorten oorlogen te verenigen.⁶⁰ In Nederland werd ter voorbereiding van

1929; H. Roland Holst, 'Kroniek. 2. Rusland en China', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 226; H. Roland Holst, 'Kroniek. 3. Het Liga-kongres te Frankfort', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 227; H. Roland Holst, 'In plaats van een kroniek', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 355-358, aldaar 356.

⁵³ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 314: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 17 januari 1930, doc.nr. 315: brief van Henk Sneevliet aan Henriette Roland Holst, 20 januari 1930.

⁵⁴ *Ibidem*, doc.nr. 269: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 10 november 1928, noot 3.

⁵⁵ H. Roland Holst, 'Nogmaals: licht en schaduw in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 6 (nr. 2, februari 1934) 30-31, aldaar 31.

⁵⁶ A. Stoljarow, 'Freudismus und die Freudomarxisten', *Literatur der Weltrevolution* 1 (nr. 2, juli 1931) 99-110, aldaar 99, 109.

⁵⁷ 'Sowjet-litteratuur 1934. Indrukken en uitspraken. Nederlanders', *Cultuur der UdSSR* 6 (nr. 72/73, november/december 1934) 127.

⁵⁸ Spoor, 'Nationaal-socialistische annexatie', 11.

⁵⁹ 'Comité ter voorbereiding van het wereldstrijdcongres tegen den oorlog in Genève 1932', *Vrede* 5 (nr. 7/8, juli/augustus 1932) 97-98.

⁶⁰ Henriette Roland Holst, *Vlag en lading* (Oldebroek 1932) 1-2.

het congres een comité opgericht, waarin communisten en niet-communisten plaats namen.⁶¹ Henriette, die zitting had genomen in dat comité, moest uiteindelijk constateren, dat het congres heel anders uitpakte dan ze verwacht had.⁶² De verhouding (Kominern-)communisten/niet-communisten was er vier op één. Al voor dat het congres begonnen was, hadden vele (niet-communistische) pacifistische en anti-militaristische organisaties afgehaakt. Het werd namelijk steeds duidelijker dat het eigenlijk zou gaan om een congres, niet gericht tegen alle oorlogen, maar specifiek tegen imperialistische oorlogen, zodat het voor de Sovjetunie wel geoorloofd bleef wapens te houden en oorlog te voeren. Op het congres zelf werden de weinige niet-communisten die er waren voortdurend tegengewerkt. Zij kregen weinig spreektijd, hun redevoeringen werden niet of slecht vertaald en er mocht geen niet-communistisch drukwerk verspreid worden. Daarentegen was de zaal met communistische vlaggen aangekleed en werd er voortdurend propaganda gemaakt en verspreid voor de standpunten van het communisme. Het beviel Henriette niets. Achteraf schreef ze in haar brochure *Vlag en Lading* naar aanleiding van het congres:

Ook het telkens tot vervelens toe aanheffen van de Internationale en de daarmee samengaande massale rood-front demonstraties (die lang niet altijd spontaan aandeden) tijdens of na de meeste kommunistische redevoeringen, drukten op het congres een typischen partijpolitieken stempel. De, als op een signaal, dreigend opgeheven gebalde vuisten verkondigden, duidelijker dan woorden dit konden, de wil: geweld tegenover geweld te stellen, - niet dien van het geweld met andere en betere middelen te overwinnen. Tesamen met het afschuwelijk gebrul van den luidspreker gaven die demonstraties aan het congres het karakter van een ontzaglijke machinerie, die met haar enorme mechanische krachten den geest, het gemoed, het verantwoordelijkheidsbesef der eenlingen verpletterd had.⁶³

Uiteindelijk bleek het congres dus één grote communistische farce:

Haar macht en haar prestige wilde de Derde Internationale in de eerste plaats door dit congres dienen, niet een waarachtig "eenheidsfront" tegen den oorlog formeeren. Uit het vreeselijkste wat er bestaat: het dreigend gevaar voor een nieuwen wereldoorlog, dat is: voor een catastrofe, die groote delen der menschheid zou vernietigen, heeft zij politieke munt pogen te slaan. En zij wil daarmee voortgaan. Dit is van een afschuwelijke onzedelijkheid en duivelsche verfijning, waarbij de stupide intrigues der Volkenbond-diplomaten kinderspel zijn.⁶⁴

Maar ook hier weer ambivalentie:

Ondanks alles bood het congres grootsche oogenblikken. Het was dan toch niet gering, wat de kommunisten en de met hen sympathiseerenden gepresteerd hadden: in korten tijd duizenden mannen en vrouwen van alle volken en rassen uit alle landen, uit alle werelddeelen, samen te brengen om te

⁶¹ 'Comité ter voorbereiding van het wereldstrijdcongres tegen den oorlog in Genève 1932', *Vrede* 5 (nr. 7/8, juli/augustus 1932) 97-98; Jan B.C., 'Een belangrijk congres', *De Jonge Gids* 5 (nr. 23, 20 juni 1932) 307-308.

⁶² De brochure *Vlag en lading* geeft hier uitdrukking aan.

⁶³ Roland Holst [1932], *Vlag en lading*, 5-6.

⁶⁴ Ibidem, 12-13.

getuigen van hun vasten wil, zich tegen elken imperialistischen oorlog met alle middelen te verzetten. De vastberadenheid, het vuur, de geestdrift, die op de gezichten van vele deelnemers aan het kongres te lezen stonden, waren indrukwekkend en zonder twijfel verheugend. Maar met ontzetting bedacht de absolute anti-militarist en radikale pacifist, hoe de methode, die zij tegen den imperialistischen oorlog in praktijk willen brengen, een helschen storm over de aarde zou doen losbreken, even zeker als die oorlog zèlf.⁶⁵

Kritiek ging ook uit naar de twee belangrijkste initiatiefnemers van het kongres - althans in naam, want uiteindelijk bleek dus de Komintern alle touwtjes in handen te hebben - de Franse schrijvers Henri Barbusse en Romain Rolland. Over Barbusse had Henriette reeds in 1930 kritisch geschreven. Toen hadden Henri Barbusse en Clara Zetkin de inname van Georgië in 1921 door Sovjet-Rusland en het neerslaan van een volksofstand in Georgië in 1924 verdedigd met dezelfde argumenten die in Moskou gebruikt werden: de inname zou in het belang van de Georgische bevolking zijn geweest en de opstand was niet spontaan opgekomen maar door emigranten aangesticht. Henriette had deze argumenten toen weerlegd met behulp van een boekje van een Georgische sociaal-democraat, een gedegen werk met veel bewijsmateriaal tegen de argumenten van Moskou: Georgië was met harde hand bezet en het volk was helemaal geen voorstander van Sovjet-bezetting.⁶⁶ Zijn betrokkenheid bij het kongres was voor Henriette thans aanleiding Barbusse te beschouwen als een 'door de kommunisten op den voorgrond geschoven figuur, die aan een verkeerd, alhoewel zeer menschelijk vals begrip van eer en plicht en solidariteit met een deel der menschheid zijn geestelijke onafhankelijkheid en zijn moreele onkreukbaarheid heeft opgeofferd.'⁶⁷ Met betrekking tot Romain Rolland, een zogenaamde 'fellow-traveller' die anders dan Barbusse geen communist was maar toch het Sovjet-beleid verdedigde, lag dat volgens Henriette anders. Voorafgaand aan haar kritiek op hem schrijft ze:

Hoe vurig hij den laatsten tijd ook partij kiest voor de Sovjet-Unie en het bolsjewisme, hoe scherp hij alle richtingen en personen bestrijdt, die hij verdenkt, zij het slechts nog met een enkele vezel van hun hart te hangen aan de burgerlijke wereld, niemand kan hem verdenken ook maar een milligram van zijn geweten te hebben opgeofferd, terwille van de suksessen eener politieke partij. Een van de zeer enkelen is hij onder de levenden, aan wier absolute onkreukbaarheid geen wantrouwen en geen twijfel knaagt. Wat mij persoonlijk betreft: omdat hij het was, die riep, ben ik gekomen. Terwille van de zaak natuurlijk, maar met het gevoel: daar waar hij vooraan gaat als een der vaandeldragers, daar moet het vaandel zuiver zijn, voor zoover heden een vaandel zuiver *kan* wezen!⁶⁸

Romain Rolland was één van de grote helden van Henriette Roland Holst. Deze intellectueel had zich in de Eerste Wereldoorlog neutraal opgesteld en hij had getracht andere intellectuelen en kunstenaars uit de elkaar bestrijdende landen in naam van de vrede te verenigen.⁶⁹ Hij had zich dus op een internationaal standpunt gesteld en dat moet Henriette zeer aangesproken

⁶⁵ Ibidem, 9-10.

⁶⁶ H. Roland Holst, 'Barbusse en Georgië', *Bevrijding* 2 (nr. 3, juli 1930).

⁶⁷ Roland Holst [1932], *Vlag en lading*, 14.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Von Vegesack, *De intellectuelen*, 54.

hebben, ook al was Rolland toen geen socialist/communist. In 1926 had Henriette een lovend artikel over hem geschreven in verband met zijn zestigste verjaardag. Ze had het toen jammer gevonden dat hij geen communist was.⁷⁰ In 1928 kon ze Romain Rolland in zijn stellingname echter niet meer volgen. Ze begreep er niets van dat hij zich ten aanzien van Trotski zo kritisch opstelde.⁷¹ Volgens hem speelde Trotski reactionair spel en zou hij nog een groter kwaad voor de revolutie geweest zijn dan de reactionaire emigranten. Rolland sprak Stalin-taal! Henriette had hem hierop toen aangesproken en toen had hij gas teruggenomen. Sindsdien bleef zijn positie voor haar echter onduidelijk. Naar aanleiding van het congres schrijft ze:

Ik weet niet hoe Romain Rolland heden denkt over wapengeweld als strijdmiddel tegen oorlog en militarisme. Het zou mij droevig stemmen, zoo ook hij er toe bekeerd ware, maar mijn hoogachting voor hem zou geen atoom verminderen.

... Ook zo Romain Rolland over den revolutionairen oorlog en het roode militarisme denkt als de kommunisten, ook dán kan hij volkomen zuiver staan in zijn wil tot samenwerking van alle strijders tegen den oorlog. Wij gelooven hem ook heden nog op zijn woord, omdat wij in *hem* gelooven. Maar wij kunnen enkel voortgaan hiermee, zoo hij voortgaat zich klaar en duidelijk uit te spreken.

... wij verwachten van hem een uitspraak, die alle troebelheid zal wegnemen voor wat zijn eigen persoon, dat is voor wat zijn oordeel over het kongres en wat daarop nu volgt, betreft. Wij verwachten van hem een uitspraak, even sterk, ondubbelzinnig en klaar, als zoo menige uit vroeger jaren. Moge hij alles mee willen dekken, ook den leugen mee willen dragen vanuit *zijn* verantwoordelijkheid! Wij kunnen dit eerbiedigen.... Maar laat hij niet voortgaan met zwijgen....⁷²

Als Henriette kort daarop een artikel van Romain Rolland leest, waarin hij zich een groot aanhanger van Gandhi toont en geweldloosheid predikt, begrijpt ze er helemaal niets meer van: '...hoe kon hij zich dan vereenzelvigen met een permanente organisatie, die de andere revolutie aanvaardt en, althans in de geesten, voorbereidt?'⁷³

Grote waardering heeft Henriette voor schrijvers, die na een aanvankelijke periode van gedrevenheid voor het communisme, openlijk toegeven dat het toch allemaal niet zo fantastisch is in Sovjet-Rusland. Waarschijnlijk herkende zij zich in dergelijke schrijvers. In 1937 schreef Henriette bijvoorbeeld in verband met het boekje *Retour de l'U.R.S.S.* van de Franse schrijver André Gide:

Dat André Gide, een wereldberoemd schrijver, die pas op lateren leeftijd door zijn sterk gevoel voor sociale rechtvaardigheid gedreven, tot het communisme kwam, de kracht bezat - ditmaal gedreven door een onverwoestbare drang-naar-waarheid - ondanks de lokkende, vaak betooverende verschieten van een voor illuster gezelschap uitstekend geënceneerde reis door de steden en landen van Sovjet-Rusland, aan datgene, wat men hem toonde en datgene, wat hijzelf opmerkte, onvermoeid zijn kritisch oordeel aan te leggen, is in hooge mate verheugend. De literatoren hebben ons in dit opzicht niet

⁷⁰ Henriette Roland-Holst, 'Romain Rolland', *Europe* 10 (nr. 38, 15 februari 1926, numéro spécial consacré à Romain Rolland à l'occasion de son soixantième anniversaire) 189-196.

⁷¹ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nrs. 238a en 241a: brieven van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, ca. 23 januari 1928 en 3 februari 1928.

⁷² Roland Holst [1932], *Vlag en lading*, 15-16.

⁷³ Ibidem.

verwend; en het blijft zeer te betreuren, dat een schrijver en leider van de afmetingen van Romain Rolland, aan wiens grootsche geest wel is waar ook vroeger formalistische trekken opvielen, tot kritieklooze bewondering van Stalin's bewind vervallen schijnt te zijn.⁷⁴

Het boek van Gide sloeg overigens bij communisten en vele 'fellow-travellers' in als een bom. In de communistische pers werd Gide hevig aangevallen om zijn 'laffe daad', het leveren van kritiek op de Sovjetunie.⁷⁵

Voor Henriette was de Sovjet-politiek niet meer heilig. Zij hoefde de lijnen van Moskou niet langer te verdedigen en kon zich niet meer vinden in anderen die dat wel deden. Na het congres van 1932 heeft Henriette zich met communistische mantelorganisaties en congressen niet meer ingelaten.

5.3 Henriette Roland Holst en Stalinistisch Rusland (1927-1939)

inleiding

Over Rusland onder Stalin heeft Henriette Roland Holst allerlei soorten boeken en artikelen gelezen, afkomstig van mensen van verschillende levensbeschouwelijke en politieke stromingen. Het liefste las Henriette boeken van diegenen die met Sovjet-Rusland sympathiseerden, maar wiens oordeel geheel onafhankelijk was van de in Rusland heersende partij.⁷⁶ Zo las ze bijvoorbeeld werk van de Amerikaan Maurice Hindus, die meerdere boeken over Rusland schreef, ze las het Duitse niet-communistische, maar wel met Sovjet-Rusland sympathiserende blad *Ost-Europa* en ook haalde ze veel van haar informatie uit de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC), die regelmatig overdrukjes uit Engelse kranten publiceerde met betrekking tot Rusland. Met tijdschriften van communistische mantelorganisaties, die louter en alleen lof voor Sovjet-Rusland hadden, kon ze niet uit de voeten. Ook zeer kritische publicaties van 'reactionairen' of van zwaar in Sovjet-Rusland teleurgestelden, konden haar niet bekoren. Veel van de ellende die daarin beschreven werd, hield ze wel voor waar, maar ze vond een zuiver negatief oordeel over wat er in Rusland gebeurde niet op zijn plaats.⁷⁷

Henriette Roland Holst is tot en met 1937, het jaar waarin ze ernstig ziek werd, regelmatig blijven publiceren over de toestand in de Sovjetunie. Er verschenen van haar hand over Sovjet-Rusland vele artikelen, boekbesprekingen⁷⁸ en het boek *Grondslagen en problemen*

⁷⁴ H. Roland Holst, 'En opnieuw: waarheen koerst Rusland?', *Bevrijding* 9 (maart 1937) 35-39, aldaar 36.

⁷⁵ A. Aarsbergen, *Verre paradijzen. Linkse intellectuelen op excursie naar de Sovjet-Unie, Cuba en China* (Utrecht 1988) 56.

⁷⁶ H. Roland Holst, 'Boeren en landbouw in Sowjet-Rusland' in: Henriette Roland Holst e.a. ed., *Kultuur en wetenschap in het nieuwe Rusland* (Rotterdam 1928) 121-128, aldaar 122.

⁷⁷ *Waarom schrijf je nooit meer?*, doc.nr. 259: brief van Henriette Roland Holst aan Henk Sneevliet, 11 augustus 1928; H. Roland Holst, 'De nieuwe koers op landbouwgebied in Sowjet-Rusland', *Klassenstrijd* 3 (1928) 361-367, aldaar 361, 365; H. Roland Holst, 'Kroniek. De onthullingen van Bessedowski en Panaït Istrati', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 323-324; H. Roland Holst, 'Nogmaals: licht en schaduw in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 6 (nr. 2, februari 1934) 30-31, aldaar 30.

⁷⁸ H. Roland Holst, 'Boeren en landbouw in Sowjet-Rusland' (K. Borders, Village life under the Soviets; G.

van de nieuwe cultuur in Sowjet-Rusland (1932). Al in 1928 verscheen van Henriette een ander boek, *De weg tot eenheid*, dat niet uitsluitend over Sovjet-Rusland gaat, maar wel informatie bevat over haar houding ten opzichte van Sovjet-Rusland.

'De weg tot eenheid'

Kort na haar uittreden uit de CPH verscheen van Henriette Roland Holst het boek *De weg tot eenheid*.⁷⁹ In dit boek pleitte zij voor een nieuw socialisme op religieuze grondslag, waarin communisten en sociaal-democraten samen zouden moeten werken.⁸⁰ Naast een lichte aanval op de sociaal-democratie deed Henriette een zeer scherpe aanval op de Komintern, die ze 'ontaard' noemde⁸¹ en waarvan ze zei dat er in deze organisatie 'misdadigers op de hoogst verantwoordelijke posten zaten'.⁸² Eén van de belangrijkste oorzaken van de ontaarding van de Komintern was volgens haar de materialistische levensbeschouwing van de bolsjewiki.⁸³ Omdat de bolsjewiki niet geloofden in hogere geestelijke waarden en geen algemeen menselijke moraal erkenden, waren alle middelen om tot het einddoel, de socialistische maatschappij, te komen voor hen gelijkwaardig. Zo werden geweld, dwang, leugens en opportunisme goedgepraat. En omdat het behoud van Sovjet-Rusland door de bolsjewiki vereenzelvigd werd met het voortbestaan van het socialisme, had het staatsbelang voor de bolsjewiki de hoogste prioriteit gekregen. Alles stond in dienst daarvan. De belangen van de individuele burgers in Sovjet-

Miglioli, Le village soviétique) in: Henriette Roland Holst e.a. ed., *Kultuur en wetenschap in het nieuwe Rusland* (Rotterdam 1928) 121-128; Henriette Roland Holst, 'Angelica Balabanoff' (Erinnerungen und Erlebnisse), *Nu* 2 (nr. 1, oktober 1928) 25-28; H. Roland Holst, 'Boekbespreking' (Wera Figner, Nacht over Rusland), *De Nieuwe Weg* 5 (1930) 199-204; H. Roland Holst-v.d. Schalk, 'Bedreigde grootheid' (E. Halpérine-Kaminsky, La tragédie de Tolstoi en de sa femme), *De Stem* 12 deel II (1932) 1029-1032; H. Roland Holst, 'Literatuur' (Lili Kürber, Eine Frau erlebt den Roten Alltag), *Tijd en Taak* 31 (nr. 7, 1932/1933) 5; H. Roland Holst, 'Naar aanleiding van M. Hindus. "Het groote offensief"', *Tijd en Taak* 32 (nr. 12, 1933/1934) 7; H. Roland Holst, 'Het groote offensief. Naar aanleiding van Maurice Hindus' boek', *Tijd en Taak* 32 (nr. 14, 1933/1934) 7; H.R.H., 'Boekbespreking' (J.A. Kramer, Das rote Imperium), *Tijd en Taak* 32 (nr. 16, 1933/1934) 5; H. Roland Holst, 'Over Rusland' (Problème du communisme par Nicolas Berdiaeff), *Tijd en Taak* 32 (nr. 22, 1933/1934) 5; H. Roland Holst, 'Ilja Ehrenburg; der zweite Tag', *Tijd en Taak* 32 (nr. 46, 1933/1934) 5; H. Roland Holst, 'Woord vooraf' in: George Mecklenburg, *Rusland daagt den godsdienst uit* (Utrecht 1934) 7-10; H. Roland Holst, 'Over de geschiedenis van het bolchevisme' (Boris Souvarine, Staline. Aperçu historique du bolchevisme), *Bevrijding* 7 (nr. 10, oktober 1935) 149-150; H. Roland Holst, 'Onder den rooden hemel' (Miliero, Sous le ciel rouge), *Bevrijding* 7 (nr. 12, december 1935) 179-180. H. Roland Holst, 'Is het communisme duivelsch?' (Waarheid en leugen van het communisme door Nicolai Berdjajew), *Vrede* 9 (nr. 9, september 1936) 121-125; H. Roland Holst, 'En opnieuw: waarheen koerst Rusland?' (Léon Trotski, La révolution trahie; M. Yvon, Ce qu'est devenu la révolution russe; André Gide, Retour de l'U.R.S.S.; Hélène Iswolski, Soviet-man now; Tatiana Tchernavina, Nous femmes soviétiques), *Bevrijding* 9 (maart 1937) 35-39; H. Roland Holst, 'Middernacht in de eeuw' (Victor Serge, S'il est minuit dans le siècle), *Tijd en Taak* 38 (nr. 22, 1939/1940) 5; H. Roland Holst, 'Portret van Stalin' (Victor Serge, Portrait de Staline), *Tijd en Taak* 38 (nr. 33, 1939/1940) 11.

⁷⁹ Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, *De weg tot eenheid* (Amsterdam 1928).

⁸⁰ Roland Holst [1928], *De weg tot eenheid*, 161-184.

⁸¹ Ibidem, 45.

⁸² Ibidem, 61.

⁸³ Ibidem, 45-110, 137-160.

Rusland zelf en van de arbeidersklasse buiten Sovjet-Rusland waren om die reden op een tweede plan gekomen. Henriette zag de toestand voor de gewone man daarom verslechteren: de lonen bleven laag, woonruimte was er veel te weinig, de medezeggenschap van de arbeiders werd steeds kleiner, werkloosheid en alcoholisme namen toe en voor onderwijs en cultuur was weinig geld beschikbaar.⁸⁴ Daarentegen werd er wel - zeer tot spijt van Henriette - veel geld gestoken in de militaire verdediging en in de industrialisatie van het land. En de arbeidsproductiviteit werd opgevoerd door arbeiders meer loon en voordelen te geven, naarmate ze meer presteerden of beter geschoold waren.⁸⁵ Dat was volgens Henriette niet erg 'socialistisch', want in plaats van altruïstische gevoelens werden egoïstische motieven aangesproken, als het er om ging de gemeenschap te dienen. Ook de grootschalige onderdrukking van andersdenkenden had volgens Henriette niets met socialisme te maken:

Beter geen socialisme dan een "socialisme", dat het terrorisme, de doodstraf, het terechtstellen van gijzelaars enz. noodig heeft, om zich te handhaven, dat in het gebruik van spionnen en provokateurs met de kapitalistische staten wedijvert.⁸⁶

Het socialisme van Henriette ging om menselijkheid en om gemeenschap van allen. In het 'socialisme' in de Sovjetunie daarentegen was iedere humaniteit ver te zoeken.

Toch was er naast scherpe kritiek op de Sovjet-leiding in *De weg tot eenheid* ook waardering voor Sovjet-Rusland. Zo bewonderde Henriette de enorme energie waarmee men het land opbouwde en ze noemde Sovjet-Rusland 'tot heden toe de beste troefkaart in het kommunistische spel'⁸⁷. Dit land bleef volgens haar van groot belang voor de bevrijdingsstrijd van arbeiders en onderdrukte koloniale volken. Ze bleef geloven in de roeping van het Russische volk:

Van groot gewicht is ook de intuïtieve overtuiging, in het russische volk levend, dat het uitverkoren is, om door zijn lijden andere volken van leed en schuld te verlossen.⁸⁸

Uit *De weg tot eenheid* kunnen we ook opmaken hoe Henriette nu achteraf als religieus-socialiste de eerste tien jaren van de Russische revolutie zag. Henriette bleef de Russische bolsjewistische revolutie van 1917 zien als een hoogtepunt in de geschiedenis, als het moment waarop men voor het eerst werkelijk was gaan streven naar sociale gelijkheid. De eerste vier jaren van de revolutie bleef ze zien als overwegend glorieus jaren. Toen had er groot enthousiasme geheerst in Rusland en waren velen bereid geweest zich volledig voor de revolutie op te offeren. Toen had men grote idealen. Het had er op geleken dat de wereldrevolutie in aantocht was. Daarom was het volgens Henriette goed dat de leiding van de Komintern toen in

⁸⁴ Ibidem, 102-103.

⁸⁵ Ibidem, 154-155.

⁸⁶ Ibidem, 156.

⁸⁷ Ibidem, 116.

⁸⁸ Ibidem, 148.

handen was van de Russen. Zij hadden immers revolutionaire ervaring. Toen echter bleek dat de wereldrevolutie niet doorzette, had men volgens Henriette moeten streven naar meer democratie in plaats van naar meer dictatuur. Zo had men ook in de Komintern de leiding gedeeld moeten hebben delen met niet-Russische communisten. Dit was allemaal niet gebeurd. De Komintern was geleidelijk een instelling geworden van 'ijzeren discipline' met een strakke dogmatische leer, bepaald door Moskou. Discussie was niet meer mogelijk. Alle communisten hadden zich aan wat Moskou zei te onderwerpen en in alles wat Moskou voorstelde stond het belang van Sovjet-Rusland voorop. Zo was de Komintern volgens Henriette langzamerhand gedegenereerd. Volgens Henriette had Lenin echter tot aan zijn dood in 1924 nog een hoop kwaad tegen kunnen houden. Weliswaar had hij ook harde maatregelen genomen, maar hij was niet op eigenbelang uitgeweest. Hij was altijd een dromer gebleven. En als Trotski de machtsstrijd om zijn opvolging zou hebben gewonnen, dan was het ook allemaal een tikje beter gegaan. Weliswaar geloofde ook hij in geweld waar nodig, maar hij was volgens Henriette eerlijk en waarachtig. Met de opvolgers van Lenin en Trotski lag dat anders.⁸⁹

Het boek *De weg tot eenheid* verscheen nog voordat Stalin definitief alle macht naar zich toegetrokken had. Toen dat eenmaal gebeurd was, werden de negatieve ontwikkelingen in Sovjet-Rusland, die Henriette in 1928 al geconstateerd had, alleen nog maar erger. Toch blijkt later uit haar bespreking in het tijdschrift *Bevrijding* van het bekende kritische boek *Staline. Aperçu historique du bolchévisme* (1935) van de Fransman Boris Souvarine, dat Henriette, anders dan Souvarine, geen strikte waterscheiding tussen Lenin en Stalin wilde aanbrengen:

Van een absolute tegenstelling, een absolute breuk, waardoor na Lenin's dood een geheel andere lijn begon, is m.i. geen sprake. Zeker, Lenin bezat de vindingrijkheid en soepelheid van het genie. Maar ook Stalin heeft zich somtijds vindingrijk en soepel getoond in zijn politiek. Zeker! Lenin stuurde in zijn grootsche concepties aan op de democratie, hij wilde geduld oefenen tegenover de boeren, hen winnen voor socialistische produktie door het voorbeeld der hoogere techniek. Maar Lenin heeft het "oorlogscommunisme" op zijn geweten, de expedities van arbeiders- en soldatenbenden tegen de boeren om hun hun voorraden af te nemen. Van Lenin is het woord "roof het geroofde". Lenin heeft de regeeringsterreur aanvaard (en hoe!). Elk waarachtig democratisch socialisme is in zijn kern anti-autoritair, anti-centralistisch, anti-gewelddadig. Elke "socialistische" diktatuur geeft in de kern het socialisme prijs. Zij heeft noodlottige consequenties, die Lenin niet wilde, maar die in zijn systeem lagen, zoals Rosa Luxemburg voorzag.⁹⁰

Voor Henriette lag de oorzaak van de ontarding van het bolsjewisme in de materialistische levensbeschouwing. Ook Lenin was overtuigd materialist geweest, dus ook al in de eerste jaren van de revolutie was de ontarding latent aanwezig. Wel werd volgens Henriette 'de lijn der leninistische leer en der leninistische politiek .. door Stalin aanmerkelijk verbogen, in overeenstemming met zijn barbaarsche persoonlijkheid'.⁹¹

⁸⁹ Ibidem, 45-110.

⁹⁰ H. Roland Holst, 'Over de geschiedenis van het bolchevisme', *Bevrijding* 7 (nr. 10, oktober 1935) 149-150, aldaar 150.

⁹¹ Ibidem.

Stalin wint de machtsstrijd

Zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben, had Stalin eind 1927 de 'linkse' oppositie van Trotski en zijn aanhangers verslagen.⁹² Hiermee hield de machtsstrijd van Stalin niet op. In 1928 keerde hij zich tegen zijn eigen 'rechtse' bondgenoten in het Politbureau, waaronder Boecharin. Reeds in het voorjaar van 1928 ontstond er een conflict tussen hen en Stalin over problemen rondom de graanvoorziening. De boeren hielden te veel graan voor zichzelf, zodat er weer een graantekort dreigde te ontstaan. Zij deden dit enerzijds omdat ze er van de regering slechts zeer weinig geld voor kregen en er nauwelijks verbruiksartikelen te koop waren, anderzijds uit hamsterdrift voor als er oorlog zou komen. Stalin besloot dwangmaatregelen te nemen tegen de rijkere boeren. Hij had zich namelijk inmiddels de opvattingen van de voormalige linkse oppositie ten aanzien van het platteland toegeëigend. Trotski en de zijnen hadden immers gepleit voor een zwaardere belasting voor de rijkere boeren, de 'koelakken', en voor grotere steun aan de arme boeren in hun klassenstrijd tegen de 'uitbuiters'. Stalin nam deze ideeën over en wist zelfs voormalige 'linkse' opposanten over te halen hem te komen helpen bij het uitvoeren van zijn nieuwste plannen. De belastingschroef voor de rijkere boeren werd flink aangedraaid, zij werden gedwongen obligaties te nemen, ze konden niet meer vrijelijk hun graan verkopen en soms werd hun graan hardhandig in beslag genomen. Boecharin en zijn medestanders waren fel tegen dit harde optreden tegen de boeren. Zij waren bang voor een hernieuwde periode van grote terreur en klassenstrijd op het platteland, net als in de eerste jaren na de revolutie van 1917. Zij zagen veel meer in hogere graanprijzen en het beschikbaar komen voor de boeren van meer verbruiksgoederen. Desnoods moesten de ambitieuze plannen van de Sovjetregering voor de uitbreiding van de zware industrie maar op een wat lager pitje worden gezet. Stalin echter had nu de steun van Boecharin en zijn vrienden niet meer nodig. In de loop van 1929 verloren zij hun openbare functies en in november van dat jaar had Stalin hen zo ver weten te krijgen dat zij hun oude opvattingen verloochenden. Stalin had de machtsstrijd om de opvolging van Lenin gewonnen. Nu kon hij zijn grootse plannen vrijelijk (laten) uitvoeren.⁹³

het Eerste Vijffarenplan

Reeds in 1927 had Stalin aan de Staatsplancommissie (Gosplan) opdracht gegeven om een vijfjarenplan op te stellen voor de ontwikkeling van de economie. Gosplan maakte verschillende versies, maar het plan dat tenslotte in april 1929 werd goedgekeurd - en met terugwerkende kracht op 1 september 1928 werd geacht te zijn ingegaan -, voorzag in een groei van de industriële produktie met 180% gedurende de komende vijf jaar. Hiervoor was het nodig dat 30% van het nationale inkomen ten behoeve van het Plan geïnvesteerd zou worden, maar in ruil daarvoor zou de bevolking een verhoging van het aantal consumptieartikelen en daarmee van de levensstandaard tegemoet kunnen zien.⁹⁴

⁹² Zie § 4.2.

⁹³ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 255-257; H. Roland Holst, 'De nieuwe koers op landbouwgebied in Sowjet-Rusland', *Klassenstrijd* 3 (1928) 361-367.

⁹⁴ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 257.

* snelle industrialisatie

Het belangrijkste onderdeel van het Eerste Vijfjarenplan was de snelle industrialisatie van Sovjet-Rusland. Stalin zette er grote haast achter omdat hij wilde dat de Sovjetunie zich in geval van een invasie goed zou kunnen verdedigen. Daarom kreeg de ontwikkeling van de zware industrie de hoogste prioriteit. De produktie van steenkool, staal en elektriciteit werd sterk opgevoerd en ook ging Sovjet-Rusland zelf machines bouwen die men voorheen had moeten invoeren, zoals tractoren, combines en vrachtauto's. Stalin stelde de industrialisatie voor als een uiterste krachtsinspanning van de hele natie. De arbeiders moesten tot een zo groot mogelijke produktie opgezwapt worden. Dit was helemaal niet eenvoudig. Veel arbeiders waren totaal ongeschoold en ook moeilijk te disciplineren. Ze kwamen eigenlijk zo van het boerenland. Toen alleen een beroep op het enthousiasme niet genoeg bleek, werd het loonstelsel steeds meer afgesteld op beloning naar scholing en naar prestatie en ontstonden steeds grotere inkomensverschillen tussen de arbeiders. De snelle industrialisatie ging echter ten koste van de Sovjet-bevolking. Omdat de ontwikkeling van de lichte industrie minder belangrijk geacht werd, werden er veel te weinig verbruiksgoederen geproduceerd en ontstond er grote schaarste op allerlei gebied. Daarbij kwam, dat de oude manieren van produceren, op ambachtelijke wijze of in de huisnijverheid, de kop werden ingedrukt. De mensen met eigen kleine bedrijfjes, de 'NEP-mannen' die dankzij de NEP van 1921 hadden kunnen functioneren, werden tot klassenvijand bestempeld en 'verdwenen'. In 1929 en 1930 werden verbruiksgoederen en levensmiddelen uiteindelijk gerantsoeneerd. Ook was er nauwelijks geld beschikbaar voor woningbouw. Dit leidde tot verschrikkelijke woonomstandigheden, omdat de stedelijke bevolking ten gevolge van de industrialisatie steeds groter werd. Per 1 januari 1933 zou het Eerste Vijfjarenplan voor vervuld worden verklaard. Alleen op het gebied van de zware industrie waren goede resultaten geboekt. De lichte industrie was er nog slechter aan toe dan in 1928, toen men met het Plan begonnen was. De beloofde verhoging van de levensstandaard van de bevolking bleef dus uit.⁹⁵

Henriette Roland Holst heeft veel geschreven over de ontwikkelingen in Sovjet-Rusland gedurende het Eerste Vijfjarenplan. In haar werk verzweg ze de slechte economische omstandigheden, waarin de meerderheid van de Russische bevolking in deze periode leefde, niet. Telkens opnieuw schreef ze over voedelrantsoeneringen, over gebrek aan gebruiksgoederen, kleding en brandstof, over lange rijen voor de winkels, over de grote werkloosheid, over het gebrek aan woonruimte en de zeer slechte woonomstandigheden waarin velen dientengevolge verkeerden. Ook schreef ze over 'vrijwillige leningen' waarop de arbeiders verplicht waren in te tekenen ten behoeve van het Plan. Zeer grote kritiek had Henriette op de toenemende ongelijkheid tussen verschillende groepen in de samenleving. Mensen die als 'klassenvijand' bestempeld waren, werden volgens haar de 'paria's' van de samenleving, veroordeeld tot de bedelstaf. Dan was er de grote massa, die ook grote moeite had zichzelf staande te houden. Slechts een kleine groep van goed geschoolde arbeiders, specialisten, ingenieurs, buitenlanders en het regime goedgezinde intellectuelen, en natuurlijk de partijbonzen, hadden het goed voor elkaar, aldus Henriette. Zij hadden bijvoorbeeld andersoortig geld met een grotere waarde en voor hen werden speciale winkels gecreëerd met betere produkten.⁹⁶

⁹⁵ Ibidem, 258-259, 263-265.

⁹⁶ H. Roland Holst, 'Hoe de wereld leeft', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 33-40, aldaar 35-36; H. Roland Holst, 'Kroniek. De economische crisis in Rusland en hare gevolgen', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 99-100; H. Roland

Volgens Henriette kreeg de staat de bevolking steeds meer in zijn greep. De bureaucratie werd steeds groter, de vakbonden waren verlengde staatsorganen geworden en democratie - voor zover het al bestaan had in de 'sovjets' - was er niet meer:

Dat er van "sociale" of "revolutionnaire" democratie geen sprake meer is, al lang niet meer, dat weet iedereen nu wel. Alle verkiezingen voor de sovjets, fabriekskomiteés enz. zijn openbaar. Wie niet "goed" stemt, wordt in de gaten gehouden. Alle kandidaten worden door de communistische cellen gesteld (natuurlijk met de noodige trucs en aardigheidjes). Het geheel is een komedie.⁹⁷

Henriette was geen groot voorstandster van de grootschalige snelle industrialisatie van Sovjet-Rusland.⁹⁸ Volgens haar stelde de Sovjetregering de industrialisatie en het zo snel mogelijk bereiken van een economisch gelijkwaardig of hoger niveau als dat in het Westen, gelijk met het bereiken van het socialisme. Om dit niveau te bereiken werd het kind echter met het badwater weggegooid. De toenemende loonsverschillen tussen de arbeiders, de invoering van een bijna militaire discipline in de fabrieken ten koste van de medezeggenschap, de invoering van een verbod voor arbeiders om vòòr het einde van het Plan elders te gaan werken, de invoering van nachtarbeid en de 'ononderbroken arbeidsweek'⁹⁹ (christelijke feestdagen en zondagen werden niet meer als apart behandeld), het hoe langer hoe meer inspelen op groepseerzucht en egoïstische motieven om de produktie op te voeren, het bestraffen van mensen die - vaak buiten hun schuld - niet konden voldoen aan de produktie-eisen, het stellen van kwantiteit boven kwaliteit, al deze zaken hadden volgens Henriette niets met waar socialisme te maken. Zij moest ook niets hebben van grote, fantastisch voorgestelde, industriële projecten. Ze volgde de bouw van enorme 'socialistische' fabriekssteden met 'vreemde namen vol van barbaarsche sonoriteit'¹⁰⁰ als Autostroj, Magnitogorsk en Traktorostroj, die ontstonden rondom één bepaalde vorm van industrie, met argusogen. In deze steden was de fabriek het middelpunt van het leven. Volgens Henriette betekende dit dat de 'arbeid slaaf werd van het produktiemiddel'¹⁰¹ en dat kon toch

Holst, 'Kroniek. Rusland', *De Nieuwe Weg* 5 (1930) 6-7; H. Roland Holst, 'Economische en sociale kroniek. Economisch-sociale feiten uit Italië en uit Sovjet-Rusland', *De Nieuwe Weg* 5 (1930) 99-101, aldaar 100-101; H. Roland Holst, 'De ontwikkeling in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 2 (nr. 8, december 1930); H. Roland Holst, 'Crisis in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 4 (november 1932) 101-104; Henr. Roland Holst-v.d. Schalk, *Grondslagen en problemen der nieuwe cultuur in Sowjet-Rusland* (Amsterdam 1932) 19-24; H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland: licht en schaduw', *Bevrijding* 6 (nr. 1, januari 1934) 5-13, aldaar 5-6, 9-12.

⁹⁷ H. Roland Holst, 'De ontwikkeling in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 2 (nr. 8, december 1930).

⁹⁸ H. Roland Holst, 'Kroniek. Sowjet-Rusland. De ononderbroken arbeidsweek', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 295; H. Roland Holst, 'De Russische revolutie', *Bevrijding* 2 (nr. 11, 1930) 165-168, aldaar 167-168; H. Roland Holst, 'Staatsvergoding en militarisme', *Bevrijding* 2 (nr. 7, november 1930); H. Roland Holst, 'De ontwikkeling in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 2 (nr. 8, december 1930); H. Roland Holst, 'Crisis in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 4 (november 1932), 101-104; H. Roland Holst, 'Het vijfjarenplan en de cultuur', *Bevrijding* 4 (nr. 11, maart 1932); Roland Holst [1932], *Grondslagen en problemen*; H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland, waarheen?', *Bevrijding* 5 (mei 1933) 7-11.

⁹⁹ H. Roland Holst, 'Kroniek. Sowjet-Rusland. De ononderbroken arbeidsweek', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 295.

¹⁰⁰ Roland Holst [1932], *Grondslagen en problemen*, 140.

¹⁰¹ *Ibidem*, 86.

geen socialisme zijn. Toch had ze, ondanks haar kritische gezindheid, ook zeer grote bewondering voor de enorme inzet en energie waarmee er aan deze projecten gewerkt werd. Zo schreef ze in verband met de voltooiing van de waterkrachtcentrale in de rivier de Dnjepr, waardoor grootschalige machinebouw mogelijk werd:

De voltooiing van het groote werk te Dnjeprostroj is door het russische volk met uitbundige vreugde begroet en plechtig gevierd. In zoo ver de communistische propaganda deze voltooiing voorstelde als een mijlpaal in de verwerkelijking van het socialisme, kan men haar demagogie en volksmisleiding verwijten. In zooverre echter die propaganda in breede lagen het bewustzijn wist te wekken, dat de voltooiing van Dnjeprostroj een vrucht is van een ontzaggelijke gezamenlijke krachtsinspanning en gezamenlijke offers, volharding en energie en de geweldige stuwdam als een symbool van dat alles wist op te richten voor het russische volk, steunde zij op waarheid. Maar ook tegenover dit grootsche monument van technische kunde, organisatievermogen en menselijke vlijt, blijft een kritische gezindheid op haar plaats. De Djnepr¹⁰² is over een groote uitgestrektheid bevaarbaar gemaakt; maar is de economische ontwikkeling ver genoeg voortgeschreden om van de bevaarbaarheid te profiteren? Elektrische krachten in schier onbegrensde hoeveelheid werden te Djneprostroj¹⁰³ gewonnen; maar kunnen zij ook, thans reeds, vruchtbaar worden gebruikt? Door zaakkundigen is herhaaldelijk twijfel hieraan uitgesproken. Men vraagt zich af, of bij de voltooiing van Dnjeprostroj geen factoren den doorslag hebben gegeven die weinig of niets met den wil, het socialisme tot ontwikkeling te brengen, uitstaande hebben - of dit niet beter gediend ware geweest zoo de voor Djneprostroj¹⁰⁴ uitgegeven millioenen en de verbruikte menselijke energie, in dienst gesteld ware van de volkshuisvesting, van scholenbouw, van betere voorziening in de stoffelijke behoeften der massa's? Men vraagt zich af, of het "amerikanisme", en het verlangen de "kapitalistische wereld" - waar men zich in den grond der zaak in Rusland nog altijd zoovél om bekommert, al weet men zóó weinig van haar af - te overbluffen, bij deze zaak niet meer dan wenschelijk was, hebben meegesproken.¹⁰⁵

In het Westen werd de uitvoering van het Eerste Vijfjarenplan met grote belangstelling gevolgd. Velen vroegen zich af of een vorm van planeconomie de Westerse economie, die in een grote crisis verkeerde, niet uit het slop zou kunnen helpen.¹⁰⁶ Er waren Westerse intellectuelen die de ontwikkelingen in Sovjet-Rusland verheerlijkten.¹⁰⁷ Daartoe behoorde Henriette Roland Holst niet. Zij nam een ambivalente houding aan.

* collectivisatie van de landbouw

Naast de snelle industrialisatie van het land had Stalin ook grootse plannen in verband met de ontwikkeling van de landbouw in de Sovjetunie. Dat hij niet vies was van een hard optreden ten aanzien van de boeren om de graanvoorziening veilig te stellen, had hij in 1928 al laten zien.¹⁰⁸

¹⁰² In de oorspronkelijke tekst staat 'Djnepr' in plaats van 'Dnjepr'.

¹⁰³ In de oorspronkelijke tekst staat 'Djneprostroj' in plaats van 'Dnjeprostroj'.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ H. Roland Holst, 'Crisis in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 4 (november 1932), 101-104, aldaar 101.

¹⁰⁶ Roland Holst [1932], *Grondslagen en problemen*, 7.

¹⁰⁷ Caute, *The fellow-travellers*, 7.

¹⁰⁸ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 255-256.

Dit zou alleen nog maar erger worden. Een ander belangrijk onderdeel van het Eerste Vijfjarenplan was namelijk de collectivisatie van de landbouw. Het was de bedoeling dat in 1933 20% van de boeren in collectieve landbouwbedrijven (kolchozen) verenigd zou zijn. Dit percentage zou echter veel hoger komen te liggen. Nadat men, zoals we gezien hebben, in 1928 al begonnen was met harde maatregelen tegen de boeren om meer graan in handen te krijgen, begon men in de winter van 1929-1930 het tempo van de collectivisatie, onder Lenin al enigszins aangevangen, te versnellen. Duizenden communisten en politie-eenheden werden door Stalin naar het platteland gestuurd om de collectivisatie gedwongen door te zetten. De meest gezaghebbende boerengezinnen werden, gebrandmerkt als koelakken, tot vijanden van de staat verklaard. Vervolgens werden ze in het kader van de zogenaamde 'dekoelakisatie' of 'liquidatie van het koelakkendom als klasse' gedeporteerd en meestal naar concentratiekampen gestuurd om dwangarbeid te verrichten. Veel wat minder rijke of minder gezaghebbende boeren werden van hun land verjaagd en verplicht om kolchoz-boer te worden. Eenlingen werd het onmogelijk gemaakt om aan machines te komen. De collectivisatie leidde tot een grote ontwrichting in de landbouw. Uit verzet tegen het regeringsbeleid slachtten vele boeren hun vee en verbrandden zij hun graan. De veestand daalde dramatisch en vele akkers zouden jarenlang niet bebouwd worden. In het voorjaar van 1930, toen het nieuwe landbouwseizoen voor de deur stond, leek de 'dekoelakisatie' even wat afgezwakt te worden. Vele boeren verlieten weer de kolchozen en gingen terug naar hun eigen land. In het najaar werd de collectivisatie echter weer met even harde hand voortgezet.

In de periode 1932-1933 heerste er grote hongersnood op het platteland. Dat kwam omdat de regering veel te veel graan opeiste ten behoeve van de steden en voor export naar het buitenland (waar men er overigens weinig voor kreeg ten gevolge van de economische wereldcrisis na de Wall Street-crash in 1929), en omdat de graanopbrengsten door de chaos minder waren. Naar schatting zijn er bij deze hongersnood tussen de vijf en tien miljoen mensen omgekomen. Maar in tegenstelling tot de hongersnood van 1921 kreeg het buitenland er niets van te zien. Vreemde ogen en vreemde hulp werden door Stalin geweerd. Ditmaal was de hongersnood immers uitsluitend te danken aan mensenhanden! Om het wegtrekken van de boeren tegen te gaan, werden zij - zo ongeveer als toen er nog lijfeigenschap in Rusland heerste - 'vastgekluiserd' aan de grond. Zij kregen namelijk geen recht op het binnenlands paspoort dat in 1932 werd ingevoerd. Door al deze wrange maatregelen bereikte Stalin dat in 1933 60% van de boeren was gecollectiviseerd. In 1935 zou de collectivisatie voltooid worden. Toch bleef ondanks de collectivisatie van de landbouw, en de daarmee gepaard gaande modernisering, de landbouwproductie in de Sovjetunie bedroevend laag.¹⁰⁹

Ook ten aanzien van het landbouwbeleid gedurende het Eerste Vijfjarenplan was Henriette kritisch: 'Nooit en nergens ging het socialisme roekeloozer tegen zijn eigen diepste beginsel, tegen zijn wezen in, dan door de wijze, waarop het bolschewisme de kollektivisatiemechanisatie van den landbouw doorzet'.¹¹⁰ Het harde optreden tegen met name de rijkere boeren vanaf 1928 kwam voor haar als een donderslag bij heldere hemel. Ze noemde het een

¹⁰⁹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 259-263; H. Roland Holst, 'De nieuwe koers op landbouwgebied in Sowjet-Rusland', *Klassenstrijd* 3 (1928) 361-367.

¹¹⁰ Roland Holst [1932], *Grondslagen en problemen*, 103.

'ruk naar links'.¹¹¹ Al direct sprak ze van 'onnodige hardheden', vreesde ze voor een afname van de landbouwproductie en kon ze niet geloven dat alle 'koelakken' uitbuiters en dorpswoekeraars waren, zoals de Sovjet-pers suggereerde. Naar haar idee ging het vaak om juist die boeren, die door hard werken wat bereikt hadden en die naar Westeuropese maatstaven slechts 'kleine boeren' genoemd konden worden.¹¹² En toen de Sovjetregering maar bleef spreken over 'koelakken', terwijl al zovelen gedeporteerd waren, had Henriette het idee dat alle onwillige boeren tot koelak en aldus tot klassevijand werden bestempeld.¹¹³ Henriette toonde begrip voor het verzet van de boeren tegen het regeringsbeleid. Dit verzet uitte zich soms zelfs in aanslagen op Sovjet-beambten en brandstichtingen in kolchozen. De regering had het volgens haar zelf uitgelokt met haar harde optreden en haar steeds wisselende en onduidelijke beleid.¹¹⁴ Henriette schreef openlijk over de wreedheden van de Sovjetregering jegens de boeren:

Tienduizenden boeren werden met vrouw en kind in Januari, midden in den barren winter, naar de moerassen en wouden van Noord-Siberië verbannen. Slechts een klein deel van hen heeft de verschrikkingen van het transport overleefd. En deze afschuwelijke wreedheid vindt zelfs geen verklaring of verontschuldiging in noodweer, zooals de terreur ten tijde van den burgeroorlog dit vond. Er was geen enkele noodzaak om de socialisatie van den landbouw in zulk een mateloos tempo te forceeren! En wat heeft men door deze waarlijk duivelsche wreedheid bereikt?
.. Met verbazing, bijna met ontzetting ziet men in de cijfers van de herfst¹¹⁵-uitzaai-kampagne, die in 't algemeen zéér teleurstellende resultaten gaf ..., dat het vermaatschappelijkste bedrijf sterk ten achter gebleven was bij het individueele! De niet-gesocialiseerde boeren hebben bijna viermaal zooveel land bezaaid als de gesocialiseerde.¹¹⁶

Ook aan de oorzaken van de hongersnood twijfelde ze niet, of toch?:

Men is er dus doorgekomen, zonder de hulp van het buitenland. Men wilde of kon die niet inroepen, reeds omdat de hongersnood niet geheel en al "natuurlijk" was, niet b.v. het gevolg van een formidabele droogte in de graanverbouwende streken, zooals in '21. Men - de regeering - wilde èn de weerspannige¹¹⁷ kolchosboeren èn de mokkende vrije boeren "een lesje geven".
.. Men nam beide kategoriën zooveel graan af, dat ze er met het restantje niet konden komen. Men kweekte honger. Maar men had niet zoo gemakkelijk honger kunnen kweken, zoo de oogst niet slecht was geweest, even slecht als die van '31.¹¹⁸

¹¹¹ H. Roland Holst, 'De nieuwe koers op landbouwgebied in Sowjet-Rusland', *Klassenstrijd* 3 (1928) 361-367.

¹¹² H. Roland Holst, 'Hoe de wereld leeft', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 33-40, aldaar 36; H. Roland Holst, 'Kroniek. De economische crisis in Rusland en hare gevolgen', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 99-100, aldaar 100.

¹¹³ H. Roland Holst, 'De ontwikkeling in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 2 (nr. 8, december 1930).

¹¹⁴ H. Roland Holst, 'Kroniek. Doodvonnissen overal', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 323.

¹¹⁵ In de oorspronkelijke tekst staat foutief 'herft'.

¹¹⁶ H. Roland Holst, 'De ontwikkeling in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 2 (nr. 8, december 1930).

¹¹⁷ In de oorspronkelijke tekst staat foutief 'weerspanninge'.

¹¹⁸ H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland: licht en schaduw', *Bevrijding* 6 (nr. 1, januari 1934) 5-13, aldaar 5.

Het was overigens niet de collectivisatie op zich, waar Henriette negatief tegenover stond, maar de harde manier waarop. Ze hoopte dat de boeren die zich in de kolchozen aaneensloten dat niet slechts deden door de nood gedwongen, maar ook vrijwillig omdat ze door een gemeenschapsgevoel gedreven werden, waarbij naar haar idee de traditie van de vroegere 'mir' nog een rol zou kunnen spelen.¹¹⁹

Ook was Henriette geen tegenstandster van de modernisering van de landbouw. Het was noodzakelijk dat de Russische boeren eindelijk eens uit hun achterlijkheid verheven zouden worden. Wel vond ze dat er een te groot vertrouwen in de machine was. Zo werden paarden verwaarloosd ten gunste van tractoren. Maar toen puntje bij paaltje kwam, bleken die tractoren van een slechte kwaliteit en waren er te weinig mensen die zo'n machine konden bedienen, zodat het een chaos werd, hetgeen de produktie niet ten goede kwam. Volgens Henriette wilde de staat de landbouw, net als de industrie, totaal in zijn greep krijgen: boeren werden tot loonarbeiders gemaakt, de leiding in de kolchozen kwam van bovenaf, zodat er van medezeggenschap weinig sprake was, en de staat bepaalde waar het graan heen ging. Uiteindelijk, zo meende Henriette, wilde men alleen nog maar grote, machinaal ingerichte 'staatsgraanfabrieken' (sovchozen) overhouden, die uiteindelijk in niet veel meer te onderscheiden zouden zijn van de grote industriële 'staatsfabrieken'. Dan zouden de boeren ook arbeiders zijn en zou de wens van Lenin in vervulling gaan: 'heel Rusland één fabriek en één kantoor'. Voor Henriette was dit 'materialistische' vooruitzicht afschuwelijk.¹²⁰

* terreur

Parallel aan de ontwikkelingen van industrialisatie en landbouwcollectivisatie, liep een ontwikkeling van steeds groter wordende intolerantie van het Sovjet-bewind ten opzichte van andersdenkenden. Vooral de godsdienst moest het ontgelden. Kerkgebouwen werden gesloten en geestelijken werden gedeporteerd naar concentratiekampen. Ook de kunst moest zijn vrijheid prijsgeven: het sociaal-realisme werd van bovenaf opgelegd als de standaard waaraan alles moest voldoen. Verder werden de wetenschap en de techniek totaal aan de controle van de overheid onderworpen.¹²¹

Henriette vond het niet goed dat de Sovjetregering, de staat, heel het denken van de bevolking beheerste, doordat men alle media, de wetenschap, de techniek en de kunst in handen had. Dit was volgens haar de ondergang van het vrije denken en van de individuele persoonlijkheid.¹²² Ook vond ze het jammer dat er relatief weinig geld beschikbaar was voor onderwijs en cultuur en dat het onderwijs hoe langer hoe meer van een algemene vorming verwerd tot een louter op de beroepspraktijk gerichte opleiding.¹²³ Voor Henriette was het

¹¹⁹ H. Roland Holst, 'De Russische revolutie', *Bevrijding* 2 (nr. 11, 1930) 165-168, aldaar 168.

¹²⁰ H. Roland Holst, 'De Russische revolutie', *Bevrijding* 2 (nr. 11, 1930) 165-168, aldaar 168; Roland Holst [1932], *Grondslagen en problemen*, 102-104, 109-112.

¹²¹ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 265-269.

¹²² H. Roland Holst, 'Staatsvergoding en militarisme', *Bevrijding* 2 (nr. 7, november 1930).

¹²³ Roland Holst [1928], *De weg tot eenheid*, 155; H. Roland Holst, 'Het vijfjarenplan en de cultuur', *Bevrijding* 4 (nr. 11, maart 1932).

onverteerbaar dat de bolsjewiki zo hard optraden tegen andersdenkenden. Zij vond dat zogenaamde 'klassevijanden' in ieder geval humaan behandeld moesten worden, want met haat en terreur zou de heilstaat voor alle mensen nooit bereikt kunnen worden. Het was haar overduidelijk dat er verschrikkelijke dingen gebeurden met politieke gevangenen.¹²⁴ Ze schreef over zware vrijheidsstraffen, executies, lichamelijke en geestelijke mishandeling, verbanningen, strafkampen en opsluitingen in 'isolatoren'. Ook meldde ze gevallen van hongerstakingen en zelfmoorden door gevangenen die het niet meer uit konden houden. Henriette meende dat de tsaristische methoden weer teruggekeerd waren en in 1929 schreef ze: 'dat Stalin op dit oogenblik almee het bloedigste schrikbewind uitoefent in Europa, daar kan helaas geen twijfel aan bestaan'.¹²⁵ Ook van de GPOe, de geheime politie in Sovjet-Rusland, in 1925 nog door haar beschouwd als 'verwant aan een gewoon politiekorps', had Henriette geen hoge pet meer op:

De schaduw van den verklikker, de sombere figuur, zich opdringend in elken tyrannisch-geregeerden staat, valt groot en zwaar over Rusland..... Angst beklemmt de harten, vrees versombert de oogen, wantrouwen maakt de lippen stom..... Over de Gepeoe spreekt men als men eertijds sprak over de Ochrana¹²⁶..... Het geheimzinnig duister waarin zij gehuld is, versterkt nog de macht, die zij uitoefent over de geesten..... Zwijg, gehoorzaam, wend de oogen af, als ge onrecht gebeuren ziet, bemoei je niet met een anders zaken..... De Gepeoe heeft duizend oogen om te zien, duizend ooren om te hooren, tienduizend armen om te grijpen..... Zij vereenigt de funkties, van opspoorder, aanklager en rechter. Wie in haar klauwen valt, wordt uit de wereld-der-levenden, uit de zegeningen van het heldere licht en de vroolijke geluiden, gesleurd naar den dompen kerker, om daar, soms in zenuwslopende eenzaamheid, soms met anderen opeengeperst in overvolle ruimten, den dag af te wachten, dat hij zijn vonnis vernemen zal: verbanning naar verre oorden, opsluiting in een "politieke isolator", de kogel..... De Gepeoe kent geen verhooren van getuigen. Zij verstrekt den aangeklaagde geen verdediger..... Zij veroordeelt hem zonder dat hij weet, van welk misdrijf hij aangeklaagd werd.¹²⁷

* positieve ontwikkelingen

Ondanks alle kritiek die Henriette tijdens het Eerste Vijfjarenplan had op de ontwikkelingen in Sovjet-Rusland, ontwaarde ze telkens toch ook positieve dingen (die ze trouwens met haar kritiek vaak ook weer tegensprak): de klassentegenstellingen waren veel kleiner dan in het Westen, er was geen uitbuiting meer door kapitalistische uitzuigers, mensen werkten niet meer om het geld maar om een bijdrage te leveren aan de gemeenschap en het dichterbij brengen van het socialisme, arbeiders en boeren kregen culturele vorming, er werden voor hen ook sport- en reismogelijkheden gecreëerd, er werd in principe gelijkheid voor allen nagestreefd, de produk-

¹²⁴ H. Roland Holst, 'Karl Liebkne[c]ht, Rosa Luxemburg dood (15 januari 1919). Onze groote dooden herdacht', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 2-5, aldaar 4-5; H. Roland Holst, 'Hoe de wereld leeft', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 33-40, aldaar 35; H. Roland Holst, 'Kroniek. Doodvonnissen overal', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 323; H. Roland Holst, 'Kroniek. De terreur in Rusland', *De Nieuwe Weg* 5 (1930) 70; H. Roland Holst, 'Boekbespreking', *De Nieuwe Weg* 5 (1930) 199-204, aldaar 203-204; H. Roland Holst, 'De Russische revolutie', *Bevrijding* 2 (nr. 11, 1930) 165-168, aldaar 167; H. Roland Holst, 'Tegenstrijdigheden', *Bevrijding* 3 (nr. 2, juni 1931); H. Roland Holst, 'Tolstoj's sterfdag herdacht', *Tijd en Taak* 34 (nr. 7, 1935/1936) 3.

¹²⁵ H. Roland Holst, 'Kroniek. Doodvonnissen overal', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 323.

¹²⁶ Dit was de tsaristische veiligheidspolitie.

¹²⁷ H. Roland Holst, 'De Russische revolutie', *Bevrijding* 2 (nr. 11, 1930) 165-168, aldaar 167.

tiemiddelen behoorden aan allen toe en het onderwijs was voor allen toegankelijk geworden. Ook de verbetering van de positie van de vrouw stemde haar vreugdevol.¹²⁸

Heel belangwekkend vond Henriette het, dat men zich bekommerde om mensen die slachtoffers waren geworden van sociale omstandigheden, zoals criminelen en prostituées. Deze slachtoffers van de samenleving werden niet achter slot en grendel gezet om slechts een straf uit te zitten, maar men probeerde alles om ze weer een nieuwe goede start in de maatschappij te geven. Men leerde hen een vak, bracht hen beschaving bij en liet hen af en toe naar huis gaan om contact met de familie te onderhouden. Volgens Henriette was dit een unicum in het recht: criminelen werden niet meer gestraft uit 'vergelding', maar men gaf toe dat de schuld van de misdaden ook bij de maatschappij lag.¹²⁹

Wat Henriette verder aansprak was de bereidheid van de Russen om van fouten te leren.¹³⁰ Dit gaf haar hoop voor de toekomst. Zo waren er in de eerste jaren van de revolutie 'ultraradikale' dingen gebeurd: het onderwijs was zo vrij dat leraren geen enkel gezag konden laten gelden, er was totale seksuele vrijheid en losbandigheid ontstaan en in de kunst werd druk geëxperimenteerd. Maar na verloop van tijd was het onderwijs weer wat gedisciplineerder geworden, werd op seksueel gebied een moraal van zuiverheid en trouw gepredikt en werd de kunst langzamerhand onderworpen aan het sociaal-realisme. Henriette was tevreden met deze ontwikkelingen. Al die extreme experimenten hoefden van haar niet zo nodig. Eén modern experiment was echter gebeven, waar ze het totaal niet mee eens was, en dat was het uitvoeren van abortus, een handeling die in Sovjet-Rusland veelvuldig werd toegepast. In een boekbespreking schrijft ze:

Maar er is één plaats, waar die schaduw zwart, groot en dreigend het licht schijnt te dooden. Dat is in de beschrijving van de kliniek, waar de vrouwen zich voor abortus laten behandelen.

Als men deze zeer naturalistische beschrijving leest van dit uit hyginisch oogpunt onberispelijk funktioneerend bedrijf dan voelt men zich plotseling weer van den onrust bevolgen, of datgene wat nu in Sowjet Rusland "verlichting", "kultuur-opbouwen" of hoe ook heet - niet voor een groot deel het werk is van den satanischen geest van verstandelijken hoogmoed en minachting der levens-mysterieën, die óók in 't Westen dagelijks aan het werk is.¹³¹

Telkens zien we dus de ambivalentie bij Henriette terugkeren ten aanzien van Sovjet-Rusland. In het boek *Grondslagen en problemen van de nieuwe cultuur in Sowjet-Rusland* probeerde ze de tegenstrijdigheden die ze in Sovjet-Rusland waarnam te verklaren.

¹²⁸ Roland Holst [1932], *Grondslagen en problemen*, 16-47; H. Roland Holst, 'Onze verhouding tot Rusland', *Bevrijding* 5 (juli 1933) 43; H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland: licht en schaduw', *Bevrijding* 6 (nr. 1, januari 1934) 5-13, aldaar 7-9.

¹²⁹ H. Roland Holst, 'Tegenstrijdigheden', *Bevrijding* 3 (nr. 2, juni 1931); H. Roland Holst, 'Het groote offensief. Naar aanleiding van Maurice Hindus' boek', *Tijd en Taak* 32 (nr. 14, 1933/1934) 7; H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland: licht en schaduw', *Bevrijding* 6 (nr. 1, januari 1934) 5-13, aldaar 8.

¹³⁰ H. Roland Holst, 'Het vijfjarenplan en de cultuur', *Bevrijding* 4 (nr. 11, maart 1932); H. Roland Holst, 'Naar aanleiding van M. Hindus. "Het groote offensief"', *Tijd en Taak* 32 (nr. 12, 1933/1934) 7.

¹³¹ H. Roland Holst, 'Literatuur', *Tijd en Taak* 31 (nr. 7, 1932/1933) 5.

* *Grondslagen en problemen van de nieuwe cultuur in Sowjet-Rusland*

In 1932 verscheen het boek *Grondslagen en problemen van de nieuwe cultuur in Sowjet-Rusland*.¹³² In dit boek gaf Henriette haar visie op de algemene lijn der ontwikkelingen in Sovjet-Rusland gedurende het Eerste Vijfjarenplan. Ze beschouwde dit plan als een onderdeel van een veel grotere operatie die ze waarnam in de Sovjetunie: de vorming van een nieuwe cultuur. Deze cultuur was volgens haar doordrongen van het marxistische materialisme en werd van bovenaf door de staat opgelegd. Het belangrijkste onderdeel van die cultuur was de rationalisatie van de economie, van de landbouw en ook van het denken van de burgers, dit alles ten dienste van de staat.

In de nieuwe cultuur ontwaarde Henriette 'socialistische' ontwikkelingen waarover ze enorm enthousiast was. De Russen werden uit hun achterlijkheid opgetild en aangezet hun persoonlijkheden te ontplooien. Met name de geestdrift en het idealisme van de Russische jeugd stemde haar tot tevredenheid. Volgens Henriette leed het geen twijfel dat de jeugd in Sovjet-Rusland gelukkiger was dan in het Westen. In Rusland was er immers werk, brood en er was voor de jeugd aanzien te behalen, terwijl het Westen in een economische crisis verkeerde en de jeugd daar tot het fascisme werd aangetrokken. In de Sovjetunie leken er daarentegen 'nieuwe mensen' te ontstaan die werkelijk hun begeerte naar persoonlijk bezit hadden verruild voor de dienst aan de gemeenschap. En dat was een goed teken, want dan zou het met de verdere doorzetting van het socialisme als wereld van broederschap en liefde wel goed komen:

Of zij hierin zullen slagen?

Of in Sowjet-Rusland een nieuwe hogere menselijke typus in wording is, die de vorm en drager zal zijn van een hogere cultuur, dan eene der vroeger bestaande cultuurvormen? Of in de Wij's, de kleine gemeenschappen, die te samen de groote nationale gemeenschap vormen, en ook in haar zelve, reeds de eerste kiemen van die hogere cultuur opkomen?

Wanneer dit zou gebeuren, dan zou alles, wat nu in de russische maatschappij-vormen, aandoet als star, liefdeloos, onwezenlijk, door de overijde haast waarmee het in elkaar werd getimmerd, - door de kracht dier innerlijk-levende mensen allengs doorgloeid worden met innerlijk socialistisch vuur, dat is met den geest van vrijheid, broederlijkheid en waarheid. Dan zouden die zich ongeloovige materialisten en atheïsten noemende mensen, de wegbereiders zijn tot het koninkrijk Gods. Dan zouden zij blijk geven, de boodschap van het Evangelie te hebben begrepen en het gebod van den Christus te willen vervullen. Wat komt het er op aan, hoe zij zich noemen? Wij weten immers, dat het voor Christus niet op woorden aankomt, maar op daden.¹³³

Wel meende ze dat het nodig was dat de zogenaamde 'nieuwe mensen' een andere levensbeschouwing zouden krijgen dan de marxistisch materialistische, waardoor ze thans gedreven werden. Nu wijdde men zich met hart en ziel aan de arbeid ten dienste van de gemeenschap; arbeid, produktie, de staat, het waren afgoden geworden. Maar als het land straks opgebouwd zou zijn, als alles er in overvloed zou zijn, waar zou men dan zijn zingeving aan ontlennen? Henriette hoopte dat men dan toch weer in God zou gaan geloven, in een metafysische werkelijkheid. En ze had daar ook vertrouwen in. De Russische boeren hadden immers nog oude religieuze waarden in hun hart en ook was er in de literatuur een enorme

¹³² Henr. Roland Holst-v.d. Schalk, *Grondslagen en problemen der nieuwe cultuur in Sowjet-Rusland* (Amsterdam 1932).

¹³³ Roland Holst [1932], *Grondslagen en problemen*, 157-158.

waarheidsdrang waar te nemen. Men hield zich wel degelijk bezig met innerlijke conflicten en dus met geestelijke processen. Niet alleen het materiële was voor hen belangrijk. Dit was geheel anders in het Westen:

De westersche kapitalistische mensch, wiens levenscentrum de dienst van Mammon is, is de echte goddelooze en godloochenaar: van dat centrum uit is de weg naar een Hoogere Werkelijkheid niet terug te vinden.¹³⁴

maar

De russische socialistische mensch, hij die men daarginds de "nieuwe" mensch noemt, de wordende gemeenschapsmensch, leeft al in een centrum, van waaruit die weg gevonden kan worden.¹³⁵

Naast de ontwikkelingen in 'socialistische' richting nam Henriette echter ook 'materialistische' of 'mechanistische' ontwikkelingen waar, waarover ze zich zorgen maakte. De Russen hadden hun communisme vermengd met een 'amerikaans mechanisme', waarbij het productieproces allen in zijn greep leek te hebben. Dit beangstigde haar:

.. het productieapparaat is autonoom geworden; zijn opbouw, zijn versterking en vervolmaking werd het noodlot, dat zich voltrekken moet over het russische volk.¹³⁶

Maar nooit en nergens ook heeft de techniek miljoenen mensen zoo meedoogenloos in haar stalen armen gesloten en tegen haar stalen borsten aangedrukt, hun pas ontwakende persoonlijkheid verpletterd, verbrijzeld, vernietigd, als nu in de Sowjet-Unie het geval is.

... Zij is de onbarmhartigste vijand van het persoonlijk gemoedsleven, die ooit op aarde heerschte, de doodsvijandin van de ziel, die "niet gerationaliseerd wil worden".¹³⁷

Ze vreesde dat de Russen door deze ontwikkelingen 'ontmenselijkt'¹³⁸ zouden worden.

Henriette zag dus twee tegenovergestelde ontwikkelingen in Sovjet-Rusland. Socialisme en materialisme werkten tegen elkaar in. Maar ze bleef hopen en verwachten dat het socialisme uiteindelijk zou overwinnen.

cultuurpessimisme

In januari 1933 kwam in Duitsland Adolf Hitler aan de macht. Voor Henriette was dit een grote klap. Zij was nu zeer pessimistisch over de toekomst van het Westen en sprak over een 'krisis der westersche cultuur'.¹³⁹ Hoewel ze vreesde voor 'het verval en de ondergang van het

¹³⁴ Ibidem, 167.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Ibidem, 68.

¹³⁷ Ibidem, 128.

¹³⁸ Ibidem, 129.

¹³⁹ Henriette Roland Holst, *De crisis der westersche cultuur* (Arnhem 1933).

avondland'¹⁴⁰, hoopte ze dat deze ondergang toch nog door socialistische strijd afgewend zou kunnen worden. Een snelle vorming van een waarachtig socialisme zag ze echter niet gebeuren: de mensen waren er in meerderheid nog niet rijp voor. Daarom hoopte ze dat er in het Westen dan toch in ieder geval een fase van 'staatsocialisme' zou komen, zoals in Sovjet-Rusland. Dat was beter dan een totaal verval.¹⁴¹ En zo erg was het in Sovjet-Rusland nou toch ook allemaal weer niet, als je het vergeleek met de situatie in het Westen:

Wät er ook in Sovjet-Rusland slecht en verkeerd moge zijn, tot welke excessen de machtswil er voert, tot welke nieuwe verschrikking het centrale staatsgezag zijn toevlucht neemt, - dit alles wordt, zij het min of meer omsluierd, ook in de kapitalistische staten gevonden. Alle protesten van imperialistische staten als Amerika, Engeland, Frankrijk, Nederland, over het justitieel terrorisme in de Sovjet-Unie en alle verontwaardiging van burgerlijken kant over de bolschewistische snoodheid, zijn pure huichelarij.¹⁴²

Henriette wilde liever staatsocialisme, inclusief zijn negatieve kenmerken als 'de staatsalmacht, de haat tegen de autonome persoonlijkheid, de massale gemechaniseerde cultuur, de ontkenning der soevereine waarde van de menselijke ziel en den menshelijken geest'¹⁴³, dan kapitalisme. Want een fase van staatsocialisme bood nog perspectieven:

Maar gedurende die fase zullen de ergste euvelen van het kapitalisme overwonnen zijn of worden: het werken voor winst, de matelooze verrijking zonder arbeid, de schreeuwende klassesetstellingen en de afgrond tusschen voortbrengers en verbruikers.¹⁴⁴

Daarom vertegenwoordigt Sovjet Rusland, ondanks alles, tegenover het verrottend kapitalisme de toekomst. Het is progressief; het biedt perspectieven, die overal elders ontbreken. Er onstaat daarginds een meer humanitaire levensorde dan de onze, een orde die de zwakke leden der gemeenschap, de vrouw, het kind, de onvolwaardige mensch, méér steun en hulp biedt, dan hier het geval is. Dat voelen de arbeiders, dat voelen ook duizenden jongeren, intellektueelen en anderen, die géén communisten zijn en geen aanbidders van dwang en geweld.¹⁴⁵

Henriette koos aldus voor Sovjet-communisme boven kapitalisme en zeker boven fascisme en nationaal-socialisme:

Maar laat ons nooit vergeten dat de staat met den slechtsten vorm van socialisme, principieel altijd vele malen beter is dan de "beste", de meest verlichte en democratische kapitalistische staat. (Over de fascistische staten behoeven wij in dit verband geen woord te verliezen.) Immers door de afschaffing

¹⁴⁰ H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland, waarheen?', *Bevrijding* 5 (mei 1933) 7-11, aldaar 11.

¹⁴¹ H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland, waarheen?', *Bevrijding* 5 (mei 1933) 7-11, aldaar 11; H. Roland Holst, 'Onze verhouding tot Rusland', *Bevrijding* 5 (juli 1933) 43; Roland Holst [1933], *De crisis der westersche cultuur*, 49.

¹⁴² H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland, waarheen?', *Bevrijding* 5 (mei 1933) 7-11, aldaar 11.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Ibidem.

der privaat-kapitalistische uitbuiting en de, uit haar voortvloeiende enorme klassentegenstellingen, ruimt het staatssocialisme één der ergste belemmeringen op, die de menschheid op haar zwaren opwaartschen gang naar het rijk der vrijheid moet overwinnen. Het geeft een nieuwe impulsie van onmetelijke kracht aan de sociale en geestelijke ontwikkeling.¹⁴⁶

herdenkingen

In de volgende jaren zou Henriette niet veel meer over de verdere ontwikkelingen in Sovjet-Rusland schrijven. Wel wierp ze zich terug op het verleden, door het schrijven van herdenkingsartikelen als er Russen overleden waren die zij persoonlijk gekend had. Zo schreef ze in 1934 over Katerina Bresjkovskaja¹⁴⁷, de 'grootmoeder der Russische revolutie', de socialiste-revolutionaire, die ze al in 1904 ontmoet had op het internationale socialistische congres in Amsterdam. Ze vond het ontzettend jammer dat deze door haar vereerde vrouw zich 'klaarblijkelijk' niet met het Sovjet-regime had kunnen verenigen en Rusland had verlaten. In 1936 schreef Henriette over de schrijver Maxim Gorki¹⁴⁸, die kort na hun ontmoeting in 1921 Rusland 'vrijwillig' had verlaten, omdat zijn gezondheid daartoe 'gerede aanleiding gaf'. Nadat hij in 1925 weer was teruggekeerd naar zijn geboorteland, werd Gorki als een belangrijk schrijver geëerd en had hij de leiding gekregen van de schrijverscongressen die in de Sovjetunie gehouden werden. Dit alles, omdat hij nu bereid bleek zijn ogen te sluiten voor de terreur. Henriette had het er moeilijk mee dat Gorki zijn kritiek had ingeslikt, maar ze toonde ook begrip:

Wie zal ons zeggen, waarom Gorki niet geprotesteerd heeft tegen de onmenselijkheden van het Stalin-regiem: de terechtstellingen in massa, de concentratiekampen, de verjaging der koelaken in '31 en '32, de wrede vervolgingen der mennonieten? Dat hij het niet deed, betreuren wij. Maar niet een ieder mens krijgt kracht tot het einde, voor telkens nieuwe strijd.¹⁴⁹

In 1937 schreef ze over Karl Radek en Nicolaj Boecharin¹⁵⁰, die beiden beschuldigd werden van contra-revolutionaire activiteiten en waarschijnlijk binnenkort geëxecuteerd zouden worden. Over deze twee mannen was ze niet zo positief. Zo vond ze het jammer dat zijzelf in 1915 gevallen was voor de overtuigingskracht van Radek om haar Revolutionair Socialistisch Verbond (RSV) te laten fuseren met de Sociaal Democratische Partij (SDP). En over Radeks latere moraal was ze niet hooggestemd. Over Boecharin was Henriette iets milder, hij was 'buiten kijf een zeer fijne en nobele natuur' en zij had gedacht dat hij de fakkel overgenomen zou hebben van Lenin en Trotski. Maar tijdens haar Ruslandreis al had ze ontdekt, dat ook zijn moraal niets met het ware socialisme van doen had:

¹⁴⁶ H. Roland Holst, 'Nogmaals: licht en schaduw in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 6 (nr. 2, februari 1934) 30-31, aldaar 31.

¹⁴⁷ H. Roland Holst, 'Bij den dood van Catharina Breschkowskaja', *Tijd en Taak* 32 (nr. 50, 1933/1934) 5.

¹⁴⁸ H.R.H., 'Maxim Gorki gestorven', *Tijd en Taak* 34 (nr. 39, 1935/1936) 5.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ H. Roland Holst, 'Iets over Radek en Boecharin', *Tijd en Taak* 35 (nr. 18, 1936/1937) 3.

Van ons gesprek staat het slot mij nog even scherp voor de geest, als op de dag dat wij het voerden. Het had gelopen over politiek en moraal. "Sie halten auf diese Dingen, Genossin Holst, ich aber bin wie Sie wissen, a-moralist". Ik wees hem lachend op een artikel dat hij onlangs had geschreven en waarin hij een krachtig beroep had gedaan op het idealisme van het Russische volk, om honger en gebrek te trotseren in de strijd voor het socialisme. "Ach ja, so manchmal muss man für die Masse den Tamtam schlagen", luidde het nuchtere antwoord. Zuiver berekening dus, die woorden van vuur, geen morele overtuiging droeg ze.....¹⁵¹

In 1939 schreef Henriette een positief artikel naar aanleiding van het overlijden van Nadezjda Kroepkaja, de vrouw van Lenin, die zij zeer gewaardeerd had.¹⁵² Verder schreef ze in 1940 een - vanwege de Tweede Wereldoorlog - ongepubliceerd manuscript over haar ontmoetingen met Leo Trotski¹⁵³ en in 1952 een artikel over Alexandra Kollontaj, ook één van haar heldinnen.¹⁵⁴

In 1935 werd in Sovjet-Rusland een grootschalige herdenking georganiseerd in verband met het feit dat 25 jaar eerder Leo Tolstoj overleden was. Henriette schreef voorafgaand aan de herdenking een artikel.¹⁵⁵ Zij was er blij mee dat men in het huidige Rusland zoveel aandacht aan haar geliefde schrijver en geestverwant schonk. Men had immers een Tolstoj-museum opgericht, men was bezig met een groots opgezette complete uitgave van al zijn werken en heel gewone Russen werden gestimuleerd zijn boeken te lezen. Maar er zat een schaduwzijde aan de herdenking: Tolstoj werd weliswaar geprezen om zijn literatuur, de essentie van zijn denkbeelden echter werd onder het gras geschoffeld en Tolstojanen werden vervolgd en achter slot en grendel gezet. Van de herdenking kon ze zich al bij voorbaat een beeld vormen:

Wij kunnen wel zeker zijn, dat de andere zijde van Tolstoi's levens-arbeid, zijn arbeid als boetgezant en ethisch-sociaal hervormer, bij de luisterrijke herdenking waartoe men zich in Rusland nu opmaakt, zoveel mogelijk op de achtergrond zal worden gelaten. Op het voetspoor van Lenin zal men het optreden van den adellijken groot-grondbezitter als aanklager van de voorrechten zijner klasse en van elke klasse-bevoorrechtiging - zijn hartstochtelijk vermaan tot de mensheid, "bekeert u; volgt Christus' en Boedda's weg van universele liefde; weerstaat den boze niet," - trachten te "verklaren" met behulp van vernuftige historisch-materialistische constructies, die inderdaad zeer véél kunnen verklaren, maar het essentiële niet. En daarnaast zal men er zich op beroemen, dat Rusland het enige land ter wereld is waar Tolstoi's roep naar sociale gerechtigheid vruchten heeft gedragen in de werkelijkheid, doordat het revolutionnaire realisme die roep op zijn wijze interpreteerde en er zich van meester maakte.¹⁵⁶

Opnieuw wordt duidelijk hoezeer Henriette nu de ideeën van Tolstoj verkoos, boven die van de bolsjewiki.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² H. Roland Holst, 'Kroepkaja gestorven', *Tijd en Taak* 37 (nr. 24, 1938/1939) 8.

¹⁵³ *IISG*, Archief Henriette Roland Holst, inv. nr. 4.8, persoonlijke herinneringen aan Leo Trotski, oktober 1940.

¹⁵⁴ H. Roland Holst, 'Persoonlijke herinnering aan Alexandra Kollontay', *Tijd en Taak* 50 (nr. 26, 29 maart 1952) 3.

¹⁵⁵ H. Roland Holst, 'Tolstoi's sterfdag herdacht', *Tijd en Taak* 34 (nr. 7, 1935/1936) 3.

¹⁵⁶ Ibidem.

nieuwe grondwet

Na het Eerste Vijfjarenplan volgden nog meer vijfjarenplannen, die echter minder 'beroemd' zijn geworden en waarvan het onduidelijk is van wanneer tot wanneer ze nu precies liepen. In deze plannen had de zware industrie, met name de militaire sector, volstrekte prioriteit.¹⁵⁷ Vanaf ongeveer 1935 werden de levensomstandigheden voor de Russische bevolking wat beter, ongeveer vergelijkbaar met die van de laatste jaren van de NEP. Dat kwam doordat de collectivisatie van de landbouw zo goed als voltooid was, waardoor de chaos op het platteland verminderde en de produktie toenam. In 1935 kon de levensmiddelendistributie daarom afgeschaft worden.¹⁵⁸

Om duidelijk te maken dat er 'mildere tijden' waren aangebroken, werd op 5 december 1936 een nieuwe grondwet aangenomen, de zogenaamde 'Stalin-constitutie'. Hierin werd het kiesrecht totaal gewijzigd. Tot nu toe had het kiesrecht niet voor iedereen gegolden. De voormalige adel en voormalige kapitalisten, 'NEP-mannen', 'koelakken' en geestelijken en de kinderen van al deze categorieën hadden geen kiesrecht. Daarnaast had de stedelijke bevolking een veel grotere stem dan de boerenbevolking. De nieuwe grondwet schafte de discriminatie van de boerenbevolking en de discriminatie naar afkomst af. Iedereen kreeg kiesrecht, ieders stem werd evenveel waard en de Sovjets konden voortaan rechtstreeks, in plaats van voorheen door tussenkomst van een soort kiescolleges, gekozen worden. Op het eerste gezicht had de Sovjetunie dus een heel democratisch parlementair stelsel gekregen. Er zat echter een addertje onder het gras, want het was in alle gevallen de Communistische Partij die over de kandidaatstellingen voor de verkiezingen besliste. Toch waren veel Russen erg tevreden over de nieuwe grondwet. Nu de discriminatie naar afkomst was afgeschaft, was de zoon niet meer verantwoordelijk voor het handelen van de vader en kregen velen van 'verkeerde afkomst' makkelijker toegang tot het onderwijs en de betere banen.¹⁵⁹

Henriette Roland Holst stond sympathiek tegenover de nieuwe grondwet, maar ze verwachtte er weinig van: 'Misschien, dat de nieuwe Sovjetgrondwet iets herstelt van wat een lange ontwikkeling heeft bedorven. Misschien'.¹⁶⁰ Want naast het ontstaan van een zogenaamd democratische orde en wat betere levensomstandigheden, nam ze heel duidelijk ook een andere ontwikkeling waar, die haar beangstigde:

Wat zullen we nog zeggen over het totale gebrek aan persoonlijke rechten, dat het leven in Sovjet-Rusland tot een nachtmerrie maakt? Elke arbeider, in de fabriek en in de kolchoz, evenals ieder van die miljoenen bureaukraatjes - zij zitten in ijzeren kooien opgesloten. Het "plan" heeft de vrijheid gedood. Slechts een nieuwe klasse van genieters en heerschers heeft zich daaraan omhoog gewerkt, een klasse, voor het grootste deel bestaande uit jonge mensen vol energie, vaak met een brede kijk op alles, wat hun functies betreft, maar mateloos genotzuchtig en zelfzuchtig.¹⁶¹

¹⁵⁷ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 259.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 169.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 269-271.

¹⁶⁰ H. Roland Holst, 'En opnieuw: waarheen koerst Rusland?', *Bevrijding* 9 (maart 1937) 35-39, aldaar 36.

¹⁶¹ *Ibidem*, 38.

De persoonlijke vrijheid van de Russische bevolking werd steeds kleiner, de terreur steeds groter.

Grote Terreur

Op 1 december 1934 werd Sergej Kirov, de partijleider van Leningrad, vermoord door een zekere Leonid Nikolajev, een onbekende communist. Waarschijnlijk werd deze moord geregeld door de Leningradse geheime dienst in opdracht van Stalin. Het vermoeden bestaat dat in het begin van 1934 door enkele belangrijke personen in de communistische partij overwogen is, Stalin als secretaris-generaal door Kirov te vervangen. Stalin moet Kirov dus als een directe bedreiging gezien hebben. Daarom zou hij Kirov hebben laten vermoorden. Nog op dezelfde avond van de moord op Kirov werd de zogenaamde 'Lex Kirov' ingesteld: personen die beschuldigd werden van terroristische activiteit konden voortaan snel berecht worden en doodvonnissen moesten direct worden uitgevoerd. De komende weken werden op grond van deze wet velen terechtgesteld, die om politieke redenen gevangen gehouden werden. Er ontstond een jacht op 'vijanden van de partij'. Hiervan werden ook mensen het slachtoffer die nog nooit iets met enige oppositie te maken hadden gehad. Op 21 december werd openbaar gemaakt dat Nikolajev gehandeld zou hebben in opdracht van een 'Leningrads centrum', dat geleid werd door een voormalig medewerker van Zinovjev, de voorganger van Kirov. De verdachten werden onmiddellijk geëxecuteerd. In januari 1935 verschenen de leden van een 'Moskous centrum' voor de rechtbank, waaronder Zinovjev en Kamenev. Zinovjev en Kamenev ontkenden elke medeplichtigheid aan de moord op Kirov, maar gaven wel toe dat zij er moreel verantwoordelijk voor geweest waren. Zij werden tot lange gevangenisstraffen veroordeeld. Al direct tijdens de golf van terreur die ontstond nadat Kirov vermoord was, kwam Henriette Roland Holst in actie. Samen met geestverwanten zond ze een 'socialistisch protest tegen de terreur' aan de Sovjetregering.¹⁶²

De moord op Kirov en de daarop volgende terechtstellingen en processen waren de aanloop tot de periode van 'de Grote Terreur' (1936-1938). Het meest opzienbarende voor de buitenwereld van deze periode waren drie openbare (schijn)processen, waarin een aantal oude bekende bolsjewiki, meestal leden van de voormalige opposities, zichzelf beschuldigden van sabotage, verraad en terrorisme, om vervolgens te worden geëxecuteerd. In augustus 1936 overkwam dit het 'trotskistisch-zinovjevistisch centrum' van Zinovjev en Kamenev, die nu dan uiteindelijk ter dood veroordeeld werden. In januari 1937 was er het proces tegen het 'anti-sovjet trotskistisch centrum' van Pjatakov en Radek en in maart 1938 werd het 'anti-sovjet blok van rechtsen en trotskisten' van Boecharin en Rykov in het openbaar aangeklaagd.¹⁶³ Henriette heeft zich in verband met deze processen op een tegenstrijdige manier uitgelaten. Naar aanleiding van het eerste proces tegen Zinovjev en Kamenev in 1936 ondertekende ze opnieuw een protest van geestverwanten, dat zowel nationaal als internationaal verspreid werd en gestuurd werd aan de Sovjetregering.¹⁶⁴ Dit protest loog er niet om:

¹⁶² Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 272-274; 'Socialistisch protest tegen de terreur in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 7 (nr. 1, januari 1935) 14.

¹⁶³ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 273.

¹⁶⁴ 'Protest tegen de executie's in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 8 (nr. 9, september 1936) 137; 'Protest tegen de

De executie van Zinowief, Kamenief en hun veertien medebeschuldigen, is zowel een gerechtelijke moord, als een om haar leugenachtigheid weezinwekkende vertoning.

Geen normaal mens gelooft, dat de tientallen leden der oude bolsjewistische garde die gedurende de maand Augustus gearresteerd werden, zich aan "trotskistisch terrorisme" hebben schuldig gemaakt, zoals het ook voor ieder weldenkend mens onaannemelijk blijft dat Zinowief, Kamenief en hun medebeschuldigde[n]¹⁶⁵, met Trotzki tegen het leven van Stalin hebben samengezworen.¹⁶⁶

Henriette had heel goed door dat het om een schijnproces ging. Ze heeft zich echter later naar aanleiding van het tweede openbare proces tegen onder andere Pjatakof en Radek in 1937 heel anders uitgelaten. Ze geloofde nu in de schuld van de verdachten en impliceerde daarmee dat het hier niet om een schijnproces ging:

Het laatste proces heeft allen met ontzetting geslagen die niet wisten, welk een verwoesting de leer van "het doel heiligt de middelen" in de hoofden van deze mannen heeft aangericht, die overtuigd waren de revolutie te dienen door sabotage, massale arbeiders-moord, en gekonkel met de kontra-revolutie in Duitsland en Japan. Verbijsterend inderdaad. Toch houdt de "New Statesman" die doorgaans goed ingelicht pleegt te zijn, het er voor dat Radek, Sokolnikof e.a. in het Moskousche proces de waarheid hebben gesproken. En¹⁶⁷ ook een zoo uitnemend kenner van Rusland als Pierre Pascal, werkzaam aan de Bibliothèque Nationale te Parijs, deelt die meening.¹⁶⁸

Volgens Henriette zou de terreur van bovenaf geleid hebben tot een soort tegen-terreur van de oppositie. Zij achtte dan ook zowel de regering als de aangeklaagden schuldig. Waarom Henriette nu ineens zo goedgelovig was ten aanzien van de bekentenissen in dit proces is niet geheel duidelijk. Was het omdat kenners meenden dat wat de beschuldigen zeiden waar was, of was het omdat Radek bij Henriette niet zo geliefd was? Maar als Henriette echt de beschuldigingen tegen Radek en de zijnen geloofde, dan onderschreef ze dus dat Trotski, overeenkomstig die beschuldigingen, zijn aanhangers in de Sovjetunie overgehaald had tot het plegen van doodslag en sabotage en dat hij met een vertegenwoordiger van de Duitse geheime politie contact zou hebben gehad over de rijkdommen van de Sovjetunie en het mogelijke herstel van het kapitalisme. En dit zou weer niet te rijmen zijn met wat ze kort daarop over Trotski schrijft, namelijk dat 'hij naar waarheid streeft en zich tot op zekere hoogte weet te verheffen boven het ressentiment, dat aan zijn vroegere werken soms een bittere toon verleende!'¹⁶⁹ Kortom, Henriette lijkt in deze periode nogal verward ten aanzien van alles wat er in Rusland gebeurde en was mogelijk al onderhevig aan de eerste symptomen van haar ernstige nierziekte die zich kort daarop zou openbaren.

executies in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 8 (nr. 10, oktober 1936) 160.

¹⁶⁵ In het origineel staat ten onrechte 'medebeschuldigde' in plaats van 'medebeschuldigen'.

¹⁶⁶ 'Protest tegen de executie's in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 8 (nr. 9, september 1936) 137.

¹⁶⁷ In de oorspronkelijke tekst staat 'en' in plaats van 'En'.

¹⁶⁸ H. Roland Holst, 'En opnieuw: waarheen koerst Rusland?', *Bevrijding* 9 (maart 1937) 35-39, aldaar 39.

¹⁶⁹ Frenny de Graaff, 'De critiek van Henriette Roland Holst en anderen', *Rusland van heden* 6 (nr. 16, 18 april 1937) 368, 370, aldaar 370; Conquest, *The great terror*, 147-167.

Door Stalin werd de moord op Kirov niet alleen aangegrepen om de voormalige oppositie uit de weg te ruimen, maar ook om zuiveringen op grote schaal door te voeren binnen de communistische partij, binnen het leger, de jeugdbeweging, de bedrijven, de vakorganisaties en de regeringsbureaucratie. De regerende elite moest kennelijk zo bang gemaakt worden, dat men er niet meer aan zou denken Stalin op zij te zetten of hem tegen te spreken. Stalin wakkerde de hetze aan door te spreken van een wijdvertakte samenzwering tegen de socialistische orde en door het zo voor te stellen dat de vijand op allerlei manieren vermomd kon zijn, ook als ijverig werker voor het socialisme. Daarmee maakte hij feitelijk iedereen verdacht. Grote delen van het partij kader in alle lagen van het bestuur werden gearresteerd. Naar schatting is één op de drie partijleden opgepakt. Verder werden acht maarschalken en generaals beschuldigd van hoogverraad en ter dood veroordeeld en in hun kielzog zijn 78 van de 88 topofficieren omgekomen. Ook de rest van het Rode Leger werd gezuiverd. Stalin liet al het vuile werk uitvoeren door het volkscommissariaat van binnenlandse zaken, de NKVD (zo was de GPOe vanaf 1934 gaan heten), vanaf 1936 onder leiding van Nikolaj Jezjov. De meerderheid van alle slachtoffers van de Grote Terreur kreeg geen openbaar proces, zoals de oude bolsjewiki, maar werd achter gesloten deuren tot bekentenissen gedwongen, waarbij men martelingen niet schuwde. Omdat van alle slachtoffers vaak ook nog eens familie, vrienden en ondergeschikten gearresteerd werden, zijn er uiteindelijk naar schatting tussen de vier en acht miljoen mensen omgekomen als gevolg van de Grote Terreur. Ongeveer één op de tien werd geëxecuteerd. De rest werd naar concentratiekampen gestuurd in afgelegen streken met barre weersomstandigheden en overleed daar aan uitputting en ondervoeding. Slechts weinigen hebben de kampen overleefd.¹⁷⁰

Eind 1938 raakte de Grote Terreur over zijn hoogtepunt heen. Jezjov en zijn naaste medewerkers verdwenen van het toneel. Ook zij werden waarschijnlijk geëxecuteerd.¹⁷¹ Toch hield de terreur hier niet mee op. Op een iets lager pitje en met minder publiciteit gingen de vervolgingen, martelingen en executies en de uithongering en uitputting in de kampen gewoon door.

In de jaargang 1939/1940 van *Tijd en Taak* - dus toen ze weer beter was en waarschijnlijk ook de dood van haar man eind 1938 weer wat te boven was gekomen - heeft Henriette Roland Holst duidelijk laten merken dat ze op de hoogte was van de verschrikkingen die zich in Sovjet-Rusland afgespeeld hadden en zich op kleinere schaal nog afspeelden. Naar aanleiding van het kritische boek *Portrait de Staline* van haar geliefde schrijver Victor Serge schreef ze:

[Serge verklaart] de duivelse volharding, waarmee Stalin zijn vroegere wapenbroeders vanaf '36 hetzij met behulp van geruchtmakende processen om het leven brengt, of in stilte "verdwijnen" doet, niemand weet wanneer en hoe. Lange lijsten van hen, die aldus "verdwenen", vindt men in de laatste hoofdstukjes van Serge's boek. En dit wekt nog een erger huivering dan de gruwelijke feiten van hardheid en wreedheid en bloedige onderdrukking in het openbaar. De huivering van het onbegrepen.¹⁷²

¹⁷⁰ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 273-276.

¹⁷¹ Ibidem, 276.

¹⁷² H. Roland Holst, 'Portret van Stalin', *Tijd en Taak* 38 (nr. 33, 1939/1940) 11.

Stalin en Hitler

Voor de Sovjetregering had het aan de macht komen van Hitler in Duitsland in 1933 geen aanleiding gevormd om de betrekkingen met Duitsland te herzien. Handelscontacten en industriële orders werden gewoon voortgezet. Men beschouwde het nationaal-socialisme als een gewone 'burgerlijke beweging'. Ook met het fascistische Italië onder leiding van Benito Mussolini onderhield men goede betrekkingen. In de loop der tijd begon de Sovjetregering echter het felle anti-communisme van Hitler steeds meer te vrezen. Uit angst voor een eventuele oorlog werd toenadering gezocht tot Engeland en Frankrijk en werden niet-aanvalsverdragen met buurstaten gesloten. In september 1934 sloot Sovjet-Rusland zich aan bij de Volkenbond, waarmee men feitelijk de status quo van het Verdrag van Versailles erkende. Toch werd de Sovjetunie door de Westerse staten als mogelijke bondgenoot gewantrouwd en werd samenwerking met dit land geschuwd.¹⁷³

Over de houding van Sovjet-Rusland ten opzichte van Hitler-Duitsland was Henriette zwaar teleurgesteld. In september 1933 schrijft zij in een beschouwend artikel over de buitenlandse politiek van Sovjet-Rusland:

Geen redelijk mensch zal eischen, dat Rusland het Roode Leger over de grenzen had gestuurd, om de vele duizenden vervolgte en gemartelde kommunistische arbeiders te hulp te komen. Maar tusschen dit uiterste en [de] door de U.S.S.R. in werkelijkheid gevolgde koers, ligt een wijde speelruimte. Ik laat daar of men door economische en moreele pressie veel voor de vervolgdten had kunnen uitrichten, - onmogelijk schijnt mij dit niet, - maar het beginsel en de eer hadden m.i. op zijn minst geëischt, dat Sovjet-Rusland de handelsbetrekkingen met Duitschland afbrak en zich aan de spits van een groote campagne, met *geestelijke* middelen gevoerd, - tegen Hitler-Duitschland stelde. Hiermede zou de vrede op zijn minst evengoed zijn gediend, als door de houding die de U.S.S.R. in werkelijkheid tegen Hitler-Duitschland heeft aangenomen.¹⁷⁴

Ook de vriendschappelijke verhoudingen met Italië vervulden Henriette met afschuw:

De opnieuw versterkte, schaamteloos ten toon gespreide vriendschap met Mussolini brengt een wrange smaak in den mond...¹⁷⁵

Henriette beoordeelde de buitenlandse politiek van Sovjet-Rusland als 'realistisch', 'opportunistisch', 'machiavellistisch' en 'utilitarisch'. Voor Stalin en de zijnen stond alleen het belang van de staat voorop en niet het algemene belang van de arbeiders of de gehele mensheid. Het uiteindelijke toetreden van de Sovjetunie tot de Volkenbond in 1934 verbaasde haar niet. Het kwam nu kennelijk goed uit om zich bij deze organisatie, die men altijd verketterd had, aan te sluiten.¹⁷⁶

¹⁷³ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 278-280.

¹⁷⁴ H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland als vredesfactor', *Vrede* 6 (nr. 9, september 1933) 115-118, aldaar 115.

¹⁷⁵ H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland: licht en schaduw', *Bevrijding* 6 (nr. 1, januari 1934) 5-13, aldaar 9.

¹⁷⁶ H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland als vredesfactor', *Vrede* 6 (nr. 9, september 1933) 115-118; H. Roland Holst, 'Sovjet-Rusland en de Volkenbond', *Bevrijding* 6 (nr. 11, november 1934) 164-165.

In 1939 wijzigde de Sovjetregering opnieuw haar koers. Zij sloot in augustus van dat jaar het zogenaamde 'Molotov-Ribbentropact' met Hitler-Duitsland, een niet-aanvalsverdrag met een geheim protocol, waarin de invloedssferen van Rusland en Duitsland werden afgebakend. Als gevolg van dit verdrag annexeerde Sovjet-Rusland de Baltische staten. In november 1939 viel het Finland binnen.¹⁷⁷

Voor zover valt na te gaan, heeft Henriette zich nimmer op papier geuit over het Molotov-Ribbentropact. Wel bestaat er van haar een kritisch gedicht uit 1940 over de inval in Finland:

... Wij sterven hier voor wie? voor wat?
 Bringen wij aan de Finnen vrijheid?
 Zijn we zelve vrij? Vormen we een wij-heid?
 Hebben wij makkers waarlijk liefgehad
 of - zochten we ons zelf? ..¹⁷⁸

5.4 laatste levensjaren (1939-1952)

In september 1939 brak de Tweede Wereldoorlog uit ten gevolge van de inval van Duitsland in Polen. Deze oorlog zou grote consequenties hebben voor zowel Nederland als de Sovjetunie.

Nederland bezet door de Duitsers

Van mei 1940 tot mei 1945 werd Nederland door de Duitsers bezet. Gedurende deze periode was Henriette Roland Holst in verzetskring actief. Op illegale wijze werden er verzetsgedichten en pamfletten van haar verspreid. Ook was Henriette één van de oprichters en medewerkers van het illegale blad *De Vonk*, waarin socialisten van verschillende richtingen aan het woord kwamen. Henriette was heel duidelijk in haar stellingname tegen de Duitse bezetters. Ze was tegen de Jodenvervolging en ook bij de Kultuurkamer heeft ze zich nooit aangemeld. De Februaristaking was voor haar een heerlijk moment: immers, niet uit materieel eigenbelang, maar uit oprechte solidariteit vanwege ideële doelstellingen, werd er gestaakt. Dit was het soort staking waar zij altijd van gedroomd had.¹⁷⁹ Ondanks de anti-nazistische stellingname van Henriette oefenden haar gedichten van de afgelopen jaren over de vernieuwing van het socialisme een grote aantrekkingskracht op de Duitsers uit. Zij interpreteerden die vernieuwing van het socialisme als een ombuiging van socialisme naar nationaal-socialisme en gebruikten de gedichten van Henriette voor propagandadoeleinden.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 281-285.

¹⁷⁸ Antonissen, *Gorter en Roland Holst*, 559 (in *Groot Nederland XXXVIII* (1940), I, 341-342: Roode Soldaten).

¹⁷⁹ A. Romein-Verschoor, 'Figuur en betekenis van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk' in: A. Romein-Verschoor, *Spelen met de tijd* (Amsterdam 1957) 141-163, aldaar 153; Spoor, 'Nationaal-socialistische annexatie', 9-14.

¹⁸⁰ Spoor, 'Nationaal-socialistische annexatie', 9-14.

Henriette wanhoopde in de oorlog niet. In 1944, toen het einde van de Tweede Wereldoorlog in zicht kwam, schreef ze *Een overgang tot het socialisme*, dat in 1945 gepubliceerd zou worden.¹⁸¹ Dit werk verschaft ons inzicht in het 'utopia' dat haar in deze periode voor ogen stond. Het was bedoeld als een soort wegwijzer voor de overgangperiode tot het socialisme in Nederland. Henriette was er vast van overtuigd dat na het einde van de Tweede Wereldoorlog het kapitalisme in Europa niet meer zou herrijzen, maar dat in ieder geval heel Europa en uiteindelijk heel de wereld 'socialistisch' zou worden. Naar het idee van Henriette dienden de gekoloniseerde volken als onderdeel van die overgang bevrijd te worden en zouden de volken zich aaneen moeten sluiten in een federatief verband. Staande legers en de dienstplicht moesten afgeschaft worden en nog slechts een kleine hoeveelheid politie zou in de toekomst nodig zijn.

Volgens Henriette zou de nieuwe samenleving moeten steunen op de schoonste en verhevenste trekken in de mens. Alle krachten en gaven van alle mensen moesten tot de hoogste volkomenheid gebracht worden, ter wille van de gemeenschap en ter ere Gods. Het was de bedoeling dat de klassentegenstellingen op den duur zouden verdwijnen. Alle volwassenen moesten deel krijgen aan het bestuur van de maatschappij, opdat er werkelijke democratie zou zijn. Essentieel daarvoor waren vrijheid van pers en vergadering. Medezeggenschap was één van de kernbegrippen van de nieuwe maatschappij. Er moesten op lokaal en regionaal niveau 'raden' gevormd worden vanuit verschillende beroepsgroepen. Van onderop zou zo de democratie tot stand komen. De centrale staat kon op den duur verdwijnen. In de socialistische maatschappij zouden de mensen meer gemeenschapsgezind, minder egotisch zijn. Misdaad kwam er niet meer voor. In een 'kolonie tot heropvoeding' moest aan in de overgangsfase nog bestaande misdadigers gemeenschapszin bijgebracht worden, opdat ook zij uiteindelijk volwaardig deel uit gingen maken van de nieuwe maatschappij.

In plaats van prikkels als alcohol, opium, tabak en vlees, zouden de mensen in de nieuwe maatschappij, naar Henriette meende, hogere prikkels vinden in de liefde tot hun werk en die tot hun medemensen, in de drang hen te dienen en in de edele genietingen van natuur, kunst, filosofie en wetenschap. De kunsten, met name de dramatische kunst, zouden opbloeien en ook voor sport was een grote rol weggelegd. Volksfeesten, zoals de herdenking aan de Tweede Wereldoorlog(!), zouden regelmatig gevierd worden. De bouwkunst zou veel aandacht gaan schenken aan monumentale gebouwen als kerken, raadhuisen en 'tempels voor wetenschap en kunst', naast een grote variatie aan woningen. Sensatiefilms en variété-theater, waar Henriette een hekel aan had, zouden (moeten) verdwijnen. Daardoor zou de jeugd alleen maar ontaarden. Detective-verhalen dienden uit de jeugdbibliotheken verwijderd te worden. Men zou de jeugd slechts echte literatuur te lezen moeten geven: 'Geef de jeugd boeken, die in elken letter goedheid, schoonheid en waarheid ademen en loven'¹⁸², bijvoorbeeld die van Leo Tolstoj.

Op economisch terrein zou er naar de mening van Henriette een soort (internationale) planeconomie moeten ontstaan om overbodige en overdadige produktie te voorkomen en meer vrije tijd voor de bevolking te creëren, zodat mensen hobby's zouden kunnen uitoefenen. Statistici en arbeiders uit bepaalde beroepssectoren, gekozen in industrieraaden, zouden bij de planning van de economie moeten worden ingeschakeld. Voorts zou men moeten streven naar

¹⁸¹ Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, *Een overgang tot het socialisme* (Amsterdam 1945).

¹⁸² Roland Holst [1945], *Een overgang tot het socialisme*, 73.

de invoering van nieuwe methoden en machines voor elke zware, ongezonde of geestdodende arbeid. Overigens zouden alle bedrijven genationaliseerd moeten worden, zodat de produktie-middelen in handen van de gemeenschap zouden komen. Grote warenhuizen als De Bijenkorf dienden te verdwijnen. Mensen werden daar slechts tot het kopen van weelderige luxe aangezet. Alles zou veel eenvoudiger kunnen. Een paar soorten brood was wel voldoende in plaats van het grote aanbod dat nu bestond. Een al te uitgebreide keuze was overdaad. Wel moest de smaak verfijnd zijn. Kunstzijde bijvoorbeeld was uit den boze!

Henriette was geen voorstandster van grootschaligheid. Zo was ze tegen grote steden. Dat waren 'aan den eenen kant broeiplaatsen van ontarding, ontucht en misdadigheid, terwijl zij aan den anderen kant centra zijn van oververfijning en waanzinnige weelde'.¹⁸³ Nederland vond ze te vol. Ze pleitte dan ook voor emigratie van een deel van de bevolking naar onder meer Frankrijk. Steden en platteland moesten naadloos in elkaar overgaan door veel groen in en rondom de steden. Ook moest de stadsjeugd regelmatig het platteland bezoeken om eerbied te krijgen voor de boeren en de natuur. In plaats van grote woonkazernes en bejaardenoorden, was Henriette voor kleinschalige coöperatieve tehuizen voor bejaarden en gezinnen, afgewisseld met huizen voor één of twee gezinnen. Veelvormigheid was in deze van groot belang. Door samenwerking op huishoudelijk terrein en bij de kinderverzorging zouden vrouwen ook buitenshuis kunnen werken, bijvoorbeeld in de gezondheidszorg. Overigens zou het aantal ziekten in de socialistische maatschappij, met name in de psychische sfeer, afnemen. Henriette geloofde heilig in de natuurgeneeskunde. Chemische therapieën en medicijnen zouden moeten verdwijnen. Vivisectie zou dan niet meer nodig zijn.

Aan het einde van het werkje gaf Henriette aan wanneer voor haar de ideale samenleving definitief bereikt zou zijn:

Pas wanneer de laatste strafkolonie en de laatste kazerne gesloopt zullen zijn, zal de menscheid de banden van eeuwenlange dienstbaarheid en onderdrukking hebben afgeworpen. En naar de overtuiging van haar, die dit schrijft, zal pas wanneer het gedreun der machines in de reusachtige fabrieken, waarin mannen, vrouwen en kinderen een deel van hun leven doorbrengen, verstomd is, ook de menselijke ziel ... zich bevrijd hebben van de kluisters van het mechanisme.¹⁸⁴

Ook de droom van *Een overgang tot het socialisme* werd geen werkelijkheid. Nederland werd geen 'socialistisch' land. Toch werd het geloof van Henriette niet gebroken. Ze bleef actief. Zo maakte ze tot 1951 deel uit van de redactie van *De Vlam*, de naoorlogse voortzetting van het verzetsblad *De Vonk*.

de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor Sovjet-Rusland

In juni 1941 waren de Duitsers - geheel tegen de afspraken van het Molotov-Ribbentropact in - ook de Sovjetunie binnengevallen. De gevolgen waren verschrikkelijk. Vele miljoenen burgers en ongeveer twee miljoen Russische krijgsgevangenen verloren het leven, het grootste deel van de industrie en de landbouwgronden werd vernietigd en vele woningen werden verwoest waardoor mensen in holen in de grond of in ruïnes moesten wonen. Sovjet-Rusland kwam in

¹⁸³ Ibidem, 25-26.

¹⁸⁴ Ibidem, 94.

een zo grote armoede, als zelfs de Russische bevolking nog nooit gekend had. Uiteindelijk wist het Rode Leger de Duitsers te verdrijven en op 8 mei 1945 capituleerden de Duitsers voor de Sovjetunie.¹⁸⁵

Achteraf heeft Henriette Roland Holst haar bewondering uitgesproken voor de grote 'patriottische koorts'¹⁸⁶, de 'vaderlandslievende vervoering' en de buitengewone militaire kracht, waarmee de Russen de Duitsers te lijf zijn gegaan. Ook had ze grote waardering voor de enorme energie en bekwaamheid die aan de dag werden gelegd om het land weer op te bouwen. Ze had gehoopt dat er na de oorlog een verzachting van het Stalin-regime op zou treden, maar daarin werd ze helaas teleurgesteld.¹⁸⁷ Stalin bleef met ijzeren vuist regeren, tot aan zijn dood op 5 maart 1953.

De houding van Henriette tegenover Sovjet-Rusland bleef ambivalent. In 1951 noemde ze de Sovjetunie 'een imperialistisch totalitaire staat met een sterk militair karakter, waarin geen spoor van democratie meer te ontdekken valt; waarin Stalin op soortgelijke wijze vergood wordt als Hitler in Duitsland'¹⁸⁸ en sprak ze over die staat als 'ontaard tot een der ergste vormen van bureaucratie die de wereld ooit gezien heeft'¹⁸⁹. Tegelijkertijd bleef ze geloven dat het wezen van het Russische volk onveranderd was gebleven, dat er geen verschil was met het volk waar Dostojevski, Tolstoj en Gorki over schreven, 'het volk dat ondanks dierlijke wreedheid, verslaafdheid aan de drank en andere slechte eigenschappen uitmuntte door broederlijke gezindheid, broederlijkheid en dorst naar rechtvaardigheid door waarachtige vroomheid'.¹⁹⁰ Ze bleef optimistisch: 'En al hebben revolutie, burgeroorlog en de desperate inspanning om de Duitsers te stuiten en uit de bouwvallen van Stalingrad te verjagen en de Oekraïne te bevrijden de oorlogszucht daarbij tot een hoogtepunt doen stijgen en al buigt dat volk voor de tyrannie van het stalinistisch imperialisme, zo vertrouwen wij dat het in de toekomst in staat zal zijn een werkelijk gemenebest te organiseren.'¹⁹¹ Henriette kon de huidige Sovjet-maatschappij niet waarderen, maar ze bleef geloven in een voortrekkersrol voor het Russische volk.

Koude Oorlog

Al kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog werden de contouren van een nieuw conflict op wereldschaal zichtbaar. De Sovjetunie en de Verenigde Staten van Amerika, twee grootmachten die in de Tweede Wereldoorlog nog samen tegen Hitler-Duitsland streden, kwamen nu tegenover elkaar te staan. Tot een Derde Wereldoorlog zou dit conflict niet leiden.

¹⁸⁵ Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, 285-288, 306-308.

¹⁸⁶ Henriette Roland Holst, 'Tolstoj's "Oorlog en Vrede"', *De Vlam* 3 (nr. 38, 1947) 6-7, 9, aldaar 9.

¹⁸⁷ Henr. Roland Holst, 'Een boek over Siberië van Anton Ciliga', *De Vlam* 7 (nr. 4, 1951) 5.

¹⁸⁸ H. Roland Holst, 'Gedachten over de eerste mei', *Tijd en Taak* 49 (nr. 31, 5 mei 1951) 3.

¹⁸⁹ H. Roland Holst, 'Achilles Mussche. Aan de voet van het Belfort', *Tijd en Taak* 49 (nr. 44, 11 augustus 1951) 6-7.

¹⁹⁰ Henr. Roland Holst, 'Een boek over Siberië van Anton Ciliga', *De Vlam* 7 (nr. 4, 1951) 5.

¹⁹¹ Ibidem.

Het bleef bij een 'Koude Oorlog', waarin propaganda gekoppeld aan een steeds groeiende bewapening centraal stonden.

In 1951 werd in Nederland de vredesbeweging 'De Derde Weg' opgericht.¹⁹² Dit was een niet-partijgebonden organisatie met een aanhang bestaande uit voornamelijk intellectuelen en kunstenaars, zoals schrijfster Anna Blaman, actrice Mary Dresselhuys, theologen als Prof. dr. K.H. Miskotte en Ds. J.J. Buskes jr. en historici als Jacques Presser en Jan en Annie Romein. De aanhangers van 'De Derde Weg' vonden dat Nederland een neutrale positie in moest nemen tussen de twee machtsblokken die ten gevolge van de Koude Oorlog ontstaan waren: het door de Verenigde Staten gedomineerde 'Westblok', en het door de Sovjetunie gedomineerde 'Oostblok'. De vrede was volgens hen niet gebaat bij afhankelijkheid van één van deze blokken. Ook waarschuwde men voor een 'veramerikanisering' van de Verenigde Naties, de in 1945 opgerichte opvolger van de Volkenbond. Ook Henriette Roland Holst heeft het manifest van 'De Derde Weg' ondertekend. Zij zag het Oostblok en het Westblok als 'twee tegen over elkaar staande wereldgroepen, die in wezen imperialistisch zijn, elk met een schijndemocratie als leuze'.¹⁹³ Voor beide blokken kon zij weinig sympathie opbrengen.

De onafhankelijke positie die Henriette tussen beide machtsblokken innam blijkt ook uit haar stellingname in 'de kwestie Kravtsjenko', een Koude-Oorlogsdrama in optima forma. Victor Kravtsjenko was een Rus, die in 1944 naar het Westen was overgelopen. In 1947 verscheen van hem het boek *I chose freedom*, dat in links-intellectuele kringen met gemengde gevoelens begroet werd. Het boek van Kravtsjenko ging over de Stalinistische terreur in de Sovjetunie en met name over de kampen, waarin miljoenen dwangarbeiders als slaven behandeld werden en niet of nauwelijks te eten kregen. Omdat Kravtsjenko de Sovjetunie zo hard aanviel, werd hij - geheel passend in de Koude Oorlogssfeer - door de CIA, de Amerikaanse veiligheidsdienst, op handen gedragen, hetgeen natuurlijk enig wantrouwen in links-intellectuele kringen rechtvaardigde. Het Franse communistische weekblad 'Les lettres françaises' noemde het boek *I chose freedom* een boek vol leugens, verzonnen door de CIA. Kravtsjenko klaagde het blad daarop aan wegens schade aan zijn persoon. Dit liep uit op een rechtszaak in Parijs in 1949. Door het communistische weekblad werden onder meer generaals uit Moskou gehaald om te getuigen. Ook communisten en linkse niet-partijgebonden intellectuelen steunden de stellingname van het tijdschrift. Eén van de getuigen van Kravtsjenko was Margarete Neumann-Buber, de vrouw van Heinz Neumann, een Duits communistisch leider in de periode voordat Hitler aan de macht kwam. Het echtpaar Neumann was kort na de machtsovername van Hitler naar de Sovjetunie gevlucht. In 1937 werd Heinz Neumann in verband met de Grote Terreur opgepakt door de Russische geheime dienst en geliquideerd. Zijn vrouw werd naar een strafkamp in Siberië gestuurd. In 1940 werd zij in het kader van het Molotov-Ribbentroppact aan Duitsland uitgeleverd. Daar verbleef zij tot april 1945 in het concentratiekamp Ravensbrück. Margarete Neumann-Buber werd door de communisten en de 'fellow-travellers' totaal niet serieus genomen. Ze beschuldigden haar er zelfs van 'het nazi-spel voort te zetten door de USSR te belasteren'. Het Parijse proces eindigde in het gelijk van

¹⁹² Harmsen, *Nederlands kommunisme*, 58; Aarsbergen, *Verre paradijzen*, 76; 'Het manifest van de derde weg', *De Vlam* 8 (nr. 3, 1952) 2.

¹⁹³ H. Roland Holst, 'Gedachten over de eerste mei', *Tijd en Taak* 49 (nr. 31, 5 mei 1951) 3.

Kravtsjenko. Hem was inderdaad schade berokkend. Over hoe de situatie in de Sovjetunie was en wie er gelijk had, daar waagde de rechtbank geen uitspraak over te doen.¹⁹⁴

Over de rechtszaak in Parijs heeft Henriette niets geschreven. Wel blijkt uit een artikel uit 1948 in *De Vlam* dat ze het boek *I chose freedom* gelezen had en ook serieus nam. Kravtsjenko had in het kader van de hetze tegen het communisme in de Verenigde Staten in 1947 voor de 'House Un-American Activities Committee' moeten verschijnen. Daarover schreef Henriette:

Dit verhoor werd onder ede afgenomen. Als tolk fungeerde Wladimir Gysovski, chef van de afdeling Buitenlandse Wetten van de Congresbibliotheek, dokter in de wijsbegeerte en hoogleraar aan het Opleidingsinstituut voor buitenland van de universiteit van Georgetown. Hij is Amerikaans burger. Men kan aannemen, dat niemand of bijna niemand der leden van de commissie voldoende Russisch kende, om Kravchenko's verklaringen te kunnen volgen en dat daarom een tolk tot haar beschikking werd gesteld wiens kunde en integriteit boven iedere twijfel verheven waren. Op vragen van de Commissie herhaalde Kravchenko in beknopte vorm al de aanklachten tegen het Sowjet-bewind, die *I choose Freedom*, tot zulk een opzienbarend werk maakten. Wij krijgen het zelfde ontzettende beeld van spitsvondige verklikkerij, wreedheid aan de ene kant, doodsangst aan de andere. Het is niet mogelijk de ogen te sluiten voor het feit, dat het Russische volk op een zeer klein percentage na, zich in een toestand van slavernij bevindt, terwijl 17 à 20 miljoen gevangenen in de letterlijke zin van het woord slaven zijn, dwangarbeiders die amper genoeg voedsel krijgen om hen voor de hongerdood te behoeden.¹⁹⁵

Dat Kravtsjenko de waarheid sprak was voor Henriette dus boven alle twijfel verheven. Ook over Margarete Neumann-Buber heeft Henriette geschreven. Deze vrouw geloofde zij voor de volle honderd procent. In 1951 was Neumann-Buber in Nederland en sprak zij op een congres van de Partij van de Arbeid (de naoorlogse opvolger van de SDAP). Neumann-Buber had na de Parijse rechtszaak de 'Kampfgruppe gegen Unmenschlichkeit' opgericht, waarmee ze beoogde meer bekendheid te geven aan de gruwelijkheden in de Sovjet-kampen en slachtoffers vrij te krijgen. Henriette vond haar streven erg sympathiek en toonde in haar artikel - een jaar voor haar dood geschreven! - haar nog altijd voortdurende energie en hoop op verbetering: 'zo ik jong was, zou ik ongetwijfeld het initiatief nemen om een strijdgroep op te richten!'¹⁹⁶

ouderdom

De ouderdom was Henriette steeds meer parten gaan spelen. Vanwege reuma was het schrijven moeilijk geworden, en na een val in 1947 met als gevolg een gebroken heupbeen, had Henriette langdurig in het ziekenhuis moeten verblijven. Geestelijk is ze echter altijd goed bijgebleven. Overal had ze een uitgesproken mening over. Op het laatst ging er echter steeds meer een sfeer van vervreemding om haar heen hangen. Haar ideeën spraken nauwelijks meer aan. Slechts een klein groepje van jonge letterkundigen en religieus-socialisten had ze nog om haar heen. Op 21

¹⁹⁴ Cauté, *The fellow-travellers*, 110-111; Aarsbergen, *Verre paradijzen*, 21-22, 73-74; H.R.H., 'Met Russische ogen', *De Vlam* 4 (nr. 44, 1948) 5; Henr. Roland Holst, 'Een boek over Siberië van Anton Ciliga', *De Vlam* 7 (nr. 4, 1951) 5.

¹⁹⁵ H.R.H., 'Met Russische ogen', *De Vlam* 4 (nr. 44, 1948) 5.

¹⁹⁶ Henr. Roland Holst, 'Een boek over Siberië van Anton Ciliga', *De Vlam* 7 (nr. 4, 1951) 5.

november 1952 overleed Henriette Roland Holst in een rusthuis te Amsterdam, bijna 83 jaar oud.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Stuiveling, *Henriette Roland Holst*, 2; A. Romein-Verschoor, 'Het klassieke in het dichterschap van Henriëtte Roland Holst' in: A. Romein-Verschoor, *Spelen met de tijd* (Amsterdam 1957) 164-176, aldaar 164.

CONCLUSIE

Henriette Roland Holst heeft zich gedurende heel haar leven door 'het Russische communisme' laten inspireren. Reeds als jonge vrouw voelde ze diepe verering voor 'heldhaftige' Russische revolutionairen, die gevangenisstraffen, verbanningen en soms zelfs hun leven riskeerden om een betere wereld tot stand te brengen. Toen in 1905 in Rusland een eerste revolutie poging werd ondernomen, raakte ze enorm enthousiast. Niet alleen leek de wereldrevolutie nu dichterbij dan ooit, het bleek ook nog zo te zijn dat regeringen kennelijk via een niet-gewelddadig middel, namelijk dat van de massa-actie, op de knieën gedwongen konden worden, hetgeen haar meer aansprak dan harde klassenstrijd. Ondanks het mislukken van de revolutie van 1905 bleef Henriette zich tot Rusland aangetrokken voelen. Daar was immers een 'burgerlijke' revolutie te verwachten, die de aanzet zou kunnen vormen tot de wereldrevolutie. En dan zou de wereld heel anders worden.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte Henriette kennis met de internationale gerichtheid van veel Russische revolutionairen die tegengesteld was aan de door haar verafschuwde nationale gerichtheid van de meeste Westerse sociaal-democraten. Groot was haar bewondering voor Leo Trotski, met wie ze in deze periode veel standpunten deelde. Toen in 1917 in Rusland de Februarirevolutie uitbrak, kreeg Henriette ook steeds meer waardering voor de bolsjewiki. Zij waren degenen die naar vrede streefden en steun aan de oorlog weigerden.

In november 1917 brak daadwerkelijk in Rusland de 'proletarische' revolutie uit. Opnieuw werd Henriette bijna manisch. Er gebeurden nu prachtige dingen in (Sovjet)-Rusland: de positie van vrouwen, kinderen en arbeiders verbeterde, aan onderwijs werd veel aandacht besteed en misdadigers werden als gewone mensen gezien die opnieuw een kans dienden te krijgen. Er leken zelfs 'nieuwe mensen' te ontstaan. Zo waren er de 'Soebbotniki', mensen die in hun vrije tijd op zaterdag vrijwillig voor de gemeenschap werkten. Dat alles was een uiting van wat Henriette altijd onder communisme verstaan had: een wereld van liefde, broederschap en eenheid.

In de Nederlandse arbeidersbeweging heeft Henriette zich nooit erg thuis gevoeld. Al die verschillende groeperingen en facties die telkens maar weer over kleine dingen ruzie hadden, het strookte totaal niet met haar ideaal. Iedere keer weer is ze dan ook met Rusland bezig als ze het in de Nederlandse kleinheid niet meer uithoudt. En als ze uiteindelijk in 1927 definitief het georganiseerde communisme de rug toekeert - zowel nationaal als internationaal - vindt ze een nieuw 'Russisch communisme' dat haar sterk kan inspireren, namelijk dat van Leo Tolstoj. Ze blijft in het Russische volk geloven. Als er ergens een 'Utopia' komt dan is het wel in Rusland. Daar leeft men dichterbij 'God'.

Ondanks alle inspiratie die Henriette uit 'het Russische communisme' heeft opgedaan, heeft ze ook voortdurend met 'het Russische communisme' geworsteld. Telkens moest ze constateren dat het positieve beeld dat ze van Russische revolutionairen en van de Sovjet-maatschappij had, niet met de werkelijkheid strookte. Al aan het begin van deze eeuw kon ze waarnemen dat de Russische revolutionairen sterk verdeeld waren, hetgeen natuurlijk niet overeenkwam met haar beeld van eenheid. Ook in Zimmerwald kon de weliswaar internationalistisch ingestelde groep rondom Lenin haar niet bekoren. Zijn Zimmerwalder Linke was, net als de Nederlandse SDP,

niet uit op eenheid en verzoening, maar eerder op scheuring en scherpslijperij.

Nadat de Oktoberrevolutie in Rusland had plaatsgevonden, bleken er in Rusland allerlei dingen te gebeuren die helemaal niet met het 'Utopia' van Henriette te rijmen waren. Zo werd al spoedig de democratie de kop ingedrukt: de uitslagen van de verkiezingen voor de Constituante werden nietig verklaard en er bleef uiteindelijk nog maar één partij over, waarbinnen de vrijheid van meningsuiting in de loop der tijd steeds verder werd uitgehold. Ook met het gebruik van geweld en terreur kon Henriette totaal niet uit de voeten. Soms leek het er op dat Rusland eerder een hel dan een hemel was. In 1921 zou Henriette persoonlijk met de werkelijkheid van Sovjet-Rusland geconfronteerd worden, doordat ze het land bezocht. Ze keerde teleurgesteld terug. Maar zolang ze het idee had dat aansluiting bij en verdediging van de Komintern de enige weg was om uiteindelijk tot een andere wereld te komen, bleef Henriette haar kritiek verdringen en de bolsjewiki steunen.

In de loop van de jaren twintig kwam Henriette tot de conclusie dat de marxistisch-leninistische levensbeschouwing niet deugde en dat alles wat er verkeerd ging in Sovjet-Rusland daar mee te maken had. Door de materialistische levensbeschouwing had men geen oog voor hogere morele waarden, voor het Goddelijke, waardoor individuele burgers voor de machthebbers geen enkele waarde hadden en gebruikt konden worden naar het hen goeddunkte. Met het grootschalige proces van industrialisatie had Henriette het al helemaal niet op. Dit leek veel te veel op wat ze in het Westen juist verafschuwde.

'Het Russische communisme' heeft dus voor Henriette Roland Holst een tweeledige betekenis gehad. Enerzijds was het een inspiratiebron, waardoor haar droom, haar 'Utopia', stand wist te houden. Anderzijds was het een bron van confrontatie met de harde werkelijkheid, waardoor haar 'Utopia' telkens weer even aan het wankelen gebracht werd. Toch wist 'het Russische communisme' Henriette tot het einde van haar leven te boeien. De droom won het telkens weer van de werkelijkheid.

LIJST VAN GERAADPLEEGD ARCHIEFMATERIAAL

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (IISG),

* Archief van Henriette Roland Holst

- Inv. nr. 4.2, 2 brieven van Karl Liebknecht aan Henriette Roland Holst, 1907 en 1913.
- Inv. nr. 4.7, 2 briefkaarten van Grigori Zinovjev aan Henriette Roland Holst, 1916.
- Inv. nr. 4.8, Persoonlijke herinneringen aan Leo Trotski, oktober 1940.
- Inv. nr. 4.10, Briefkaart van A. Kollontaj aan Henriette Roland Holst, 30 maart 1917.
- Inv. nr. 4.11, Brief van Friedrich Rosin aan Henriette Roland Holst.
- Inv. nr. 6.3, Knipsels over Holland, waaronder knipsels over het congres te Brussel (10-15 februari 1927).
- Inv. nr. 8.1, Correspondentie met G. van Oort, waaronder een programmablاد in verband met een voordracht door Henriette Roland Holst.

* Archief van Jacq. Engels

- Map 1, Briefkaarten 1918-1948.
- Map 2, Brieven 1923-1949.

Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag (NLMD),

* Archief van Henriette Roland Holst-v.d. Schalk, collectie S 243

- Inv. nr. B 1, Brief van Henriette Roland Holst aan S. Bonn, Laren 12 augustus (z.j.);
Brief van de IAH-Holland, getekend door Henriette Roland Holst, J. Hoogcarspel en Peter Alma aan M. ter Braak, augustus 1927.
- Inv. nr. B 3, Brief van D. de Lange aan Dhr. Sickenga, 23 oktober 1921.
- Inv. nr. H 3, Aantekeningen over De Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen (zonder datum).
- Inv. nr. P, Persoonlijke documenten: diverse stukken over de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen.

Koninklijke Bibliotheek (KB),

* Archiefnummer 135 C 24

- Env. 1, nr. 7 Briefkaart van Liouba Roussakova-Serge aan Henriette Roland Holst, 31 augustus 1933.
- Env. 2, Kort verslag der Comité-vergadering op 14 april 1928 te Amsterdam van het 'Amsterdamsch Comité voor de Tolstoy-herdenking op 22 en 23 september 1928' en concept-lezing van Henriette Roland Holst over Tolstoj als revolutionair.
- Env. 67, Brief van Willi Münzenberg aan Henriette Roland Holst, 17 december 1922.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- A.W., 'Van Ravesteijn's antwoord aan Henr. Roland Holst', *De Tribune* 16 (nr. 291, 14 september 1923).
- Aarsbergen, A., *Verre paradijzen. Linkse intellectuelen op excursie naar de Sovjet-Unie, Cuba en China* (Utrecht 1988).
- Antonissen, Rob., *Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst* (Utrecht en Antwerpen 1946).
- Banning, W., *Karl Marx* (14e druk; Utrecht en Antwerpen 1977).
- Baruch, Friedel, Wim Hulst e.a., *Aan de grenzen voorbij. Over de betrekkingen tussen Nederland en de USSR (1917-1987)* (Amsterdam 1987).
- B.C., Jan, 'Een belangrijk kongres', *De Jonge Gids* 5 (nr. 23, 20 juni 1932) 307-308.
- Bezemer, J.W., *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Brezjnev* (3e druk; Amsterdam 1988).
- Boer, Simon de, 'De SDAP en Rusland, 1917-1939. Van tactisch verschil tot vijandschap', in: *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986) 163-186.
- Bogdanova, K.F., A.P. Yakushina, *Lenin through the eyes of the world. Letters and comments from abroad* (Moskou 1969).
- Boon, Carolien, Ger Harmsen, 'Schalk, Henriette Goverdine van der' in: P.J. Meertens, Mies Campfens e.a. ed., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland V* (Amsterdam 1992) 241-256.
- Borgers, G. e.a. ed., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd* (Den Haag 1977).
- Bradley, John, *De Russische revolutie* (Alphen aan den Rijn 1989).
- Brendel, Cajo, 'Einführung' in: H. Roland-Holst, *Die revolutionäre Partei* (Berlin 1972) i-xviii, aldaar vii.
- Campfens, Mies, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam* (Amsterdam 1989).
- Caute, David, *The fellow-travellers. Intellectual friends of communism* (herz. druk, New Haven en Londen 1988).
- Ceton, J.C., "'Die kommunistische Frauenbewegung' in Holland", *Die Kommunistische*

- Fraueninternationale* 1 (nr. 4, juli 1921) 27-28.
- C[eton]., 'Het congres van Moskou', *De Tribune* 14 (nrs. 274-275, 23-24 augustus 1921).
- Clark, Ronald W., *Lenin. The man behind the mask* (Londen 1988).
- Conquest, Robert, *The great terror. A reassessment* (New York en Oxford 1990).
- Deutscher, I., *The prophet armed. Trotsky: 1879-1921* (Oxford 1934).
- Deutscher, Isaac, *The prophet unarmed. Trotsky: 1921-1929* (paperback-editie; Oxford 1990 [1e druk 1959]).
- Dongen, Bas van, 'De SDAP en de conferentie van Zimmerwald' in: Mies Campfens, Margreet Schrevel en Fritjof Tichelman ed., *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1985) 191-204.
- Eeckhout, van den, 'Zij beiden vullen elkaar prachtig aan'. Henriëtte Roland Holst over Trotsky en Lenin', *De Groene Amsterdammer* 111 (4 november 1987) 10 [Overdruk uit: *De Nieuwe Amsterdammer*, 22 december 1917].
- Eeden, Frederik van, 'Aan den Keizer aller Russen', *De Nieuwe Gids* 5, II (1890) 394-407.
- Etty, Elsbeth, 'Ik erken geen trouw in 't slechte' - Henriëtte Roland Holst als dissidente', *Socialisme en Democratie* 42 (1985) 189-195.
- Etty, Elsbeth, 'Het proza van Henriette Roland Holst. 'Ze schreef zoals een andere vrouw breide'', *Bzzletin* 14 (1985-1986) 32-39.
- Geurtsen, Ton, *De fabel van het linkse ongelijk. De bolsjewistische catastrofe: een nieuwe kans voor het socialisme* (Amsterdam 1990).
- Graaff, Frenny de, 'De critiek van Henriette Roland Holst en anderen', *Rusland van heden* 6 (nr. 16, 18 april 1937) 368, 370.
- Harmsen, Ger, *Lenin. Filosoof van de revolutie* (Baarn 1970).
- Harmsen, Ger, *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen* (Nijmegen 1982).
- Havenaar, Ronald, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt* (Amsterdam 1990).
- Hollander, Paul, *Political pilgrims. Travels of western intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928-1978* (New York 1981; herdruk Lanham, Londen en New York 1990).

- Horst, Atie van der en Elly Koen ed., *Guide to the international archives and collections at the IISH*, Amsterdam (Amsterdam 1989).
- Huizinga, J., *Briefwisseling I 1894-1924*, Léon Hanssen, W.E. Krul en Anton van der Lem ed. (z.p. 1989).
- Huizinga, J., *Briefwisseling III 1934-1945*, Léon Hanssen, W.E. Krul en Anton van der Lem ed. (Utrecht en Antwerpen 1991).
- J., de, 'Naar aanleiding van "Onmarxistische voorlichting"', *De Tribune* 18 (nr. 289, 10 september 1925).
- Jans, Rudolf, *Tolstoj in Nederland* (Bussum 1952).
- Jansen, Marc, 'Frits Kuiper in Kazan. Hulp aan hongerende studenten, 1922-1924' in: *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986) 187-212.
- Jong, Fr. de, 'Henriette Roland Holst en het socialisme', *Wending* 7 (1952/1953) 690-697.
- Jong Edz., Frits de, *'Wij willen ellende wenden'. Een eeuw sociaal-demokratische antwoorden op maatschappelijke uitdagingen* (Amsterdam 1984).
- Jonge, A.A. de, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972).
- Kadt, J. de, *Uit mijn communistentijd* (Amsterdam 1965).
- Karremann de Haen C. en Henriette Roland-Holst, 'Die revolutionäre Frauenbewegung in Holland', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (nr. 1, april 1921) 19-23.
- Knapen, Ben, *De lange weg naar Moskou: Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie 1917-1942* (Amsterdam 1985).
- Knuttel, J.A.N., 'Historisch materialisme of eclecticisch confusionisme?', *De Communistische Gids* 3 (1924) 391-403, 509-519.
- Koch, H., 'Onze problemen: communisme en religie', *De Kommunist* 1 (nr. 39, 4 april 1925).
- Kossmann, E.H., *De lage landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België II* (Amsterdam en Brussel 1986).
- Kunstenaarslevens. De briefwisseling van Albert Verwey met Alphons Diepenbrock, Herman Gorter, R.N. Roland Holst, Henriette van der Schalk en J.Th. Toorop*, Mea Nijland-Verwey ed. (Assen 1959).

- Lange, Daniel de, 'Henriette Roland Holst' in: G. Borgers e.a. ed., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd* (Den Haag 1977) 35-49.
- Lenin, W.I., *Brieve IV 1914-1917* (Berlin 1967).
- Lenin, V.I., *Collected Works XVI* (Londen en Moskou 1980).
- Linden, Marcel van der, *Het westers marxisme en de Sovjetunie. Hoofddlijnen van structurele maatschappijkritiek (1917-1985)* (Amsterdam 1989).
- Mannoury, G., *Heden is het keerpunt. Een onuitgesproken verdedigingsrede* (Amsterdam 1930).
- Mannoury, G., 'Geestverwantschap. Een herinnering aan Henriëtte Roland Holst, de revolutionnair-socialiste', *De Nieuwe Stem* 9 (november 1954) 627-633.
- Markus, Nico, 'Een derde tusschen twee mensen'. Henriëtte Roland Holst en de sporen van een huwelijk', *Biografie Bulletin* 1 (nr. 3, 1991) 13-15.
- Marx, Karl en Friedrich Engels, *Het communistisch manifest* (17e druk; Amsterdam 1979).
- Meertens, Piet, *In het voetspoor van Henriette Roland Holst. Radicalen en religieuze socialisten in Nederland* (Alphen aan den Rijn z.j. [1982]).
- Mellink, Albert, 'Wijnkoop als figuur van de Nederlandse arbeidersbeweging', in: Mies Campfens, Margreet Schrevel en Fritjof Tichelman ed., *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1985) 140-157.
- Miskotte, K.H., *Messiaansch verlangen. Het lyrisch werk van Henriette Roland Holst* (Amsterdam 1941).
- Münzenberg, Willy, 'Voor de hongerenden in Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 284, 3 september 1921).
- Nation, Robert Craig, *The Zimmerwald Left: the roots of international communism in the First World War* (dissertatie Duke University 1975; geautoriseerde facsimile, Ann Arbor, Michigan, 1979).
- Opmerker, 'Op glibberige paden', *De Tribune* 11 (nr. 115, 14 februari 1918).
- Pannekoek, Anton, *Herinneringen* (Amsterdam 1982).
- Het Partijbestuur, 'Oproep van het Partijbestuur der Comm. Partij in Nederland!', *De Tribune* 14 (nr. 256, 3 augustus 1921).

- Het Partijbestuur, 'Hulp aan Sowjet-Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 258, 4 augustus 1921).
- Pipes, Richard, *Russia under the Bolshevik regime 1919-1924* (z.p. 1994).
- Praag, J.P. van, *Henriëtte Roland Holst. Wezen en werk* (Amsterdam 1946).
- Proost, K.F., *Henriëtte Roland Holst in haar strijd om gemeenschap* (Arnhem 1937).
- R., 'Het kind in Sowjet-Rusland. Een rede van partijgenoot Roland Holst', *De Tribune* 13 (nr. 133, 9 maart 1920).
- Ravesteyn, W. van, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam 1948).
- Die Redaktion, 'Nachschrift', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (nr. 4, juli 1921) 28-29.
- Ree, Erik van, *De totalitaire paradox. De terroristische massademocratie van Stalin en Mao* (Amsterdam 1984).
- R.J.B., 'De oorzaak van den hongersnood in Sowjet-Rusland. Vergadering met Mevr. Roland-Holst', *De Tribune* 15 (nr. 69, 20 december 1921).
- Roland Holst, A., *Briefwisseling met R.N. Roland Holst en H. Roland Holst-van der Schalk*, Erik Menkveld en Margaretha H. Schenkeveld ed. (Amsterdam 1990).

Roland Holst-van der Schalk, Henriette [op jaartal van eerste druk geordend]:

- [1896] Roland Holst-van der Schalk, Henriette, *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven* (3e druk; Rotterdam 1922; herdruk 's-Gravenhage 1983 [1e druk 1896]).
- [1898/1899] Roland Holst, Henriette, 'Middeneeuwsche en moderne mystiek. III. Maurice Maeterlinck', *De Nieuwe Tijd* 3 (1898/1899) 353-375.
- [1899/1900] Roland Holst, Henriette, 'Middeneeuwsche en moderne mystiek. IV. Léo Tolstoj', *De Nieuwe Tijd* 4 (1899/1900) 6-26.
- [1901] Roland Holst, Henriette, 'Aanteekeningen Buitenland - De revolutionaire beweging in Rusland', *De Nieuwe Tijd* 6 (1901) 417-422.
- [1903] Roland Holst, Henriëtte, *De nieuwe geboort* (Amsterdam 1903).
- [1904] R.H., H., 'De oorlog en het Russisch proletariaat', *Het Volk* 5 (8 mei 1904).

- R.H., H., 'Tegen het absolutisme!', *Het Volk* 5 (2 oktober 1904).
- R.H., H., 'Interventie en protestbeweging', *Het Volk* 5 (11-12 november 1904).
- [1905] Roland Holst, H., 'Het begin van het einde', *De Nieuwe Tijd* 10 (1905) 161-168.
- Roland Holst, H., 'Aanteekeningen over de Russische revolutie', *De Nieuwe Tijd* 10 (1905) 701-710.
- Roland Holst, H., 'Buitenlandsch overzicht: de revolutie op weg', *De Nieuwe Tijd* 10 (1905) 775-785.
- R.H., H., 'Het Russisch proletariaat', *Het Volk* 5 (19 februari 1905).
- [1905/1906] Roland-Holst, H., 'Proletarisches Bewußtsein und Revolution', *Die Neue Zeit* 24 (1905/1906 I) 212-216.
- Roland-Holst, Henriette, 'Gorki als proletarischer Literaturkritiker', *Die Neue Zeit* 24 (1905/1906 II) 76-81.
- Roland Holst, Henriette, 'Der politische Massenstreik in der russischen Revolution', *Die Neue Zeit* 24 (1905/1906 II) 213-223.
- [1906] Roland Holst, H., 'De eerste gedenkdag der Russische revolutie', *De Nieuwe Tijd* 11 (1906) 101-106.
- Roland Holst, H., 'De vervulling eener profetie', *Het Volk* 6 (18-21 januari 1906).
- Roland Holst, H., 'De Russische leening en de Westeuropeesche bourgeoisie', *Het Volk* 7 (28 april 1906).
- [1907] Roland Holst, H., 'Rosa Luxemburg over de massa-staking', *De Nieuwe Tijd* 12 (1907) 41-52.
- Roland Holst, H., 'Antwoord aan Spiekman', *De Nieuwe Tijd* 12 (1907) 628-638.
- [1907/1908] Roland Holst, Henriette, 'Marx und das Proletariat in der bürgerlichen Revolution', *Die Neue Zeit* 26 (1907/1908 I) 824-830.
- [1908] Roland-Holst, H., 'Vorrede' in: A. Tscherewanin, *Das Proletariat und die russische Revolution* (Stuttgart 1908) ix-xvi.
- [1909] Roland Holst, Henriette, *Geschiedenis van den proletarischen klassenstrijd* (Rotterdam 1909).

- [1910] Roland Holst van der Schalk, Henriëtte, *De opstandelingen* (Amsterdam z.j. [1910]).
- [1914] Roland Holst, H., 'Het socialistisch proletariaat en de vrede (I en II)', *De Nieuwe Tijd* 19 (1914) 734-752, 764-783.
- [1915] Roland Holst van der Schalk, Henriëtte, *Het feest der gedachtenis* (2e druk; Rotterdam 1917 [1e druk 1915]).
- Roland Holst, H., 'Revolutionaire wedergeboorte of parlementaire verstarring (Antwoord aan Saks)', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 91-108.
- Roland Holst, H., 'Nogmaals: volksleger of ontwapening', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 152-167.
- Roland Holst, H., 'De internationale socialistische conferentie van Zimmerwald', *De Nieuwe Tijd* 20 (1915) 591-599.
- Roland Holst, Henriëtte, 'Ter inleiding' in: Leo N. Trotzky, *De oorlog en de Internationale* (Amsterdam 1915) v-xxiii.
- [1916] R.H., H., 'Straatdemonstraties. Een wapen in onzen tijd. Tezamen met andere strijdmiddelen', *De Tribune* 9 (nr. 61, 22 april 1916).
- R.H., H., 'Demonstraties in Rusland. Herdenking van den 22sten januari. Verbroedering van soldaten en arbeiders', *De Tribune* 9 (nr. 62, 25 april 1916).
- R.H., H., 'Het vierde bulletin der Int. Soc. Commissie van Bern', *De Tribune* 9 (nr. 66, 29 april 1916).
- R.H., H., 'Het recht van vrije toevlucht in Engeland geschonden', *De Tribune* 9 (nr. 126, 13 juli 1916).
- R.H., H., 'De invloed van den oorlog op het economische leven in Rusland', *De Tribune* 9 (nr. 129, 17 juli 1916).
- R.H., H., 'Wereldoorlog en massabeweging', *De Tribune* 9 (nr. 139, 28 juli 1916).
- R.H., H., "'Slaven'", *De Tribune* 9 (nr. 143, 22 juli 1916).
- R.H., H., 'Een nieuw internationalistisch dagblad in Rusland', *De Tribune* 9 (nr. 155, 17 augustus 1916).
- R.H., H., 'Een dubbelzinnig standpunt', *De Tribune* 9 (nr. 159, 22 augustus 1916).

- R.H., H., 'Men mag niet zwijgen!', *De Tribune* 9 (nr. 172, 6 september 1916).
- R.H., H., 'Resolutie der Russische émigrés in Engeland', *De Tribune* 9 (nr. 173, 7 september 1916).
- R.H., H., 'Met tweeërlei maat', *De Tribune* 9 (nr. 174, 8 september 1916).
- R.H., H., 'Voor de gelijkstelling der Joden in Rusland en het recht van asyl in Engeland', *De Tribune* 9 (nr. 177, 12 september 1916).
- R.H., H., 'Een Russisch soc. dem. Doema-afgevaardigde als beschermeling der regering', *De Tribune* 9 (nr. 191, 29 september 1916).
- R.H., H., 'De oorlog en de Internationale. De Fransche regering "verbant" Trotzky naar Spanje', *De Tribune* 10 (nr. 7, 9 oktober 1916).
- R.H., H., 'Waarom de Nasche Slowo verboden en Trotzky naar Spanje uitgewezen werd', *De Tribune* 10 (nr. 14, 17 oktober 1916).
- R.H., H., 'Acht Russische soldaten in Frankrijk terechtgesteld', *De Tribune* 10 (nr. 44, 21 november 1916).
- R.H., H., 'De oorlog en de Internationale. De odyssee van een revolutionair', *De Tribune* 10 (nr. 69, 20 december 1916).
- [1917] Roland Holst, H., 'De Russische revolutie en de kleine staten', *De Jonge Socialist* 9 (nr. 5, mei 1917).
- R.H., H., 'De oorlog en de Internationale (Kleine berichten uit verschillende landen)', *De Tribune* 10 (nr. 80, 8 januari 1917).
- R.H., H., 'Het daghet in den Oosten', *De Tribune* 10 (nrs. 139-141, 15-17 maart 1917).
- R.H., H., 'De val van het Tzarisme', *De Tribune* 10 (nr. 141, 17 maart 1917).
- R.H., H., 'De Russische revolutie', *De Tribune* 10 (nr. 143, 20 maart 1917).
- R.H., H., 'De Russische revolutie. (Kantteekeningen op de telegrammen der burgerlijke pers)', *De Tribune* 10 (nr. 145, 22 maart 1917).
- R.H., H., 'De Russische revolutie. (Kantteekeningen op de berichten der burgerlijke pers)', *De Tribune* 10 (nr. 146, 23 maart 1917).

- R.H., H., 'Revolutie in Rusland. (Kantteekeningen op der berichten der burgerlijke pers)', *De Tribune* 10 (nr. 147, 24 maart 1917).
- R.H., H., 'De Russische revolutie en het internat. proletariaat', *De Tribune* 10 (nr. 152, 30 maart 1917).
- R.H., H., 'Wij moeten strijden!', *De Tribune* 10 (nr. 153, 31 maart 1917).
- R.H., H., 'De Russische revolutionairen en de oorlog', *De Tribune* 10 (nr. 162, 13 april 1917).
- R.H., H., 'De imperialistische springvloed', *De Tribune* 10 (nr. 164, 16 april 1917).
- R.H., H., 'Het Int. Soc. Bureau in actie', *De Tribune* 10 (nr. 168, 20 april 1917).
- R.H., H., 'Breckkofskaja en Plechanow', *De Tribune* 10 (nr. 171, 24 april 1917).
- R.H., H., 'Internationale konferenties voor den vrede', *De Tribune* 10 (nr. 188, 15 mei 1917).
- R.H., H., 'Bevrijding van gevangen leiders door revolutionaire actie', *De Tribune* 10 (nr. 200, 31 mei 1917).
- R.H., H., 'De oproep van den Arbeiders- en Soldatenraad van Petrograd', *De Tribune* 10 (nr. 209, 11 juni 1917).
- R.H., H., 'De kansen der oproeping van den Arbeiders- en Soldatenraad te Petrograd', *De Tribune* 10 (nrs. 213-214, 15-16 juni 1917).
- R.H., H., 'De internationale konferentie van den Arbeiders- en Soldatenraad te Petersburg en de neutrale landen', *De Tribune* 10 (nr. 216, 19 juni 1917).
- R.H., H., 'De Stockholmsche konferentie van den Raad van Arbeiders en Soldaten in Petersburg en de revolutionaire socialisten in Nederland', *De Tribune* 10 (nr. 217, 20 juni 1917).
- R.H., H., 'De eerste "parlementaire" overwinning der Russische revolutie', *De Tribune* 10 (nr. 219, 22 juni 1917).
- R.H., H., 'Een brief van Lenin aan het kongres van boerenafgevaardigden', *De Tribune* 10 (nr. 220, 23 juni 1917).
- R.H., H., 'De Russische revolutie. Een motie van het soldaten-congres tegen den oorlog', *De Tribune* 10 (nr. 224, 28 juni 1917).

- R.H., H., 'De hetze tegen de Pravda', *De Tribune* 10 (nr. 225, 29 juni 1917).
- R.H., H., 'Een antwoord van Lenin op een motie van afkeuring van het uitvoerend comité van den "Sowjet"', *De Tribune* 10 (nr. 237, 13 juli 1917).
- R.H., H., 'De gebeurtenissen in Rusland', *De Tribune* 10 (nr. 248, 26 juli 1917).
- R.H., H., 'De reactie in Rusland aan het werk', *De Tribune* 10 (nr. 251, 30 juli 1917).
- R.H., H., 'Bij den aanvang van het vierde oorlogsjaar', *De Tribune* 10 (nr. 252, 31 juli 1917).
- R.H., H., 'Mededeeling', *De Tribune* 10 (nr. 253, 1 augustus 1917).
- R.H., H., 'Klassenstrijd in Rusland. (Documenten en artikelen uit de Prawda-korrespondentie)', *De Tribune* 10 (nr. 262, 11 augustus 1917).
- R.H., H., 'De Sowjets aan de macht', *De Tribune* 11 (nr. 37, 13 november 1917).
- R.H., H., 'De nieuwe revolutie in Rusland', *De Voorbode* 1 (nr. 2, 17 november 1917).
- R.H., H., 'De vrouw en de staking', *De Voorbode* 1 (nr. 2, 17 november 1917).
- R.H., H., 'De Russische revolutie', *De Voorbode* 1 (nr. 3, 1 december 1917).
- R.H., H., 'De Russische revolutie', *De Voorbode* 1 (nr. 4, 15 december 1917).
- [1918] Roland Holst, Henriette, "'Demain" en zijn redakteur Henri Guilbeaux', *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nr. 161, 26 januari 1918).
- Roland Holst, H., 'Bolschewiki en anti-Bolschewiki (I-V)', *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nrs. 185-189, 13, 20 en 27 juli, 3 en 10 augustus 1918).
- Roland Holst, H., 'Open brief aan Maxim Gorki', bijlage bij *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nr. 199, 19 oktober 1918).
- Roland Holst, H., 'Eenige kantteekeningen op den brief van den heer Oudendijk in de N.R.C. over den toestand in Rusland (I en II)', *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nrs. 207-208, 14 en 21 december 1918).
- Roland Holst, H., 'Open brief aan Maxim Gorki', *De Nieuwe Tijd* 23 (september 1918) 409-417.

- Roland Holst, H., 'De eerste gedenkdag der sociale revolutie in Rusland, *De Nieuwe Tijd* 23 (1918) 463-470.
- Roland Holst, H., 'Trotzky als geschiedschrijver der russische revolutie', *De Nieuwe Tijd* 23 (1918) 523-532.
- Roland Holst van der Schalk, Henriette, *De revolutionaire massa-actie* (Rotterdam 1918).
- Roland Holst, Henriëtte, *Soldaten-plicht* (2e druk; Amsterdam 1918).
- Roland Holst, Henriëtte, *De strijdmiddelen der sociale revolutie* (Amsterdam z.j. [1918]).
- R.H., H., 'Om de ziel van een volk', *De Tribune* 11 (nr. 81, 5 januari 1918).
- R.H., H., 'Trotzky en het Entente-Imperialisme', *De Tribune* 11 (nr. 88, 14 januari 1918).
- R.H., H., 'Daden van willekeur en onrecht', *De Tribune* 11 (nr. 250, 27 juli 1918).
- R.H., H., 'Een complot tegen de Russische vluchtelingen in Nederland', *De Tribune* 11 (nr. 265, 15 augustus 1918).
- R.H., H., 'Rantsoneering en gelijkheid', *De Tribune* 11 (nr. 274, 26 augustus 1918).
- R.H., H., 'De internationale situatie en de politiek der Sowjets (I en II)', *De Tribune* 12 (nrs. 18-19, 22-23 oktober 1918).
- R.H., H., 'De internationale situatie (II)', *De Tribune* 12 (nr. 51, 28 november 1918).
- R.H., H., 'De stakingen in Oostenrijk-Hongarije en in Duitschland', *De Voorbode* 1 (nr. 8, 9 februari 1918).
- R.H., H., 'De hongersnood in Rusland', *De Voorbode* 1 (nr. 18, 1918).
- R.H., H., 'Opheffing van het erfrecht in Rusland', *De Voorbode* 1 (nr. 19, 1918).
- R.H., H., 'Het nieuwe ontwerp-kiesrecht in de Sowjet-republiek', *De Voorbode* 1 (nr. 20, 1918).
- R.H., H., 'Reorganisatie van arbeid en onderwijs in de Sowjet-republiek', *De Voorbode* 1 (nr. 24, 1918).

- R.H., H., 'Een terugblik', *De Voorbode* 2 (nr. 3, 1918).
- [1919] Roland Holst, Henriette, *De daden der Bolschewiki* (Amsterdam 1919 [Herziene en vermeerderde uitgave der artikelenserie in *De Nieuwe Tijd*]).
- Roland Holst, H., 'De daden der Bolschewiki (I-VII)', *De Nieuwe Tijd* 24 (1919) 5-14, 40-51, 119-125, 139-149, 235-240, 244-251, 345-359.
- R.H., H., 'Professor J.F. Niermeijer over "het agrarisch vraagstuk in Rusland"', *De Tribune* 12 (nr. 157, 4 april 1919).
- Roland Holst, H., 'Over een wonderlijk verzoek en een onzinnige beschuldiging', *De Tribune* 12 (nr. 189, 15 mei 1919).
- R.H., H., 'De ondergang der Radenrepubliek in Hongarije', *De Tribune* 12 (nr. 253, 12 augustus 1919).
- R.H., H., 'Het licht der wereld', *De Tribune* 13 (nr. 72, 24 december 1919).
- R.H., H., 'Hongarije voor het communisme gewonnen', *De Voorbode* 2 (nr. 12, 1919).
- R.H., H., 'De uitbreiding der revolutie over Europa', *De Voorbode* 2 (nr. 13, 1919).
- R.H., H., 'De vernedering der vrouw door kapitalisme en militarisme', *De Voorbode* 2 (nr. 21, 1919).
- R.H., H., 'De arbeidsschuwe Russen', *De Voorbode* 2 (nr. 24, 1919).
- Roland Holst-v.d. Schalk, Henriëtte, 'Communisme en toneel', *Wendingen* 2 (september-oktober 1919) 3-6.
- [1920] Roland Holst, H., 'Parels en diamanten', *De Nieuwe Tijd* 25 (1920) 129-135.
- Roland Holst, H., 'In zake partij-kritiek', *De Nieuwe Tijd* 25 (1920) 325-339.
- Roland Holst, H., 'De taak der communistische partij in de proletarische revolutie' (I-II-III-IV-Slot), *De Nieuwe Tijd* 25 (1920) 520-529, 583-596, 610-624, 665-674, 751-763.
- R.H., H., 'Aktie voor Sowjet-Duitschland', *De Tribune* 13 (nr. 147, 24 maart 1920).
- R.H., H., 'Twee leuzen - éénen wil', *De Tribune* 13 (nr. 176, 30 april 1920).

- R.H., H., 'De vrouw in Sovjet-Rusland', *De Voorbode* 3 (nr. 5, 1920).
- R.H., H., 'De bevrijding der vrouw in Rusland', *De Voorbode* 3 (nr. 6, 1920).
- Roland Holst, H., 'Stellingen voor het Internationaal Anti-Militairistisch Congres', *De Voorbode* 3 (nr. 18, 1920).
- R.H., H., 'De communistische vrouwen in den R.S.V.B.' (met onderschrift van Chr. K.-T.), *De Voorbode* 3 (nr. 22, 1920).
- R.K., H. [moet R.H., H. zijn], 'Geestelijke dwang' (met onderschrift van Chr. K.-T.), *De Voorbode* 3 (nr. 23, moet nr. 24 zijn, 1920).
- [1921] Roland Holst, H., 'Twee getuigenissen van bekeerden', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 112-120.
- Roland Holst, H., 'De geest en het zwaard, Antwoord aan Clara Wichmann', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 213-221.
- Roland Holst, H., 'De nieuwste aanval op Sovjet-Rusland', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 524-544.
- Roland Holst, H., 'Sovjet-Rusland en de proletarische revolutie. (Antwoord aan Anton Pannekoek)', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 661-676.
- Roland Holst, Henriette, 'Het einde van "De Nieuwe Tijd"', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 705-713.
- Roland Holst van der Schalk, Henriette, *Het offer* (Rotterdam 1921).
- R.H., H., 'Nansen in Nederland', *De Tribune* 15 (nr. 122, 21 februari 1921).
- Roland-Holst, H., 'Stellingen over "militairisme en klassenstrijd"', *De Tribune* 14 (nr. 142, 17 maart 1921).
- R.H., H., 'Het derde congres der Communistische Internationale (I-X)', *De Tribune* 14 (nrs. 254-263, 30 juli-10 augustus 1921).
- Roland Holst, Henriette, 'Oproep tot hulp aan Sowjet-Rusland. Aan de Nederlandsche arbeidersklasse', *De Tribune* 14 (nr. 256, 3 augustus 1921).
- Roland Holst, Henriette, 'Een sieraden-fonds voor Sowjet-Rusland', *De Tribune* 15 (nr. 8, 10 oktober 1921).

- R.H., H., 'Naalden, spelden en kleine werktuigen voor Sowjet-Rusland', *De Tribune* 15 (nr. 10, 12 oktober 1921).
- R.H., H., 'Een weinig meer koelbloedigheid gewenst!', *De Tribune* 15 (nr. 31, 5 november 1921).
- R.H., H., 'De Russ. November-Revolutie en de bevrijding der vrouw', *De Tribune* 15 (nr. 32, 7 november 1921).
- Roland Holst, Henriette, *Uit Sowjet Rusland. Beelden en beschouwingen* (2e druk; Rotterdam 1922 [1e druk 1921]).
- R.H., H., 'Moeder en kind in Sovjet-Rusland', *De Voorbode* 4 (nr. 2, 1921).
- R.H., H., 'Een "kinderpaleis" in Sovjet-Rusland', *De Voorbode* 4 (nr. 4, 1921).
- R.H., H., 'Anti-militarisme en Roode Legers', *De Voorbode* 4 (nr. 6, 1921).
- R.H., H., 'Het communisme en de bevrijding der vrouw', *De Voorbode* 4 (nr. 7, 1921).
- Roland Holst, H., *De vrouw en het communisme. Rede, uitgesproken op den internationalen vrouwendag* (Amsterdam z.j. [1921]).
- [1922] Roland Holst, H., 'De uitvoering der besluiten van het IIIe Int. Comm. Congres in zake de actie onder de vrouwen', *De Communistische Gids* 1 (1922) 15-18.
- Roland Holst, H., 'Productieve hulp voor Sowjet-Rusland', *De Communistische Gids* 1 (1922) 428-433.
- Roland Holst, H., 'Een proletarisch drama', *De Communistische Gids* 1 (1922) 561-578.
- Roland Holst, Henriette, 'De oorzaken van den hongersnood in Rusland' in: Comité van intellectueelen tot hulpverschaffing aan de hongerenden in Rusland "KOMPINRUS" ed., *De kruisgang van een volk. (Berichten van ooggetuigen uit het gebied van den hongersnood in Rusland)* (z.p., z.j. [1922]) 3-17.
- R.H., H., 'De honger in Rusland. Het derde internat. congres der Arbeiderskomitees tot hulp aan de hongerigen in Sowjet-Rusland (I-VIII)', *De Tribune* 15 (nrs. 243-251, 18-27 juli 1922).
- R.H., H., 'Maakt uitbreiding der productieve hulp aan Sowjet-', *De Tribune* 16 (nr. 33, 8 november 1922).

- R.H., H., 'Onze internationale vrouwendag', *De Voorbode* 5 (nr. 5, 1922).
- [1923] Roland Holst, H., 'Eenige gegevens over den economischen en sozialen toestand van Sowjet-Rusland', *De Communistische Gids* 2 (1923) 159-179.
- Roland Holst, H., 'Opvoeding tot communisme (I en II)', *De Communistische Gids* 2 (1923) 352-367, 385-400.
- Roland Holst, Henriette, 'Inleiding' in: F.M. Dostojewski, *Politieke geschriften* (Amsterdam z.j. [1923]) 5-46.
- R.H., H., 'Verslag der konferentie van de Intern. Arbeidershulp voor Sowjet-Rusland (I-II)', *De Tribune* 16 (nrs. 109 "bijvoegsel" en 112, 8 en 12 februari 1923).
- R.H., H., 'De internationale vrouwenweek. Kunnen we over de hoofden der vrouwen winnen?', *De Tribune* 16 (nr. 127, 1 maart 1923).
- Roland Holst, Henriette, 'Het dure moederschap', *De Tribune* 16 (nr. 129, 3 maart 1923).
- Roland Holst, Henriette, 'De opbouw der Roode Republiek. Hoe de West-Europeesche arbeiders Rusland kunnen helpen', *De Tribune* 16 (nr. 135, 10 maart 1923).
- R.H., H., 'Wie zijn Waldemar Aussem en Willy Münzenberg', *De Tribune* 16 (nr. 141, 17 maart 1923).
- Roland Holst, H., 'De krisis van het onderwijs in Rusland en de "Schoolweek" voor de Russische kinderen', *De Tribune* 16 (nr. 174, 27 april 1923).
- R.H., H., 'Goede berichten uit Koezbas', *De Tribune* 16 (nr. 176, 30 april 1923).
- R.H., H., 'De hulp der Russische arbeiders voor hun broeders van het Roergebied', *De Tribune* 16 (nr. 178, 3 mei 1923).
- Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte, *Tusschen twee werelden* (Rotterdam 1923).
- R.H., H., 'De arbeidende vrouw en de sowjets', *De Voorbode* 6 (nr. 12, 1923).
- [1924] Roland Holst, H., 'Magdeleine Marx. C' est la lutte finale! (Six mois en Russie soviétique)', *De Communistische Gids* 3 (1924) 39-45.
- R.H., H., 'Bolschewisatie', *De Kommunist* 1 (nr. 4, 26 juli 1924).

- R.H., H., 'Het vijfde wereldcongres der Kommunistische Internationale (I-III)', *De Kommunist* 1 (nrs. 7-9, 16, 23 en 30 augustus 1924).
- R.H., H., 'Het lot der politieke gevangenen in Sovjet-Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 13, 27 september 1924).
- R.H., H., 'Hoe staat het in Sovjet-Rusland?', *De Kommunist* 1 (nrs. 14 en 16, 4 en 18 oktober 1924).
- R.H., H., 'Nieuwe levensvormen in Sovjet-Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 18, 1 november 1924).
- R.H., H., 'Arbeidsprestatie in Sovjet Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 19, 8 november 1924).
- R.H., H., 'Het bloedbad van Solowetzsk (Antwoord aan "de Vrije Samenleving")', *De Kommunist* 1 (nr. 19, 8 november 1924).
- R.H., H., 'De Tribune over het geschil tusschen Trotzki en de leiding der K.P.R.', *De Kommunist* 1 (nr. 22, 29 november 1924).
- R.H., H., 'Afnemende sterftcijfers te Moskou', *De Kommunist* 1 (nr. 25, 23 december 1924).
- R.H., H., 'De uitsluiting van Monatte en zijn vrienden uit de Fransche C.P.', *De Kommunist* 1 (nr. 25, 23 december 1924).
- Roland-Holst, Henriette, 'Lenin als gesellschaftliche Kraft', *Sichel und Hammer* 3 (nr. 4, [1924]) 5.
- Roland Holst, Henriette, 'Het geheim van Lenin's kracht', *Sowjet-Rusland in woord en beeld* (nr. 5, februari 1924) 14.
- R.H., H., 'Wijzen uit het Oosten', *De Tribune* 17 (nr. 97, 24 januari 1924).
- R.H., H., 'Lenin: een natuurkracht en een kracht der maatschappij', *De Tribune* 17 (nr. 99, 26 januari 1924).
- R.H., H., 'Lenin als kindervriend', *De Tribune* 17 (nr. 114, 13 februari 1924).
- R.H., H., 'Het wereldontwaken der vrouw. In het teeken van de Sowjetster', *De Tribune* 17 (nr. 134, 7 maart 1924).
- R.H., H., 'Iets over de werkzaamheid der I.A.H.', *De Tribune* 17 (nr. 235, 9 juli

1924).

- [1925] R.H., H., 'Feuilleton: Het rapport der Engelsche vakvereenigingsdelegatie over Sowjet-Rusland', *De Arbeid* 20 (nr. 17, 25 april 1925; nr. 19, 9 mei 1925; nrs. 22-29, 30 mei 1925-18 juli 1925).

Roland Holst-van der Schalk, Henr., *Communisme en moraal* (Arnhem 1925).

Roland Holst, H., *Het huidige Rusland. Hollandsche bewerking van het rapport der Britsche delegatie naar Rusland* (Amsterdam 1925).

R.H., H., 'Naschrift bij de beschouwingen over de oppositie in de fransche C.P.', *De Kommunist* 1 (nr. 27, 10 januari 1925).

R.H., H., 'De strijd in de C.P.H. en de B.K.S.P.', *De Kommunist* 1 (nr. 27, 10 januari 1925).

R.H., H., 'Onze groote dooden herdacht. K. Liebknecht en R. Luxemburg gestorven 15 Jan. 1919; Lenin gestorven 21 Jan. '24', *De Kommunist* 1 (nr. 28, 17 januari 1925).

R.H., H., 'Trotzky kontra-revolutionair', *De Kommunist* 1 (nr. 30, 31 januari 1925).

R.H., H., 'Naschrift' (bij 'Onze Problemen: De Discipline' - J.n.), *De Kommunist* 1 (nr. 31, 7 februari 1925).

R.H., H., 'De buitenlandsche politiek der Sovjetregeering', *De Kommunist* 1 (nr. 32, 14 februari 1925).

R.H., H., 'Vakbeweging: Verloochen de Russen de Engelsche revolutionairen?', *De Kommunist* 1 (nr. 33, 21 februari 1925).

R.H., H., 'Van boeken en tijdschriften: Trotzky, Ueber Lenin', *De Kommunist* 1 (nr. 33, 21 februari 1925).

R.H., H., 'De economische situatie der Sovjet-Federatie', *De Kommunist* 1 (nr. 34, 28 februari 1925).

R.H., H., 'Moeilijkheden en resultaten in Sovjet-Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 39, 4 april 1925).

R.H., H., 'Onderschrift', *De Kommunist* 1 (nr. 39, 4 april 1925).

Roland Holst, H., 'Kam. H. Roland Holst en het R.S.V.', *De Kommunist* 1 (nr. 40, 11 april 1925).

- R.H., H., 'Onderwijzers en scholen in de Sovjet-Unie', *De Kommunist* 1 (nr. 42, 25 april 1925).
- R.H., H., 'De wordende kultuur in de Sovjet-Unie', *De Kommunist* 1 (nr. 42, 25 april 1925).
- R.H., H., 'Vrijheid van godsdienstoefening in Sovjet-Rusland', *De Kommunist* 1 (nr. 47, 29 mei 1925).
- R.H., H., 'Wat moet de B.K.S.P. thans doen?', *De Kommunist* 1 (nr. 48, 5 juni 1925).
- Roland Holst, H., 'Aan mijne kameraden van den B.K.S.P.', *De Tribune* 18 (nr. 217, 18 juni 1925).
- [1926] Roland-Holst, Henriette, 'Romain Rolland', *Europe* 10 (nr. 38, 15 februari 1926, numéro spécial consacré à Romain Rolland à l'occasion de son soixantième anniversaire) 189-196.
- Roland Holst, H., 'De resolutie van het Partijbestuur', *De Tribune* 19 (nr. 192, 20 mei 1926).
- Roland Holst, H., 'Ingezonden', *De Tribune* 19 (nr. 321, 19 oktober 1926).
- [1927] Roland Holst van der Schalk, Henriette, *Heldensage* (2e druk; Amsterdam 1928 [1e druk 1927]).
- Roland Holst, H., 'Trosky's laatste geschriften' in: Arthur Müller Lehning ed., *Internationale Revue i 10. 1927-1929* (Amsterdam 1979) 27-29, 55-57.
- Roland Holst, H., 'Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland?', *Klassenstrijd* 2 (1927) 1-11, 45-54, 65-72, 115-121, 181-186, 241-245, 267-271, 299-305.
- Roland Holst, H., 'Sowjet-Rusland, de internationale reaktie en de arbeidersklasse', *Klassenstrijd* 2 (1927) 178-180.
- Roland Holst, H., 'Over eenheidspropaganda en eenheid', *Klassenstrijd* 2 (1927) 361-364.
- Roland Holst, Henriette, 'Strijdbaar nationalisme en socialistische arbeidersbeweging', *Recht en Vrijheid* 1 (nr. 9, 31 december 1927) 5-6.
- [1928] Roland Holst, Henr., 'Tolstoï, de groote worstelaar om waarheid', *Bevrijding* (speciaal Tolstoj-nummer, nr. 95, september 1928) 1-4.

R.H., H., 'Tolstoi en het socialisme (Rede door Mevr. Henr. Roland Holst op 24 maart 1928 in een religieus-socialistische bijeenkomst gehouden)', *De Jonge Gids* 2 (nr. 3, 15 september 1928) 15-19.

Roland Holst, H., 'Verbanning van L. Trotzky, Sapronow, Smirnow, K. Radek e.a. oproep', *Klassenstrijd* 3 (1928) 1.

Roland Holst, H., 'De nieuwe koers op landbouwgebied in Sowjet-Rusland', *Klassenstrijd* 3 (1928) 361-367.

Roland Holst. Henriette e.a. ed., *Kultuur en wetenschap in het nieuwe Rusland* (Rotterdam 1928).

Roland Holst, H., 'Boeren en landbouw in Sowjet-Rusland' in: Henriette Roland Holst e.a. ed., *Kultuur en wetenschap in het nieuwe Rusland* (Rotterdam 1928) 121-128.

Roland Holst, Henriette, 'Angelica Balabanoff' (Erinnerungen und Erlebnisse), *Nu* 2 (nr. 1, oktober 1928) 25-28.

Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte, *De weg tot eenheid* (Amsterdam 1928).

[1929] Roland Holst, H., 'Karl Liebkne[c]ht, Rosa Luxemburg dood (15 januari 1919). Onze groote dooden herdacht', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 2-5.

Roland Holst, H., 'Hoe de wereld leeft', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 33-40.

Roland Holst, H., 'Kroniek. De economische crisis in Rusland en hare gevolgen', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 99-100.

Roland Holst, H., 'Kroniek. 2. Rusland en China', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 226.

Roland Holst, H., 'Kroniek. 3. Het Liga-kongres te Frankfort', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 227.

Roland Holst, H., 'Kroniek. Sowjet-Rusland. De ononderbroken arbeidsweek', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 295.

Roland Holst, H., 'Hulp voor Mjasnikow', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 320.

Roland Holst, H., 'Kroniek. Doodvonnissen overal', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 323.

Roland Holst, H., 'Kroniek. De onthullingen van Bessedowski en Panaït Istrati', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 323-324.

- Roland Holst, H., 'In plaats van een kroniek', *De Nieuwe Weg* 4 (1929) 355-358.
- [1930] Roland Holst, H., 'De Russische revolutie', *Bevrijding* 2 (nr. 11, 1930) 165-168.
- Roland Holst, H., 'Voor Maria Spiridonowa', *Bevrijding* 2 (1930) 188-189.
- Roland Holst, H., 'Barbusse en Georgië', *Bevrijding* 2 (nr. 3, juli 1930).
- Roland Holst, H., 'Staatsvergoding en militarisme', *Bevrijding* 2 (nr. 7, november 1930).
- Roland Holst, H., 'De ontwikkeling in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 2 (nr. 8, december 1930).
- Roland Holst, H., 'Kroniek. Rusland', *De Nieuwe Weg* 5 (1930) 6-7.
- Roland Holst, H., 'Kroniek. De terreur in Rusland', *De Nieuwe Weg* 5 (1930) 70.
- Roland Holst, H., 'Economische en sociale kroniek. Economisch-sociale feiten uit Italië en uit Sovjet-Rusland', *De Nieuwe Weg* 5 (1930) 99-101.
- Roland Holst, H., 'Boekbespreking', *De Nieuwe Weg* 5 (1930) 199-204.
- Roland Holst van der Schalk, Henriette, *Tolstoi. Zijn wezen en zijn werk* (Rotterdam 1930).
- [1931] Roland Holst, H., 'Tegenstrijdigheden', *Bevrijding* 3 (nr. 2, juni 1931).
- [1932] Roland Holst, H., 'Het vijfjarenplan en de cultuur', *Bevrijding* 4 (nr. 11, maart 1932).
- Roland Holst, H., 'Crisis in Sowjet-Rusland', *Bevrijding* 4 (november 1932) 101-104.
- Roland Holst-v.d. Schalk, Henr., *Grondslagen en problemen der nieuwe cultuur in Sowjet-Rusland* (Amsterdam 1932).
- Roland Holst-v.d. Schalk, H., 'Bedreigde grootheid', *De Stem* 12 deel II (1932) 1029-1032.
- Roland Holst, Henriëtte, *Vlag en lading* (Oldebroek 1932).
- [1932/1933] Roland Holst, H., 'Literatuur', *Tijd en Taak* 31 (nr. 7, 1932/1933) 5.

- [1933] Roland Holst, H., 'Sovjet-Rusland, waarheen?', *Bevrijding* 5 (mei 1933) 7-11.
- Roland Holst, H., 'Onze verhouding tot Rusland', *Bevrijding* 5 (juli 1933) 43.
- Roland Holst, H., 'Victor Serge, de mensch en de schrijver', *Bevrijding* 5 (oktober 1933) 92-95.
- Roland Holst, Henriette, *De crisis der westersche kultuur* (Arnhem 1933).
- Roland Holst, H., 'Sovjet-Rusland als vredesfactor', *Vrede* 6 (nr. 9, september 1933) 115-118.
- [1933/1934] Roland Holst, H., 'Naar aanleiding van M. Hindus. "Het groote offensief"', *Tijd en Taak* 32 (nr. 12, 1933/1934) 7.
- Roland Holst, H., 'Het groote offensief. Naar aanleiding van Maurice Hindus' boek', *Tijd en Taak* 32 (nr. 14, 1933/1934) 7.
- R.H., H., 'Boekbespreking', *Tijd en Taak* 32 (nr. 16, 1933/1934) 5.
- Roland Holst, H., 'Over Rusland', *Tijd en Taak* 32 (nr. 22, 1933/1934) 5.
- Roland Holst, H., 'Ilja Ehrenburg; der zweite Tag', *Tijd en Taak* 32 (nr. 46, 1933/1934) 5.
- Roland Holst, H., 'Bij den dood van Catharina Breschkowskaja', *Tijd en Taak* 32 (nr. 50, 1933/1934) 5.
- [1934] Roland Holst, H., 'Sovjet-Rusland: licht en schaduw', *Bevrijding* 6 (nr. 1, januari 1934) 5-13.
- Roland Holst, H., 'Nogmaals: licht en schaduw in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 6 (nr. 2, februari 1934) 30-31.
- Roland Holst, H., 'Sovjet-Rusland en de Volkenbond', *Bevrijding* 6 (nr. 11, november 1934) 164-165.
- Roland Holst, H., 'Woord vooraf' in: George Mecklenburg, *Rusland daagt den godsdienst uit* (Utrecht 1934) 7-10.
- [1935] Roland Holst, H., 'Over de geschiedenis van het bolchevisme', *Bevrijding* 7 (nr. 10, oktober 1935) 149-150.
- Roland Holst, H., 'Onder den rooden hemel', *Bevrijding* 7 (nr. 12, december 1935) 179-180.

- Roland Holst, Henriëtte, 'Herinneringen aan Zimmerwald', *Fundament* 2 (nr. 7, 1935) 10-29.
- [1935/1936] Roland Holst, H., 'Tolstoi's sterfdag herdacht', *Tijd en Taak* 34 (nr. 7, 1935/1936) 3.
- R.H., H., 'Maxim Gorki gestorven', *Tijd en Taak* 34 (nr. 39, 1935/1936) 5.
- [1936] Roland Holst, H., 'Is het communisme duivelsch?', *Vrede* 9 (nr. 9, september 1936) 121-125.
- [1936/1937] Roland Holst, H., 'Iets over Radek en Boecharin', *Tijd en Taak* 35 (nr. 18, 1936/1937) 3.
- [1937] Roland Holst, H., 'En opnieuw: waarheen koerst Rusland?', *Bevrijding* 9 (maart 1937) 35-39.
- [1938/1939] Roland Holst, H., 'Kroepkaja gestorven', *Tijd en Taak* 37 (nr. 24, 1938/1939) 8.
- [1939/1940] Roland Holst, H., 'Middernacht in de eeuw', *Tijd en Taak* 38 (nr. 22, 1939/1940) 5.
- Roland Holst, H., 'Portret van Stalin', *Tijd en Taak* 38 (nr. 33, 1939/1940) 11.
- [1945] Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte, *Een overgang tot het socialisme* (Amsterdam 1945).
- [1947] Roland Holst, Henriëtte, 'Tolstoi's "Oorlog en Vrede"', *De Vlam* 3 (nr. 38, 1947) 6-7, 9.
- [1948] Roland Holst, H., 'Over Tolstoi's Oorlog en Vrede', *Tijd en Taak* 47 (nr. 2, 2 oktober 1948) 4-5.
- R.H., H., 'Met Russische ogen', *De Vlam* 4 (nr. 44, 1948) 5.
- [1949] Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte, *Het vuur brandde voort* (4e druk; Amsterdam 1979 [1e druk 1949]).
- [1950] Roland Holst, Henriëtte, *Romankunst als levensschool. Tolstoi, Balzac en Dickens* (Arnhem 1950).
- [1951] Roland Holst, H., 'Gedachten over de eerste mei', *Tijd en Taak* 49 (nr. 31, 5 mei 1951) 3.
- Roland Holst, H., 'Achilles Mussche. Aan de voet van het Belfort', *Tijd en Taak* 49

(nr. 44, 11 augustus 1951) 6-7.

Roland Holst, Henr., 'Een boek over Siberië van Anton Ciliga', *De Vlam* 7 (nr. 4, 1951) 5.

Roland Holst, Henriëtte, 'Inleiding' (geschreven in oktober 1941) in: L.N. Tolstoi, *Waardoor de mensen leven. Vertellingen, brieven en dagboekfragmenten* (Amsterdam en Antwerpen 1951) v-xx.

[1952] Roland Holst, H., 'Persoonlijke herinnering aan Alexandra Kollontay', *Tijd en Taak* 50 (nr. 26, 29 maart 1952) 3.

R[omein]., J[an]., 'In het teeken der onstandvastigheid', *De Tribune* 17 (nr. 237, 11 juli 1924).

Romein-Verschoor, A., 'Figuur en betekenis van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk' in: A. Romein-Verschoor, *Spelen met de tijd* (Amsterdam 1957) 141-163.

Romein-Verschoor, A., 'Het klassieke in het dichterschap van Henriëtte Roland Holst' in: A. Romein-Verschoor, *Spelen met de tijd* (Amsterdam 1957) 164-176.

Rossum, L.J. van, 'Ein unveröffentlichter Brief Trockijs von Anfang 1916', *International Review of Social History* 14 (1969) 251-266.

Saks, J., 'Nieuwe Wegen (III)', *De Nieuwe Amsterdammer* 4 (nr. 203, 16 november 1918).

Sch., D., 'De bouw van het socialisme in Rusland. De onjuiste cijfers van Henriette Roland Holst', *De Tribune* 20 (nr. 92, 18 februari 1927).

Schaap, H. ed., *Het leed der mensheid laat mij vaak niet slapen. Bloemlezing uit het proza van Henriëtte Roland Holst* (Leiden 1984).

Spoor, Ronald, 'Nationaal-socialistische annexatie van Henriette Roland Holsts poëzie', *Het oog in het zeil* (juli/augustus 1985) 9-14.

Stoelinga, Th.H.J., *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917-maart 1918* (Bussum 1967).

Stoljarow, A., 'Freudismus und die Freudomarxisten', *Literatur der Weltrevolution* 1 (nr. 2, juli 1931) 99-110.

Stuiveling, G., *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt* (2e druk; Amsterdam 1959).

Stuiveling, Garnt ed., *Henriette Roland Holst. Schrijversprentenboek* 16 (2e druk; 's-Gravenhage en Amsterdam 1977).

- Thys, Walter, *De Kroniek van P.L. Tak. Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw* (Amsterdam en Antwerpen 1956).
- Ulam, Adam B., *Lenin and the bolsheviks. The intellectual and political history of the triumph of communism in Russia* (Londen 1966).
- V-D, 'Een nieuwe leuze, een slecht geluid!', *De Tribune* 21 (nrs. 28-29, 3-4 november 1927).
- Vege sack, Thomas von, *De intellectuelen. Een geschiedenis van het literaire engagement 1898-1968* (Amsterdam 1989).
- Verhoeven, Bernard, *De zielegang van Henriëtte Roland Holst* (2e druk; Utrecht z.j. [1939]).
- Vr., A. d., 'Onmarxistische voorlichting', *De Tribune* 18 (nrs. 274-277 en 280, 24-27 en 31 augustus 1925).
- '*Waarom schrijf je nooit meer?*'. *Briefwisseling Henriëtte Roland Holst - Henk Sneevliet*, Nico Markus ed. (Amsterdam 1995).
- W.B., 'Rede van kameraad Roland Holst over Trotsky', *De Kommunist* 1 (nr. 28, 17 januari 1925).
- W.W., 'Mevr. Holst in Den Haag over "kommunisme en cultuur" (1e en 2e avond)', *De Tribune* 13 (nrs. 98 en 104, 27 januari 1920 en 3 februari 1920).
- W[ijnkoo]p., 'Wachters of vijanden?', *De Tribune* 14 (nr. 265, 12 augustus 1921).
- Wichmann, C., 'De eenheid van den vrouwenbond', *De Voorbode* 3 (nr. 25, 1920).
- Wichmann, Clara, 'Naar aanleiding van onze erbarmelijke gezindheid', *De Vrije Communist* 2 (nr. 9, maart 1921).
- Wichmann, C., 'Antwoord aan Mevrouw Roland Holst', *De Nieuwe Tijd* 26 (1921) 287-297.
- Willemsen, Cees, 'De droesem van de Russische ziel. De receptie van de Russische literatuur in Nederland' in: M.L. Roholl ed., *De lage landen en de Sovjetunie: beeldvorming en betrekkingen* (Amsterdam 1989) 131-140.
- Zetkin, Clara, 'Die zweite internationale Konferenz der Kommunistinnen zu Moskau', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (doppelheft 5/6, augustus/september 1921) 7-24.
- Die Zimmerwalder Bewegung I Protokolle*, Horst Lademacher ed. (Den Haag en Parijs 1967).

- Die Zimmerwalder Bewegung II Korrespondenz*, Horst Lademacher ed. (Den Haag en Parijs 1967).
- Zweers, A.F., 'Leo Tolstoj's role in Henriëtte Roland Holst's quest for brotherhood and love', *Canadian review of comparative literature / Revue Canadienne de littérature comparée* 7 (1980) 1-21.
- 'Aan alle kunstenaars, acteurs, tooneelspelers, tooneeldirecteuren enz.', *De Tribune* 15 (nr. 70, 21 december 1921).
- "Het Algemeen Comité tot Steun aan de hongerenden in Sowjet-Rusland", *De Tribune* 14 (nr. 303, 26 september 1921).
- 'Antwoord van H.R.H.', *De Kommunist* 1 (nr. 38, 28 maart 1925).
- 'Antwoord van Mevr. Roland Holst', *De Tribune* 21 (nr. 51, 30 november 1927).
- 'Boecharin bestrijdt Roland Holst en Mannoury', *De Tribune* 21 (nr. 71, 24 december 1927).
- 'Brief van H.R.H.', *De Kommunist* 1 (nr. 36, 14 maart 1925).
- 'Brief van Mevr. Roland Holst naar aanleiding van het artikel "Onze erbarmelijke gezindheid"', *De Vrije Communist* 2 (nr. 10, april 1921).
- 'Comité ter voorbereiding van het wereldstrijdcongres tegen den oorlog in Genève 1932', *Vrede* 5 (nr. 7/8, juli/augustus 1932) 97-98.
- 'Communisme en godsdienst. Rede van Mevr. Roland Holst voor de Comm. Onderwijzers-Vereeniging op Zondag 4 Febr. in de Harmonie te Amsterdam', *De Tribune* 16 (nr. 109 "bijvoegsel", 8 februari 1923).
- 'Het eerste congres van de sectie-Holland der Int. Roode Hulp (II)', *De Tribune* 19 (nr. 163, 13 april 1926).
- 'Fünf Briefe W.I. Lenins', *International Review of Social History* 9 (1964) 255-267.
- 'H. Roland Holst en het Religieus Soc. Verbond', *De Kommunist* 1 (nr. 36, 14 maart 1925).
- 'Henriëtte Roland Holst spreekt tot de Amsterdamsche vrouwen', *De Tribune* 16 (nr. 133, 8 maart 1923).
- 'Henriette Roland Holst verlaat de Partij', *De Tribune* 21 (nr. 44, 22 november 1927).
- 'Hulp aan Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 275, 24 augustus 1921).

- 'Ingezonden: 'Het R.S.V. door Bondsgroet S', *De Kommunist* 1 (nr. 38, 28 maart 1925).
- '13e jaarcongres van de Communistische Partij (IV)', *De Tribune* 16 (nr. 101, 30 januari 1923).
- 'Klasse-moraal en gemeenschapsmoraal van het communisme', *De Tribune* 15 (nr. 40, 16 november 1921).
- 'Klassenstrijd in Rusland. (Documenten en artikelen uit de Prawda-korrespondentie.)', *De Tribune* 11 (nr. 7, 8 oktober 1917).
- 'Die Kommunistinnen der Niederlande an der Arbeit', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (doppelheft 8/9, november/december 1921) 56-57.
- 'Het manifest van de derde weg', *De Vlam* 8 (nr. 3, 1952) 2.
- 'Mevrouw Holst spreekt voor de studenten', *De Tribune* 12 (nr. 104, 1 februari 1919).
- 'Nachschrift der Redaktion', *Die Kommunistische Fraueninternationale* 1 (nr. 1, april 1921) 24-25.
- 'Onze Kerstvergadering', *De Tribune* 16 (nr. 73, 27 december 1922).
- 'Onze repliek', *De Tribune* 21 (nr. 51, 30 november 1927).
- 'Opmerkingen', *De Tribune* 15 (nr. 6, 7 oktober 1921).
- 'Oproep van kunstenaars voor hulp aan Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 270, 19 augustus 1921).
- 'Protest tegen de executie's in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 8 (nr. 9, september 1936) 137.
- 'Protest tegen de executies in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 8 (nr. 10, oktober 1936) 160.
- 'Socialistisch protest tegen de terreur in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* 7 (nr. 1, januari 1935) 14.
- 'Sowjet-litteratuur 1934. Indrukken en uitspraken. Nederlanders', *Cultuur der UdSSR* 6 (nr. 72/73, november/december 1934) 127.
- 'Steun aan Sowjet-Rusland. Een oproep aan de intellectueelen in Nederland', *De Tribune* 15 (nr. 11, 13 oktober 1921).
- 'De steunbeweging voor Rusland', *De Tribune* 14 (nr. 261, 8 augustus 1921).
- 'Verklaring van Mw. Roland Holst', *De Tribune* 21 (nr. 52, 1 december 1927).
- 'Voor de politieke gevangenen in Rusland', *De Tribune* 7 (nr. 17, 26 november 1913).

'Een voorbeeld hoe het niet moet', *De Tribune* 21 (nr. 51, 30 november 1927).

'De vrede en Sowjet-Rusland', *De Tribune* 16 (nr. 82, 8 januari 1923).

'De vrouw en het communisme', *De Tribune* 14 (nr. 162, 12 april 1921).

'Wladimir Iljitsj Lenin gestorven. De rouwvergadering te Amsterdam. Een grootsche indrukwekkende plechtigheid', *De Tribune* 17 (nr. 100, 28 januari 1924).